THE

SHÂSTRADÎPIKÂ

OF

PÂRTHASÂRATHIMISHRA.

FIRST TARKAPÂDA

with the Commentary Yuktisnehaprapûraṇi with Gûḍhârthavivaraṇa

BY

RÂMAKRISHṆA.

EDITED BY

SRÎ DHARMADATTASÛRÎ.

PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

Bombay.

1915

[redacted]

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher :—Tukaram Javaji, } Nirnaya-sagar Press.
Printer :—Ramchandra Yesu Shedge, } 23, Kolbhat Lane, Bombay.

शास्त्रदीपिका ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमत्पार्थसारथिमिश्रप्रणीता ।

प्रथमस्तर्कपादः ।

प्रत्यधिकरणविभक्तजैमिनीयन्यायमालायुतः ।

रामकृष्णप्रणीतयुक्तिस्नेहप्रपूरणीसिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायुतः ।

स्वोपज्ञसिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणसहितश्च ।

शवरकुमारिलगुरवो मण्डनभवदेवपार्थसारथयः ।
अन्ये च विश्वमान्या जयन्ति संत्रायमाणतन्त्रास्ते ॥

सचायं ग्रन्थः

सर्वतन्त्रापरतन्त्रमिथिलामण्डलमण्डनपण्डितप्रवर-
झोपाख्यश्रीधर्मदत्त(बच्चाझा)सूरिभिः
संशोधितः ।

मुम्बय्यां
तुकाराम जावजी श्रेष्ठिभिः
स्वीये "निर्णयसागर" मुद्रणालये स्वायसाक्षरैर्मुद्रयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ।

शाकः १८३७, सन १९१५.

[redacted]ः ।

भूमिका ।

प्रसिद्धमेव नः समेषाम्—यद्वर्षसहस्रमधिवसन्ब्रह्मचर्ये विज्ञानचिन्तामणि**र्भारद्वाजमहर्षि**रपि नाशकद्वेदमियत्तया परिच्छेत्तुमिति, सच वेद ऋग्यजुःसामाथर्वशाखोपशाखादिभेदेनैव कर्मकाण्डोपासनाकाण्डज्ञानकाण्डभेदेनापि व्यभाजि **भगवता बादरायणे**नेति, निखिलपुरुषार्थमूर्धन्यं आत्यन्तिकत्रिविधबन्धविलयोर्थज्ञानपूर्वकाध्ययनपरिगृहीतस्वाध्याय-मात्रायत्त इति, तदर्थावगमायैव परमकारुणिको **भगवान् जैमिनि**रप्यसुसूत्रद्धर्मसूत्राणि "अथातो धर्मजिज्ञासे"त्यादीनि "अन्वाहार्ये च दर्शनात्"इत्यन्तानि—इति च ॥

तदेतेषां अल्पाक्षराणामसन्दिग्धानां सारवतां विश्वतोमुखानामस्तोभानामनवद्यानां चोपवर्षादिभिर्वृत्तिकारैर्व्याख्याता-नामपि यथावदर्थग्रहणं न सर्वसुशकमित्यबीभपत्तानि भगवान् **शबराचार्यः** । यदीयं हि भाष्यं सुप्रसन्नमप्यतिगभीरम-तितरसाधारण्याशय्ययाऽनन्यसुलभयोपपादनसरण्या चातिशेत एव भाष्यान्तराणि । तदत्र जानीमो यद्भाष्येणानेनैव देहातिरिक्तात्मस्वरूपवेदप्रामाण्यादिसमर्थनपरेण सुदूरमपासितं लोकायतमतं दर्शनपदेऽभिषिक्तं च मीमांसाशास्त्रमिति ॥

तदत्र क्षणिकं विज्ञानं शून्यमेव वा परमतत्त्वमिति, पौरुषेयो वेदो न प्रमाणपदवीमध्यास्ते इति च सौगतमतावल-म्बिभिः प्रतारितानतितरान् सुनिमग्नान्दुरुपदेशजलधौ सुदूरं गतांश्च सनातनधर्मपथादुद्दिधीर्षुर्भगवानवातारीत्सुरसेनानीः **कुमारिलमूर्त्या** उद्दमुमूलत्सौगतनयम् प्रत्यतिष्ठपत्सनातनसमयं व्याचष्ट च **शाबरं भाष्य**मिति प्रमोदपरंपरेयं सर्वेषाम् ॥

तदिदं न्यायसुधोपबृंहितमतिगभीरं न पारयति परिच्छेत्तुं गुरुरपीति गुरुमतावलम्बिभिरन्यथान्यथा योज्यमानेषु न्यायेषु प्रवृत्ते चान्धगोलाङ्गुलेन लोकेऽन्वग्रहीषुरिमे **पार्थसारथिमिश्राः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः** न्यायरत्नमाला–शास्त्रदीपिका–न्यायरत्नाकरैस्तन्त्ररत्नेन च स्वकृतैरिति सुविशदमिदं सर्वेषाम् ॥

तदत्र नायकमणिमिव देहलीदीपिकामिव च प्रकाशमानामिमां शास्त्रदीपिकामधिकृत्य किंचिदिवात्र प्रस्तावयामः ॥ येयं शास्त्रीयमावरणं समूलघातमुपघ्नती यथार्थनाम्नीति विश्वसिमः । यस्याश्च जनकाः सुगृहीतनामानो मैथिलाः पार्थसार-थिमिश्रा यज्ञात्मसूनवः स्मर्यन्ते । अत्र स्मृतिपथागतम्—

"आचार्यमतमाश्रित्य श्रीमद्यज्ञात्मसूनुना । पार्थसारथिमिश्रेण प्रयुक्तितिलकः स्मृतः ॥"

इति न्यायरत्नमालागतं तदीयमेव वाक्यं प्रमाणयामः ॥

अत्र केचित् पर्यनुयुञ्जते—कदा वा पार्थसारथिमिश्रा भूमिमलंचक्रुरिति? ॥

पार्थसारथिमिश्रा हि—माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे शास्त्रदीपिकातत्संग्रहश्लोकादिनिर्देशात्ततः पूर्वतना इति, वार्तिकव्याख्यानकरणात्ततोऽर्वाचीना इति, पूर्वोत्तरपक्षादिसंग्रहश्लोकतद्व्याख्यानादिशैलीसाम्येन वाचस्पतिमिश्रकालिका इति च केचिदभिप्रयन्ति । एतदीयन्यायरत्नमालायाः श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचितं नायकरत्नं नाम व्याख्यानमवलोकयन्तोऽ-न्येऽपि ततः पूर्वतनानेतान्मन्वानाः केषांचिदेव पक्षमनुमोदन्ते ॥ तर्कपादेऽद्वैतसांख्यादिमतनिराकरणावसरे रामा-नुजीयस्य मतस्यानुवादस्य खण्डनस्य वाऽकरणमपि तेषामनुकूलमिति परे तदुपोद्बलयन्ति ॥

एतदुपज्ञमेवाधिकरणप्रस्थानं परिष्कृतावस्थमिति बहवो मन्यन्ते ॥ तर्कपादे स्फोटवादं वैशेषिकनयं, अद्वैतमतं सांख्य-मतं बौद्धकृतान्तं औपनिषदराद्धान्तं च यथावदेवानुवदन्तो हीमे सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा इत्यत्र न कोऽपि विप्रतिपद्येत ॥

तत्रतत्र प्राभाकरमतनिराकरणार्थमेव प्रवर्तमानानेतानवगच्छन्तो वयं—"न्यायाभासतमश्छन्नशास्त्रतत्त्वार्थदर्शिनीम् । कुमारिलमतेनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम्"इत्यत्र न्यायाभासपदेन प्राभाकरयुक्तिमेवाभिप्रयन्तीति जानीमः ॥

तदत्र शास्त्रार्थसंग्रहेणाध्यायार्थसंग्रहेण पादार्थसंग्रहेणाधिकरणार्थसंग्रहेण च पार्थसारथिमिश्रा एवास्माकमुत्तमर्णा नान्य इति वयं मन्महे ॥

तेहीमे प्रथमं जिज्ञासाधिकरणेन स्वविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनं नाध्यापनविधिप्रयुक्तं अध्यापनस्य लौकिकेनाध्ययनेनापि सिद्ध्या शूद्राणामपि वेदाध्ययनाधिकारापत्तेः अन्तरेणापि माणवकस्यार्थज्ञानमध्यापनसिद्ध्या विचारस्यावैधत्वापत्तेश्चेति प्राभाकरमतमपनुद्य स्वमतेऽध्ययनविधिनैवेतिकर्तव्यताभूतस्य विचारस्यापि विधानेन तस्य वैधत्वमुपापादिषत । अनन्तरं चोदनैव प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनेति नियमद्वयं धर्मस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराविषयत्वसमर्थनेन वेदापौरुषेयत्वादिसमर्थनेन चोपपादयामासुः ॥

"न कदाचिदनीदृशं जगदि"ति मीमांसकसर्वस्वपरिरक्षणार्थं कृतं अद्वैतमतखण्डनं सर्वावबोधं मनोरञ्जकं चैतेषां पूर्वो-त्तरमीमांसयोरनितरसाधारणं पाण्डित्यमभिव्यञ्जयन्मिश्रोपनामत्वमपि यथार्थयति । अयावच्छरीरभाविप्राणनादिलिङ्गं सुखा-दीन् चैतन्यं च देहातिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणयन्तो हीमे सत्यमेवैतत् यदधमर्णान्सर्वांश्चरीकरीतीति ॥

अहंप्रत्ययगम्यमात्मानं यजमानत्वाहंमवभासविषयत्वविभुत्वानेकत्ववादिना विवेचयन्तो हीमे न विस्मरणीयाः कृतज्ञैरित्यपि युक्तमेव ॥

संविन्मात्रेणावस्थानं ज्ञानसन्तानोपरमं अद्वैताभिमतं प्रपञ्चप्रविलयं स्वप्रकाशचैतन्यानन्दरूपं वा मोक्षस्वरूपमपोह्य—"तस्मात् कर्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते। नह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्षनित्यत्वकारणमि"ति मीमांसकसंमतमात्यन्तिकत्रिविधबन्धविलयलक्षणं मोक्षस्वरूपं ससाधनम्—"तस्मात्सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदो मोक्षः। सुखदुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोरुच्छेदात्, धर्माधर्मोच्छेदश्चोत्पन्नानां कर्मणामुपभोगेन नित्यनैमित्तककर्मानुष्ठानेनात्मज्ञानेन च विरोधात्, उत्पाद्यानां च काम्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां तदननुष्ठानेनानुत्पादात्, विहिताकरणप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणां विहितानुष्ठानेन प्रतिषिद्धाकरणेन च परिहारात् असति शरीरारम्भे पूर्वशरीरपाते चाशरीरेऽवस्थितो मुक्तः—"इति वाक्येभ्योऽवधारयन्तो वयं धन्यधन्या एवेति प्रत्ययामहे ॥

तदत्र प्रकरणे आत्मज्ञानमुपनिषदध्ययनपूर्वकमेव क्रत्वङ्गमिति—"इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या। दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन" ॥ इति वार्तिकोपष्टम्भेन निरूपयन्तो हीमे उपनिषदां कर्माङ्गकर्तृस्तावकत्वेनैवोपयोगमभिप्रयन्तीति न ब्रह्ममीमांसयास्या मात्रयाप्यभेद इति पश्यामः ॥

तदत्र काशीमुद्रितशास्त्रदीपिकाभूमिकायां महता संदर्भेण श्रीभाष्यकारमतानुसारेण पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यव्यवस्थानं शंकरभगवत्पादसंमतताद्भिन्नशास्त्रत्वखण्डनं चाकाण्डताण्डवमसंभवदुक्तिकं चेति सुधीरसुद्घोषयामः ॥

तथाहि—श्रीभाष्यकारा हि पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यमुपवर्णयन्तः "संहितमेतच्छारीरकं षोडशलक्षण्ये"ति वदता वृत्तिकारेण प्रतारिता एवेति मन्यामहे। वेदार्थौ हि सिद्धसाध्यभेदः स्वविषययोर्विचारशास्त्रयोरपि द्वैविध्ये एवोपपद्यते। "अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्"इति सूत्रयन् जैमिनिरप्यत्र हस्तावलम्बयति ॥

ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासबृहस्पतिसवादीनां साधनचतुष्टयसंपत्तावनुषङ्गेणोपयोगेऽपि स्वर्गाद्यपर्यवसितपुरुषार्थेनैव पर्यवसानात्कर्मकाण्डे प्रतिप्रकरणं नाभ्यास उपलभ्यते, वेदान्तेषु तु पर्यवसितपुरुषार्थतत्साधननिरूपणपरेषु अभ्यास उपलभ्यते। अतोऽभ्यासानुपलम्भोपलम्भाभ्यां नैकार्थत्वनिर्णयः। संकर्षकाण्डे सूत्रशेषं वाक्यमावर्तयन्जैमिनिरपि स्वकीयस्य ग्रन्थस्येतरानपेक्षतां समाप्तिं च सूचयतीति शान्तिकर्मणि वेतालोदयः संवृत्तः। बादरायणेन प्रत्यध्यायसमाप्त्यपि सूत्रैकदेशावृत्तिकरणाद्युक्तं विशिष्टसूत्रमेव स आवीवृतच्छास्त्रसमाप्तिद्योतनायेति, नैवं जैमिनिरभ्यस्यति प्रत्यध्यायसमाप्तिसूत्रैकदेशमिति सूत्रैकदेशपुनरुच्चारणाच्छास्त्रसमाप्तिमेव स आशेत इति मन्यामहे ॥

"द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः" "प्रदानवदेव तदुक्तं"इत्यादिसूत्राणि तु न्यायविशेषसूचनेन तद्दृष्टान्तेनार्थविशेषनिर्णयार्थं प्रवृत्तानीत्यपि वक्तुं शक्यते इति न पूर्वतन्त्रोपजीव्यमुत्तरतन्त्रमित्यवगच्छामः। एतेन "दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने"इत्यादिसूत्राण्यपि व्याख्यातानि। अत्र "धर्माववोधात्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्ते"ति शारीरकभाष्यमवलम्बामहे। स्यान्नामैतत् यत्पूर्वमीमांसोपजीव्योत्तरमीमांसेति, नैतावतापि शास्त्रैकत्वनिर्वाहः। नह्युपजीव्योपजीवकयोरैक्यमिति नियमः; शतशो व्यभिचारात्। अन्यथा बौद्धवैशेषिकादितन्त्रसिद्धस्याप्यर्थस्योपजीव्यत्वेन बौद्धादितन्त्रैरप्येकप्रबन्धतापत्तेः। **वस्तुतस्तु**—पूर्वतन्त्रसिद्धार्थानां दृष्टान्ततयोत्तरतन्त्रे परामर्शो हि पूर्वोत्तरयोस्तन्त्रयोर्भेदमेवावगमयति। नहि पूर्वतन्त्र एव पूर्वतन्त्रसिद्धार्थो दृष्टान्ततयोपादीयते। नापीयं सूत्रशैली दृष्टचरा यत्समान एव तन्त्रे सूत्रितो न्यायविशेषो निदर्शनार्थं पुनः सूत्रान्तरेण परामृश्यत इति। अतिदेशशैल्या खलु "अत एव प्राणः" "तथोत्थानविसर्जने"इति परामृशन्ति। अत्र स्मृतिपथागतं "भक्ष्याशयाहिमञ्जूषां दष्ट्वाखुस्तेन भक्षित"इति निदर्शनं स्मारयामः॥

स्वर्तृभेदोऽप्यत एवोपपद्यते। असति बाधके स्वर्तृभेदो ग्रन्थभेदप्रयोजक इति नियमः। यत्र पुनरेकस्मिन्नेव ग्रन्थे स्वर्तृभेदः प्रत्यक्षसिद्धः तत्र प्रत्यक्षदर्शनेन विरोधान्मानाम प्रवर्ततामुक्तनियमः। "स्यादप्येषा कल्पना यद्यात्मैकत्वे दृढं प्रमाणं स्यात्"इति शास्त्रदीपिकागतमेव वाक्यं आत्मैकत्वपदस्थाने ग्रन्थैकत्वपदं प्रयुञ्जाना वयमत्र विलिखामः। परस्परविरुद्धसिद्धान्तयोः स्वर्त्रोर्भेदो हि ग्रन्थभेदप्रयोजक इति नियतमेवैतत्॥

वामनजयदेवादिभिरिव समुच्चित्यैव जैमिनिबादरायणाभ्यामपि परस्परसाहाय्येनैव यदि शास्त्रमिदं रचितं स्यात्तर्हि ब्रह्मविचारानन्तरमप्यपशूद्राधिकरणं वितथमेव संपद्येत। नहि कर्मिणामेव ब्रह्मविद्याधिकारसिद्धान्तमभ्युपगच्छतां भवतां मतेऽकर्मिणामनुपनीतानां च शूद्राणां तदधिकारसंभावना संभवति। वचनमात्रेण तु मध्वादिविद्यासु अकर्मिणामपि देवानामधिकार इति खलु भवतामभिमतम्। अन्यथा कर्मब्रह्मविद्ययोरेकफलत्वानुपपत्तेः। कथमेवंसति तद्दृष्टान्तेन शूद्राधिकारः शङ्क्यते? अस्मन्मते तु अनुपनीतानां देवानामिव लिङ्गवशेन शूद्राणामपि ब्रह्मविद्याधिकारसंभावनयोक्तमधिकरणं सार्थकमिति युक्तम्। निषिद्धस्याप्यधिकारस्य भ्रान्तिप्रसक्तिमाश्रित्य तन्निषेधार्थमधिकरणान्तरारम्भे हि तेन निषिद्धस्यापि भ्रान्तिप्रसक्तिमाश्रित्य पुनरधिकरणान्तरारम्भ इति दुरुत्तरानवस्था। ब्राह्मणानप्यकर्मिणो भ्रान्तिप्रपन्नाधि-

कारवतोऽधिकृत्याधिकरणान्तरारम्भापत्तिः, तेषामपीदमुपलक्षणमित्यङ्गीकारे तु पूर्वतन्त्राधिकरणस्यैव सर्वोपलक्षणत्वाङ्गीकारसंभवाद्धट्टकुटीप्रभातनय इत्यहो बालविलसितं स्वदन्तैरेव स्वाङ्गुलिदंशनमित्युत्तरतः प्रचरामः॥

"अथातो धर्मजिज्ञासा"इति धर्मविचारप्रतिज्ञानमपि ब्रह्मविषयकं पूर्वोत्तरतन्त्रयोर्भेदमवगमयति। तथाहि—धर्मशब्दो हि **"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः"**इति विध्येकसमधिगम्यं साध्यमेवार्थं बोधयति, नतु सिद्धं ब्रह्मापि। स्पष्टं चैतत् शिवार्कमणिदीपिकायामिति नेह पराक्रम्यते। भामत्यां तु अतःशब्देन वेदार्थसामान्यस्य विवक्षितत्वं विवक्ष्यते, नतु धर्मशब्दः सिद्धसाध्यसाधारण इति **कल्पतरुपरिमले** व्यक्तमिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्नैकशास्त्रत्वम्॥

वेदार्थविचारत्वेनोपाधिना समशास्त्रत्वे कल्पसूत्रगृह्यादिभिरपि तदापत्तिः, युक्त्यात्मकविचारत्वाभावेन तत्र भेदसाधने प्रकृतेऽपि साध्यवेदार्थविचारत्वाभावेन भेदसिद्धिरिति निर्णयामः॥

"अथातः शेषलक्षणम्"इत्यादिना तु साध्यगत एव विशेषो विचारित इति युक्तं तत्रैकशास्त्रत्वम्, नैवं ब्रह्मसाध्यगतो विशेषः साध्यरूपं वेत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथक्प्रतिज्ञयापि शास्त्रभेदमवधारयामः। इयमेव च रीतिः शास्त्रषट्कव्यपदेशोपपत्त्यर्थं भवतामप्यादरणीयेति भक्षितेऽपि लशुने न रोगशान्तिरिति संपद्यते॥

"फलजिज्ञास्यभेदाच्चे"ति वदन्तः शंकरभगवत्पादा अप्यमुमेवार्थमभिप्रयन्ति। क्रत्वर्थपुरुषार्थावपि साध्यविशेषावेव **"अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा"**इति जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाताविति तयोः साध्याद्धर्मात् **अथातो धर्मजिज्ञासा** इति सूत्रितान्न भेद इति युक्तमध्यायत्रयेण तस्यैकशास्त्रत्वम्, नैवं ब्रह्मसाध्यविशेष इति जिज्ञास्यभेदाच्छास्त्रभेदवर्णनस्य बालसंमोहनमात्रत्ववर्णनं परस्मिन्ननवकाशं पिशाचवत्स्वस्मिन्नेव विश्राम्यति। यथाच कर्मणां न ज्ञानेन सहैककार्यकारणता तथा भामत्यां सहस्रधा प्रतिपादितमिति नेह वितन्यते॥

एतेन—भव्यानामुपकोसलोपासनप्रतीकोपासनान्नोपासनानामत्र विचारितत्वेन जिज्ञास्यभेदोऽसिद्ध इति शङ्का—**परास्ता,** प्रासङ्गिको हि तद्विचारः। प्रासङ्गिकोऽपि स उत्तरमीमांसायामेव संगतो नान्यत्रेति पञ्चपादिकाविवरणन्यायरक्षामण्यादौ व्यक्तमिति तत एवावगन्तव्यम्। **एतेन**—कर्मसमृद्ध्यर्थानामुपासनानामिह निरूपणेन सिद्धमस्खलितं कर्मावबोधानन्तर्यमिति शङ्कापि—**पराहता**॥

"भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, इह तु भूतं नित्यवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्य"मिति प्रतिपाद्यवैलक्षण्यं निरूपयन्तो हि भगवत्पादाः ब्रह्मणो धर्मशब्दानर्हतामपि बोधयन्तः "अथातो धर्मजिज्ञासे"ति ब्रह्मविचाराप्रतिज्ञानमपि ज्ञापयन्तश्च साध्यधर्मनिरूपणानन्तरं सिद्धधर्मविचारार्थं "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति केषांचिदुत्प्रेक्षां प्रतिक्षिपन्ति। उपपादितं च भाट्टरहस्ये "धर्मशब्दो ब्रह्मव्यावृत्तः"इति। **अयमाशयः**—कथमवगम्यते "अथातो धर्मजिज्ञासे"त्यत्र धर्मशब्दो ब्रह्मसाधारण इति, "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः"इति सूत्रान्तरैकवाक्यतया वा, उत वेदार्थसामान्यस्य विवक्षितत्वादित्यतःशब्दार्थो धर्मशब्देन ब्रह्मणोऽपि ग्रहण एवोपपद्यते इति वा। तत्र प्रथमकल्पः साध्यस्वरूपएव धर्मे शब्दप्रवृत्तेरवगमान्न स भवतामनुकूलः। द्वितीयकल्पे तु धर्मशब्दस्य ब्रह्मसाधारण्ये, धर्मो विचार्यः, विवक्षितवेदार्थत्वादित्यनुमाने व्यतिरेकव्याप्तिरेव मूलमिति भवति, तस्य तदसाधारण्ये तु ब्रह्म दृष्टान्तयितुं शक्यते इति सोऽपि न भवतामनुकूलः। अथापि सौत्रं किमपि लिङ्गं यद्युपलभ्येत, तर्हि कथंचिदपि ब्रह्मसाधारण्यं निर्वोढुं शक्यते, नतु तदस्तीत्यन्यत्र कृतविस्तरमिमं विषयमुपेक्षामहे॥

एतेन—'एवंच सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भ उपपद्यते। प्रतिविक्तिविधिपरत्वे हि "अथातो धर्मजिज्ञासेत्येवारब्धान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत। आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासे'ति "अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" इतिवदिति भगवत्पादभाष्यमपि—**व्याख्यातम्**। प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि तद्विषयत्वे न दध्यादिवद्ब्रह्मणोऽपि साध्यत्वेन परिशिष्टधर्मशब्देन तद्ग्रहणमेव युक्तम्, नतु सिद्धस्वरूपसमर्पकेण ब्रह्मशब्देन। **एतेन**—शिष्यावधानफलं प्रतिज्ञासूत्रं, ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रणे एव तत्संभवाद्ब्रह्मजिज्ञासेत्याकारकमेव प्रतिपत्तिविधिपरत्वेऽपि युक्तमिति शङ्कापि—**पराहता**। परिशिष्टधर्मशब्देन विना ब्रह्मशब्देन विचार्यनिर्देशे हि प्रस्तुतधर्मविचारो नावसितः अपूर्वः कोऽपि विचारः प्रतिज्ञायते इति संदिहानो न विचारान्तरेऽस्मिञ्श्रद्दधीतेति तदवधानार्थं परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्येव सूत्रणीयत्वात्। तत्रापि सूत्रकारो जैमिनिः सिद्धसाध्यसाधारणो धर्मशब्द इति यद्यसूत्रयिष्यत् तर्हि श्रद्दधास्यद्ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रणेऽपि शिष्य इति ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रयन्तो बादरायणाचार्याः शास्त्रभेदमेवाभिप्रयन्ति। एतदभिप्रायेणैव हि जैमिनीयाः स्वतन्त्रमेव मोक्षस्वरूपादिकं, उपनिषदामन्यथोपयोगं च वर्णयन्ति॥

स्वाध्यायानन्तर्यस्याथशब्दार्थत्वाभावेऽपि अधीतवेदान्तानामेव ब्रह्मविचारः साधनचतुष्टयसंपन्नानां नान्येषां वेदाध्ययनानधिकारिणाम्। पुराणेतिहासादिषु तेषामपि ब्रह्मावगमसंपत्तिवर्णनं त्वर्थवाद एवेति मन्यामहे। जन्मान्तरीयं वा ज्ञानं प्रारब्धकर्मविशेषेण संसरतो विदुरादेरनुवर्तते इति गृह्णीमः। सर्वथापि नास्मन्मते स्वाध्यायाध्ययनं विना ब्रह्मविद्याधिकार इति

सिद्धम् । तदत्र—"एतेन धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति विभीषिकाप्रदर्शनं मन्देष्वेव स्वभावभीरुषु नतु युक्तितन्त्रेषु कुशलेषु"इति वदतां राममिश्रशास्त्रिणां—**"अहो अनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छश्टङ्गैस्तार्किकवलीवर्दैरिति"** भगवत्पादवाक्यमेव वरमुत्तरं मन्यामहे ॥

"अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः"इत्यादिभिः कर्मणामपि परंपरया मोक्षोपयोगवर्णनेऽपि जन्मान्तरानुष्ठितैरपि कर्मभिश्चित्तशुद्ध्यादिद्वारेणेहजन्मनि विविदिषाज्ञानादिसिद्ध्या न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थः । अनधीतस्वाध्यायानां तु न विविदिषोदय इति पूर्वमेवावोचाम । परंपरया मोक्षोपयोगिनामपि कर्मणां यथा न मोक्षाधिकृताधिकारित्वं तथान्यत्र विस्तर इत्यधिकृताधिकाराभावाच्छेषशेषिभावाभावाच्च न कर्मब्रह्मज्ञानयोः क्रमविवक्षेति भगवत्पादोक्तं समीचीनमेव । तदेव तदङ्गं यद्यदुद्देशेन शास्त्रेण विधीयते, नतु तत्फलकसामान्यं तदङ्गं, दध्यानयनस्य वाजिनाङ्गत्वापत्तेः । नहि कर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावः प्रमाणान्तरेण चोदितः । "तमेतं वेदानुवचनेने"ति श्रुतिस्तु "महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः"इति वचनैकवाक्यतया पुरुषसंस्कारद्वारा कर्मणां विविदिषोपयोगमेव बोधयति, नत्वङ्गत्वम् । अतएव हि "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः"इति श्रुत्युपपत्तिः । त्यागशब्दो ह्यत्र सर्वकर्मसंन्यासपर एव विवक्षितः; "सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज"इति स्मृतेः । "सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणा"इति स्मृतिस्तु अज्ञाधिकृतं गौणमेव तं बोधयति, नतु मुख्यम् । अतएव—"यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते"इत्यत्र कर्मफलत्यागिनः त्यागित्वेन स्तुतिरुपपद्यते। उत्कृष्टेन खलु निकृष्टः स्तूयते नतु स्वेनेति सर्वविशदमिदम् । यथाच भगवद्गीतापि सम्यगेव विमृश्यमानाऽऽद्वैतमेव गोचरयति तथाऽवसरान्तरे निरूपयिष्यामः ॥

एतेन—"निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम। त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः"इत्यादि गीतावचनान्यपि अज्ञाधिकृतानीति—**व्याख्यातम् ।** अतएव "ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्" इत्यादीन्युपपद्यन्ते । अधिकं भाष्यगूढार्थदीपिकादितोऽवगन्तव्यम् । **एतेन**—"नच वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षते"इति भामतीनिबन्धोऽपि—**व्याख्यातः;** अकृतकर्मणामपि समधिगतशब्दन्यायतत्त्वानां निष्कम्पप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिफलार्थज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । कार्यसामान्यं प्रति अदृष्टस्यापि साधारणतयाऽसाधारणतया वा कारणत्वेऽपि जन्मान्तरानुष्ठितैः कर्मभिरपि तादृशादृष्टोत्पत्तिसंभवात् इह जन्मनि कर्मानुष्ठानतदवगमयोरनावश्यकत्वान्न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थः । तदत्र कर्मणोऽन्यथासिद्धत्वाशङ्कातत्परिहारादिकं सर्वमकाण्डताण्डवं मन्दमतीनां स्वभावभीरूणामेव विभीषिका न युक्तितन्त्राणां कुशलानामिति स्वाचिनैव स्वहस्तच्छेदो भवताम् ॥

एवंच साधनचतुष्टयसंपन्नानामेव ब्रह्मविद्याधिकारः, न कर्मावबोधमात्रवताम् । अधिकमत्रोपपादनीयमवसरान्तरे निरूपयिष्यामः । साधनचतुष्टयसंपत्तिमतामपि शूद्राणामनधीतस्वाध्यायानां न ब्रह्मविद्याधिकार इत्यपशूद्राधिकरणविदां करतलामलकितम् । देवानामनुपनीतानामपि यथा ब्रह्मविद्याधिकारः एवं शूद्राणामपि जानश्रुतिरैक्वसंवादगतशूद्रत्वलिङ्गेन तदधिकारो भवत्विति शङ्कायां अनुपनीतानामपि देवानां स्वयं प्रतिभातवेदानां वेदजन्यार्थज्ञानवत्त्वेनाधिकारेऽपि अतादृशानां शूद्राणां न तदधिकारसंभव इति हि तत्रोपापादि । देवानामपि ब्रह्मक्षत्रादिभेद उपनयनं च विद्यते इत्यमुमुल्लेखमप्रमाणं पश्यामः । ब्रह्म बृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रः मरुतो विशः इति वचनं हि क्षत्रादिकार्यकारित्वात् गौणमेव ब्रह्मत्वादिकं बोधयति । अस्तुवा मुख्यमेव ब्रह्मक्षत्रविट्त्वं वचनबलाद्बृहस्पतीन्द्रमरुताम्, एवमपि देवताधिकरणमनुपनीतान्विष्ण्वादीनेव गोचरयतीति तद्दृष्टान्तेन शूद्राधिकारशङ्कानिवारणार्थमपशूद्राधिकरणमावश्यकमेव ॥

यदत्र साधनचतुष्टयसंपन्नाः शूद्रा अपशूद्राधिकरणविषयतया विवक्ष्यन्ते वा, उत तदसंपन्ना वेत्यादिविकल्पतत्परिहारादिकं तदकालवृष्टिरिव मरुमरीचिकोदकमिव च निष्प्रयोजनं भ्रान्तिविलसितं चेत्युपेक्षामहे ॥

अलमनेन प्रासङ्गिकविचारेण, प्रकृतमनुसरामः—मीमांसकसंमतप्रमाणप्रमेयविचाररूपत्वात् **शास्त्रदीपिकायाः प्रथमपादस्य तर्कपादत्वेन** व्यपदेशः । अत्राखिलाक्षेपापनोदनपूर्वं धर्मप्रति चोदनाप्रामाण्यमेव प्रत्यपादि ग्रन्थप्रणेत्रेति स एव **रामकृष्णकृतयुक्तिस्नेहप्रपूरण्यपरनाम्न्या सिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यया, सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणेन च** सनाथीकृत्याखिलानामपि पाठप्रवचनसौलभ्याय पृथगेवायं प्रकाशीकृतोऽस्तीति विज्ञापयति—

सुधीजनविधेयः

वेदान्तविशारदः सु—अनन्तकृष्णशास्त्री

मीमांसोपाध्यायः, संस्कृतकलाशास्त्रशाला.

तिरुपती.

शास्त्रदीपिकायाः

प्रथमतर्कपादस्य विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठं.
प्रथमाध्याये प्रथमः पादः १।१	
मङ्गलाचरणम्	१
१ धर्मशास्त्रारम्भप्रतिज्ञाधिकरणम् ...	३
अध्ययनविधिविचारः	५
अध्ययनाधिकारनियमः	६
अध्ययनविधौ नियोज्यकल्पना	८
व्याकरणस्मृत्योपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वम् ...	९
प्राभाकरमतखण्डनम्	९
अध्ययनविध्युपसंहारः	११
धर्मस्वरूपविचाराक्षेपपरिहारौ	१५
२ धर्मलक्षणाधिकरणम्	१५
प्राभाकरमतं तत्खण्डनं च	१६
प्रथमव्युत्पत्तिः	१६
प्राभाकरोक्तद्वितीयसूत्रार्थस्य खण्डनम्	१७
प्रथमपादप्रतिपाद्यार्थसंग्रहः	१८
धर्मस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यत्वम्	१९
प्रामाण्यविचारः	२०
युक्तिदर्शनम्	२१
शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भावपूर्वपक्षः	२४
धर्मलक्षणविचारः	२५
प्रभाकरमतेनार्थपदसार्थक्यं तत्खण्डनं च ...	३२
काम्येष्वपि कर्मसु विधेरेव प्रवर्तकत्वम् ...	३३
हिंसाप्रतिषेधवैरूप्यापत्तिः	३४
हिंसायां सांख्यमतं तत्खण्डनं च	३४
३ धर्मप्रमाणपरीक्षाधिकरणम्	३५
४ धर्मे प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वाधिकरणम् ...	३५
इन्द्रियलक्षणम्	३६
प्रत्यक्षविचारः	३७
प्रत्यक्षबौद्धमतम्...	३८
बौद्धमतखण्डनम्...	३८
ज्ञानस्य सविकल्पकत्वनियमस्तत्खण्डनं च ...	३९
अद्वैतमतेन निर्विकल्पकस्य सन्मात्रविषयत्वम्...	४०
अद्वैतमतखण्डनम्	४०
निर्विकल्पकविषयकबौद्धमतखण्डनम्	४१
प्रत्यभिज्ञायां बौद्धमतेन पूर्वपक्षः	४२
द्रव्याभावे बौद्धमतेन पूर्वपक्षः	४२
तर्कमतेनावयवेष्ववयव्युत्पत्तिः	४३
५ धर्मवेदप्रामाण्याधिकरणम्	४३
वेदस्यापौरुषेयत्वम्	४४
सामान्यतः प्रमाणलक्षणम्	४४
प्रभाकरमतेन प्रमाणलक्षणम्	४५
कालप्रत्यक्षनिरूपणम्	४५
प्रमाणानां स्वतःप्रामाण्यम्	४८
प्रत्यक्षलक्षणं, प्रत्यक्षखण्डः	४८
बाह्यार्थशून्यवादेनाक्षेपः...	५१
योगाचारसौत्रान्तिकयोः कलहः	५२
पुनर्योगाचारशङ्का	५३
योगाचारेण सौत्रान्तिकखण्डनम्	५४
योगाचारमतखण्डनम्	५५
ज्ञानानुमेयत्वस्थापनम्	५६
पुनर्विज्ञानवादखण्डनम्	५७
स्वीयविपरीतख्यातिमतोपन्यासः	५८
योगाचारमतखण्डनम्	५९
अनुमानपरिच्छेदः	५९
अनुमाने प्राभाकरमतम्	६१
गृहीतग्राहित्वखण्डनम्	६२
अनुमानावयवनिरूपणम्	६४
हेत्वाभासनिरूपणम्	६४
समवायत्वबाधे प्रश्नः	६७
अनुमाने दृष्टान्तनिरूपणम्	६८
अनुमाने प्रभाकरानुवादः	६९
परमुखेन प्रभाकरखण्डनम्	७०
शब्दपरिच्छेदः	७२
औलूक्यमतानुवादः	७३
उपमानपरिच्छेदः	७४
अर्थापत्तिनिरूपणम्	७६
अर्थापत्तिसमाधानम्	७७
सिद्धान्तेन तर्कमतनिराकरणम्	७८
अर्थापत्तावनुमानस्यान्तर्भावशङ्का	७९
शक्तेः पदार्थान्तरत्वोपपादनम्	८०
श्रुतार्थापत्तिनिरूपणम्	८०
अर्थाध्याहारपक्षखण्डनम्	८२
अभाव(अनुपलब्धि)परिच्छेदः	८३

विषयः	पृष्ठं.
प्रभाकरमतखण्डनम्	८३
प्रभाकरमतानुवादः	८५
उक्तप्रभाकरमतखण्डनम्	८५
अभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वम्	८६
चित्राद्यैहिकफलचोदनाख्याक्षेपः ...	८७
चित्रादिचोदनाख्याक्षेपपरिहारौ ...	८८
शब्दार्थयोः संबन्धाक्षेपः	९०
शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वे आक्षेपः	९१
गत्वादिजातिनिराकरणम्	९३
वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वम्	९४
स्फोटवादखण्डनम्	९५
पदार्थनिरूपणोपक्रमः	९७
बौद्धमतेन जातिखण्डनम्	९८
स्वमतेन जातिस्थापनम्	९९
जातिव्यक्त्योर्भेदाभेदविचारः	१००
प्राभाकरमतेन भेदाभेदसामानाधिकरण्ये आक्षेपः	१०१
जातेः सर्वगतत्वाद्याक्षेपतत्परिहारौ	१०२
संयोगविचारः	१०३
सादृश्यादीनां सामान्यत्वखण्डनम् ...	१०४
अवयविविचारः...	१०६
चित्रैकरूपनिराकरणम्	१०८
अद्वैतमतेन पूर्वपक्षः	११०
उक्ताद्वैतमतखण्डनम्	११०
अर्धजरतीयाद्वैतवादेन पूर्वपक्षः ...	१११
सांख्यमतेन पूर्वपक्षः	११३
सांख्यमतखण्डनम्	११४
वैशेषिकमतेन पूर्वपक्षः	११५
वैशेषिकमतखण्डनम्	११५
शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वम्	११७
चित्रादिविषयकाक्षेपपरिहारः	११८
आत्मवादारम्भः...	११९
शरीरातिरिक्तात्मसाधनम्	११९
देहाभिन्नात्मसाधनम्	१२०
बौद्धमतेन विज्ञानात्मवादः	१२०
शरीरात्मनोर्भेदोपपादनम्	१२१
आत्मनो मानसाहंप्रत्ययगम्यत्वम्	१२२
इन्द्रियात्मनोर्भेदः	१२३
आत्मनो व्यापकत्वम्	१२४
मोक्षवादारम्भः	१२५
आनन्दमोक्षवादः	१२६
मोक्षावस्थायां ज्ञानाभावोपपादनम्	१२७
आत्मनो ज्ञानानन्दस्वरूपत्वस्य खण्डनम् ...	१२९
मुक्तिस्वरूपकथनम्	१३०
आत्मज्ञानस्य क्रतुमोक्षोभयोपयोगित्वम् ...	१३१
आत्मनित्यत्वेनाधिकरणोपसंहारः	१३१
६ शब्दानित्यताधिकरणम्	**१३३**
शब्दनित्यत्वोपपादनम्	१३६
शब्दस्यानेकदेशोपलम्भः	१३८
दिक्कालयोर्विशेषणत्रयेण ग्राह्यत्वम्	१४०
शब्दप्रत्यक्षे बौद्धमतखण्डनम्	१४०
शब्दानित्यत्वपूर्वपक्षस्तत्खण्डनं च	१४१
वर्णानामनवयवत्वं नित्यत्वं च	१४१
पूर्वपक्षतया क्षणभङ्गवादः	१४२
क्षणभङ्गवादखण्डनम्	१४४
शब्दस्य सामान्यत्वम्	१४५
७ वेदप्रत्यायकत्वाधिकरणम्	**१५०**
वाक्यस्य वाक्यार्थबोधकत्वम्	१५३
अन्विताभिधानवादखण्डनम्	१५३
सिद्धान्ते वाक्यार्थस्य लक्ष्यत्वम्	१५४
पदार्थानां वाक्यार्थबाधकत्वशङ्कानिरासः ...	१५५
अखण्डवाक्यार्थवादखण्डनम्	१५५
८ वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम्	**१६१**
वेदापौरुषेयत्ववादखण्डनम्	१६२
पादार्थोपसंहारः	१६४

समाप्ता चेयं शास्त्रदीपिकायाः प्रथमतर्कपादस्य विषयानुक्रमणिका ।

शास्त्रदीपिका ।

प्रथमाध्याये प्रथमस्तर्कपादः ।

रामकृष्णप्रणीतयुक्तिस्नेहप्रपूरण्या सिद्धान्तचन्द्रिकया सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणेन च युतः ।

मङ्गलाचरणम् ।

लक्ष्मीकौस्तुभवक्षसं मुररिपुं शङ्खासिकौमोदकीहस्तं पद्मपलाशताम्रनयनं पीताम्वरं शार्ङ्गिणम् ।

जैमिनीयन्यायमाला ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

आनन्दाञ्चितवदनं सदनं रघुनन्दनं दयामुक्त्योः । सीतालक्ष्मणसहितं वन्दे गिरिशादिभिर्वन्द्यम्[1] ॥ १ ॥

विधिश्रुतिस्मृतिद्वारमद्वारं योगिनामपि । वाञ्छितार्थप्रदं धर्मप्रमाणं राममाश्रये ॥ २ ॥

वाचं [देवीं] वन्दे गिरिशतनयं गोत्रदेवीं च भक्त्या वेदव्यासं मुनिवरमथो जैमिनिं सूत्रकारम् ।

व्याख्यातारं गहनवचसां भाष्यकारं च पूज्यं भट्टाचार्यं शिखिगतितनुं तन्मतज्ञान्गुरूंश्च ॥ ३ ॥

अस्त्यत्र रेवोत्तरतीरवर्ती देशः प्रसिद्धो भुवि मालवाख्यः ।

ओंकारमाहिष्मतिकाविशालतीर्थाद्यधिष्ठानकृताद्यभिख्यः ॥ ४ ॥

वसिष्ठपाराशरवत्सकौत्सशाण्डिल्यसद्भार्गवगौतमाद्याः ।

वंशाः प्रसिद्धा भुवि मालवानां पूर्वक्षितीशेन्द्रसमर्चितानाम् ॥ ५ ॥

वंशो विद्याविनयविमलस्तेषु कश्चित्प्रसिद्धः कर्मब्रह्मप्रवणमतयः सर्व एव द्विजेन्द्राः ।

गोत्रं शक्तिप्रवरसहितं यत्र पाराशराख्यं शक्तिर्विष्णोर्भुवनजननी देवता सा परेति ॥ ६ ॥

शिवदासाभिधस्तत्र वंशे पाराशराह्वये । वेदशास्त्रार्थसंपन्नः सदाचारपरोऽभवत् ॥ ७ ॥

तत्पुत्रोऽभून्मित्रशर्मा द्विजेन्द्रो मित्रः साक्षाद्ब्राह्मतेजोविशेषैः ।

विद्वद्वृन्दैः पूजितः सर्वशास्त्रव्याख्याशिष्योद्गीतकीर्तिः पृथिव्याम् ॥ ८ ॥

जनार्दनस्तस्य सुतो मनीषी जनार्दनार्चानिरतो वभूव ।

वेदेषु शास्त्रेषु च गीतकीर्तिर्महीपतीन्द्रार्चितरम्यमूर्तिः ॥ ९ ॥

तस्माज्जातो वेदशास्त्रेष्वधीती गङ्गादेव्यां भैरवाख्यो द्विजेन्द्रः ।

कीर्तिर्येनोपार्जिता विश्ववन्द्या वृत्तिश्चाग्र्या भूपतेः शेषवंश्यात् ॥ १० ॥

समुत्पन्नस्तस्मादतिविमलकीर्तिर्द्विजवरः कृती पूनादेव्यां दिशिदिशि च नारायण इति ।

प्रसिद्धः शास्त्रेषु क्षितिपतिसमूहार्चितपदः परब्रह्मानन्दामृतरससमास्वादनपटुः ॥ ११ ॥

तस्मादभूद्धर्मतनूरभार्यायां श्रीमाधवः पुण्यचरित्रकीर्तिः ।

वेदान्तवित्त्यक्तभवप्रवृत्तिः श्रीरामचन्द्रार्पितचित्तवृत्तिः ॥ १२ ॥

स देशादागतः काश्यां शास्त्राध्ययनसिद्धये । सकलत्रः कृती भाग्यात्स्थितिं तत्र चकार ह ॥ १३ ॥

तस्माज्जातः प्रभावत्यां रामकृष्णाभिधः सुधीः । पितृभक्तिपरः काश्यां सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १४ ॥

तत्तद्ग्रन्थविनिर्माणात्स्वविद्या प्रकटीकृता । कीर्तिश्च येन विपुला पूर्वापरसमुद्रयोः ॥ १५ ॥

राजराजाभिधः श्रीमद्गोपीनाथद्विजोत्तमात् । विद्वन्नागरवृन्देषु प्राप्तं भट्टपदं स्थिरम् ॥ १६ ॥

गजपतिसदसि प्राप्ता पदवी वलभद्रराजगुरोः । पण्डितशिरोमणिरिति प्रतापमार्तण्डनिर्माणात् ॥ १७ ॥

अनुशास्तृप्रसादेन व्याचष्टे शास्त्रदीपिकाम् । निमित्तमात्रमत्रैष व्याख्याता रघुनन्दनः ॥ १८ ॥

न शास्त्रदीपिकाटीका कृता केनापि सूरिणा । तदपूर्वाध्वसंचारी नोपहास्यः स्खलन्नपि ॥ १९ ॥

ग्रन्थकारो ग्रन्थारम्भे तत्समाप्तिप्रत्यूहापगमाभ्यां शिष्टाचारपरिप्राप्तविशिष्टेष्टदेवताप्रणतिरूपं मङ्गलमाचरति—**लक्ष्मी-**

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

कारुण्याम्भोनिधिं रामं प्रणम्य तदनुग्रहात् । सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थव्याख्या क्रियते मया ॥ १ ॥

---

१ गिरिशादिवन्द्याङ्घ्रिम्. २ रथाव्यां. ३ मर्थशास्त्र.

मेघश्याममुदारपीवरचतुर्बाहुं प्रधानात्परं श्रीवत्साङ्कमनाथनाथममृतं वन्दे मुकुन्दं मुदा ॥ १ ॥

युक्तिं मानवतीं विदन्स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभागाप्तोहः क्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः ॥
नित्यस्फूर्त्यधिकारवान्गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो जागर्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥ २ ॥
यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्पञ्चमूर्तिप्रथां तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥
विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन्मूर्तिस्त्वनुग्राहिका तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्वज्ञ्यमुद्द्योतते ॥ ३ ॥
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर्धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ॥
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥
श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ॥ स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥ ५ ॥
प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ॥ जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ ६ ॥
एको विषयसंदेहपूर्वपक्षावभासकः ॥ श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते ॥ ७ ॥
चत्वारोऽवयवा एकश्लोकेनोक्ताः क्वचित्क्वचित् ॥ यत्र क्वापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः ॥ ८ ॥
सर्वथापि सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः ॥ मीमांसासागरस्तेन क्रीडापुष्करिणी भवेत् ॥ ९ ॥
शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसंगतयस्त्रिधा ॥ शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्संगतिरूह्यताम् ॥ १० ॥
धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ॥ प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥ ११ ॥
अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ॥ ऊहो बाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥ १२ ॥
विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ॥ प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम् ॥ १३ ॥
उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः ॥ प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥
श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादिविरोधप्रतिपत्तयः ॥ अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः ॥ १५ ॥
प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता ॥ फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः ॥ १६ ॥
श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्ध्यवर्धने ॥ श्रुत्यादेर्बलिता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥ १७ ॥
अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने ॥ दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः ॥ १८ ॥
प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य शेषः सामनिरूपणम् ॥ नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १९ ॥
स्पष्टलिङ्गादथास्पष्टात्प्रबलादपवादतः ॥ अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ॥ २० ॥
ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ॥ नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥
द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यैकत्वं समुच्चयः ॥ ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः ॥ २२ ॥
उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः ॥ आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः ॥ २३ ॥
प्रसङ्गस्तन्त्रिनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने ॥ द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ॥ २४ ॥
उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ॥ तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत् ॥ २५ ॥
शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते ॥ पादानां तु तमत्रैव लेशाद्व्युत्पादयामहे ॥ २६ ॥
विधिः साक्षान्मितिर्धर्मे तस्य शेषोऽर्थवादगीः ॥ वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमीष्वतः क्रमः ॥ २७ ॥
ऊहित्वा संगतीस्तिस्रस्तथाऽवान्तरसंगतिम् ॥ ऊहेताक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २८ ॥
पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ॥ पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत् ॥ २९ ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

कौस्तुभेति । अध्येतॄणां लक्ष्मीसौभाग्यादिप्राप्तिसूचनार्थं जगदीश्वरस्यैतद्विशेषणम् । प्रस्तरशष्कुलीन्यायेन विघ्नविघातकत्वसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं मुररिपुमिति द्वितीयं विशेषणम् । विशेषणान्तराणि तु भक्तानुग्रहार्थस्वीकृतशरीरध्यानौपयिकानि । मतान्तरप्रसिद्धप्रधानेनान्यथासिद्धिवारणार्थं 'प्रधानात्पर'मित्युक्तम् । नचैवं देवताधिकरणविरोधः, *उद्देश्याया एव तद्विषयत्वात् । सोमायस्वाहेत्येवंरूपा या देवता कर्माङ्गभूता तस्या एव देवताधिकरणे विग्रहादिपञ्चकनिराकरणात् । उक्तंच—'नास्माकं शब्द एव देवता नाकसदामिन्द्रादीनां देवतात्वाङ्गीकारा'दिति । अतएव वार्तिककारैः 'विशुद्धज्ञानदेहाये'त्यादिना ग्रन्थादौ महादेवो नमस्कृतः । उक्तंच भट्टोम्बेकेन—'ग्रन्थारम्भेऽभिमतदेवतानमस्कारं करोति वार्तिककार'इति। अथवा देवतास्तुतेरेव प्रधानकर्मण एतत्फलं न देवतायाः, तस्या गुणत्वाङ्गीकारात्। केचित्पुनरेतत्कर्मपर-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

उद्देश्याया इति । इन्द्राय स्वाहेत्यादौ द्रव्यत्यागे उद्देश्या या देवता कर्माङ्गभूता तस्या एव देवताधिकरणे विग्रहादि-

न्यायाभासतमश्छन्नशास्त्रतत्त्वार्थदर्शिकाम् ॥ कुमारिलमतेनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम् ॥ २ ॥

धर्मशास्त्रारम्भप्रतिज्ञाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ *

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः ॥ विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः ॥ ३० ॥
अर्थधीहेतुताधीतेर्लौकसिद्धावघातवत् ॥ नियामकं न चैवातो वैधारम्भो न संभवी ॥ ३१ ॥
दर्शापूर्ववदस्त्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम् ॥ अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः ॥ ३२ ॥
अथवाध्यापनात्सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः ॥ तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः ॥ ३३ ॥
विधेयाध्यापनं सिध्येद्बालस्यार्थधियं विना ॥ तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम् ॥ ३४ ॥
स्वतःप्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात् ॥ विषयादि सुसंपादं शास्त्रमारभ्यते ततः ॥ ३५ ॥

अनेन सूत्रेण प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये धर्मज्ञानं प्रयोजनं कथ्यते । यदा हि

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

त्वेन व्याचक्षते । तथाहि—अनेकपद्धत्यादिभिर्विशुद्धं यज्ज्ञानं तद्रम्यं स्वरूपं यस्य वेदत्रयसमाहाररूपं चक्षुर्ज्ञापकं प्रमाणं यस्य तस्मै स्वर्गादिफलप्राप्तिहेतवे । सोमस्यार्धं रसरूपं त्याज्यतया यो धारयति तस्मै नम इति । तेषामीश्वरद्रोहिणां प्रतीयमानार्थपरित्यागेनार्थान्तरं कल्पयतामनुपादेयमेव तद्व्याख्यानम् ॥ १ ॥

इदानीं सप्रयोजनं कर्तव्यं प्रतिजानीते—**न्यायाभासेति** । अत्र पूर्वार्धेन प्राभाकराद्युद्भावितन्यायाभासतमोनिराकरणेन शास्त्रतत्त्वार्थप्रदर्शनं ग्रन्थस्य प्रयोजनमुक्तम् । शास्त्रदीपिकां करिष्ये इति कर्तव्यप्रतिज्ञा । कुमारिलमतेनेति मतान्तरनिराकरणं ध्वनितम् ॥ २ ॥

कर्तव्यं प्रतिज्ञाय ग्रन्थस्य मीमांसाशास्त्रविषयत्वं द्योतयितुं तदाद्यसूत्रं लिखति—**अथातो धर्मजिज्ञासेति** । एतच्च धर्मविचाररूपं मीमांसाशास्त्रम् । लक्षणानि चास्य द्वादश—प्रमाण-भेद-शेष-प्रयुक्ति-क्रमाधिकार-सामान्यातिदेश-विशेषातिदेशो-ह-बाध-तन्त्र-प्रसङ्गाख्यानि । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः । तत्र प्रथमाध्याये चतुर्भिः पादैः क्रमेण विध्यर्थवादस्मृतिनामधेयानि विचारितानि । द्वितीये तूपोद्घातभेदतदपवादप्रयोगभेदाः । तृतीये श्रुतिलिङ्गवाक्यादीनि त्रिभिः पादैर्विचारितानि । चतुर्थे निवीतादिश्रुत्यादिबलाबलविचारः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्म । षष्ठे अनारभ्याधीतानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि । 'प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानाप्रयोक्तृता । फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः' । पञ्चमस्याद्ये श्रुत्यादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये क्रमविशेषः । तृतीये प्रयाजादिविवृद्धिः । चतुर्थे श्रुत्यादिबलाबलविचारः । 'अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने । दीक्षासत्रं देयवह्नी षष्ठपादेष्वमी स्थिताः' । सप्तमाद्ये प्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये तस्यैव शेषः । तृतीये नामातिदेशः । चतुर्थे निर्वापौषधलिङ्गेन प्राकृतधर्मातिदेशः । 'स्पष्टाल्लिङ्गादथास्पष्टात्प्रबलादपवादतः । अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः । ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः । नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्तिताः । द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यैकत्वं समुच्चयः । ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः । उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः । आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः । प्रसङ्गस्तन्त्रनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने । द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ।' संगतिस्वरूपं चात्र ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम् । सूत्रतात्पर्यं दर्शयति—**अनेनेति** । प्रयोजनपरत्वेन सकलशास्त्रशेषत्वमस्य ध्वन्यते ॥ किमर्थं प्रयोजनकथनमित्यपेक्षायामाह—**श्रोत्रिति** । ननु नानेन प्रयोजनं कथ्यते तद्वाचकपदाभावादत आह—**यदाहीति** । कर्तव्येत्युक्त्या सूत्रे कर्तव्यतापदाध्याहारः सूचितः । कर्तव्यतानुपदेशेऽथातःशब्दयोरनन्वयापत्तेः । *यथाहुः—'अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमाद्यमिदं कृतम् । धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजन'मिति । *मन्दफलमेतदिति चेत् । न । *उक्तोत्तरत्वात् । *अनाश्वासा*त्तदनुपपत्तिरिति चेत् । न । *आप्तत्वेन तदुपपत्तेः । *वक्ष्यति हि 'तच्चेत्प्रत्ययिता'दिति ।

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

पञ्चकनिराकरणादित्यर्थः । सूत्रस्य प्रयोजनकथनार्थत्वे संमतिमाह—**यथाहुरिति** । अस्य मीमांसाशास्त्रस्य प्रतिपाद्यमानतया धर्माख्यो विषयः तदेवास्य प्रयोजनमिति वक्तुं शास्त्रादाविदं सूत्रं कृतमिति श्लोकार्थः । **मन्देति** । एतद् प्रयोजनकथनमित्यर्थः । **उक्तोत्तरत्वादिति** । शास्त्रेषु शुश्रूषुप्रवृत्तिरूपस्य प्रयोजनस्योक्तत्वादित्यर्थः । **अनाश्वासादिति** । अन्यार्थमपि शास्त्रं मिथ्यैव धर्मप्रयोजनतया श्रोतॄन्प्रवर्तयितुं शास्त्रकार आहेति शङ्कयानाश्वासात् । **तदनुपपत्तिः** । श्रोतृप्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । **आप्तत्वेनेति** । महर्षेः शास्त्रकारस्याप्तत्वावधारणाद्विश्वास इत्यर्थः । **वक्ष्यति हीति** । भाष्य-

धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्त्वा शास्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा नूनमिदं शास्त्रं धर्मज्ञानप्रयोजनमित्यवगम्यते ॥ * ॥ विदितं तावत्प्रयोजनम् । संबन्धोऽपि शास्त्रस्य प्रस्तावहेतुर्वक्तव्यः । यथा शास्त्रान्तरेषु शिष्यप्रश्नानन्तर्यादिसंबन्धः प्रस्तावको वर्ण्यते तथेहापि शास्त्रारम्भे प्रयोजकानां संबन्धानामन्यतमो वक्तव्यः—अनेन संबन्धेनेदं शास्त्रमायातमिति । अन्यथा ह्यसंबद्धप्रलपितं स्यात् । सत्यम् । इहतु य एवायं प्रयोजनेन सह शास्त्रस्य साध्यसाधनत्वसंबन्धः स एव शास्त्रस्य प्रस्तावको नान्यः । भवति हि साधनत्वमेव साध्यार्थिनः साधने प्रवृत्तिहेतुः । सचायं संबन्धः प्रयोजनोक्त्यै-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

*तथा 'अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेर'न्निति । उक्तंच—'सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते'इति । **ननु** प्रयोजनवत्प्रवृत्त्यङ्गत्वात्संबन्धोऽपि सूत्रकारेण वक्तव्यः । अविदितप्रयोजनवदविदितसंबन्धेऽपि श्रोतुरप्रवृत्तेरिति चोदयति—**विदितमिति** । यथा 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः'इत्यादिषु शिष्यप्रश्नानन्तर्यरूपः संबन्धोऽभिधीयते तथात्र सूत्रकारेण प्रयोजनं तत्संबन्धोपि वक्तव्यः । अन्यथा सूत्रकारस्यासंबद्धप्रलापित्वेन तद्वचने न श्रद्दधीरन्नित्यर्थः । उक्तंच—'सिद्धार्थं ज्ञातसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजन'इति । परिहरति—**सत्यमिति** । यदैवास्य शास्त्रस्येदं प्रयोजनमित्युक्तं तदैव तयोर्धर्मज्ञानविचारयोः साध्यसाधनभावलक्षणः संबन्धोऽर्थादुक्तो नचार्थात्प्राप्तं सूत्रकारा अक्षरैर्निबध्नन्ति । असूचकत्वेनासूत्रत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अयमाशयः—नास्य शास्त्रस्य शिष्यप्रश्नानन्तर्यादिरूपसंबन्धो हेतुः । लोकहितैषिणा जैमिनिना स्वयमेव धर्मज्ञानसाधनीभूतस्य शास्त्रस्यारब्धत्वात् । अतः साध्यसाधनसंबन्ध एवात्र । सच संबन्धिनोरभिधानादेवार्थाज्ज्ञात इति भाष्यकारोऽप्येनमेव संबन्धं 'धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वे'त्यादिनाऽऽक्षेपसमाधानाभ्यामुपपादयिष्यति । अतो न संबन्धान्तरगवेषणा कार्येति भावः । स एवेत्यनेन क्रियानन्तर्यगुरुपर्वक्रमरूपसंबन्धान्तरनिराकरणम् । तथाहि काणादे तन्त्रे शिष्यप्रश्नक्रियानन्तर्यरूपः संबन्धो दर्शितः । *गुरुपर्वक्रमात्मकश्च संबन्धो यथात्रैव कैश्चिदुक्तः । तद्यथा—ब्रह्मा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच, सोऽपीन्द्राय, सोऽप्यग्नये, स च वसिष्ठाय, सोऽपि पराशराय, पराशरः कृष्णद्वैपायनाय, सोऽपि जैमिनये, सच स्वोपदेशादनन्तरमिमं न्यायं ग्रन्थे निबद्धवानिति । क्वचित्तु ब्रह्मा महेश्वरो वा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच प्रजापतिरिन्द्रायेन्द्र आदित्यायेत्येवमादिपाठान्तरम् । तदत्र क्रियारूपस्तावत्संबन्धो न वाच्यः । निष्प्रयोजनत्वात् । नह्येवंरूपसंबन्धसद्भावासद्भावयोः श्रोतॄणां शास्त्रप्रवृत्तौ निवृत्तौ वा शास्त्रगोचरे ज्ञाने वा कश्चिद्विशेषः । तथा गुरुपर्वक्रमरूपोऽपि संबन्धो निष्फलो निर्हेतुकश्च । नह्यस्मिन्संबन्धे किंचित्प्रमाणमस्ति । अतः सप्रमाणकः सप्रयोजनश्च संबन्धो वाच्यः । सच साध्यसाधनत्वरूप एव युक्त इति भावः । **नन्वत्र** सूत्रकृतैवाथशब्दं प्रयुञ्जानेनाध्ययनक्रियानन्तर्यलक्षणस्य शास्त्रसंबन्धस्योक्तत्वात्कथमुच्यते सूत्रकारेण न पृथगुक्त इति । उच्यते—अत्राथशब्दोऽध्ययनजिज्ञासाक्रिययोरेव संबन्धमाह न शास्त्रस्य प्रयोजनेन सह, ते च क्रिये शास्त्रादत्यन्तभिन्ने । **ननु** जिज्ञासापदेनैव विचाररूपा शास्त्रशब्दवाच्या क्रियोपात्तैव कथमुच्यते शास्त्रादत्यन्तभिन्नेति । मैवम् । जिज्ञासापदस्य ज्ञानेच्छारूपक्रियावाचकस्य मीमांसापर्यायत्वाभावात् । श्रोतृक्रिया हि ज्ञानेच्छारूपा जिज्ञासा, वक्तृक्रिया तु विचारात्मिका मीमांसा, कुतस्तयोरैक्यम् । *कथं तर्हि जिज्ञासाशब्दस्य मीमांसायां प्रयोगः उभयोरपि सन्प्रत्ययान्तत्वसाम्येनैकार्थत्वभ्रमादिति ब्रूमः । अयमत्र विवेकः—विषयोऽप्यत्र ज्ञाप्यजन्यभेदेन द्विविधः । ज्ञाप्यो धर्मः, जन्यस्तज्ज्ञानम् । संबन्धस्तु धर्मेण सह शास्त्रस्य ज्ञाप्यज्ञापकभावलक्षणस्तज्ज्ञानेन सह जन्यजनकलक्षणः, धर्मज्ञानमवान्तरप्रयोजनम् । परमप्रयोजनं चाभ्युदयनिःश्रेयसे, तत्कामोऽधिकारीत्यनुबन्धचतुष्टयं श्रोतृप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं सूत्रकारेण श्रुत्यर्थाभ्यामुक्तम् । लोकानुग्रहश्च शास्त्रप्रस्तावे कारणम् । **नन्वेवमपि** शिष्टाचारपरम्पराप्राप्तमङ्गलानाचरणात्सूत्रकारस्याशिष्टत्वशङ्कया तच्छास्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । नैष दोषः । सूत्रादौ मङ्गलार्थाथशब्दप्रयोगेण मङ्गलाचरणस्य कृतत्वात् । भाष्यकारेणापि लोकशब्दं प्रयुञ्जानेन तत्वानुस्मरणरूपं तत्कृतं, वार्तिककारैरपि 'विशुद्धज्ञानदेहाय'इत्यनेन देवतानमस्काररूपं स्पष्टमेव मङ्गलमाचरितं, ग्रन्थकारेणापि तन्मतानुसारिणा तत्कृतमिति न कस्यचिदुपालम्भः । एवमनेन सूत्रेण सकलशास्त्रशेषरूपेण श्रोतृप्रवृत्त्यौपयिकविषयादिनिरूपणेन शास्त्रारम्भे प्रतिज्ञाते तत्सिद्ध्यर्थमध्ययनविधिविचारमा-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

कार इति शेषः । **तथेति** । जैमिनिरपि वक्ष्यतीत्यर्थः । **गुरुपर्वेति** । पर्वाण्यवच्छेदः । गुरूणां पर्वाणि गुरुपर्वाणि गुरुपर्वणां क्रमो गुरुपर्वक्रम इति विग्रहः । तदप्रतिपादने । दृष्टार्थत्वाप्रतिपादन इत्यर्थः । **कथमिति** । श्रुतावुक्तत्वादि-

वार्थोज्ज्ञायत इति न सूत्रकारेण पृथगुक्त इत्यदोषः ॥ * ॥ अत्रेदं चिन्त्यते—किमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासया गुरुगृहेऽवस्थातव्यम्, उत गुरुगृहात्समावर्तितव्यमिति। यदि हि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्ममात्रार्थमध्ययनं स्वर्गाद्यर्थेन विधीयते ततस्तन्मात्रेणैव शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वात् 'अधीत्य स्नायात्' इति स्मृतिवचनबलेन च समावर्तितव्यमिति ॥

अध्ययनविधिविचारः।

अथाक्षरग्रहणादिपरम्परोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते। ततस्तस्य विचारमन्तरेणासंभवादध्ययनविधिनैवार्थाद्विचारो विहित इति गुरुगृह एवावस्थाय विचारयितव्यो धर्मः। तत्र—'विनापि विधिना ज्ञानलाभान्नहि तदर्थता ॥ कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत्' ॥ * ॥ स्वाध्यायसंस्कारद्वारेणाध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वं विनैव विधिना प्रमाणान्तरेण सिद्धमेवेति तादर्थ्ये विध्यानर्थक्यम् ॥ नचावघातादिविधिवन्नियमार्थत्वम्। अवघातो हि दर्शपूर्णमासापूर्वे नियम्यते। अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिध्यतीति न तण्डुलस्वरूपे,

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

रभते—**अत्रेदमिति**। इदं विचारशास्त्रं विधिप्रसक्त्याऽनारभ्यमारभ्यं वेति मुख्यो विचारस्तत्सिद्ध्यर्थमध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वं दृष्टार्थत्वं वेति विचार्यते। भाष्यकारेण च शास्त्रादावेतत्सूत्रमप्यध्ययनविधेरदृष्टार्थतामाशङ्क्य दृष्टार्थत्वप्रतिपादनपरमिति व्याख्यातं 'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नामे'त्यादिना। तस्यायमेव प्रसंजको विधिरित्युचितएवादौ तद्विचारः। कथंपुनरदृष्टार्थत्वकोटेरुदयो यतोऽध्ययनकरणिकायां भावनायां नियोगः प्रतीयमानो नियोज्यविशेषं विनाऽपर्यवस्यन्नश्रुतस्वर्गादिपरित्यागेन 'फलमात्रेयो निर्देशा'दिति न्यायेन घृतकुल्यादिकामवलम्बते। नचार्थवादत्वं पारार्थ्यानवगमात्। नच कर्मावबोधार्थत्वेन पारार्थ्यम्। अध्ययनस्य तादर्थ्येनाश्रवणात्। अतो नादृष्टार्थत्वशङ्केति। उच्यते—अध्ययनकरणिकायां भावनायां निर्वर्त्यमानायां तावदर्थावबोधो जायते सचाहवनीयादिवदुपकारकत्वेन कर्मार्थो भवति। अतोऽध्ययनमपि तद्द्वारा कर्मार्थमाधानवत्। एवंचाध्ययनस्य पारार्थ्येऽवगते घृतकुल्यादेस्तदर्थवादत्वेनोपपत्तौ फलसमर्पकत्वायोगात्।

नन्वेवमपि दृष्टार्थावबोधार्थत्वेनादृष्टार्थत्वानुपपत्तिः। मैवम्। तादर्थ्ये विध्यानर्थक्यापत्तेः। विधिंविनापि तल्लाभात्। अतो विध्यर्थवत्त्वायादृष्टार्थत्वकल्पनेति। अत्र शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थत्वेनाध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वं दृष्टार्थत्वं वेति विचारे कर्तव्ये ग्रन्थकारस्याध्ययनानन्तरं गुरुगृहेऽवस्थातव्यमुत ततो निवर्तितव्यमिति विचारोऽनुपपन्नः। तत्सिद्ध्यर्थं चाध्ययनविधेर्दृष्टादृष्टार्थत्वविचारोऽत्यन्तमनुपपन्नः शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थत्वादध्ययनविधिविचारस्येत्यादिबहुग्रन्थविरोधात्। तस्मादसदुक्त एव विचारक्रमोऽनुसंधेयः। ग्रन्थोऽपि शाब्दक्रमं बाधित्वा तत्रैव योज्यः। अथ वा सूत्रकारेणाध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युपदेशार्थमथशब्दः प्रयुक्तस्तस्य प्रयोजनं 'वेदमधीत्य स्नाया'दिति स्मृतिप्राप्तस्नानकालबाधः। वेदमधीत्य तावन्न स्नातव्यं यावन्न धर्मो जिज्ञास्यते इति तदर्थोऽध्ययनविधिविचार इति ग्रन्थकर्तुरभिप्रायः। **ततस्तस्येति**। विचारस्येतिकर्तव्यतारूपत्वादध्ययनविधेरेव तत्पर्यन्तो व्यापारः। नचैवं प्रवृत्तिभेदापत्तिः। आ विचारात्स्वप्रवृत्तेरेकत्वात्। एका हि प्रवृत्तिरङ्गप्रधानयोः। वक्ष्यति च—'अङ्गप्रधानवत्यां भावनायां युगपत्पुरुषनियोग' इति। मीमांसा चेतिकर्तव्यतात्वेनाङ्गम्। तदुक्तं—'धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना। इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यती'ति। अतो वैध एवायं शास्त्रारम्भ इति सिद्धान्तकोऽप्युपपत्तिः ॥ **नन्वेवं** सति न प्रयोजनस्य वाक्यार्थत्वं स्यात्। अध्ययनविधिदृष्टार्थत्वप्रतिपादनस्यैव वाक्यार्थत्वावगमात्। ततश्च मीमांसायाः प्रयोजनं वक्तुमेतत्सूत्रमिति भाष्यं नोपपद्येत। नैष दोषः। मीमांसारम्भसिद्ध्यर्थमिह दृष्टार्थत्वं प्रतिपाद्यत इति फलतः प्रयोजनपरत्वाभिधानं तदप्रतिपादने च शास्त्रारम्भानुपपत्तेः सूत्रस्य शास्त्रादावनन्वय एव स्यात्। अतोऽध्ययनविधिदृष्टार्थत्वे सूत्रतात्पर्ये सति विचारस्य कर्तव्यतोपपत्तौ धर्मज्ञानस्य प्रयोजनत्वे फलिते सूत्रस्य तदुक्तिवचनत्वोपपत्तिः। अतो यत्कैश्चिदुक्तं—नात्र प्रयोजनं पदेनोपात्तम्, नचापदार्थस्य वाक्यार्थत्वम्, नचावाक्यार्थे तात्पर्यम्। प्रयोजनपरत्वे च कर्तव्यतानुपदेशात्, अथातःशब्दयोरन्वय इति तदपास्तम्। फलतस्तस्य प्रयोजनपरत्वात्, वाक्यार्थस्यैवान्यपरत्वे अनन्वितपदार्थकत्वचोद्यानवकाशादित्यलम्। एवं विचारस्वरूपमुपवर्ण्य पूर्वपक्षमारभते—**तत्रेति**। प्रमाणान्तरसिद्धत्वादेवार्थज्ञानार्थत्वं न युक्तमित्यर्थः। **नन्वेवमानर्थक्यापत्तिरित्यत आह—कल्प्यस्त्विति**। तुशब्दः सिद्धान्तापेक्षयातिशयद्योतनार्थः। सिद्धान्तेऽपुरुषार्थरूपस्यार्थावबोधस्य भाव्यत्वं, अत्र तु पुरुषार्थरूपस्य स्वर्गस्य। एवंच चेतनप्रवर्तनात्मकविध्युपपत्तिरिति। पूर्वार्धं व्याचष्टे—**स्वाध्यायेति**। न तावदयमपूर्वविधिः। वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः अध्य-

प्रमाणान्तरविरोधात् । तद्वदिहापि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणापि दर्शनात्तत्स्वरूपे नियमासंभवात् क्रतुपूर्वेष्वेवाध्ययननियमो विधातव्यः । अधीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माणि फलदानीति । नचैवं युक्तम् । अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य अनारभ्याधीतत्वात् श्रुत्याद्यभावाच्चाक्रत्वर्थत्वम् । तस्माद्दृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमित्यध्ययनमात्रादेव समाप्ते शास्त्रार्थे गुरुगृहात्समावर्तितव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते—'लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना ॥ विधेश्च नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति ॥' ※ ॥ यदुक्तं—ज्ञानस्वरूपे क्रतुपूर्वे वा न नियमः संभवतीति तत्राभिधीयते—नोभयथापि ब्रूमः । कथं तर्हि योऽयमग्निहोत्रादिष्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः ॥ ※ ॥ तथाहि असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानान्यविद्वांसमेवाधिकृत्य विद्यामन्तरेणानुष्ठानासंभवाद्विद्यामाक्षिपन्त्यविशेषाच्चतुरो वर्णानधिकुर्युः । सतित्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति न तुरीयादेः ॥ ※ ॥ तथाहि—'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्य'मिति द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षन्ते । तत्संनिधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं विधीयमानं कर्तारमपेक्षते । तत्रापेक्षासंनिधियोग्यत्वैरेवं विज्ञायते—त्रैवर्णिकैरेवोपनीतैरक्षरग्रहणेनाध्ययनादिपरम्परयार्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवंच फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम्, अध्ययनमपि दृष्टार्थज्ञानार्थम्, अर्थज्ञानं त्वनुष्ठानौपयिकत्वात्प्रसिद्धफलकमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् ।

अध्ययनाधिकारनियमः ।

एवंच त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लब्धेषु नाग्निहोत्रादिविधयश्चतुर्थवर्णस्य विद्यामाक्षिपन्ति, किंतु त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति । सोऽयमधिकारनियमोऽपशूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽध्ययनविधि-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

यनत्वात् भारताध्ययनवदिति प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात् अप्राप्ते शास्त्रस्यार्थवत्वादित्यर्थः । नाप्यवघातवन्नियमविधित्वमित्याह—**नचेति** । कथं नचेत्यपेक्षायामाह—**अक्रत्वर्थत्वादिति** । अनारभ्याधीतत्वेनाध्ययनस्याक्रत्वर्थत्वादित्यर्थः । पर्णतावद्भविष्यतीतिचेत् नेत्याह—**श्रुत्याद्यभावादिति** । ननु सर्वथा फलाश्रवणे विश्वजिन्न्यायेन तत्कल्पनं, श्रूयते चात्र फलं 'यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवती'ति क्रतुफलावाप्तिः । 'यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति यद्यजुराहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति ते पितरो देवाश्चैनमध्येतारं तृप्ता आयुरादिभिस्तर्पयन्ती'त्यायुरादिप्राप्तिः । तथा-'यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् । आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तप' इति तपःफलप्राप्तिः कथमर्थवादात्फलकल्पनमितिचेत् । निर्देशात्प्रतिष्ठावदिति ब्रूमः । श्रुतपरित्यागस्यायुक्तत्वात् । अतो न स्वर्गकल्पना युक्तेति । मैवम् । एतत्फलश्रुतेर्जपयज्ञाध्ययनगोचरत्वात् 'अहरहः स्वाध्यायमधीयीते'ति विध्यन्तरश्रवणात् । 'यं यं क्रतुमधीयीते'त्याद्युपक्रम्य 'नित्यं स्वाध्यायवान्द्विजः' इत्युपसंहारात् । वेदाक्षरस्वीकारार्थत्वे तु प्रथमाध्ययनेऽध्ययनविधिविहिते न किंचित्फलं श्रूयते यतो निर्देशादिति स्यात् । अतो दृष्टार्थमेवाध्ययनमिति । सिद्धान्तं प्रतिजानीते—**इति प्राप्त इति** । यदुक्तमध्ययनस्यार्थज्ञानार्थतायाः प्रमाणान्तरसिद्धत्वाद्विधेरानर्थक्यमिति तत्परिहरति—**विधेश्चेति** । पूर्वपक्षोक्तदूषणमनूद्य परिहरति—**यदुक्तमिति** । स्वाभिप्रेतं नियमं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—**कथं तर्हीति** । नन्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानुपादानात्कथं त्रैवर्णिकाधिकारनियमसिद्धिरित्याशङ्कायामाह—**तथाहीति** । उपनयनविध्येकवाक्यतया त्रैवर्णिकलाभ इति भावः ।

नन्वेवंरूपाधिकारनियमस्यापशूद्राधिकरणन्यायसिद्धत्वान्नाध्ययनविधिप्रयोजनत्वमित्याशङ्क्याह—सोऽयमिति । तत्राप्यध्ययनविधिवशादेव तन्नियमसिद्धिरित्यर्थः । एतच्च संभवादुक्तम् । वस्तुतस्त्वपूर्वविधिस्वीकारेण पूर्वपक्षोक्तदोषपरिहारान्नियमार्थत्वं संभवति । अनारभ्याधीतस्यापि *सामर्थ्यात्क्रत्वर्थत्वोपपत्तेः । यावद्धि फलवत्कर्मानुष्ठानोपयोगिज्ञानोपायतया सामर्थ्येन किंचित्कल्पयितुमारभ्यते तावत्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति प्रत्यक्षया श्रुत्याध्ययनमेव तदुपायत्वेन विधीयते । लिङ्गतः शीघ्रं प्रवृत्तेः उपनयनप्रक्रमाधीतत्वाच्च । तदेकवाक्यतयाधिकारनिगमोऽपि सिद्ध्यति । अथ तर्ह्यपूर्वविधिरेवायं जात इति नियमभावानुपपत्तिः । नैष दोषः । फलतस्तदुपपत्तेः । अपूर्वविधित्वे सत्युपायान्तरानाक्षेपनान्नियमः फलति । परिसंख्यावत् । वाक्यार्थत्वे हि परिसंख्यायाः स्वार्थहानादिदोषः प्रसज्येत । अतोऽपूर्वविधित्वेनैव निस्तारः । अतोऽत्रापि न

प्रसादलभ्य इति फलवानेव विधिः। तेनार्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपंस्तद्विरुद्धं स्मार्तं स्नानं बाधत इति सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति ॥ * ॥ केचित्पुनराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्याङ्गीकृत्य किमाचार्यकसिद्धिरेवाध्ययनस्य प्रयोजनमुतार्थज्ञानमिति विचार्य अन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमित्याहुः। किं पुनः कारणमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वेऽध्ययनस्य, अध्ययनविधेरधिकारिशून्यत्वादाचार्यकरणविधिप्रयुक्तया चात्मलाभे विश्वजिदादिवत्फलकल्पनानुपपत्तिः। कः पुनराचार्यकरणविधिः, कथं वा तेनाध्ययनस्य प्रयुक्तिः। उच्यते—'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः॥ सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥' इति स्मृत्यनुमितः। 'उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं कुर्या'दित्याचार्यकरणविधिः। अत्र चाध्यापनमाचार्यत्वसाधनम्। उपनयनं तु क्त्वाप्रत्ययात्तस्यैवाङ्गम्। तच्च केन द्वारेणाध्यापनस्योपकरोतीत्यपेक्षायां उपनेयासत्तिरेवास्य द्वारमङ्गीक्रियते लिङ्गात्। तदुपनेयोऽपि नाकिंचित्करोऽङ्गमिति तद्व्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनमध्यापनोपकारित्वादुपनीतस्य व्यापारत्वेनाध्यवसीयते। तदेवं स्वाङ्गभूतमुपनयनं प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिस्तद्द्वारेणाध्ययनं प्रयुङ्क्ते ॥ * ॥ तदेतदनुपपन्नम्। तथाहि—नियोगार्थस्याध्ययनस्याचार्यकप्रयोजनताऽर्थज्ञानप्रयोजनता वा न शक्यते शास्त्रेण बोधयितुं साध्यद्वयस्यैकत्रासंभवात्। नियोगार्थतैव शास्त्रेण बोध्यते अर्थज्ञानार्थतायां त्वनुज्ञामात्रमितिचेत् तथाप्यर्थद्वयं स्यादेव ॥ * ॥ किंचैवं सकृदुच्चरितस्य लिङ्प्रत्ययस्य विध्यर्थत्वमनुज्ञार्थत्वं चेति वैरूप्यमपि स्यात् तेन संशय एवानुपपन्नः। तथा सिद्धान्तोऽप्यनुपपन्न एव—प्रमाणान्तरसिद्धत्वादर्थज्ञानार्थत्वं न

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

नियमो वाक्यार्थः किंत्वपूर्वविधेः फलमिति न पूर्वपक्षोक्तदोषावकाशः। नचैतावताध्ययनस्य क्रत्वङ्गतापत्तिः। तदापादितज्ञानस्यैव क्रत्वङ्गत्वात्। यदेवेत्यादिना तस्यैव क्रत्वङ्गत्वबोधनात्। अध्ययनं तु ज्ञानाङ्गमेव। यथाऽऽधानसाध्यानामग्नीनां क्रत्वर्थत्वेऽपि नाधानस्य क्रत्वर्थत्वं एवमिह ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वेपि नाध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वमिति सर्वं समञ्जसम्। फलितमाह—**तेनेति**। अयंच ग्रन्थकारस्याभिप्रायोऽस्माभिरथवेत्यादिना पूर्वमेव प्रकटीकृतः। **नन्वेवं** स्तोभादीनामनर्थकानामध्ययनं कथमर्थज्ञानार्थं स्यात्। नैष दोषः। गीतिकालोपलक्षकत्वेनैव तेषामर्थवत्त्वोपपत्तेः। अध्ययनोपात्तेन स्वाध्यायेन यच्छक्नुयात्तत्कुर्यादित्येकया वचनव्यक्त्या सर्वेषां यथासामर्थ्यं विनियोगकल्पनात्। एतच्चार्थवादाधिकरणे विशेषतोऽस्माभिर्निरूपणीयमिति नेह प्रतन्यते। उपसंहरति—**इतीति**। एवं स्वमतेन पूर्वोत्तरपक्षावुपपाद्य एकदेशिमतेन तौ दर्शयितुमाह—**केचिदिति**। आचार्यकस्य पुरुषान्तरगामित्वेन बहिरङ्गत्वादध्ययनप्रयोजनत्वमेव कथमितिचेत्। न। प्रथमावगतत्वादिति ब्रूमः। अध्ययनमन्तरेण चाध्यापनस्यैवासिद्धेः। अर्थज्ञानं तु पश्चाद्भावित्वान्न प्रयोजनम्। **अन्तरङ्गत्वादिति**। अध्ययनकर्तृगामित्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः। प्रथमावगतत्वात्तत्प्रयोजनमितिचेन्न। प्रथमावगतत्वेऽपि तस्य प्रयोजनत्वापरिकल्पनात्। अकल्पितेऽपि तस्य प्रयोजनत्वेऽध्ययनानुष्ठानसंभवात् नियोग एव शब्दादवगतः प्रयोजनं स्यान्नार्थज्ञानमितिचेन्न। अर्थज्ञानस्यापि प्रतीयमानस्य त्यागायोगात्। फलकल्पनां निराकरोति—**आचार्येति**। फलकल्पनानुपपत्तेरर्थज्ञानार्थत्वं पर्यवस्यतीति भावः। अचार्यकरणविधिनाध्ययनस्य प्रयुक्तिमुपपादयति—**अत्रेति**। क्त्वाप्रत्ययेनाध्यापनसमानकर्तृकमवगम्यमानं तस्यैवाङ्गमित्यर्थः। *तच्छेषत्वात्तेन तत्प्रयुक्तिरुचिता नत्वध्ययनस्येत्याशङ्क्याह—**तदेवमिति**। उक्तरीत्या परम्परया तत्प्रयुङ्क्त इत्यर्थः। दूषयति—**तदेतदिति**। **नियोगार्थतैवेति**। नियोगस्यैव शब्दादवगम्यमानत्वादध्ययनप्रयोजनत्वमिति भावः। **तथापीति**। अर्थज्ञानस्यापि प्रतीयमानत्वात्प्रयोजनत्वमिति भावः। **प्रमाणान्तरेति**। 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थव'दिति न्यायात्प्रमाणान्तरसिद्धस्य न शास्त्रविषयत्वमित्यर्थः। *विध्यर्थत्वाय नियमाङ्गी-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

त्यर्थः। **सामर्थ्यादिति**। अर्थावबोधद्वारा क्रतुनिवर्तनसामर्थ्यादित्यर्थः। **तच्छेषत्वादिति**। उपनयनस्याध्ययना-

---

१ प्रकारेण.

शास्त्रगोचरतामनुभवतीति । तत्र यदेवास्मदभिप्रेतं विधेर्नियमार्थत्वं महता प्रयत्नेन भवद्भिर्दूषितं तदेव भवद्भिरपि मुक्तलज्जैरनन्यगतिकत्वादाश्रयणीयमापन्नम् । नियमानङ्गीकारे च पूर्वपक्ष एव श्रेयानापद्यते । आचार्यत्वस्यादृष्टत्वेन प्रयोजनतोपपत्तेः । अर्थज्ञानार्थत्वे चाध्ययनं स्वाध्यायसंस्कारो नियोगार्थत्वे तु प्रधानकर्मेति वैरूप्यमपि स्यात् ॥ ॐ ॥ अर्थाज्ज्ञातमर्थज्ञानं प्रयोजनं न शास्त्रत इतिचेत्, आचार्यत्वमपि प्रयोजनं न स्यात् तस्याप्यर्थाज्ज्ञातत्वात् । स्मृतिबाधेन च स्नानोत्कर्षो न स्यादशास्त्रस्वीकृतत्वाद्विचारस्य ।

अध्ययनविधौ नियोज्यकल्पना ।

किंच—'नियोज्यः कल्पनीयोऽत्र विध्यर्थानुपपत्तितः ॥ नचोपनयनस्याङ्गभावोऽस्त्यध्यापनं प्रति। द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्यात्सा माणवकसंस्क्रिया ॥ तथासत्यन्तरङ्गत्वादङ्गमध्ययनस्य तत्' ॥ ॐ ॥ यत्तावन्नियोज्याभावादप्रयोजकत्वमध्ययनविधेरिति, तदयुक्तं, अभावासिद्धेः, अश्रुतस्यापि विश्वजिदादिवत्कल्पनात् । कार्यं हि विध्यर्थः, संबन्धिशब्दश्चायं कार्यमिति, कस्यचिद्धि किंचित्कार्यं भवति न सर्वं सर्वस्य, अतः कस्येदं कार्यमित्यस्ति संबन्ध्यपेक्षा, सावश्यमध्याहृतेन केनचिन्निवर्तनीया—अस्येदं कार्यमिति, यस्येदं कार्यं स एव नियोज्य इत्युच्यते ॥ ॐ ॥ यद्यपि कथंचित्परप्रयुक्तानुष्ठानादेवात्मलाभः स्यात्, तथापि न तावता कार्यत्वं सिध्यति । नहि कृतिसाध्यतामात्रं कार्यत्वम् । किं तर्हि, यत्कृतिसाध्यं कृतिंप्रति प्रधानभूतं तत्कार्यमित्युच्यते । प्राधान्यं च कृतेस्तदुद्देश्येन प्रवृत्तिः, ततश्चाध्ययननियोगेन कार्येण भवतावश्यं पुरुषव्यापारोद्देश्येन भवितव्यम् ॥ ॐ ॥ नचासति नियोज्ये तदुद्देशेन कश्चित्प्रवर्तेत । अध्यापनविधिना हि प्रवर्त्यमानो माणवकः कथंचिदध्ययनमात्रमनुतिष्ठेन्नत्वपूर्वमुद्दिशेत् । नहि तस्य तदुद्देश्यं प्रमाणाभावात् । प्रयाजाद्यपूर्वाणि दर्शपूर्णमासापूर्वोपकारित्वात्तदधिकृतेन पुरुषेण तत्सिद्ध्यर्थमुद्दिश्य क्रियमाणानीति युक्तं यदसत्यपि साक्षान्नियोज्योपादाने कार्यत्वं लभन्ते, अध्ययननियोगस्य तु नान्यौपयिकत्वं यतस्तद्रूपेणोद्देश्यता स्यात् । अर्थज्ञानस्य च नियमफलत्वेन नियोगापेक्षत्वात् । तस्मादस्य कार्यत्वसिद्ध्येऽवश्यं नियोज्यः कल्पनीयः ॥ ॐ ॥ यच्चाध्यापनविधेरुपनयनद्वारमध्ययनप्रयोजकत्वमुक्तम्, तदप्ययुक्तम्—उपनयनप्रयुक्तेरेवाभावात्, तद्द्वारेणाध्यापनप्रयुक्तिर्दूरापास्ता । क्त्वाप्रत्ययेन हि समानकर्तृकत्वमेवोच्यते तेन चैकप्रयोगता कल्प्यते, अङ्गाङ्गिभावस्त्वेकप्रयोगतावशात्कल्पनीयः, द्वितीयया तु सा-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

कारेचास्मत्पक्षप्रवेश इत्याह—**तत्रेति** । प्रकारान्तरेणापि वैरूप्यमाह—**अर्थेति** । **अर्थाज्ज्ञातमिति** । शास्त्रतस्तु नियोग एव प्रयोजनं, नियोगार्थत्वस्यैव शास्त्रेण बोधनादिति भावः । अशास्त्रीयत्वे चार्थज्ञानस्य तत्सिद्ध्यर्थस्य विचारस्याप्यशास्त्रीयत्वात्स्नानोत्कर्षकत्वं न स्यादित्याह—**स्मृतीति** ।

इदानीमेकदेश्युक्तानि स्वपक्षदूषणानि परिहरति—**किंचेति** । प्रथमार्धं व्याचष्टे—**यत्तावदिति** । कल्पनामुपपादयति—**कार्यंहीति** । नियोज्यकल्पनां विनापि नियोगस्वरूपसिद्धिमाशङ्क्याह—**यद्यपीति** । परप्रयुक्तं अध्यापनप्रयुक्तं यदनुष्ठानं तत एवाध्ययननियोगस्यात्मलाभ इत्यर्थः । कथं न सिध्यत्यत आह—**नहीति** । अध्यापनविधेस्त्वध्यापननियोग एवोद्देश्यो नाध्ययननियोगः अनन्यपरकृत्युद्देश्यस्यैव च कार्यत्वादिति भावः । अस्त्वेवं कथमेतावता नियोज्यकल्पनेत्यत आह—**नचेति** । अतो नियोज्यकल्पनमावश्यकमिति भावः । एतदेवोपपादयति—**अध्यापनेति । अध्ययनमात्रमिति** । तेन विनाध्यापनविध्यनिर्वाहादित्यर्थः । तस्य माणवकस्य । असावध्ययननियोगः । प्रयाजापूर्ववत्कार्यत्वमाशङ्क्याह—**प्रयाजादीति** । अर्थज्ञानौपयिकत्वमाशङ्क्याह—**अर्थेति** । अध्ययनफलत्वेन तन्मात्रापेक्षत्वमिति भावः । निगमयति—**तस्मादिति** । द्वितीयार्धं व्याख्यातुमाह—**यच्चेति** । उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे शेषिणा शेषप्रयुक्तिः स्यात् नत्वेवमस्तीति भावः । एवमप्यङ्गाङ्गिभावः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह—**द्वितीययेति** । तृतीयार्धव्याख्यानं चैतत् । 'वसन्ते ब्राह्मण'मित्यादिद्वितीययेत्यर्थः । यथा 'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

ङ्गत्वाद् शेषिणाध्यायेन तत्प्रयुक्तिरुचिता । अध्ययनस्य तु तदनङ्गत्वात्कथं तेन तत्प्रयुक्तिरित्यर्थः । **विध्यर्थेति ।**

क्षादङ्गित्वमेवोच्यते, अतो यथा त्रिवृता यूपपरिव्याणं यूपार्थं नोपाकरणार्थं एवमुपनयनमपि माणवकसंस्कारार्थं नाध्यापनार्थम्। स्मृतिगतश्च क्त्वाप्रत्ययः, प्रत्यक्षवेदगता तु 'वसन्ते ब्राह्मण'मिति द्वितीया, अतोऽपि माणवकार्थत्वम्॥ *॥ भवतु माणवकसंस्कारस्तद्द्वारेण त्वध्यापनाङ्गं नाध्ययनाङ्गमितिचेत्, मैवम्, अन्तरङ्गत्वादध्ययनस्य तादर्थ्यमेव संस्कारस्य युक्तम्। अध्ययनमपि फलवदध्यापनमपि तयोः कस्यायं माणवकसंस्कारोऽङ्गं भवत्वित्यपेक्षायामध्यापनस्य पुरुषान्तरगामित्वेन वहिरङ्गत्वान्माणवकगताध्ययनार्थत्वमेव युक्तम्। यथैव ह्यध्ययनस्याचार्यकसिद्धिप्रयोजनतामनादृत्य 'वेदमधीत्य स्नाया'दिति स्मृतिं वाधित्वान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानार्थतैवाश्रीयते, तथोपनयनस्याप्यध्ययनार्थता वेदितव्या॥

व्याकरणस्मृत्योपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वम्।

स्मरणादपि पाणिनीयादध्ययनाङ्गतैवोपनयनस्यावगम्यते। अध्ययनाङ्गतां हि स्मरन्नाचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदं विधत्ते, अध्यापनाङ्गत्वे हि कर्त्रभिप्रायत्वात्क्रियाफलस्य ञित्वादेवात्मनेपदं सिध्येत्। 'उपनीय तु यः शिष्य'मिति क्त्वाप्रत्ययो हि कथंचित् 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वे'तिवदसत्यप्यङ्गाङ्गिभावेऽवकल्प्यते पुनर्विधानं चात्मनेपदस्यात्यन्तानर्थकम्, तस्मादध्ययनाङ्गमुपनयनं स्यात्॥ *॥ न स्यात्। तज्जन्यः संस्कारो हि माणवकसमवायी। सत्यम्, माणवकसमवेतोऽपि न तदर्थः, कर्त्रर्थत्वं च फलस्य कर्त्रभिप्रायत्वं नतु तत्समवायः, अन्यथाहि 'अग्नीनादधीते' त्यात्मनेपदं न स्यात्—आधानफलस्याहवनीयत्वादेरग्निसमवेतत्वेन कर्तृसमवायाभावात्। इयं च स्मृतिः 'उपनीय तु यः शिष्य'मिति, अतो वलीयसी द्वितीया श्रुतिः, तस्मान्नाध्यापनाङ्गमुपनयनमिति न तद्द्वारेणाध्यापनस्य प्रयुक्तिः॥

प्राभाकरमतखण्डनम्।

यच्च 'उपनीतस्य व्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनं तद्व्यापारत्वेनाध्यवसी-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोती'ति यूपपरिव्याणं यूपार्थं द्वितीयानिर्देशात् संनिधानाच्च। एवमुपनयनं माणवकसंस्कारार्थं नाध्यापनार्थमित्यर्थः। श्रुत्याध्यापनाङ्गत्वमिति चेन्नेत्याह—**स्मृतीति**। अत्राशङ्कते—**भवत्विति**। परिहरति—**मैवमिति**। अध्ययनसमानाधिकरणत्वादुपनयनस्याध्ययनार्थत्वमेव युक्तं, न वहिरङ्गाध्यापनार्थत्वमित्यर्थः। एतदेवोपपादयितुमाह—**अध्ययनमिति**।

इतश्चाध्ययनाङ्गमित्याह—**स्मरणादपीति**। 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः'इति पाणिनीयसूत्रादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—अध्यापनाङ्गत्वे हि कर्त्रभिप्रायत्वात्क्रियाफलस्य 'स्वरितञितः'इत्यनेनैव सूत्रेण ञित्वादेवाचार्यकसाधनेऽप्यर्थे वर्तमानान्नयतेरात्मनेपदं प्राप्नोतीति 'संमानना'दिसूत्रमनर्थकं स्यात्। अतः संमाननादिसूत्रेणाचार्यकरणे यदात्मनेपदविधानं तदकर्तृगामिन्यपि क्रियाफले यथात्मनेपदं स्यादित्येवमर्थमिति। यथाह वृत्तिकारः—'अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भ' इति क्त्वाश्रुत्योपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वमाशङ्क्याह—**उपनीयेति**। सूत्रस्य वाक्यत्वात्तदपेक्षया क्त्वाप्रत्ययश्रुतेर्वलीयस्त्वमिति शङ्काभिप्रायः। कालार्थसंयोगेऽपि क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिरिति परिहाराभिप्रायः। उपनयनाङ्गत्वे पूर्वमर्थादुक्तमेव संमाननादिसूत्रानर्थक्यमिदानीं प्रकटीकरोति—**पुनरिति**। वस्तुतस्तु पुनरित्यादिग्रन्थः सिध्येदित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। उपनीयेत्यादिग्रन्थस्तु वेदितव्येत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। आनर्थक्यं परिहर्तुं शङ्कते—**न स्यादिति**। यस्मादुपनयनजन्यः संस्कारो माणवकसमवायी तस्मादकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भोऽर्थवानित्यर्थः। परिहरति—**सत्यमिति**। न तदर्थः न माणवकार्थः। यदि माणवकार्थः स्यात्तदा अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भोऽर्थवान्स्यात् किंतूपनयनकर्त्रर्थः। ततश्च ञित्वादेवात्मनेपदं स्यादिति भावः। ननूपनयनकर्तर्यसमवेतस्य संस्कारस्य कथं कर्त्रर्थत्वं तत्राह—**कर्त्रर्थत्वमिति**। इतश्च नाध्यापनाङ्गत्वमित्याह—**इयंचेति**। निगमयति—**तस्मादिति**। फलितमाह—**इतीति**॥

पूर्वपक्षोक्तं दूषणान्तरमनूद्य परिहरति—**यच्चेत्यादिना**। नन्वस्त्वध्यापनाङ्गमेवाध्ययनं किमेतावतानिष्टं स्यादत आह—

यत’इति, तदप्यबुद्धिपूर्वकम्—एवं हि वदताध्यापनाङ्गमध्ययनमित्युपपादितं भवति । यदाह्यध्यापनार्थत्वेनोपनीतस्य माणवकस्य तदुपयोगिव्यापारापेक्षायामध्ययनविधिरध्ययनं तदुपयोगिव्यापारतया विधत्ते—त्रैवर्णिकैरुपनीतैरध्यापनौपयिकव्यापारापेक्षैरध्ययनव्यापारः कर्तव्य इति तदापि स्पष्टमेवाध्यापनशेषोऽध्ययनमिति दूरनिरस्तमर्थज्ञानार्थत्वमिति सुनिरूपितो वाक्यार्थः ॥ * ॥ अथाध्ययनविधिरध्ययनमर्थज्ञानार्थतया विधत्ते नाध्यापनौपयिकतया, तदाह्यध्ययनस्य तदौपयिकत्वं केन प्रमाणेन गम्यते, नह्यत्र प्रत्यक्षादीनि क्रमन्ते । संनिधानादिति चेत्, न संनिधानं नाम स्वयं प्रमाणं शब्दस्य त्वर्थं प्रतिपादयतः संनिध्यपेक्षायोग्यत्वानीतिकर्तव्यता नेत्रस्येवोन्मीलनम् । शब्दश्चेदध्यापनौपयिकतया विदध्यात् नार्थज्ञानार्थता सिध्येत्, अर्थज्ञानार्थतया विधानेऽध्यापनौपयिकता न सिध्येत् । अतो नोपनयनसंनिधौ ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य’इति विहितस्याध्ययनस्योपनयनद्वाराध्यापनविधिना प्रयुक्तिसंभवः ॥ ॥ यदि परमध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणासंभवात्तदर्थोध्ययनमाक्षिप्यते, तथासत्यविहितेन लौकिकेनाध्ययनेन तत्संभवान्न विहितस्याध्ययनस्य नियोगतस्तत्प्रयुक्तिः । नच प्रयुक्तिलाघवादपि विहितोपजीवनम् । तदुपजीवनेऽपि प्रयुक्त्यनवलोपात् । विहितमप्यध्ययनमध्यापनविधिनैव त्वन्मते प्रयुज्यते न स्वविधिना । तस्माल्लौकिकमेवाध्ययनमुपनीतानामध्यापनविधिराक्षिपेत् । विधिविहितमध्ययनं परप्रयुक्त्यभावादधिकारं प्रकल्पयेत् ॥ ॥ किंच यद्युपनयनमध्यापनाङ्गं ततोऽध्ययनविधिरर्थज्ञानार्थः सन्नाध्यापनार्थतयोपनीतैस्त्रैवर्णिकैः संवध्येत, येऽध्यापनार्थतयोपनीतास्त्रैवर्णिकास्तदुपयोगिव्यापारमपेक्षन्ते तेऽर्थज्ञानार्थमधीयीरन्—इत्यसंवद्धमेव स्यात् । ततश्चोपनीतैरसंवध्यमानोऽध्ययनविधिश्चतुर्णामपि वर्णानां स्यादिति शूद्राधिकारप्रसङ्गः । तस्मादुपनीतानां प्रयोजनापेक्षिणामध्ययनकरणिकार्थज्ञानभावना विधीयत इत्यध्ययनाङ्गमेवोपनयनं, स्वविधिप्रयुक्तं चाध्ययनम् । प्रपञ्चेनायं पक्षो

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

इतीति। अध्यापनार्थत्वेऽध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वं न स्यादित्यर्थः। ततः किमत आह—**इतीति** । इदानीं तन्मतेनैवार्थज्ञानार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति—**अथेत्यादिना**। तदौपयिकत्वं अध्यापनौपयिकत्वम् । **केनेति** । अध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थतया विधायकत्वस्योक्तत्वादिति भावः। अध्येतव्य इत्यस्य विधायकत्वमाशङ्क्याह—**शब्दस्यत्विति** । प्रकारान्तरेणाध्यापनप्रयुक्तिमाशङ्क्य निराकरोति—**यदीति**। **तत्प्रयुक्तिरिति**। तेनाध्यापनेन विहितस्यैव प्रयुक्तिर्लभ्यत इत्यर्थः। विहितप्रयुक्त्यलाभेच प्रतीयमानस्याप्यर्थस्याविवक्षितत्वादविवक्षितस्य च विचारानर्हत्वात् अनारभ्यमेव शास्त्रं स्यात् कथंचिदर्थविवक्षायां वा विधेरतत्परत्वान्न वैधत्वं विचारस्य सिध्यति अवैधश्च न वैधं स्थानमुत्क्रष्टुमर्हतीति भावः। कथं चेत्यपेक्षायामाह—**तदिति** । लौकिकोपजीवनेऽपि प्रयुक्तिसंभवादित्यर्थः । इतोऽप्येवमित्याह—**विहितमिति** । अध्ययनविधिप्रयुक्त्यभावे च लौकिकमेवाक्षिपेदित्याह—**तस्मादिति** । अस्त्वेवं किमेतावतानिष्टं स्यादत आह—**विधीति** । परेणाध्यापनेन या प्रयुक्तिः सा विधिविहितस्य न लभ्यत इति कृत्वा विधिविहितमध्ययनं स्वतन्त्रमधिकारं कल्पयेदित्यर्थः। इतोऽपि नाध्यापनाङ्गमुपनयनमित्याह—**किंचेति**। नन्वस्तुनामैतदसंवद्धमिव अध्यापनाङ्गत्वं तूपनयनस्य सिद्धं तत्राह—**ततश्चेति**। अध्यापनाङ्गत्वे सतीत्यर्थः । अध्ययनाङ्गत्वे तु नैतद्दूषणमित्याह—**तस्मादिति**। यदा त्वध्ययनाङ्गमेवोपनयनं तदा न तद्द्वारेणाध्ययनस्य प्रयुक्तिः संभवति। नचाङ्गमाकृष्यमाणं प्रधानमाकर्षति प्रधानानामनङ्गवशवर्तित्वादिति। **ननु** नात्र मुख्यत्वेनाध्यापनविधिप्रयुक्तिर्निराकृता, नाप्यध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तिरुपपादिता, उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वमात्रनिराकरणादत आह—**प्रपञ्चेनेति**। ‘न निराकरणं ग्रन्थान्तरस्थमुपयुज्यते । अतस्तत्रत्यमेवैतत्संक्षेपेणोच्यते मया’। स्यादेतत् नियोज्याश्रवणान्नाध्ययनविधिरध्ययनस्य प्रयोजको भवितुं क्षमस्तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तिरङ्गीक्रियत इति। मैवम्। अध्यापनेऽपि तुल्यत्वात्। नहि ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते’त्यत्र नियोज्यः कश्चिच्छ्रुतः, तदश्रवणे चाध्यापनप्रयोजकत्वमपि न संभवति दूरेऽध्ययनप्रयुक्तिः । तत्राचार्यककामस्य नियोज्यत्वकल्पनेऽध्ययनविधावर्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वकल्पनं तुल्यम् । **ननु** ज्ञातेऽर्थे कामना स्यादज्ञाते वा। नाद्यः । ज्ञाते तदनुपपत्तेः । नहि ज्ञात एवार्थो ज्ञातुमिष्यते। न द्वितीयः। सर्वथा बुद्ध्यनारूढेऽर्थे जिज्ञासानुपपत्तेः। अतो नार्थज्ञानकामस्य नियोज्यता

न्यायरत्नमालायामेव निरस्त इत्युपरम्यते । तस्मात्पूर्वोक्त एव विचारः—किमदृष्टार्थमध्ययनमुताक्षरग्रहणादिपरम्परयार्थज्ञानार्थमिति ॥

अध्ययनविध्युपसंहारः।

अथवा नात्र किंचिद्विचार्येत, नावमिकन्यायेनैवाध्ययनस्याक्षरसंस्कारादिपरम्परयार्थज्ञानार्थत्व-

युक्तिस्नेहप्रपूर्णी सिद्धान्तचन्द्रिका।

संभवतीति। नैषदोषः। केनचिद्रूपेणावगतस्य केनचिद्रूपेण जिज्ञासादर्शनात्। अत्रच धर्माधर्मयोरर्थानर्थहेतुत्वमात्रेणावगतयोर्विशेषरूपेणापरिज्ञातयोर्हानोपादानाशक्तेस्तत्परिज्ञानेच्छा संभवतीति धर्माधर्मज्ञानकामः स्वाध्यायमधीयीतेति नियोज्यलाभः। नैमित्तिकनिषेधाधिकारयोर्यद्यपीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थता नास्ति तथापि विध्यर्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेव तद्वाक्यार्थज्ञानमपेक्षितव्यम्। हन्त तर्हि प्रागपि वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासोपपत्तेस्तदानन्तर्यमनुपपन्नम्। न। जिज्ञासाभेदात्। *यथाहुः—'जिज्ञासैकोपनीतस्य द्वितीयापठितश्रुतेः। ज्ञातविद्यान्तरस्यान्या या मीमांसापुरःसरे'ति अन्तिमजिज्ञासाया वेदाध्ययनानन्तर्योपपत्तिः। अतएवाह भाष्यकारः 'तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यो या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवती'ति। विषयभूताध्ययनफलं ज्ञानं न नियोगजन्यमिति न तत्कामस्य नियोज्यत्वं नियोगफलस्यैव नियोज्यावच्छेदकत्वादितिचेत्, तर्हि आचार्यकमपि न नियोज्यविशेषणं स्यात्। तस्यापि विषयफलत्वात्। कश्चासावध्यापनविधिर्यत्प्रयुक्तमध्ययनं स्यात्। 'उपनीय तु *यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः' इत्यादिस्मृत्योपनीयाध्यापयेदाचार्यकसिद्ध्यर्थमित्येवंरूपं वचनमिति चेत्। न। एतस्याध्ययनविधिपरत्वात्। यथैव'अन्नाद्यकामं याजये'दित्यादिषु याजयतेः परः श्रूयमाणोऽपि विधिर्यागपर एव। याजयेदिति प्रयोजकव्यापारवचनशब्दस्य द्रव्यार्जनार्थप्राप्तर्त्विग्व्यापारानुवादत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। एवमध्यापयेदित्यध्ययनविधिपर एव नाध्यापनविधिपरः, द्रव्योपायतयैव तस्य प्राप्तत्वात्। यथाहुः—'नाध्यापनमिदं वाक्यं विधातुं क्षमते यतः। द्रव्यार्जनार्थप्राप्तत्वाच्छब्देन च संगतेः'। एवं'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते'त्यत्राप्यष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सोऽधीयीतेत्यध्ययनविधिरेव नाध्यापनविधिः। किंचात्र स्मार्तवाक्यसदृग्रूपं मूलमनुमीयते। इह पुनरध्यापनकर्तरि लौकिका आचार्यशब्दं प्रयुञ्जत इति सिद्धानुवादात्कथं कर्तव्यताश्रुतिरनुमातुं शक्यते। 'उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः' इत्यप्यनुवादो नात्र क्वचिदपि विधिगन्धः। किंचाप्रवृत्तप्रवर्तनं विधेरर्थः आचार्यके तु धनाद्यर्थं स्वयमेव प्रवृत्त इति किं तद्विधिनेत्युक्तमेव। यद्यपि 'विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयते' इत्यादिभिर्विद्यादानात्मकमध्यापनं फलान्तरशेषतया विहितं भवेत् तथापि नाध्ययनस्य तत्प्रयुक्तिः। तत्र सर्वत्र नियोज्याश्रवणात्। नियोज्यतापि फलसाधनत्वश्रवणाद्भविष्यतीति चेत्। एवंरूपाधिकारमात्रस्याध्ययनेऽपि सद्भावात्। अत्र कश्चित् अर्थज्ञानं स्वयमपुरुषार्थत्वान्नाध्ययनस्य प्रयोजकं। ज्ञानसाध्यानि त्वग्निहोत्राद्यपूर्वाणि तद्वारेणाध्ययनस्य प्रयोजकानि भवन्ति। नच तेषां ज्ञानमङ्गं श्रुत्याद्यभावात्। उपकारकमात्रं तु भवति। आचार्यकस्य त्वध्यापनमङ्गमेव। अतस्तत्स्वाङ्गद्वारेण प्रयोजकम्। तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमित्याह। तदयुक्तम्। यद्यपि न कर्माङ्गं ज्ञानं अध्ययनं तु ज्ञानाङ्गमेव, तेन च प्रयुज्यमानमध्ययनं शेषिप्रयुक्तमेव भवति, अध्यापनप्रयुक्तं तु न शेषिप्रयुक्तं भवति। अध्ययनस्य तदनङ्गत्वात्। उपकारकमात्रत्वेनैवाङ्गीकारात् यद्यपि ज्ञानं स्वरूपेणापुरुपार्थस्तथापि कर्मानुष्ठानौपयिकतया पुरुषैरर्थ्यमानत्वात्पुरुषार्थो भवति। आचार्यकमपि न स्वरूपेणाभिलषितम्। दक्षिणालाभसिद्ध्यर्थमेव तु [१]पुरुषेणार्थ्यते। अतो यथा तस्य प्रयोजकत्वमेवं ज्ञानस्यापि। अस्तुवाग्निहोत्रा[२]पूर्वमेव ज्ञानद्वारेण प्रयोजकमन्तरङ्गत्वात्, नत्वध्यापनं पुरुषान्तरगामित्वात्। वस्तुतस्तु तदपि न प्रयोजकं, उत्तरविधिप्रयुक्तत्वे फलार्थितैव प्रवर्तिकेत्यापन्नम्, ततः शूद्रादेरप्यधिकारः प्रसज्येत फलार्थिताया अविशेषात्। 'विद्यादानेन सुमति'रित्येतदपि पुरुषार्थप्रापकविद्यादानाभिप्रायम्। नचाध्ययनस्य पूर्वपक्षे पुरुषार्थतास्तीति न ब्रह्मलोकप्राप्तिफलविद्यादानविधिवशादपि तस्य प्रयुक्तिः संभवति। तत्सिद्धं नाध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमित्यलमतिविस्तरेण। एवमेकदेशिमतं निराकृत्य पूर्वोक्तं स्वाभिप्रेतमेव विचारस्वरूपमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥

विचारस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—**अथवेति**। नन्वध्ययनस्य स्वाध्यायार्थत्वेऽध्ययनेन स्वाध्यायं भावयेदिति वाक्यार्थः

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

(गुरुमते)यथाहुरिति। प्रथमं तावद्धर्माधर्मौ जिज्ञास्याविति कुलवृद्धेभ्यः श्रुत्वा तज्ज्ञानमिच्छन् तादर्थ्येन विहितमध्ययनं तेभ्य एवावधार्याधीते वेदैरव्युत्पन्नस्य वेदान्तज्ञानानुदयात्किमनेनोच्यते इति पुनरन्यादृशी जिज्ञासा जायते। ततो व्याकरणनिरुक्तादिश्रवणे यतते। तत्त्वार्थप्रतीतौ जातायामपि न्यायानवधारणात्संशयितो भवति ततो वाक्यार्थविशेषजिज्ञासा भवति। तदिदं जिज्ञासाद्वयमभिप्रेत्य 'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्युक्तं नात्विह्यारेयाजकरुणः प्रत्यत्वादिति। द्रव्यमर्जयित्वा ततो याजयेदध्यापयेत्प्रतिगृह्णीयाद्वेति वचनादित्यर्थः। **यः शिष्यमिति**। यच्छन्दोपवन्धाद्विधिशक्त्युपघात

१ पुरुपरूपेणार्थ्यते. २ होत्राद्यपूर्वमेव.

सिद्धेः । नवमे हि—साम्नामृगक्षराभिव्यक्तिद्वारेण स्तुत्युपयोगित्वदर्शनात्तादर्थ्यमेव नादृष्टार्थत्व-मिति वक्ष्यते । तेनैव न्यायेनाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वसिद्धेरध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धमेवैतत्प्रयोजनविवक्षया सूत्रकारेणोच्यते । यदाहुः—'धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयो-जन'मिति । नत्वत्र कश्चिद्वेदवाक्यार्थो विचार्यते । तदप्याहुः—'नचात्र चोदनाव्याख्या गौरवं तत्र चोदित'मिति तत्सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति । सा चतुर्विधा—धर्मस्वरूप-प्रमाण-साधन-फलैः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

स्यात्, ततश्च स्वाध्यायस्याध्ययनं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानि स्युः, अध्ययनस्य तु तं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वानीति अध्ययनस्य पुनर्ज्ञानार्थत्वेऽध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेदध्ययनं च स्वाध्यायेनेति वाक्यार्थः । ततश्च स्वाध्यायस्याध्ययनं प्रत्युपादेय-त्वादीनि स्युः । अध्ययनस्य तु तं प्रत्युद्देश्यत्वादीनीति । तथा स्वाध्यायस्यार्थज्ञानं प्रत्युपादेयत्वादीनि अध्ययनं प्रति संस्कार्यत्वेनोद्देश्यत्वादीनीति विरुद्धत्रिकद्वयम् । अत्रोच्यते—न स्वाध्यायोद्देशेनाध्ययनं विधीयते, नाप्यध्ययनोद्देशेन स्वा-ध्यायविधिः किंतु स्वाध्यायाध्ययनेन *विध्यन्तरापेक्षितं संपादयेदित्येकरूपैव वाक्यप्रवृत्तिः । अपेक्षितसंपादनं चाध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारमुखेनैवेति स्वाध्यायस्य प्राधान्यमध्ययनस्य च तच्छेषत्वमिति न वैरूप्यम् । एवं स्वाध्यायस्यापि न वैरूप्यम् । अधीतेन स्वाध्यायेनार्थं जानीयादित्येकयैव वचनव्यक्त्या तत्परिहारात् । अतएव स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वेऽप्यर्थ-ज्ञानं प्रत्युपादेयतया तद्गतैकत्वस्य विवक्षितत्वादेकशाखाध्ययनेऽपि अध्ययनशास्त्रार्थनिवृत्तिः सिध्यतीति शाखान्तराधिकरणे दर्शितम् । कथमेकेनैव वाक्येनोभयसिद्धिरिति चेत् । न । सामवदिति ब्रूमः । यथा 'साम्ना स्तुवीते'ति स्तुतौ विनियु-क्तस्यापि साम्नः स्वाभाविकाक्षरसंस्कारत्वं न हीयते तद्वारेणैव स्तुतिसाधनत्वात् । नहि तत्रर्चो वाक्यान्तरेण विनियोगो-ऽस्ति । अथच तत्संस्कारत्वमेव साम्नो भवति । एवमध्ययनस्यापि स्वाध्यायं संस्कुर्वत एवार्थज्ञानजनकत्वं नान्यथा । अतएवं-जातीयकं स्वभावतः संस्काररूपमपि संस्कार्योद्देशेनाविधानादर्थकर्माभिधानमपि लभते । **ननु** साम्नेति गीतिमात्रविनियो-गेनर्चां स्तुतावविनियोगात् अनङ्गभूतानां च संस्कार्यत्वानुपपत्तिः । मैवम् । सामविनियोगेनैव सामर्थ्यादृचामपि स्तोत्रवि-नियोगोपपत्तेः । अतो दृष्टार्थत्वेऽप्यध्ययनविधेर्नियमार्थत्वान्नानर्थक्यमिति सिद्धम् । नच क्रत्वर्थेष्वेव नियमविधिर्न पुरुषा-र्थेष्विति वाच्यम् । पुरुषार्थेष्वपि *द्रव्यार्जनादिषु नियमविध्यभ्युपगमात् । अत्र तु पूर्वोक्तन्यायेनापूर्वविधित्वे सिद्धे फलत एव नियमो भवति । तस्मात् जपयज्ञपारायणक्रतुज्ञानसिद्धिप्रयोजनमध्ययनम् । अतएव नित्यम् । अवश्यानुष्ठेयजपयज्ञादिसा-धनत्वात् । नावमिकमेव न्यायं विवृणोति—**नवमे हीति** । नन्वयमर्थश्चेन्नवम एव सिद्धस्तर्हि किमर्थोऽत्र सूत्रारम्भ इत्यत आह—**इति सिद्धमेवैतदिति** । प्रयोजनकथनार्थमेवात्र सूत्रारम्भो नतु तद्विचारार्थ इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे वार्तिककृत्संमतिमाह—**यदाहुरिति** । नात्र वेदवाक्यस्यार्थो विचार्यत इत्यत्रापि संमतिमाह—**तदपीति** । एतच्च प्रत्याख्यानपक्षे भाष्ययोजनार्थं वार्तिकम् । **नचात्रेत्यादि** । उभयव्याख्यायां हि यत्नगौरवमुक्तम् । नचात्र चोदना कापि व्याख्यायते । सूत्रमपि चेन्न व्याख्यायेत निर्विषयमेव भाष्यं स्यात् । अतो युक्त्यैव सूत्रव्याख्येत्यर्थः । अतो गौरवभया-यत्प्रत्याख्यानं तच्चोदनाव्याख्यायामिति भावः । तस्मादर्थज्ञानार्थत्वादध्ययनस्यार्थज्ञानस्य च विचारमन्तरेणासंभवादध्य-यनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युपपादितमर्थं निगमयति—**तत्सिद्धमिति** ।

अयमत्र सूत्रार्थः—अत्राथशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः आनन्तर्यमधिकारः पूर्वप्रकृतादर्थादर्थान्तरत्वं मङ्गलं च । तदत्र न तावदधिकारार्थः । इच्छाया अनधिकार्यत्वात् । अत आनन्तर्यार्थः । आनन्तर्यं च पूर्ववृत्ताद्वेदाध्ययनात् । यतस्त-स्मिन्सत्येव धर्मजिज्ञासावकल्पते । वेदवाक्यगतानेकविधविचारात् । तदुक्तं—'येन वृत्तेन जिज्ञासा विना नैवोपपद्यते ॥ तदानन्तर्यमुक्तं हि दृष्टार्थमवकल्पते ॥ संकल्पादिभिरप्येषा विना सत्यं न सिध्यति । साधारण्यात्तु तेऽप्यत्र नोपदेश्याः कथंचन । तस्माद्धर्मबुभुत्सायामसाधारणकारणम् । निर्वृत्तं सूत्रकारेष्टं तच्च नाध्ययनादृते' । तथाचोक्तं 'वेदाध्ययनमेव वेदार्थविचारात्मिकायां धर्मजिज्ञासायां दृष्टार्थं तेन विना तदनुपपत्ते'रिति । **नन्व**विचारितोऽपादाने बुद्धिपूर्वकमुपादानं न स्यात् । अतोऽध्ययनात्प्रागेव जिज्ञासा युक्तेति । केनोक्तं बुद्धिपूर्वकमुपादत्ते इति । कुमारहितैषिभिः पित्रादिभिरेवाध्ययने तस्य प्रवर्तनात् । विचार्याधीयानस्तु विचारस्यानेककालसाध्यत्वादध्ययनकालातिपाताद्व्रात्यतामापद्येत । **नन्वेवं** सति

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

इत्यर्थः । **विध्यन्तरेति** । उत्तरक्रतुविधिभिरपेक्षितमित्यर्थः । **द्रव्यार्जनादिष्विति** । 'द्रव्यमर्जयन्ब्राह्मणो याजये'-

१ पुनरर्थज्ञाना.

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

'वेदमधीत्य स्नाया'दिति स्मृतिर्बाधिता स्यात्। नेति ब्रूमः। पूर्वकालतामात्रे क्त्वाप्रत्ययस्मरणात्। अतो वेदाध्ययनानन्तरं धर्मं विचार्य स्नास्यता न पूर्वकालता बाधिता भवति। उक्तंच—'नह्यत्रानन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति पूर्वकालतायां क्त्वा स्मर्यते नानन्तर्य' इति। अथवा 'इण् गतौ' इति गत्यर्थस्य धातोर्ज्ञानार्थत्वमभिप्रेत्य वेदमर्थतो ज्ञात्वा स्नायादिति व्याख्येयम्। यथाहुः—'ग्रन्थग्रहणमात्रे च कृते स्नानं विरुध्यते। अधीत्येत्यधिगम्येति व्याख्याने त्वविरोधिता'। अत्रेदं वक्तव्यम्—अस्तुनाम पूर्वकालतामात्रे क्त्वाप्रत्ययस्मरणं तथापि लोके भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पौर्वापर्यविशेषरूपमानन्तर्यमेव प्रतीयते तदत्राध्ययनानन्तरमनेककालसाध्यविचारानुष्ठाने पौर्वापर्यमेव बाधितं स्यात्। किमु वक्तव्यमानन्तर्यं बाधितमिति। अतोऽध्ययनानन्तरमेव द्वयमापतति। गुरुकुलात्समावर्तनं वेदवाक्यविचारश्चेत्यस्त्येव विरोधः। तथा इङो हि नित्यसहचरितोऽधिशब्द एकदेशभूतो नहि तस्य केवलस्य प्रयोगो दृष्टपूर्वः। अत इङो रूपे समुदायप्रसिद्धिः। इणो रूपे त्ववयवप्रसिद्धिः। साच समुदायप्रसिद्धेर्दुर्बला। अधीत्येति च स्वाध्यायाध्ययनाधिकारे श्रुतत्वात्तद्विषयमेवावगम्यत इति नाधिगमार्थत्वकल्पना युक्तेति। अथोच्यते गुरुगृहादनावृत्तस्यैव स्नानमात्रमेतददृष्टार्थं न संस्काररूपं विधीयते, अतो गुरुगृहे एवावस्थायानन्तरं विचारः कर्तव्य इति नास्ति विरोधः। तत्रोच्यते—ब्रह्मचारिणो हि न स्नायादित्यस्नानादिनियम उक्तः तस्यावध्यपेक्षायामधीत्य स्नायादिति विहितं स्नानमस्नानादिनियमनिवृत्तिं लक्षयति, तत्सहचरिताश्च गुरुकुलवासादय इति तन्निवृत्त्या तेषामपि निवृत्तिर्लक्ष्यत इत्यपेक्षितार्थविधाने स्मृतेर्दृष्टार्थत्वमितरथा अदृष्टार्थं स्नानविधानं स्यात्। नच दृष्टे संभवति तद्युक्तम्। यथा लोके भोजनकाले स्थालीमात्रसंमार्जनोपदेशेऽपि तत्सहचरितसकलभोजनोपकरणसंमार्जनोपदेश एवमत्रापीति। **ननु** लोके कर्मार्थतया लक्षणं श्रुतिस्मृत्योस्तु यावदुपात्तमात्रविषयत्वात्सहचरितग्रहणमन्याय्यं स्यादेतद्यद्यधीत्य स्नायादिति स्मृतिः श्रुतिमूला स्यात् न्यायमूलात्वेषा। न्यायश्च सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तौ समानः। ब्रह्मचारिधर्मो हि गुरुकुलवासादयोऽध्ययनाङ्गमध्ययनसमाप्तौ समाप्यन्ते इष्टिसमाप्ताविव व्रतमिति न्यायः। अतो स्नाननिवृत्तौ तत्सहचरितानां सर्वेषां निवृत्तिः। **ननु** भवतु नाम गुरुकुलनिवृत्तिरेव स्मृत्यर्थः तथापि तदुत्तरकालमध्ययनविध्याक्षिप्तस्य विचारस्य करणान्नैव विरोधः। सत्यम्। भवेदपि स्मृत्यनुरोधेनानन्तरं स्नानं यदि स्नायादित्येतावन्मात्रमेव स्मर्येत किंतु स्नानोत्तरकालमपि नानाविधानि कर्माणि स्मर्यन्ते। यदि तान्यप्यनुरुध्यन्ते ततोऽत्यन्तं वेदबाधः स्यात्। नचाविदितवेदार्थः कर्माण्यनुष्ठातुमीष्टे ततः कियद्दूरमपि गत्वावश्यं स्मार्तस्य कस्यचित्पदार्थस्य बाधोऽङ्गीकर्तव्यस्तदध्ययनानन्तरं प्रथमोपनिपातिनो विरोधिनः स्नानस्यैव बाधनं युक्तम्। **ननु** सत्यपि विरोधे वाचनिकत्वेन स्नानस्य बलीयस्त्वान्न बाधो युक्तः, धर्मजिज्ञासैव तु न्यायप्राप्ता दुर्बलत्वाद्बाधितव्या। मैवम्—'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति करणेतिकर्तव्यतयोर्यौगपद्यविधानेनाध्ययनविधिविरोधात्स्नायादिति स्मृतेरेव बाधः। अतएवाह भाष्यकारः 'अतिक्रमिष्याम इममाम्नाय'मित्यादि। किंचैकस्यापि वेदवाक्यस्य बाधे स्मृतिरप्रमाणीभवति किं पुनः समस्तस्यैवानर्थक्यापत्तौ। एवंच विरोधानुसारित्वाद्बाधस्य यन्मात्रमेव विरुध्यते तद्बाधितव्यम्, गुरुगृहपरित्यागमात्रं च धर्मजिज्ञासाविरोधि। तस्मात्तावन्मात्रमेव बाधितव्यं नतु मधुमांसादिभक्षणमपीति न तद्बाधः। यथाहुः—'तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन्मधुमांसाद्यवर्जयन्। जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते'। **ननु** मधुमांसादिभक्षणवद्दारसंग्रहोऽपि विरोधाभावात्प्राप्नुयात्। न। स्नात्वा भार्यामधिगच्छेदिति स्नातकस्यैव दारसंग्रहस्मरणात् सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तौ स्नातकव्यपदेशात्। तदुक्तं—'गुरुगेहादनावृत्तः स्नातको हि न कथ्यते। तत्परत्वविधानाच न तावद्दारसंग्रहः'। सूत्रकारेणापि योयमथशब्देन स्मृत्यर्थबाध उक्तः स दृष्टार्थत्वेन गुरुकुलनिवृत्त्यंशमात्रस्य नाविरुद्धस्य मधुमांसभक्षणादेरिति। एतच प्रौढिमात्रेणोक्तम-स्नातस्य मधुमांसादिभक्षणनिषेधात्। समावर्तनात्पूर्वं ब्रह्मचारिव्रतपरित्यागे चावकीर्णित्वापत्तेः। अतो यावद्विचारसमाप्ति ब्रह्मचारिव्रतयुक्तेनैव भवितव्यमिति युक्तम्। **ननु** वेदमधीत्य स्नायादिति वाक्यादध्ययनानन्तरं गुरुगृहान्निवृत्त्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्माच पुनः प्रविश्य धर्मं जिज्ञासमानो विरोधाभावान्न स्मृत्यर्थं बाधेत। मैवम्। अध्ययनविधिविरोधापत्तेरकृतार्थस्य स्मृत्या निवर्तयितुमशक्यत्वात्। विचारसहितमध्ययनं हि विध्यर्थः। तस्मिन्ननुष्ठित एव कृतार्थो भवति अकृतार्थस्य च निर्गमो दृष्टार्थः सन्ननर्थक एव स्यात्। कृतार्थस्य [२]त्वाश्रमान्तरनिवेशाय गुरुगृहान्निर्गमो दृष्ट इति। उक्तंच—'निर्गमो हि कृतार्थस्य दृष्टार्थो गुरुवेश्मनः। स्मर्यते तस्य नार्थः स्यादकृतार्थस्य निर्गमे'। अतःशब्दोऽत्र हेत्वर्थो यस्मादधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां हेतुर्ज्ञातस्तस्मात्तदध्ययनानन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति। आनन्तर्योपदेश*तद्दृष्टार्थत्वाभ्याम-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

[१]दित्यादि 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीते'त्यादिप्रकरणेतिकर्तव्यतयोरङ्गप्रधानयोरित्यर्थः। **तद्दृष्टार्थत्वेति**। यदेव दृष्टार्थमध्ययना-

१ दानग्रहणसरणात्. २ ह्याश्रमान्तर.

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

थशब्देनैवाध्ययनस्य जिज्ञासांप्रति हेतुत्वमुक्तं किमतःशब्देनेति चेत्। न। आनन्तर्योपदेशाद्धि अध्ययनेन धर्मज्ञाने योग्यो भवतीत्येतावदेवाथशब्देनोक्तं स्यात् नत्वनुष्ठानहेतुत्वमतस्तद्वक्तुमतःशब्द इति। यथाहुः—'योग्यत्वमथशब्देन यद्यपि प्रतिपादितम्। तदेव हेतुरत्रेति नातःशब्दाद्विना भवेत्'। **अयंच श्लोकाभिप्रायः**—स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिरेवेतिकर्तव्यताभूतस्य धर्मविचारस्योत्पादकोऽनुष्ठापकश्च। तत्रोत्पत्तावथशब्देनाध्ययनस्य हेतुत्वमुक्तम्। दर्शितं चैतत् 'तस्मिन्हि सति सावकल्पते' इति। अतःशब्दोऽप्यध्ययनविधेरेव धर्मजिज्ञासां प्रत्यनुष्ठापकत्वलक्षणप्रयोजकहेतुत्वमाहेति। अकथ्यमाने तु धर्मजिज्ञासां प्रत्यध्ययनविधेरनुष्ठापकत्वे फलार्थताप्यनुष्ठापकत्वेनाशङ्क्येत साच शूद्रेपि संभवात्तस्यापि विचारं प्रयुञ्जीत, *अतोऽध्ययनविधिरेव विचारस्य प्रयोजक इति वक्तुमतःशब्द इति। अथवा जिज्ञासाहेतुत्वेऽप्यध्ययनस्याथशब्देनैव प्रतिपादितेऽध्ययनविधिप्रयुक्तोऽयं विचारोऽनन्तरमेव स्मृत्यर्थबाधेन कर्तव्य इत्यत्र न किंचित्प्रमाणमित्याशङ्कायां *प्रयोगवचनचोदितयौगपद्यपर्यालोचनयाध्ययनस्यैव स्नानबाधं प्रति हेतुत्वमतःशब्द आह। अध्ययनानन्तरं स्नानं न कर्तव्यं तदाक्षिप्तविचारकरणविरोधादिति। धर्मस्य जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा। **नन्वत्र** 'धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासे'ति भाष्यकार आह तत्कथं षष्ठीसमासः। उच्यते—नात्र भाष्यकारस्य चतुर्थीसमासोऽत्राभिप्रेतः किंतु षष्ठीसमास एव, चतुर्थीसमासानुपपत्तेः। यत्रहि *तादर्थ्ये चतुर्थीसमासो भवति तत्र विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यते यथा यूपाय दार्विति। अप्रकृतिविकारयोस्तु न समासो यथा रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलूखलमिति। अतएवाह वार्तिककारः—'तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्य'मिति। नचेदं सामर्थ्यप्रदर्शनपरम्। अतोऽप्रकृतिविकारयोरपि यत्र सामर्थ्यं तत्र समासो भवत्येव। धर्मजिज्ञासापदेऽपि सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वाद्युक्तस्तादर्थ्यसमास इति वाच्यम्। 'समर्थः पदविधि'रित्यनेनैव सिद्धत्वात्, बलिहितसुखरक्षितग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च। रन्धनाय स्थालीत्यादिषु समासप्रसङ्गाच्च। नचात्र धर्मो जिज्ञासाविकारस्तस्मादसमासः। तदुक्तम्—'प्रकृत्या विकृतिर्यस्माच्चतुर्थ्यन्तात्समस्यते। तादर्थ्ये यूपदार्वादौ तेनास्मिन्न समासता'। अतो नायं चतुर्थीसमासः किंत्वश्वघासादिवत्षष्ठीसमासएव। अतएव भाष्यकारः 'सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा'इति षष्ठ्यन्तेन विगृह्णाति। कथं तर्हि धर्माय जिज्ञासेति विग्रहवचनम्। नेदं विग्रहवचनं किंतु षष्ठ्यर्थविशेषप्रदर्शनार्थम्। तदुक्तम्—'सा हि तस्येत्यनेनोक्तो धर्मस्येत्येष विग्रहः। धर्मायेति तु तादर्थ्ये षष्ठी वृत्तेति कथ्यते'। यदाह भट्टोम्बेकः—'धर्माय जिज्ञासेति विगृहीतषष्ठ्यर्थकथनपरं भाष्यम्। **ननु** तादर्थ्यलक्षणसंबन्धविशेषविवक्षायां 'तादर्थ्ये चतुर्थ्युपसंख्यान'मिति चतुर्थ्येव प्राप्नोति तत्रच समासानुपपत्तिः, संबन्धमात्रविवक्षायां तु तादर्थ्यकथनमसंबद्धम्। अत्रोच्यते—सूत्रकारेणात्र संबन्धसामान्यविवक्षयैव धर्मजिज्ञासेति षष्ठीसमासः प्रयुक्तः, निर्विशेषसामान्यानुपपत्तेस्तु तादर्थ्यरूपविशेषनिष्ठता धर्मायेति भाष्येण दर्शितेति न कश्चिद्दोषः। धर्मजिज्ञासेत्यत्र कर्तव्येति शेषः। अत्र केचित्—'न चात्र ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा इच्छाया अकर्तव्यत्वात् सामान्यतो ज्ञाते विशेषजिज्ञासा विचारं विना न संभवतीत्यन्तर्णीतविचारजिज्ञासापदसामर्थ्याद्वेदाध्ययनानन्तरं तद्धेतुको धर्मविचारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञासूत्रार्थः संपद्यत इत्याहुस्तन्न युक्तिसहमिव। 'सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छे'ति भाष्यविरोधात्। नचेच्छायाः कर्तव्यत्वानुपपत्तिः बुभुक्षावदुपपत्तेः। दृश्यते च मन्दाग्नीनामपि भेषजादिना तत्कर्तव्यता। नचेच्छाया इच्छाविषयत्वाभावात्कर्तव्यत्वानुपपत्तिः। मन्दाग्नीनां भोजनेच्छायामिच्छादर्शनात्। अतएव भाष्यकारेण 'धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदिति धर्मजिज्ञासां कर्तुमिच्छेदिति धर्मज्ञानेच्छानिर्वृत्त्यर्थं द्वितीयेच्छोपात्ता। इच्छोपदेशेनापि च कर्तव्यतोपदिष्टा भवत्येव, तत्पूर्वभावित्वादिच्छायाः। उक्तंच व्याख्यातृभिः 'अनुपात्तमपीच्छारूपं सूत्रकृता सूत्रितेच्छाभिनिर्वृत्त्यर्थं भाष्यकृतोक्तं इच्छेदिति। तदाह—'सूत्रितेच्छाभिनिर्वृत्त्यै द्वितीयेच्छात्र सूत्रिता'। जिज्ञासापदस्य विचारवाचित्वे तु न काचिदनुपपत्तिः। एवं तावत्सूत्रार्थमुपपाद्य संप्रति सूत्रोपात्तजिज्ञासाभेदं दर्शयति—**सेति**। यदाह भाष्यकारः—'स कथं जिज्ञासितव्यः, को धर्मः, कथंलक्षणकः, कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंफलश्चेति। साधनाभासशब्दश्चात्र वार्तिककारैर्व्याख्यातः। तथाहि—'अन्यसाधनमन्यस्य साधनाभास उच्यते। *क्रत्वर्थं पुरुषार्थस्य तदर्थं च क्रतोरिति'॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

नन्तर्यमथशब्देनोपदिष्टं तदेव क्रियामात्रानन्तर्यस्यादृष्टार्थत्वादेवेन्द्रग्रहणं वेदार्थनिर्णयहेतुरित्युक्तमित्यर्थः। **अतोऽध्ययनेति।** अध्ययनविधिश्च त्रयाणामेवोपनीतानामध्ययनं विचारं च विधत्तेऽतो न शूद्राधिकार इति भावः। **प्रयोगेति।** अध्ययनविचारयोः शेषिशेषभूतयोर्योग्यत्वमिति भावः। **तादर्थ्येति।** 'चतुर्थीतदर्थार्थे'ति सूत्रे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति स्मरणादित्यर्थः। **क्रत्वर्थमिति।** क्रत्वर्थं पर्णमय्यादि। पुरुषार्थस्यापापश्लोकश्रवणादेरुच्यमानं साधनानामसं(?)-

१ प्रयोजकत्वमाहेति. २ विचारणविरोधादिति. ३ तेनाप्यत्रसमासता. ४ षष्ठ्यर्थपरं. ५ जिज्ञासेति प्राप्नोति। तत्र समासानुपपत्तेः संबन्धे षष्ठीसमासः प्रयुक्तो…युक्तमिव.

धर्मस्वरूपविचाराक्षेपपरिहारौ ।

नन्वध्ययनविधिना वेदवाक्यार्थविचारमात्राक्षेपाद्धर्मस्वरूपप्रमाणजिज्ञासयोः कः प्रसङ्गः । उच्यते—उपोद्घातत्वात्प्रसङ्गः । यदि हि वेदवाक्यार्थो धर्मः स्याद्वेदश्च प्रमाणं ततोऽसौ विचारः कर्तव्यो भवति । इतरथा काकदन्तपरीक्षावत्स्यात्, तदध्ययनविधिरेव प्रमाणादिविचारमाक्षिपति । धर्मग्रहणं चोपलक्षणार्थम्—अधर्मस्यापि हानाय जिज्ञास्यत्वात् । अकारप्रश्लेषेण वा सूत्रमधर्मजिज्ञासायामपि व्याख्येयमिति निरवद्यम् ॥

धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥*

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः ॥ मानेन वाथवोपेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते ॥ ३५ ॥
लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम् ॥ मानशङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात् ॥ ३६ ॥
चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम् ॥ अतएव प्रमाणं च चोदनैवात्र नो कुतः ॥ ३७ ॥
यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः ॥ सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा ॥ ३८ ॥
सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तितः ॥ मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः ॥ ३९ ॥
हर्षहेतुबहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि ॥ दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थोऽतः स एव हि ॥ ४० ॥

प्रथमं तावत् को धर्मः कथंलक्षणकः इत्येतद्द्वयमनेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते—यो धर्मः स चोदनालक्षणः चोदनैव तस्य लक्षणं प्रमाणम् । चोदना च तस्य लक्षणमेवेति श्रुत्या प्रमाणविधावर्थाचोदनागम्य एवाग्निहोत्रादिधर्मो नातल्लक्षणश्चैत्यवन्दनादिरिति स्वरूपमपि सिद्ध्यति । तथा यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति स्वरूपविधावर्थात्प्रमाणसिद्धिर्वेदितव्या ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

प्रसङ्गाभावादाद्यं जिज्ञासाद्वयमाक्षिपति—**नन्विति** । समाधत्ते—**उच्यते इति** । उपोद्घातत्वं विवृणोति—**यदीति** । प्रसङ्गादधर्मजिज्ञासामप्युपक्षिपति—**धर्मेति** । एतस्य प्रतिज्ञासूत्रत्वेऽपि ग्रन्थान्तरोक्तरीत्याधिकरणमेवं व्याख्येयम् । तथाहि—'स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः । विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः । अर्थधीहेतुताधीतेर्लोकसिद्धावघातवत् । नियामकं न चैवातो वैधारम्भो न संभवी । दर्शापूर्ववदस्त्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम् । अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधे'रिति (जै. न्या.) । **ननु** प्रसिद्धश्चेद्धर्मो न जिज्ञास्यः प्रसिद्धे ज्ञानेच्छाभावात्, अथाप्रसिद्धो नतराम् । तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम् । उक्तंच—'प्रसिद्धः शक्यते ज्ञातुं प्रसिद्धत्वात्तु नेष्यते । *अप्रसिद्धस्त्वशक्यत्वान्नतरामित्यतोऽब्रवीत्' । उच्यते—संदिग्धत्वं सप्रयोजनत्वं च विचाराक्षेपे कारणद्वयमुक्तं धर्मश्च तथा । तस्मादयमपि जिज्ञास्यः । केचिच्चैत्यवन्दनादिकं धर्ममामनन्ति । अपरेऽग्निहोत्रादिरूपं, तत्र विचारं विनैव प्रवर्तमानोऽयं कंचिदेवोपाददानो विहन्यैतानर्थं च प्राप्नुयात् । निःश्रेयससाधनत्वाच्च सप्रयोजनत्वं धर्मस्य सकलजनसिद्धं, तस्माद्धर्मो जिज्ञास्य इति । तदुक्तम्—'जिज्ञास्यः संशयाद्धर्मः श्रेयस्करतयापिच । *असंदिग्धो ह्यजिज्ञास्यो यो वा स्यान्न प्रयोजनः' । अतस्तन्निर्णयार्थं शास्त्रमारब्धव्यम् ॥

एवम् 'अथातोधर्मजिज्ञासे'त्यनेन शास्त्रारम्भमुपपाद्येदानीं शास्त्रमारभते—**चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति** ॥२॥ सूत्रतात्पर्यमाह—**प्रथममिति** । *एतद्द्वयं धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं चेत्यर्थः । किं श्रुत्यादि[1] किं चार्थाद्विचार्यत इत्याकाङ्क्षायां वचनव्यक्तिभेदेन तद्दर्शयति—**यो धर्म इति** । ननु स्वरूपविशेषेऽपेक्षिते प्रमाणविशेषविधानमसंगतमित्यत आह—**स्वरूपमपीति** । धर्मपदार्थस्येदं प्रमाणमित्युक्ते प्रमाणायत्तत्वात्प्रमेयसिद्धेरर्थादिदमुक्तं भवति—यच्चोदनाप्रवेदितं तद्धर्मस्वरूपमिति ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

प्रतिपुरुषार्थं च गोदोहनादिक्रतोरुच्यमानं । तदाभासमिति । *अप्रसिद्धे तु न ज्ञानं भवति अंतो नतरा मित्युक्तम् । अब्रवीत् भाष्यकारः । **असंदिग्ध इति** । समुदितं जिज्ञासायां कारणं नैकैकमिति भावः । **एतदिति** । वस्तुतस्त्वियमेव वच-

---

१ वेदारम्भो. २ किं श्रुत्या किंचार्थाद्गम्यत इति.

प्राभाकरमतं तत्खण्डनं च ।

कश्चित्त्वाह—कार्यरूपो वेदार्थो न सिद्धरूप इत्येतदनेन सूत्रेणोच्यते, चोदनालक्षणशब्देन कार्यमुच्यते, धर्मशब्देन वेदार्थ इति। तदयुक्तम्—यानि तावद्विधिवाक्यानि तेषां विधावेव प्रामाण्यं वस्तुस्वरूपे चाप्रामाण्यं विस्पष्टमेवेति न तत्र किंचिद्वक्तव्यम्। क्षेपिष्ठादिवाक्यानामपि विध्येकवाक्यतया तत्रैव प्रामाण्यम्। मन्त्राणामपि प्रकरणेन प्रधानविधिशेषत्वं द्वितीयपादे वक्ष्यत इति न तत्रापि वक्तव्यमस्ति। तेन कस्यात्र सिद्धार्थतां निरस्य कार्यार्थतोच्यते । 'अविनाशी वा अरे अयमात्मे'त्यादीनामुपनिषद्वाक्यानामितिचेत् । न । तेषामपि यदि विध्येकवाक्यत्वमस्ति ततोऽर्थवादाधिकरणेन गतम्, अथ नास्ति कथं तेषां कार्यार्थता स्यात् ॥ * ॥ अथ तेषां विध्यश्रवणाद्विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वाभावाच्च कार्यार्थत्वानुपपत्तेर्व्युत्पत्तिविरहाच्च सिद्धार्थे प्रामाण्यायोगादप्रामाण्यमेवाभिमतम् । किमिदानीमात्मादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रतिपादनपरमिदं सूत्रं, सुव्याहृतं तर्हि शास्त्रारम्भे प्रथमं तावत्सूत्रकारोऽप्रामाण्यमेव वेदवाक्यानां प्रतिपादयतीति ॥ * ॥ कथंच कार्य एव प्रामाण्यम् । तत्रैव व्युत्पत्तेः—प्रवृत्त्यधीना हि व्युत्पत्तिः, सा च कार्यावगमाधीनेति व्युत्पत्तिरपि तत्रैव भवतीति चेत् । न । अवश्यं प्रवृत्त्यधीनैव व्युत्पत्तिः—काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादिवर्तमानापदेशेष्वपि प्रसिद्धतृतीयार्थानामप्रसिद्धकाष्ठप्रातिपदिकार्थानां च पुरुषाणां काष्ठार्थे व्युत्पत्तिदर्शनात् ॥

प्रथमव्युत्पत्तिः ।

अथ प्रथमव्युत्पत्तिः कार्यविशेषयैव—नहि तदा शब्दान्तरवशेन शब्दान्तरस्यार्थे व्युत्पत्तिः संभवति सर्वस्य धर्मस्याप्रसिद्धत्वादिति चेत् । अस्त्वेवम् । तथापि पश्चाद्बहुशः सिद्धार्थे शब्दप्रयो-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

ननु यदि प्रमाणान्तरानवगम्यो धर्मः कथमनूद्यते । अप्रमाणसिद्धस्यानुवादासंभवात् । प्रमाणान्तरप्रमेयत्वे तु चोदनैव प्रमाणमेवेति विधानं विरुध्यते । सामान्यतः सिद्धस्यानुवाद इतिचेत् । न । निर्मूलायाः सामान्यसिद्धेरसंभवात्। लोकप्रसिद्धिमूलमितिचेत् । न । प्रत्यक्षादिप्रमाणातिरिक्ताया लोकप्रसिद्धेरनङ्गीकारात् । विचित्रानेकप्रकारत्वाच्च लोकप्रसिद्धेर्न तया धर्मसिद्धिः । नाप्यर्थापत्तिः । जगद्वैचित्र्यस्य स्वभावादेवोपपत्तेः, प्रमाणान्तरसिद्धे च वस्तुनि चोदनाया अनुवादकत्वापत्तेः । धर्मानुवादेन चोदनाप्रमाणविधौ चार्थपदस्यानन्वयप्रसङ्गः । नहि तदानर्थस्य धर्मत्वं प्राप्तं यन्निवर्त्येत । नापि सामान्यतो धर्मे चोदना प्रमाणत्वेन विधातुं शक्यते, तस्याः शब्दान्तरावसितभेदाग्निहोत्रादिधर्मविशेषविषयत्वात्। अत्रोच्यते—ज्योतिष्टोमादयस्तावत्क्रियाविशेषा धर्मत्वेन कार्यतया स्मर्यन्ते । वक्ष्यति च 'यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति हि समाचक्षते' तत्र निर्मूलमेवेदं स्मरणमिति चार्वाकाः । योगिप्रत्यक्षमूलमिति वैशेषिकादयः । एवंचानेकवादिविप्रतिपत्तौ प्रत्यक्षाद्यनुप्रवेशव्यवच्छेदेन चोदना प्रमाणत्वेन प्रतिज्ञायते 'चोदनैव तत्र प्रमाण'मिति । चोदनाया एव विधानान्नात्र प्रमाणान्तरसिद्धता संभवति । अतो यथा मन्वादिस्मरणप्रतिभासिन्यष्टकादौ चोदना मूलमिति वक्ष्यति तथेहापि च द्रष्टव्यम् । मूलविशेषानवधारणाभिप्रायं चैतद्वार्तिकम्—'धर्मे सामान्यतः सिद्धे प्रमाणं चोदनोच्यते'इति । नचार्थपदानन्वयः । एतद्वचनव्यक्तिसाधनत्वेनार्थवत्त्वात् । अर्थपदाभावे हि यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति वचनव्यक्तिः संभाव्येत । अस्यां च श्येनादेरनर्थस्यापि धर्मत्वमापद्येत चोदनालक्षणत्वात्, *नित्यानुवादभूते त्वर्थग्रहणे नेयं वचनव्यक्तिः संभवति। प्रसङ्गादेकदेशिकृतं सूत्रार्थवर्णनं दूषयितुमुपन्यस्यति—**कश्चित्त्विति** । कथमनेन सूत्रेणायमर्थ उच्यतेऽत आह—**चोदनेति** । दूषयति—**तदिति** । गूढाभिप्रायमाशङ्क्य निराकरोति—**अथेति** । येषां कार्यार्थत्वानुपपत्तिस्तेषामप्रामाण्यमेव सूत्रकारस्याभिमतमिति भावः । एतदेव दूषयितुं पृच्छति—**कथमिति** । उत्तरमाह—**तत्रैवेति** । व्युत्पत्तेः संकेतग्रहात् । एतदेवोपपादयति—**प्रवृत्त्यधीनेति** । उत्तरं निराकरोति—**न** । **अवश्यमिति** ॥

विशेषं शङ्कते—**प्रथमेति** । परिहरति—**अस्त्विति** । इतश्च न कार्य एव प्रथमव्युत्पत्तिरित्याह—**किंचेति** । दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

नव्यक्तिरभिमता स्वरूपवचनव्यक्तौ वाक्यभेदप्रसङ्गादिति भावः । **नित्येति** । प्रमाणवचनव्यक्तावथशब्दो नित्यानुवाद

---

१ प्रसिद्धेरसंभवात्. २ कार्यतया लोकप्रसिद्धाः । लोकेच योयं. ३ आनेकधा मूलविप्रतिपत्तौ. ४ धर्मे प्रमाणतः सिद्धे.

गदर्शनात् 'कोऽयं राजा' 'पाञ्चालः' इत्यादिषु प्रश्नप्रतिवचनादिषु कार्यस्य व्यभिचारादव्यभिचार्यर्थमात्रं वाच्यमिति सुज्ञानम्। यथैव हि कस्यांचिद्व्यक्तौ प्रथमं गोशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्तस्यैव वाच्यत्वावगमे सत्यपि पश्चाद्व्यक्त्यन्तरे प्रयोगं दृष्ट्वा पूर्वव्यक्तिव्यभिचारादव्यभिचारिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते तथा कार्यपरतामवगतामपि पश्चात्सिद्धार्थप्रयोगदर्शनेन बाधित्वार्थमात्रमेवाव्यभिचाराद्वाच्यमिति युक्तम्॥ किंच प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगतं न सर्वशब्दानाम्, अतः पश्चाद्व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्धार्थे व्युत्पत्तिः केन वार्यते । नच व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति, अतः सर्वे शब्दाः पश्चाद्व्युत्पाद्यमानाः कैश्चित्सिद्धार्था भवन्ति। सर्वेषां तु कार्यार्थत्वे सिद्धार्थपरेषु लौकिकवाक्येषु सर्वशब्दानां लाक्षणिकत्वान्न कश्चिदन्विताभिधायी स्यात्। तत्रान्वितप्रतीतिः कथं सिद्ध्येत्। वक्तृज्ञानानुमानादितिचेत्। न। यद्विषयं हि वाक्यं तद्विषयमेव वक्तृज्ञानमनुमातव्यम्। नचान्वितप्रतिपादकं वाक्यमुच्चारितमिति कथमन्वितज्ञानानुमानम्॥ ॥ अथार्थस्वरूपस्मारकैः पदैरन्वितज्ञानमनुमीयते, ततः कार्यवाचकेऽप्यसिद्धेरन्विताभिधानं न स्यात् । किंच प्रथममेव कार्यव्यभिचारः शक्योऽवगन्तुम् । यदा हि पुत्रस्ते जात इत्युक्तस्य कस्यचिन्मुखविकासं पार्श्वस्थः पश्यति तदा हर्षहेतुरनेन शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्धार्थप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पयति । यद्यपि च तदानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहूनां संभवात्तथापि सिद्धार्थता तावदवगता, तावतापि कार्ये व्यभिचारः सिद्धः । किंच बहुशः पुत्रजनने सति एवं शब्दप्रयोगादन्येषु हर्षहेतुष्वप्रयोगात् पुत्रजननरूपार्थविशेषोऽपि सुज्ञान एव॥ ॥ किंच प्रवृत्त्यधीनापि व्युत्पत्तिर्नावश्यं कार्यविषयैव भवति, तथाहि यदा कश्चित्प्रवृत्तावत्यन्तासमर्थं वृद्धमातुरं वा प्रतिविनोदार्थं वाक्यं प्रयुङ्क्ते 'नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्ती'ति तत्रान्यो दैवसंगतः कश्चिदर्थी तद्वाक्यमर्थाच्छ्रुत्वा नदीतीरं गत्वा फलान्याहरति, एतत्सर्वं पश्यन्नन्यो व्युत्पित्सुः फलसद्भावप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते, तस्मान्नैकान्ततः कार्यार्थता शब्दानाम्॥

प्रभाकरोक्तद्वितीयसूत्रार्थस्य खण्डनम्।

का चास्य सूत्रस्य वचनव्यक्तिः, यदि तावत् 'यत्कार्यं तद्वेदार्थ एवे'ति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते, तथा सत्युद्देश्यस्योपादेयेन स्वरसनियमात्सर्वस्य लौकिकस्यापि गवानयनादिकार्यस्य वेदार्थता स्यात् । किंच उपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणाग्नेरिव धूमेनाव्याप्तेरकार्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यमनिरस्तं स्यात् ॥ ॥ अथ 'यो वेदार्थः स कार्यरूप एवे'ति, ततो 'यो धर्मः स चोदनालक्षणः' इति वचनव्यक्तिः स्यात्, तत्रार्थशब्दोऽभ्युदयवाची कस्य विशेषणं, यद्युपादेयस्य चोदनालक्षणपदार्थस्य, ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्वं च विधीयते इति श्येनादिनियोगानामप्यर्थत्वं स्यात् ॥ ॥ अथोद्देश्यवेदार्थविशेषणं, ततोऽयमर्थो भवति योऽर्थात्मकोऽभ्युदयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः, ततश्च श्येनादिनियोगानां निषिद्धफलत्वेनानभ्युदयरूपाणां कार्यता न स्यात् । माभूदिति चेत्। न। तेषामपि लिङा कार्यतावगमात्। श्येनयागस्य कार्यता निवारयितुं शक्यते न नियोगस्य। तस्य कार्यैकस्वभावत्वात्। असति च कार्यत्वे श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात्सिद्धार्थतैव वक्तव्या स्यात्, नच तथा संभवति विधिप्रत्यययोगात्। सिद्धे

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

वचनव्यक्त्यसंभवेनापि तद्व्याख्यानं दूषयति—**काचेति** । **तत इति** । सूत्रगतधर्मशब्दस्य वेदार्थपरत्वादेवं वचनव्यक्तिः पर्यवस्यतीत्यर्थः। ततश्च किमत आह—**तत्रेति**। अभ्युदयः प्रयोजनम्। श्येनादीनामपि वेदार्थत्वेनोद्देश्यत्वात्तत्राप्यर्थत्वं विधेयमित्यर्थः। **ततश्चेति**। योऽर्थरूपो वेदार्थस्तस्यैव कार्यताविधानादिति भावः। इष्टापत्तिं शङ्कते—**माभूदिति**। **तेषामपीति** । श्येनादिनियोगानामपीत्यर्थः । कार्यत्वानङ्गीकारे दोषमाह—**असतीति** । **सिद्धे-**

---

१ रन्विततत्वज्ञान.

चार्थे व्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव श्येनादिवाक्यानां स्यात् ॥ * ॥ अथ पूर्वसूत्राद्वेदार्थपरं धर्मपदमनुषज्य 'चोदनालक्षणो वेदार्थः' इत्येकं वाक्यम्, 'अर्थो धर्मः' इत्यपरं वाक्यम् । तदिदं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम्, अनुषङ्गवाक्यभेदयोर्विनाफलमाश्रयणात् । अप्रतिज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसंगतम् ॥ * ॥ अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्यत्वसिद्धये धर्मत्वमुच्यते । किं कार्य एव धर्मरूपो वेदार्थः स एव जिज्ञास्यो नान्यः, तथाचेत् य एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सूत्राक्षराविनाशेन जिज्ञासा प्रतिज्ञातव्येति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकम् ॥ * ॥ अथ त्वर्थशब्दमनादृत्य यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते ततोऽर्थपदमनर्थकं वस्तुमात्रपर्यायमनुवादकं स्यात् । अनर्थव्युदासार्थता चास्य भाष्यकारेणोक्ता, तस्माद्विशेषणमेवैतत् । विशेषणत्वे चाभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वाभिधानादनभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वं न स्यादिति सर्वस्य वेदस्य कार्य एव प्रामाण्यमिति नियमो न स्यात् । ततश्च 'अविनाशी वा अरे अयमात्मे'त्यादीनामात्मस्वरूपपरत्वं न निराकर्तव्यमित्यास्तां तावत् । तस्माद्धर्मस्वरूपप्रमाणप्रतिपादनार्थमेवेदं सूत्रम् ॥ * ॥ तदिह धर्मं विषयीकृत्य चिन्त्यते—किमस्य न किंचित्प्रमाणमस्ति, किंवा प्रत्यक्षादिकमेव प्रमाणम्, उत चोदनैव, अथवा विकल्पः, अथवा समुच्चयः, इति । तत्र शब्दस्य प्रमाणान्तरप्राप्तप्रापकत्वेन स्वयमप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादीनां चासामर्थ्यादप्रमाणको धर्म इत्येकः पक्षः, प्रत्यक्षादिगम्य एवेत्येकः पक्षः, योगिनां प्रत्यक्षगम्यः, अर्वाचीनानां तु चोदनागम्य इत्यपरः, जगद्वैचित्र्यार्थापत्त्या किमप्यदृष्टमस्तीति सामान्येन प्रसिद्धो धर्मश्चोदनयाग्निहोत्रादिविशेषरूपेण गम्यते तस्मात्समुच्चय इति पक्षान्तरम्, चोदनैव साच प्रमाणमेवेति सिद्धान्तः । तदिह चोदनैव प्रमाणं साच प्रमाणमेवेत्यवधारणद्वयं प्रतिज्ञायते ॥

प्रथमपादप्रतिपाद्यार्थसंग्रहः ।

निमित्तसूत्रे तु प्रथमद्वितीयसूत्रमात्रालोचनया वेदो धर्ममूलमित्यादिवदुपदेशशास्त्रताशङ्का मा भूदिति परीक्षाशास्त्रमेवेदमिति ज्ञापयितुं परीक्षाप्रतिज्ञानम् । यद्यपि चोपरितनव्यापारादेव परीक्षाशास्त्रत्वं गम्यते तथापि वक्ष्यमाणमेव श्रोतृबुद्धिसमाधानाय कीर्तितम् ॥ * ॥ प्रत्यक्षसूत्रे तु प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वाद्भविष्यति धर्मे प्रामाण्यासंभवात्तत्पूर्वकत्वेनेतरेषामप्यप्रामाण्यात्प्रमाणा-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

चेति । तन्मते व्युत्पत्तिविरहादित्यर्थः । प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निराकरोति—**अथेति** । **अप्रतिज्ञातस्येति** । *प्रतिज्ञासूत्रगतधर्मपदस्य वेदार्थपरत्वाद्वेदार्थस्यैव तत्र प्रतिज्ञा न धर्मस्येति भावः । **धर्मत्वमुच्यत इति** । धर्मशब्देन प्रतिज्ञातं वेदार्थमुद्दिश्य चोदनालक्षणशब्देन तस्य कार्यत्व उक्ते कस्मात्कार्य इत्यपेक्षायां तस्य कार्यत्वसिद्धयेऽर्थपदेन धर्मत्वमुच्यत इत्यर्थः । **नान्य इति** । धर्मरूपो वेदार्थो जिज्ञास्य इत्यत्र धर्मस्यार्थत्वात्स एव जिज्ञास्यः । एवंच सूत्राक्षरविनाशो न भवति, वेदार्थपरत्वे तु धर्मपदस्य तद्विनाश इत्यर्थः । आनर्थक्याङ्गीकारे च भाष्यविरोध इत्याह—**अनर्थेति** । **ततश्चेति** । नियमाभाव इत्यर्थः । अतोऽस्मदुक्त एव सूत्रार्थो युक्त इत्याह—**तस्मादिति** । उक्तंच—'द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते । स्वरूपेपि हि तस्योक्ते प्रमाणं कथ्यतेऽर्थतः' । एवं तावत्सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा संप्रति सूत्रसूचितं विचारस्वरूपं दर्शयति—**तदिहेति** । **ननु** प्रतिज्ञासूत्रेऽनुपपन्नोऽयं विचारः पुनरुक्तश्च सदौत्पत्तिकसूत्राभ्यामस्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नापि प्रतिज्ञोपपत्तिः । संभवदर्थविषयं हि वाक्यं प्रतिज्ञोच्यते । नचायमर्थः संभवति यत्प्रत्यक्षायोग्यं वस्तु तत्र वाक्यं प्रमाणमिति । उच्यते—वक्ष्यमाणोऽप्यर्थः प्रतिज्ञासमर्थनार्थमत्रोच्यमानो न दुष्यति । नचात्र पूर्वपक्षयुक्तय उक्ताः विचारस्वरूपमात्रकथनात् । संभवदर्थविषयत्वं चाग्र एवोपपादयिष्यति । आद्यं विवृणोति—**तत्रेति** । एवं सूत्रसूचितं विचारं संक्षिप्य सूत्रार्थमुपसंहरति—**तदिहेति** ॥

इदानीमुत्तरसूत्राणि संगमयन्भाष्यकारमतेन तावदेतत्पादगतपदार्थाननुक्रामति—**निमित्तेति** ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

इत्यर्थः । अनुपपन्नः युक्त्यभावात् । **प्रतिज्ञेति** । चोदनैव प्रमाणं चोदना च प्रमाणमेवेति प्रतिज्ञेत्यर्थः ।

---

१ न सर्वः । तथाच य एव. २ चोदनशब्देन. ३ द्विरूपेपिहि. ४ पूर्वपक्षापरपक्ष उक्तयः.

न्तरनियमविकल्पसमुच्चयनिराकरणाच्चोदनैवेत्ययमर्थः सिद्ध्यति ॥ * ॥ औत्पत्तिकसूत्रे तु स्वतःप्रामाण्यमर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामप्रामाण्यमित्याश्रित्याग्निहोत्रादिचोदनाभ्योऽसंदिग्धज्ञानोत्पत्तेः स्वतःप्रामाण्यं प्राप्तम्। नचापवादकमर्थान्यथात्वज्ञानं साक्षादस्ति, नापि कारणदोषज्ञानं, पुरुषाश्रयत्वाच्छब्ददोषाणाम्। पदपदार्थसंबन्धस्याकृत्रिमत्वात्तद्द्वारेण पुरुषानुप्रवेशाभावाच्चोदनानामिति स्थिते 'शब्दस्यैवानित्यत्वात्कुतः संबन्धनित्यते' त्याक्षिप्य शब्दस्य नित्यतया शब्दाधिकरणे संबन्धनित्यत्वे समाहिते, माभूत्पदार्थसंबन्धद्वारेण पुरुषानुप्रवेशः, वाक्यवाक्यार्थयोस्तु लोके संबन्धादर्शनान्निर्मूलोऽग्निहोत्रादिवाक्यार्थप्रत्यय इत्यतो व्यामोहः । सामयिको वा, अतो न वाक्यार्थे वेदस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्य, पदार्थानां संबन्धग्रहणं समयं चानपेक्षमाणानामेव वाक्यार्थे प्रामाण्यं संभवतीति तद्भूताधिकरणेन प्रतिपादिते ॥ * ॥ पुनर्वेदानां वाक्यात्मकत्वात् काठकादिसमाख्यानाच्च पौरुषेयत्वात्तद्द्वारेण दोषसंस्पर्शमाशङ्क्य स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मरणाद्योग्यानुपलब्धिनिरस्तस्य कर्तुरनुमानासंभवात्समाख्यायाश्च प्रवचननिमित्तत्वादपौरुषेया वेदाः इति तदेकदेशानां चोदनानां सिद्धं प्रामाण्यमित्येवं समस्तः प्रथमः पादश्चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थोपपादनेन तस्यैव परिकरः । सोऽयं भाष्यकारानुसारेण पादार्थोऽनुक्रान्तः । वृत्तिकारमतं तु पश्चादनुक्रमिष्यामः ।

धर्मस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यत्वम्।

प्रकृतमनुसरामः—प्रतिज्ञातं तावच्चोदनैव प्रमाणं सा च प्रमाणमेवेति ॥ **ननु** प्रत्यक्षादेरन्यानपेक्षं प्रामाण्यं संभवतीति तस्यैव धर्मे प्रामाण्यं, शब्दस्य तु सर्वदैव प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वान्न तदनपेक्षं प्रामाण्यं संभवतीति । उच्यते । प्रत्यक्षं तावत्संयुक्तविषयत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद्भविष्यति धर्मे न समर्थम् ॥ * ॥ यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यं, यागादिक्रिया, नीचैस्त्वादिगुणश्च, फलसाधनत्वाद्धर्मशब्देनोच्यते नापूर्वादय इति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यते, तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात् फलस्य च जन्मान्तरादिभावित्वाद्धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न संभवति, तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानादिकमपि न प्रमाणम् ॥ * ॥ भावनाबलजं तु योगिप्रत्यक्षं भविष्यत्यपि धर्मे समर्थमिति मनोरथमात्रम् । भावना ह्यनुभूतगोचरनियतानुभूतेष्वेव निश्चयरूपां स्मृतिं जनयेत्। नच सात्र प्रमाणं स्मृतित्वादेव, नितरां प्रत्यक्षमनिन्द्रियजत्वात् । नेन्द्रियजत्वं प्रत्यक्षलक्षणमपितु कल्पनापोढत्वमितिचेत्, सुतरां धर्मस्याप्रत्यक्षत्वं फलसाधनरूपस्याविकल्पग्रहणासंभवात्। तस्मादनिमित्तं प्रत्यक्षम् । तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि ॥ * ॥ काश्यपीयाः पुनः प्रातिभज्ञानमृषीणां

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

ग्रन्थो निगदव्याख्यातः। प्रतिज्ञातार्थमुपपादयितुमाह—**प्रकृतमिति । शब्दस्येति** । यथाहुः—'प्रमाणान्तरदृष्टं हि शब्दोऽर्थं प्रापयेत्सदा। स्मृतिवच्च स्वयं तस्य प्रामाण्यं नोपपद्यते' इति। **ननु** फलसाधनस्य द्रव्यादेरेव धर्मत्वाङ्गीकारात्तेषां चैन्द्रियकत्वात्कथं न धर्मस्य प्रत्यक्षविषयत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—**यद्यपीति** । य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते। कथमवगम्यते, यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति हि समाचक्षते । यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदिश्यते यथा पाचको लावक इति। तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके, वेदेऽपि 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्नि'ति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्तीति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यत इत्यर्थः। **तथापीति**। तदुक्तम्—'द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते। तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता। श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते। ताद्रूप्येण तु धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः'। **भावनेति** । योगाभ्यासजनितः संस्कारविशेषो भावना। तज्जनितं तु ज्ञानं स्मृतिरूपमेव भवतीत्यर्थः। बाह्यमतेन शङ्कते—**नेन्द्रियेति । कल्पनेति**। नामजात्यादियोजनारहितत्वमित्यर्थः। **अविकल्पेति**। फलसाधनत्वेन रूपेण धर्मत्वम्। नच तेन रूपेण निर्विकल्पकेन ग्रहणं संभवति वस्तुस्वरूपमात्रावगाहित्वात्तस्येत्यर्थः। **प्रातिभमिति**। प्रतिभा धर्मविशेषस्तज्जन्यमित्यर्थः। **तत्त्विति**।

---

१ तद्भूताधिकरणेन.

धर्मे प्रवर्तत इत्याहुः, तत्तु लिङ्गाद्याभासजत्वात्प्रमाणमेव न भवति किं पुनर्धर्मे । शब्दस्य तु बुद्धिजनकत्वादसत्यपवादे युक्तं प्रामाण्यम् ॥ ॥ ननु नवुद्धिजननमात्रात्प्रामाण्यं युक्तं अयथार्थेष्वपि वाक्येषु बुद्धिजननाविशेषात् । सत्यम् । तत्र तु कारणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यां युक्तमप्रामाण्यं, वेदेतु तदभावात्स्वतःप्राप्तं प्रामाण्यमनपोदितं भवति ॥

अथ प्रामाण्यविचारः।

कथं पुनः प्रामाण्यस्य स्वतःप्राप्तिः, तदर्थमिदं सर्वज्ञानान्यधिकृत्य चिन्त्यते किं प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयं स्वत एवावगम्यते, अथवान्यतरदपि स्वभावेनानिरूपितं कारणगुणदोषप्रत्ययाभ्यामवगम्यते, आहोस्विदप्रामाण्यं स्वतोऽवगम्यते, प्रामाण्यं तु कारणगुणज्ञानात्संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वावधार्यते, उत प्रामाण्यं स्वतःप्राप्तं सदर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यमानेनाप्रामाण्येनापोद्यते इति । तत्र सर्वकारणानां स्वकार्यशक्तेः स्वाभाविकत्वादुभयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यत इति केचित् । तदयुक्तम् । नहि ज्ञानं स्वविषयस्य तथात्वमतथात्वं च युगपच्छक्नोति वेदयितुं

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

तत्तु प्रमाणमेव न भवति किं पुनर्धर्मे इति संबन्धः । यादृच्छिकत्वेन लिङ्गाद्याभासकल्पत्वादित्यर्थः । शब्दस्य तु धर्मे युक्तं प्रामाण्यं संभाव्यमानत्वात् । अर्थगोचरज्ञानजननशक्तिर्हि प्रमाणानां प्रामाण्यम् । सा च शब्दे संभवति । यतः 'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि' इत्यत्यन्तासत्यपि गगनकुसुमसंसर्गादौ स धियमुपजनयिष्यतीत्यर्थः । नन्वेवं सति तद्वदेवाप्रामाण्यमापद्यते बुद्धिजनकत्वाविशेषात् । एवंच प्रामाण्यं साधयतोऽप्रामाण्यमापतितमित्यभिप्रायेण शङ्कते **—नन्विति**। परिहरति**—सत्यमिति** । अयमाशयः—उत्सर्गो हि ज्ञानजननेन प्रामाण्यं तत्पौरुषेयेषु वन्ध्यासुतो यातीत्यादिषु दोषादपोद्यतापि । अपौरुषेये तु शब्दे पुंदोषाभावात्स्वयमदुष्टत्वाच्च प्रमाणतैवानपोदिता सेत्स्यतीति । यथाहुः—'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । तेनोत्सर्गे स्थिते तस्य दोषाभावात्प्रमाणता' । उक्तं चान्यैः—प्रमाणं भ्रमः संशयः स्मरणं संवाद इति पञ्चधा ज्ञानं विभजामहे तस्मात्सर्वमेव शाब्दमर्थगोचरं प्रमाणमप्रमाणं च दोषसदसद्भावनिबन्धनश्च प्रमाणेतरविभागः प्रत्यक्षादिवदेवेति ॥

ननु चोदनाप्रामाण्यसदसद्भावविचाराधिकारे तत्प्रामाण्याक्षेपपरिहारप्रतिसमाधाने वक्तव्ये सर्वविज्ञानप्रामाण्यप्रतिज्ञावचनमसंबद्धमप्रस्तुताभिधानादित्याशङ्क्य चोदनाप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेव सर्वविज्ञानप्रामाण्यचिन्तेत्याह**—तदर्थमिति** । अयमाशयः—यदाहि सर्वसंविदामौत्सर्गिकं प्रामाण्यं बाधकारणदोषायत्तं चाप्रामाण्यमिति सिद्धं भविष्यति, वेदे चापौरुषेये तदुभयाभावात्स्वतःसिद्धमेव प्रामाण्यमिति । तदेवं वादिविप्रतिपत्त्या संशय्य द्वयं स्वत इत्याद्यं पक्षं परिगृह्णाति**—तत्रेति**। स्वयमतदात्मनो देवैरपि तादात्म्यापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् द्वयं स्वतः, नहि सिकतासु तैलादिकमाधातुं शक्यमिति । एतच्च सत्कार्यवादिमतं, तन्मते हि सर्वमेव कार्यजातं सदुत्पद्यत इति प्रामाण्याप्रामाण्यात्मकमपि स्वतएव, यत्स्वतोऽसत्तन्न साध्यं यथा शशविषाणं, असदुत्पत्तौ च मृत्तिका घटस्य, वीरणं कटस्येत्युपादाननियमो न स्यात्, असत्त्वाविशेषेण हि सर्वं सर्वस्मादसदुत्पद्येत । यस्य यदुत्पत्तिशक्तिरस्ति तां निश्चित्य यो यदर्थी स तदुपादत्त इति शक्तितो नियम इति चेत् । नैवम् । अविशेषात् । अस्माकं शक्त्यात्मना विकार उपादानेऽस्तीति मतं, भवतस्तु विकारोत्पत्तिशक्तिरुपादानेऽस्तीति वाचोयुक्तिमात्रं भिद्यते नार्थः । सत्त्वे कारकव्यापारानर्थक्यमितिचेत् । न । अभिव्यक्तिफलत्वात् । सन्तोऽपि हि विकाराः पूर्वमनभिव्यक्ताः कारकव्यापारैरभिव्यज्यन्ते । अभिव्यक्तावुत्पत्तिशब्दोऽनर्थक इतिचेत् । न । अभिव्यक्तिभेदात् । घटस्यान्धकारतिरोहितस्य दीपेन तदुत्सारणमभिव्यक्तिः । मृदि तु सूक्ष्माकारस्य प्रोत्सारणं कुलालेन क्रियते स्थूलाकारता प्रकटीक्रियते सा च पूर्वमपरिदृष्टेत्युत्पत्तिव्यपदेश इति दिक् । तमिमं पक्षं प्रतिक्षिपति**—तदयुक्तमिति** । न तावदेकस्यां ज्ञानव्यक्तौ द्वयं संभवति विरोधात् । प्रामाण्याप्रामाण्ये हि परस्परपरिहारस्थितिलक्षणेन विरोधेन विरुध्येते कथमेकव्यक्तिनिवेशिनी स्याताम् । अथैकस्यैव विज्ञानस्य द्वयं स्वतएव प्रकाशत इति मतं तथापि विरोधः । यदुक्तमसतः साध्यत्वानुपपत्तिः, तन्न । सतोऽप्यात्मादेरसाध्यत्वदर्शनात् । यदपि सिकतासु तैलादिर्न ज्ञायते इति तदप्ययुक्तम् । तस्य तदुत्पादनशक्त्यभावात् । नहि सर्वं सर्वोत्पादनशक्तियुक्तम् । अधिकं तु दूषणं ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम् । अतो यथा नैकस्याग्नेः शीतोष्णस्वभावत्वं विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदनिबन्धनत्वात् । एवं न ज्ञानस्य प्रमाणाप्रमाणस्वभावत्वम् । अथ विरोधपरिजिही-

१ अर्थगोचरशक्तिर्हि. २ मृत्स्नाकारस्य. ३ स्थितिविरोधेन.

विरोधात् ॥ * ॥ अथ कापि ज्ञानव्यक्तिः स्वप्रामाण्यं स्वतो बोधयति काप्यप्रामाण्यमित्युच्यते, तथापि न युक्तम् । कारणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानस्यैवोपलम्भहेतुत्वे किं क ज्ञाने भवतीति न शक्यं विवेक्तुम् । अतो द्वयमपि स्वस्वभावेनानिरूपितं कारणगुणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यत इत्यपरे । तदप्यपेशलम् । एवं हि गुणदोषावधारणात्प्रागन्यतरेणाप्याकारेणार्थमनवगमयद्विज्ञानं निःस्वभावं स्यात् । तस्मादप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं तु संवादज्ञानादिभिरित्येतदेव युक्तम् ॥

युक्तिदर्शनम् ।

तथाहि न ज्ञानमुत्पन्नमित्येतावतार्थतथात्वावधारणं युक्तं व्यभिचारादनिश्चयाच्च अप्रामाण्यमेव तस्यां वेलायां प्राप्तं, पश्चात्कारणगुणज्ञानात्संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमादपोद्यते । शब्दे चाप्तप्रणीतत्वं गुणः । नच वेदे तदस्त्यपौरुषेयत्वाभ्युपगमात् । 'वनस्पतयः सत्रमासत' 'शृणोत ग्रावाणः'

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

येषा भिन्नव्यक्त्याश्रयं नीलपीतवत्स्वतो द्वयमित्युच्यते तदप्ययुक्तमित्याह—**अथेति** । कथं न युक्तमत आह—**कारणान्तरेति** । स्वतोऽद्वयवादिना प्रामाण्याप्रामाण्यावधारणे कारणान्तरस्य संवादादेरनपेक्षणात् । ज्ञानस्यैवोपलम्भहेतुत्वे सर्वज्ञानेषु बोधरूपतायाः स्वतोविशेषाप्रतिभासनात् कस्यां ज्ञानव्यक्तौ प्रामाण्यं कस्यां नेत्यनिश्चयाद्व्यवहारोच्छेदः स्यादिति भावः । परतो द्वयमिति पक्षान्तरमुत्थापयति—**अत इति** । अपेशलत्वे कारणमाह—**एवंहीति** । सर्वं हि विज्ञानं स्वभावद्वयेऽन्तर्भूतं किंचित्प्रमाणस्वभावमवशिष्टमप्रमाणस्वभावमिति स्वभावान्तराभावात् *पूर्वं च केनापि रूपेणानवधारणे स्वतो निःस्वभावत्वं स्यात् निःस्वभावस्य चाभाव एव प्राप्त इति परतोऽपि कस्य प्रामाण्याप्रामाण्ये स्यातामिति भावः । **ननु** ज्ञाने सत्त्वगुणत्वज्ञेयत्वादिस्वभावसद्भावात्कथं निःस्वभावत्वम् । मैवम् । सत्त्वगुणत्वादीनामप्यन्यतरांशपातित्वाद्गुणदोषावधारणात्प्राक् प्रामाण्याप्रामाण्यानवधारणे च स्वभावद्वयवर्जितं क्रियात्मकं किंस्वभावं स्यादित्यनवधारणं स्यात् । अत एतत्पक्षासंभवात्पक्षान्तरमेव युक्तमित्याह—**तस्मादिति** ॥

युक्तिमेव दर्शयति—**तथाहीति** । अयमाशयः—अप्रामाण्यं नाम प्रामाण्याभावस्तस्यावस्तुत्वान्न कुतश्चिदुत्पादः, प्रामाण्यं तु वस्तुत्वात्कारणगुणजन्यम् । **ननु** प्रामाण्याभावस्य प्रध्वंसादिरूपस्य मीमांसकैर्वस्तुत्वेनेष्टत्वादवस्तुत्वादित्यसिद्धो हेतुः, सिद्धत्वे वा घटादिप्रध्वंसेनानैकान्तिकः । उच्यते—एतन्मतवादिनो बौद्धस्य तुच्छमभावो न वस्त्वन्तरम् । यदि वस्त्वन्तरं स्यात्सत्यपि तस्मिन्भावस्य पूर्ववद्दर्शनं स्यादविशेषात् । नहि घटे सति पटस्यानुपलब्धिः । भावविरोधित्वादभावस्यायमदोष इतिचेत् । न । यद्यकिंचित्करोऽयं भावस्याभावः कथं विरोधी स्यात् । अथ किंचित्करस्तथापि न तावद्भावस्वरूपं करोति । अर्थान्तरकरणे तु को विरोधः । तस्माद्घटाभाव इति घटस्य भावो नास्तीत्यर्थः । नच घटादिप्रध्वंसेनानैकान्तः तस्य तेन निर्हेतुकत्वाभ्युपगमात् । प्रामाण्ये तु स्वालम्बनाव्यभिचारित्वं तस्य च वस्तुत्वाद्युक्ता गुणैरुत्पत्तिरिति । **ननु** के पुनरमी गुणाः ये प्रामाण्यस्योत्पादका इत्युच्यन्ते । यदि भेषजादिभिराहितातिशयविशेषा इत्युच्यन्ते तर्हि *अनाहितातिशयानां न प्रामाण्यं जायेत । उच्यते—'विशुद्धिरिन्द्रियादीनां गुणानतिशयः कृतः । साम्यं वातादिधातूनां विशुद्धिरभिधीयते' । साम्येन हि स्थिता वातादयः प्रामाण्यमुपजनयन्ति, तद्वैषम्ये तु तिमिरादयो दोषा जायन्ते, शब्दे तु वक्तुराशयशुद्धिर्गुणो, विप्रलम्भादयश्च दोष इति तज्जन्यमप्रामाण्यम्, प्रामाण्यं त्वर्थनिश्चयो वस्त्वात्मक इति तद्गुणेभ्यो जायते ज्ञायते चेति । यदि प्रामाण्यं *स्वतः स्यात् अप्रामाण्यमप्यवस्तुत्वेनाजन्यत्वादन्यानधीनं, तर्हि सर्वज्ञानानामपि प्रामाण्यप्रसङ्गः, स्वप्नादिज्ञानानामपि ज्ञानत्वाविशेषात् । **ननु** कथमप्रामाण्यमजन्यं दोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तज्जन्यत्वावगमात् । कामली हि पीतं शङ्खं जानाति, तदपगमे च शुक्लम् । अतोऽवस्तुनोऽपि हेतुजन्यत्वमापन्नम्, तदनभ्युपगमे वा स्वप्नादिज्ञानानामपि प्रामाण्यापत्तिः । उच्यते—नात्र दोषैरप्रामाण्यं जन्यते तेषां प्रामाण्यजनकगुणोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेनोपक्षीणत्वात् । सत्सु च दोषेष्वसन्तो गुणा न स्वकार्यं प्रामाण्यं जनयन्तीत्यप्रामाण्यमेवानपोदितं स्वाभाविकमास्ते । तदुक्तम्—'तस्मात्कारणशुद्धत्वं ज्ञानप्रामाण्यकारणम् । स्वभावतोऽप्रमाणत्वं तदभावे न लक्ष्यते'इति । एवंच गुणाधीनप्रामाण्याभ्युपगमान्नित्यवेदवादिनां च तदसंभवादाप्तप्रणीतत्वे च प्रमाणाभावाद्वेदानामप्रामाण्यमापन्नमित्याह—**शब्देचेति** । एवं

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

पूर्वंचेति । गुणदोषावधारणात्पूर्वमित्यर्थः । अनुपपन्नस्वरूपमिति तस्य हेतोरुत्पादानात् । **अनाहितातिशयानां** इन्द्रियादी-

---

१ हारोच्छेदकृत्स्यादिति. २ धारणे निःस्वभावत्वं.

इत्येवमादीनामुन्मत्तप्रलपितकल्पत्वात्, अप्रत्ययिततंत्रप्रणीतत्वादप्रामाण्यमेव वेदानामिति प्राप्तेऽभिधीयते—'परापेक्षं प्रमाणत्वं नात्मानं लभते क्वचित्। मूलोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्यवस्यति'। यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतथात्वावधारणे स्वयमसमर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षेत ततः कारणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वविषयभूतगुणाद्यवधारणे परमपेक्षेरन्, अपरमपि तथेति न कश्चिदर्थो जन्मसहस्रेणाप्यध्यवसीयेतेति प्रामाण्यमेवोत्सीदेत्। अथ—अर्थक्रियाज्ञानं स्वतःप्रमाणमितिचेत् को विशेषः, अव्यभिचार इति चेत्, न, स्वप्नावस्थायामसत्यप्युदकाहरणेऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात्॥ ॥ अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया तच्चाव्यभिचार्येव नहि क्वचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्ति। सत्यमेतत्। नतु तेन पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्याध्यवसानं संभवति, अप्रमाणेनापि प्रियासंगमविज्ञानेन स्वप्नावस्थायां सुखदर्शनात्। तस्मात्स्वतःप्रामाण्यं प्राप्तमर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामपोद्यत इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम्। एवंच शब्देनाप्तपुरुषसंस्पर्शकृतत्वाद्दोषाणामपौरुषेये वेदे तदभावात्साक्षाच्चार्थान्यथात्व-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

तावत्परतःप्रामाण्येन पूर्वपक्षं कृत्वा संप्रति तमेव दूषयन्सिद्धान्तमारभते—**इति प्राप्त इति**। श्लोकार्थं विवृणोति—**यदि हीति**। अर्थक्रियाज्ञानं चाव्यभिचारात्स्वतःप्रमाणमर्थक्रियां निश्चाययच्छक्नोति पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चाययितुमतो नानवस्थेति शङ्कते—**अर्थक्रियेति**। उपलक्षणं चैतत्, ज्ञानान्तरसंवादोऽपि नार्थतथात्वाभावे घटत इति ततोऽप्यर्थतथात्वनिश्चयः तथा गुणवत्कारणजन्यं यथार्थमेव भवतीति कारणगुणावधारणादपि शक्यतेऽर्थस्य तथाभावो निश्चेतुमिति। परिहरति—**नेति**। अतोऽर्थक्रियाज्ञानं[१] व्यभिचारान्न स्वतःप्रमाणमित्यर्थः। अर्थक्रियाशब्देन नोदकाहरणादिकमुच्यते किंतु ज्ञानमेव सुखात्मकम्, सर्वं च ज्ञानं स्वार्थे स्वतएव प्रमाणव्यभिचारादिति शङ्कते—**अथेति**। परिहरति—**सत्यमिति**। पूर्वज्ञानं सुखजनकज्ञानं भवतु नाम तेन ज्ञानेनार्थक्रियायाः सुखस्य सत्यत्वनिश्चयः तथापि पूर्वज्ञानस्य याथार्थ्यं दुर्निरूपं, अयथार्थादपि ज्ञानात्सुखोत्पत्तेरित्यर्थः। किंचार्थक्रियालिङ्गकानुमानप्रवृत्तेः पूर्वं केनचिदर्थस्य निर्णयोऽङ्गीकर्तव्यः, अन्यथा व्याप्तिग्रहणस्यैवासंभवः। यच्च पूर्वमर्थनिर्णायकं तस्य स्वतःप्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम्। एवंच सर्वत्र तथैवास्तु किं वैरूप्याङ्गीकारेण। सिद्धान्तमुपसंहरति—**तस्मादिति**। नन्ववस्तुत्वाद्दोषजन्यमप्रामाण्यं न भवति अतस्तज्जन्यं च कथं ततो निश्चेतुं शक्यम्। उच्यते—न निश्चयप्रागभावरूपमप्रामाण्यं, किंत्वविद्यमानार्थप्रकाशकत्वरूपं, तच्च शक्यं दोषज्ञानेन निश्चेतुम्, अर्थान्यथात्वस्य दोषनिमित्तत्वात्। दुष्टेषु कारणेष्वयथार्थत्वदर्शनात्। स्वतःप्रामाण्योपपादनफलमाह—**एवंचेति**। ननु गुणविधुरेषु दुष्टेषु च कारणेष्वयथार्थज्ञानं जायते तत्कथमयं निर्णयो दोषनिमित्तकमेवायथार्थत्वं न *गुणाभावनिमित्तकमिति। सत्यम्। यद्यपि प्रसिद्धेष्वयथार्थज्ञानेषु गुणाभावो दोषश्चेति द्वयं दृष्टं, तथापि *वेदे गुणाभावेऽपि प्रामाण्यदर्शनात्तन्मावाधीति दोषनिमित्तमेवायथार्थत्वं शुक्तिकारजतज्ञानादीनां कल्प्यते, दोषस्यैव तिमिरादेस्तन्निमित्तत्वेन बहुलमुपलब्धेः। किंच गुणाभावस्याप्रामाण्यहेतुत्वे गुणस्य प्रामाण्यहेतुत्वं वाच्यं, तच्च न युज्यते, गुणाभावेऽपि शुक्तिरजतादिज्ञानेषु शुक्लत्वभास्वरत्वादिरूपाणां तथाभूतानामेव दर्शनाद्धर्म्यंशे प्रामाण्याच्च। *तस्मात्स्वकारणादेव यथार्थत्वं ज्ञानस्य, दोषादयथार्थत्वमिति। अत्रेयमुपपत्तिः—गुणज्ञानात्संवादज्ञानात्पूर्वं ज्ञानं तावज्जायतएव, तच्चोत्पन्नमपि तत्संशयात्मकमवभासते। अतएव ज्ञानोत्पत्तेरनन्तरमेव प्रमातॄणां भ्रान्तिसंविदितेऽपि रजते सम्यग्रजतबोध इव प्रवृत्तिर्दृश्यते अतो जातोऽपि निश्चयः पश्चात्कथमप्रमाणं भविष्यति, सत्यपि संवादे गुणज्ञाने वा तावदेव प्रमाणस्य सत्वं नाधिकं किंचित्, अतः किं तदपेक्षयेति। यथाहुः—'स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम्। नहि स्वतोसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते'। अत्र पूर्वार्धेन ज्ञानहेतूनां प्रामाण्येऽपि व्यापार इति प्रतिज्ञातं, उत्तरेण तु सामग्र्यन्तराभावस्तत्र हेतुरुक्तः। अन्येन विज्ञानसामग्र्यतिरिक्तेनेत्यर्थः। श्लोके च स्वशब्द आत्मीयवचनः। **ननु** स्वतःप्रामाण्यवादिनापि गुणवदिन्द्रियादिकारणिकैव प्रमाणोत्पत्तिरास्थेया, तद्यदि गुणाः प्रमाणोत्पत्तौ कारणं तदार्थनिश्चयाख्ये तत्कार्येऽपि तदधीनता युक्ता, तदायत्तप्रामाण्याश्रयणात्। उच्यते—प्रमाणोत्पत्तावपि न गुणा इत्येवापेक्ष्यन्ते किंतु दोषनिराकरणौपयिकतया, दोषाणां प्रामाण्योत्पत्तिविघातक-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

नाम्। **स्वतः स्यादिति**। ज्ञानस्वभावानुबन्धि औत्सर्गिकमेव स्यादित्यर्थः। केनचित्प्रमाणेन। **गुणाभावेति**। गुणाभावनिमित्तत्वे तु वेदस्याप्रामाण्यं स्यादिति भावः। **वेदे गुणाभावेपीति**। शब्दे चाप्तप्रणीतत्वकारणगुणस्तदभावेऽपीत्यर्थः। एवं सिद्धे विज्ञानहेतूनां प्रामाण्योत्पादकत्वे वेदेऽपि तत्संभवात्सिद्धं प्रामाण्यमित्याह—**तस्मादिति**। वक्तृगुणेषु कारुणिकत्वा-'

---

१ अतोऽर्थज्ञानं.

ज्ञानाभावादपोदितं प्रामाण्यं भवति । पौरुषेयवचनानि तु पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद्भ्रान्त्या विप्रलिप्सया वा प्रयुक्तानि मूलदोषेण दुष्टत्वादयथार्थानि भवन्तीति वैषम्यम् ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

त्वात् । गुणैरुत्सारितानां च तद्विघातकत्वासंभवात् । अतएवासत्स्वपि वक्तृगुणेषु वेदे दोषाभावमात्रादेव प्रामाण्यं सिध्यति । किंच गुणाः प्रमाणोत्पत्तौ कारणं नैतावता प्रमाणकार्येऽप्यर्थनिश्चयाख्ये तदपेक्षा युक्ता, नहि घटः स्वोत्पत्तौ मृत्पिण्डदण्डादिकारणापेक्ष इति स्वकार्ये जलाहरणेऽपि तदपेक्षेत । लब्धात्मनां स्वकार्येषु कारणनिरपेक्षाणामपि प्रवृत्तिदर्शनात्, कारणगुणाद्यपेक्षायां त्वनवस्थायाः परिहर्तुमशक्यत्वात् । स्वतःप्रामाण्ये तु नानवस्थापत्तिः, ज्ञानस्वभावादेवार्थनिश्चयस्य सिद्धत्वात्, मिथ्यात्वाशङ्का तु तद्धेतुभूतदोषाज्ञानादयत्नेनैव निवर्तत इति । तस्माद्बोधस्वभावानुबन्धिज्ञानानामौत्सर्गिकमेव प्रामाण्यम् । यथाहुः—'तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता । अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते' इति । अर्थान्यथात्वज्ञानं च द्वेधा, नैतदेवमिति पूर्वावगतरूपोपमर्दनेन तत्त्वप्रकाशनेन वा । हेतवो ज्ञानानामिन्द्रियादयस्तेषु वातादिसमुत्था दोषास्तिमिरादयः तज्ज्ञानेनोत्सर्गतः प्राप्नुवन्ती प्रमाणताऽपोद्यत इति श्लोकार्थः । **नन्वस्तु** नाम स्वतःप्रामाण्यमप्रामाण्यं तु कथं परतः तस्यावस्तुत्वेन दोषैरजन्यत्वात् । उच्यते—त्रिविधमप्रामाण्यं तत्र संशयविपर्यययोर्ज्ञानात्मकवस्तुत्वाद्दोषजन्यत्वं युक्तमेव, ज्ञानप्रागभावस्त्ववस्तुतयैव प्रसिद्धः । नचास्माकमप्यसौ दोषैर्जन्यते ज्ञानकारणाभावादेव तत्सिद्धेः । यथाहुः—'अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैः । वस्तुत्वाद्विविधस्यात्र संभवो दुष्टकारणात्' इति । **नन्वप्रामाण्यस्यापि** परतस्त्वेऽनवस्था स्यात् । न । पारतन्त्र्यस्यैवानवस्थापादकत्वात् । मैवम् । पराश्रयतामात्रस्यानवस्थानापादकत्वात् सजातीयापेक्षायां ह्यनवस्था भवति । यथा प्रामाण्यस्य प्रमाणापेक्षायाम्, अप्रामाण्ये तु स्वतःप्रमाणेन नैतदेवमिति साक्षाद्विपर्ययज्ञानात् । **ननु** स्वतःप्रामाण्यपक्षे पूर्वज्ञानमप्यसंदिग्धमेवोत्पन्नं कथमप्रमाणं भविष्यति येन परेण बाध्यते, पूर्वेणैव परं किं न बाध्येत । नैष दोषः । उत्सर्गतः पूर्वस्यापि प्रामाण्यं प्राप्तमेव, अपवादभूतेन तूत्तरेण बाध्यमानं तदप्रमाणं भवति । नच वैपरीत्येन बाधः शङ्क्यः, यद्धि यद्बाधमानमवभासते तत्तस्य बाधकमभिधीयते । नचानागतोत्तरबाधरूपेण पूर्वमवभासते उत्तरं तु पूर्वज्ञानबाधमन्तरेणानुत्पद्यमानं तस्य बाधकं भवति तच स्वत एव प्रमाणमिति न काचिदनवस्था । **ननु** नेदं रजतमित्यादिना परेण पूर्वस्य बाधो युक्तो विषयैक्यात्, दोषज्ञानं तु कारणदोषविषयत्वेन पूर्वस्माद्भिन्नविषयं, कथं तेन पूर्वज्ञानप्रमाणताऽपोद्यत इत्युच्यते । सत्यमेवम् । तथाप्यर्थात्तुल्यार्थतामासाद्य बाधो भवति दोषाणामयथार्थज्ञानहेतुत्वात् । तथाहि शङ्खे पीतमिदमिति ज्ञाने जाते परतश्च ज्ञानकारणदोषेऽवगतेऽर्थात्पीतिमा शङ्खस्य प्रतिक्षिप्तो भवति यथा क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वेन भिन्नविषययोरपि चमसगोदोहनयोरवान्तरव्यापारैक्येन बाध्यबाधकभावस्तथेहापि । तत्किमेष एवोत्सर्गो यत्सर्वदा परेण पूर्वं बाध्यते । नेति ब्रूमः—यदोत्तरज्ञाने बाधधीर्न भवति कारणदोषज्ञानं वा तदा पूर्वस्य बाधः । यदा तु बाधकज्ञानं सापवादं भवति तदा पूर्वज्ञानमेव निरपवादमौत्सर्गिकं प्रामाण्यं लभत इति ॥

ननु प्रमाणेन सता तृतीयेन बाधकं बाध्येत तदेव तु कथं प्रमाणम्, दोषाज्ञानादिति ब्रूमः—सर्वं हि ज्ञानं स्वतएव प्रमाणं यद्यपि विज्ञायमानदोषं भवति अतस्तृतीयेन बाधकज्ञानेन बाधिते पूर्वस्यैव प्रामाण्यं भवतीति । यस्य तु तृतीयेऽपि ज्ञाने दोषज्ञानं बाधकं वा जायते तस्यास्तु चतुर्थज्ञानावसानो निर्णयः । नत्वेवम्, प्रायेण प्रथमज्ञान एव निर्णयदर्शनात् । उक्तंच—'*एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः । प्रार्थ्यते तावतैवैकं स्वतःप्रामाण्यमश्नुते' । शब्दे च वक्त्रधीना एव दोषाः, वेदे तु वक्तुरभावान्निराश्रया दोषा न भवन्तीति निरपवादं प्रामाण्यमुपपन्नं भवति । 'पौरुषेये द्वयं दृष्टं दोषाभावो गुणस्तथा । प्रामाण्यं तत्र गुणतो नैव स्यादनवस्थितेः ॥ *तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः *अप्रामाण्यद्वयासत्त्वात्तेनोत्सर्गोऽनपोदितः' ॥ गुणाश्च स्वरूपसन्त एव दोषानुत्सारयन्ति न ज्ञायमानाः, ततो सन्तो दोषा न जाता इति सहजं प्रामाण्यमवतिष्ठते । यदि तु प्रमाणान्तरेण ज्ञाता एव गुणा दोषानुत्सादयेयुस्तदाऽनवस्था स्यात्, नत्वेवम्, नापि संवादापेक्षं प्रामाण्यमनवस्थानात् । वेदे च प्रमाणान्तरसंवादासंभवात्तदनुवादकत्वापत्तेश्च । '*तस्माद्दृढं यदुत्पन्नं न विसं-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

कारुणिकत्वादिषु हेतुत्वात् दोषज्ञानस्यापि स एव विषयः पर्यवस्यतीति भावः । अवान्तरव्यापारः प्रणयनाख्यः । बाधः द्वितीयं ज्ञानम् । नन्वेवं सति बाधकस्यापि बाधकान्तरदर्शनात्कस्मिन्निश्चेत्यत आह—**एवमिति** । एवं त्रिचतुरैरेव ज्ञातैः दोषाभावसिद्धेर्न ततोऽधिका मतिः प्रार्थनीया । प्रामाण्यसिद्धौ येनानवस्था स्यात् यावदेव तु तृतीयं चतुर्थं वा ज्ञानमुत्पन्नं तावदेवैकं पूर्वमुत्तरं वा निरपवादं स्वतःप्रामाण्यं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । कुत्र तर्हि गुणानामुपयोगस्तत्राह—**तस्मादिति । अप्रामाण्यद्वयेति** । अतो प्रामाण्यस्य यत्कारणद्वयं तदसत्त्वादुत्सर्गतः प्रामाण्यमनपोदितमित्यर्थः । संवादासंभवात् अलौकिकार्थप्रमापकत्वेनेत्यर्थः । **तस्माद्दृढमिति** । यस्मादेते संवादापेक्षिणि प्रामाण्ये दोषास्तस्माद्विभज्य

शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भावपूर्वपक्षः।

केचित्त्वाहुः—न लोकेऽपि शब्दस्यायथार्थत्वमस्ति तदभावात्, नहि लोके शाब्दं प्रमाणमस्ति वक्त्रभिप्रायानुमापकत्वात्पुरुषवचसाम्, तेनानुमानस्यैवायं व्यभिचारो न शब्दस्य। नवा तस्यापि विवेकाग्रहणादलिङ्गे लिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिः। यदि तु शब्दस्यैवायं व्यभिचारोऽभ्युपेयते स्वाभाविकमेवाप्रामाण्यं स्यात्, नहि पुरुषदोषेण शब्दस्य दोषो भवति यथावस्थितशब्दाभिव्यक्तिमात्रे पुरुषस्य व्यापारात्॥ * ॥ तदिदमसारम्। यदि लोके शाब्दं नास्ति तदा वेदेऽपि कथं तत्स्यात्। 'नह्यभिप्रायानुमानक्षीणस्य शब्दस्यार्थप्रति वाचकत्वे प्रमाणमस्ती'त्युक्तं न्यायरत्नमालायाम्॥ * ॥ यच्च व्यभिचाराभ्युपगमे स्वाभाविकमप्रामाण्यं भवति पुरुषदोषस्य शब्देऽनवतारादिति। स्यादेतदेवं यदि यदीयं यद्वाक्यं तत् स पुरुषोऽभिव्यञ्ज्यात्। तत्तु तेनैव क्रियते वर्णा नित्याः पदानि च, वाक्यानि तु पुरुषैरेव क्रियन्ते पौरुषेयत्वादेव। यथावस्थितानि व्यज्यमानानि वेदवाक्यवदपौरुषेयाण्येव स्युः। ततश्च वक्त्रभिप्रायानुमापकत्वमपि न स्यात्, तद्यथाऽध्येतृभिरभिव्यज्यमानानि वेदवाक्यानि नाध्येतॄणामभिप्रायं सूचयन्ति तथा पुरुषवाक्यान्यपि न सूचयेयुः। यदि हि व्यभिचारशङ्कया लोके शब्दस्य प्रामाण्यं न संभवतीत्युच्यते, तर्हि तद्वक्त्रभिप्रायानुमानेऽपि तुल्यम्। अन्यथासंविदानस्याप्यन्यथावाक्यरचनादर्शनात्। किंच शब्दस्य चक्षुरादेरिव स्वसामर्थ्येन बोधकत्वाद्व्यभिचारेऽपि न बोधकत्वहानिः। लिङ्गस्याव्यभिचारिण एव गमकत्वमिति व्यभिचारिणोऽलिङ्गत्वमुपपन्नम्॥ * ॥ अथ वक्तुराप्तत्वाद्व्यभिचारशङ्कां निवर्त्यानुमानं, तथासति शाब्दमेवार्थे प्रमाणमस्तु प्रतिबन्धिकायाः शङ्काया निरस्तत्वात्। अवश्यं हि बुद्धिविशेषमनुमित्सता प्रथमं पदार्थास्तेषां चान्वययोग्यतालोचयितव्या, ते चालोच्यमाना द्रागेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति नानुमानं प्रतीक्षन्ते॥ * ॥ किंचानुमिते बुद्धिविशेषे पश्चादनुवादभूतं वाक्यं वाक्यार्थमवबोधयतीति वः सिद्धान्तः, ततश्च यो नामानाप्त एवाप्तबुद्ध्या गृहीतस्तद्वाक्यादयथार्थमेव ज्ञानमुत्पन्नमित्यभ्युपगन्तव्यं, ततश्च दोषाधीनत्वादप्रामाण्यस्य वक्तृदोषाणां च शब्दे संक्रान्त्यनभ्युपगमात्स्वारसिकमेव शब्दे दुष्टत्वमापन्नमिति बलादप्रामाण्यं वेदस्य प्रसज्यत इत्यास्तां तावत्। तस्मादनाप्तवचसां सत्येवाप्रामाण्ये वक्तृदोषाधीन-

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

वादमृच्छति। ज्ञानान्तरेण *विज्ञानं तत्प्रमाणं प्रतीयताम्'॥ अत्र वार्तिककारैः स्वतःप्रामाण्योपयोग्यन्यदपि प्रमेयं निरूप्यानन्तरं भाष्यव्याख्याप्रसंगेन सुगतसार्वज्ञ्यमार्हतसार्वज्ञ्यं च निराकृत्यानन्तरं सृष्ट्यादौ नित्य एवायमागमः सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भस्य प्रतिभातस्ततःप्रभृत्येषा स्वाध्यायपरम्परेति वेदान्तवादिमतं *सिद्धान्तपरिपन्थित्वेन 'नित्यागमावबोधोऽपि प्रत्याख्येयो*ऽनया दिशे'त्यादिना निराकृत्यानन्तरं भाष्यग्रन्थान्व्याख्याय तत्सूचितमनुमानं च 'चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः। *कारणैर्जन्यमानत्वाल्लिङ्गाप्तोक्तयक्षबुद्धिवत्' इत्यादिनोक्त्वा भाष्यार्थोपसंहारः कृतस्तत्सर्वं तत्रैवावगन्तव्यं विस्तरभयान्नेह लिखितम्॥

प्रसङ्गादेकदेशिमतं निराकर्तुमुपन्यस्यति—**केचित्त्विति**। तदभावात् लोके शब्दलक्षणप्रमाणाभावात्। कथमेतावता शब्दस्यायथार्थत्वपरिहारोऽत आह—**तेनेति**। तेनेत्यादिर्वक्तव्यमित्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टार्थः। उपपादितमर्थं निगमयति—

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

संवादग्रहं यदुत्पन्नं दृढं असंदिग्धम्। अनेन संशयस्य व्युदासः। उत्पन्नमित्यनुत्पत्तेर्न विसंवादविपर्ययमृच्छतीति। **विज्ञानमिति**। विशिष्टं ज्ञानं अधिकार्थविषयं तेन स्मृतेर्व्युदासः ततस्तस्याः पूर्वज्ञानादनधिकार्थविषयत्वादित्यर्थः। आर्हतः क्षपणकः। **सिद्धान्तपरिपन्थित्वेनेति**। एतादृशः पुरुषो धर्माधर्मावप्यपरोक्षमीक्षेत। ततश्चोदनैवेति प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः। **अनयेति**। क्षपणकसर्वज्ञनिराकरणप्रयुक्तयेत्यर्थः। **कारणैरिति**। दोषयुक्तं बाधयुक्तं पट्ज्ञानका-

त्वाद्वेदे च तदभावात्प्रामाण्यमेव वक्तव्यम्। तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मः श्रेयस्कर इत्यर्थः। यदेव श्रेयःसाधनरूपं यागहोमादि तदेव धर्म इत्युच्यते लोके, नापूर्वमन्तःकरणप्रवृत्त्यादि वा लोकप्रसिद्धिविरहात्॥

धर्मलक्षणविचारः।

नन्वपूर्वमेव श्रेयःसाधनम्। न। अवान्तरव्यापारमात्रत्वात्। तस्माद्यागादिरेव श्रेयःसाध-

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

तस्मादिति। धर्मपदार्थं व्याचष्टे—**श्रेयस्कर इति**। लोके यागहोमादिकर्तरि धार्मिकपदप्रयोगादित्यर्थः। यागादेरेव श्रेयःसाधनत्वबोधनादिति भावः॥

अत्र चोदयति—**नन्विति**। नैयायिकादिभिर्विहितयागादिक्रियासाध्यापूर्वस्यैव धर्मत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। परिहरति—**नेति**। अतीन्द्रियापूर्वदर्शनमन्तरेणापि यागादिकर्तर्येव *धार्मिकपदप्रयोगदर्शनादिति भावः। तदुक्तं—'अन्यत्साध्यमदृष्ट्वैव यागादीननुतिष्ठतः। धार्मिकत्वसमाख्यानं *तद्योगादिति गम्यते'। **ननु** न तावद्यागादीनां स्वरूपमेव धर्मः, तेषामैन्द्रियकत्वेन धर्मत्वनिषेधात् श्रेयःसाधनत्वरूपेणैव धर्मत्वोक्तेः—तच्च रूपमतीन्द्रियत्वादपूर्ववदेवाप्रत्यक्षं ततश्चान्यत्साध्यमदृष्ट्वेत्यनेन न्यायेन यागादिस्वरूपस्यैव धर्मत्वमित्यापन्नं, स्वरूपाभिधाने चैकस्यैव धर्मपदस्य नानाजातीयेषु द्रव्यगुणकर्मस्वनेकशक्तिकल्पना स्यात्। नच सकलानुगतप्रीतिसाधनत्ववचनाददोष इति वाच्यम्। तस्यातीन्द्रियत्वात् विशिष्टवाचकस्य प्रीतिरूपविशेषणमात्राभिधानप्रसङ्गाच्च। किंच विधेयस्य धर्मपदार्थत्वे भावनाया एव विधेयतया धर्मपदवाच्यता स्यात्। सा हि त्र्यंशा विधीयत इति सिद्धान्तेन यागादेरविधेयत्वात्, तद्वरमपूर्वमेव धर्मपदवाच्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाद्धर्मपदस्य। तथाहि फलकालेऽसत्यपि कर्मण्यपूर्ववत्तयैव धर्मवानयमित्युच्यते। सत्स्वपि च यागादिषु वैगुण्येनापूर्वानिष्पत्तौ न धर्मवानिति प्रयुज्यते। अतोऽपूर्वमेव धर्मशब्दार्थः। अत्रोच्यते—धर्मशब्दोऽयं पाचकादिवत्सभाग एव धृतिसाधने वर्तते। धृतिरिति च प्रीतिपर्यायः। धृङ्ग धृतिः प्रत्ययेन च तत्साधनमभिधीयते। पृषोदरादिमध्यपतितश्चायम्। नचैवं भोजनादौ प्रसङ्गः। चोदनालक्षणश्रेयस्करमात्रे रूढत्वात्। नच भावनायां प्रसङ्गः, विहितत्वेऽपि तस्या असाधनत्वात् यागादीनामेव श्रेयःसाधनत्वस्य चोदनाप्रमाणकत्वात्। नचैवं विशेषणमात्राभिधानापत्तिः, अखण्डस्यैव प्रायेण विशेषणमात्राभिधायकत्वदर्शनात्। असत्यां च गतौ सर्वाभिधानस्यैव युक्तत्वात्। *उक्तंच—'यत्र ह्येकखण्डेन शब्देन विशिष्टो बोध्यते तत्र विशेषणमेव शब्दस्य वाच्यम्। गवादिशब्दवत् *सामशब्दवच्चेति। केवलरूढ्यभ्युपगमेन वा उपाधिद्वयस्याभिधानमेव वाच्यम्, प्रीतिसाधनत्वस्य विहितत्वस्य च, उभयत्र धर्मपदोपचारात्। नच प्रीतिसाधनत्वरूपस्यादृश्यत्वोपालम्भः, तद्रूपस्य वेदादवगमात्। नचापूर्वस्य वेदादवगतिः, तस्य* अवान्तरव्यापारत्वेन कल्प्यत्वात्। असत्यपि कर्मणि कृतयागत्वेनैव धार्मिकपदप्रयोगोपपत्तेः। यदप्युक्तं विगुणे प्रयोगाभावान्न यागादिर्धर्म इति। तन्न। तथाविधस्याभ्युदयसाधनत्वाभावेन तत्र धर्मपदप्रयोगाभावात्। फलकाले तु धर्मवत्पदप्रयोगोऽभ्युदयसाधनाभिप्राय एव तदानीमपि शक्तिरूपेण यागस्य सत्त्वात्। **ननु** यागादिसाधनवादिनोऽप्यपूर्वसिद्धिमन्तरान्तर्भाव्यैव साधनत्वं वदन्ति। तथाह्याहुः—'तेनापूर्वं कृत्वे'ति। प्रत्यासन्नफलं चापूर्वमेव। अतिक्रान्ते कर्मणि तत एव फलसिद्धेः। अतोऽपूर्वं धर्म इत्येव न्याय्यम्। मैवम्। तद्धि कर्मशक्तिः फलशक्तिर्वा वस्त्वन्तरमेव वा स्यात्। नचैतस्य साध्यसाधनयोरन्यतररूपानुप्रवेशः संभवति। न तावत्फलसाधनभूतं सत्कल्प्यते। नापि यागसाध्यभूतं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। नाप्युभयरूपरहितं निःस्वभावस्यासद्रूपतापत्तेः। अतो यागस्य फलोत्पादिका शक्तिः, आत्मनो वा फलभोगयोग्यता, फलस्य वाङ्कुरावस्थावान्तरव्यापाररूप एव वा कश्चित्पदार्थः, सर्वथा तावद्यागादिवाचकस्य धर्मशब्दस्य तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तिः। नह्युदकाहरणोत्पादिका शक्तिर्घटशब्देनाभिधीयते। सांख्यास्तु मनसो वृत्तिविशेषं धर्ममाहुः। शाक्यास्तु चित्तस्य शुभां वासनाम्। आर्हतास्तु कार्या-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

रणं ततोऽन्यत् कारणजन्यत्वात् प्रत्येकं लिङ्गादिभिर्बुद्धिशब्दः संबध्यते। **धार्मिकेति**। लौकिकानां प्रयोगदर्शनादित्यर्थः। **तद्योगादिति**। गङ्गास्नानादिना पुण्यं भवतीति लोकप्रसिद्ध्या क्रियातिरिक्ते पूर्वेपि प्रयोगादुभयमपि वाच्यम्। तन्न। तत्रापि पुण्यस्यावान्तरव्यापारत्वेन स्वर्गादेरेव फलत्वात् अन्यथा स्वर्गादेः स्नानाद्यसाध्यत्वं स्यादिति। **उक्तंचेति**। काशिकाटीकायामित्यर्थः। **सामेति**। अतएव सामशब्दो गीतिमात्रवचन इत्यर्थः। **अवान्तरेति**। प्रायेण करणावान्त-

१ दपूर्वमेवाप्रत्यक्षं. २ रर्थान्तररूपा.

नरूपेण धर्मः । तद्रूपाभावाच्च न शूद्रकृतस्य धर्मतापत्तिः । चोदनालक्षणमात्रस्य धर्मत्वं माभूदित्यर्थशब्देन विशेष्यते ॥ * ॥ चोदनाशब्देन च प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यमुच्यते ततश्च निषेधवाक्यैः 'न हिंस्यात्' इत्यादिभिरनर्थत्वेन लक्ष्यमाणानां हिंसादीनामपि धर्मत्वं स्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं य एवार्थरूपेण प्रवर्तकवाक्यैर्लक्ष्यते तस्यैव धर्मत्वं वक्तुमर्थग्रहणम् ॥ * ॥ भाष्ये च श्येनादिग्रहणं तत्साध्यहिंसादिलक्षणार्थम् । उपरिष्टात् 'हिंसा हि सा, सा च प्रतिषिद्धा' इति विवरणात् ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

रम्भकान्सूक्ष्मान्मूर्तिमतः पुद्गलान्धर्ममाहुः*। पुद्गलशब्दश्चार्हतैस्तेष्वेव परिभाष्यते । वैशेषिकाश्चात्मनो विशेषगुणं मीमांसकैकदेशिनस्त्वपूर्वमेव धर्ममाहुः । सर्वेषु चैतेषु लोके धर्मशब्दप्रयोगादर्शनात् विधिना तेषां श्रेयःसाधनत्वानवगमाच्च नास्ति धर्मत्वम् । अतो यागादेरेव धर्मशब्दवाच्यतेत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । अनधिकारिकृतस्य श्रेयःसाधनत्वाभावादिति भावः । धर्मपदं व्याख्याय सूत्रगतार्थपदव्यावर्त्यमाह—**चोदनेति** । चोदनाशब्दार्थमाह—**चोदनेति** । नन्वेतदयुक्तं, लिङादिप्रत्ययमात्रस्यैव विधौ स्मरणात् तस्यच प्रवर्तनाभिधानद्वारेण प्रवर्तकत्वं न वाक्यस्य, सत्यं तावन्मात्रस्य प्रवर्तकत्वं, तथापि तेन स्वव्यापारे पुरुषः प्रवर्त्यते । अंशत्रयात्मिका च भावना तद्व्यापारः तदंशलाभश्च नर्ते वाक्यात्सिध्यतीति युक्तमुक्तं प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेति । तदुक्तम्—*'किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ॥ तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिंश्चोदनोच्यते' । लक्षणपदं च व्याख्यातप्रायम् । अस्तु वाक्यस्य चोदकत्वं, ततः किमत आह—**ततश्चेति । ननु** 'उभयमिह चोदनया लक्ष्यतेऽर्थोऽनर्थश्च, कोऽर्थो यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः, कोऽनर्थो यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्र इषुरित्येवमादिस्तत्रानर्थो धर्म उक्तो माभूदित्यर्थग्रहणमिति भाष्ये श्येनादेरेवानर्थत्वोक्तेस्तद्विरुद्धं हिंसादीनामनर्थत्वकथनमित्याशङ्क्याह—**भाष्येचेति** । कथमेवं भाष्यार्थोऽत आह—**उपरिष्टादिति** । 'कथं पुनरसावनर्थः हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धा' इत्यग्रिमभाष्यग्रन्थेन हिंसारूपश्येनशब्दार्थविवरणादित्यर्थः । **नन्वनर्थश्चोदनालक्षणपदेनैव व्यावर्तितः** विधायकवाक्यस्य चोदनात्वात् तेन चानर्थहेतोर्हिंसाया अलक्ष्यमाणत्वात्प्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा, सा च 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानि' इति निषिद्धत्वादनर्थः सतु निषेधलक्षणो न चोदनालक्षणः, अथ चोदनालक्षणत्वाच्छ्येनादय एवात्र प्रत्युदाहरणभूताः तर्हि तेषां विधिविषयत्वेन निषेधागोचरत्वादनर्थत्वमेव नास्ति कथमर्थपदेन व्यावृत्तिः स्यात् । अथ श्येनादीनामपि हिंसाफलत्वेन निषेधविषयत्वादनर्थत्वम्, तन्न । केवलनिषेधविषयत्वस्यैवानर्थापादकत्वात् कलञ्जभक्षणादिवत्प्रत्यवायहेतुत्वाच्छ्येनादीनां विधिविषयत्वेन षोडशिग्रहणादिवदनर्थत्वाभावात् । उक्तंच—'यद्यपि स्याद्विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशि । विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिवत्' । किं पुनरेषां प्रत्यवायहेतुत्वे प्रमाणं, प्रतिषेध एवेतिचेत् । न । प्रतिषेधविधेरनर्थमात्रपर्यवसायितया निषेध्यस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधने शक्त्यभावात्, निषिध्यमानक्रियायां च रागादिना प्रवृत्तः पुमानधिकारी लब्ध एवेति *नाधिकार्यान्तरापेक्षा । **उक्तंच**—'निषिध्यमानक्रियाकर्तुरेवाधिकार' इति । किं पुनस्तस्य विशेषणं भक्षयतिरेवेति ब्रूमः । विषयविशेषणस्यापि सतो बलादधिकारिविशेषणतोपपत्तेः । यो भक्षयेत्स नेति वचनव्यक्त्यङ्गीकारात् श्रुतिपरतन्त्राणामशब्दार्थकल्पनानुपपत्तेः *अकरणं तु निषिद्धत्वादेव । नहि विधिनिषेधाभ्यामन्यो हेतुरस्ति प्रवृत्तिनिवृत्त्योः ॥

***अत्रोच्यते**—निषेधश्रुत्यर्थापत्तिरेव निषिद्धानां प्रत्यवायकरत्वे प्रमाणं विधिश्रुतिविहितानामभ्युदयहेतुत्वे तथैव व्युत्पत्तेः, निषेधश्रवणाद्धि दुःखहेतुरयं निषिद्धो विषय इति सर्वएव प्रतिपद्यते । अतएव न तत्र प्रवृत्तिः । यत्त्वधिकारिलाभे सति न कल्पनाबीजमस्तीति, तन्न । हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिन एव सर्वत्राधिकारान्न भक्षयतिरधिकारिविशेषणम् । नित्याधिकारेष्वप्युपात्तदुरितक्षयाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थिन एवाधिकारसमर्थनात् । ततश्चैवं वचनव्यक्तिः । यतो दुःखजन्म तन्नेति । नापि श्येनादयोऽत्र हिंसाशब्देनाभिधातुं शक्यन्ते स्वरूपभेदात् । हिंसा हि श्येनादीनां फलं भवति

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

स्वव्यापारस्य करणेषु सत्त्वेवोपलम्भात् । अतोऽपूर्वस्यावान्तरव्यापारत्वं चिन्त्यम् । **आर्हताः** । **किमाद्येति** । किं केन कथमित्यनेनात्मनापेक्षितैः साध्यादिभिरपरिपूर्णः प्रत्ययः प्रवृत्तिपर्यन्ते विधौ समर्थ्य इति वाक्यस्यैव प्रवर्तकत्वेन प्रत्ययमात्रस्येत्यर्थः । **तादृशादिति** । विधिस्पृष्टविषयकनिषेधान्नैवार्थत्वं विज्ञायत इत्यर्थः । **अधिकार्यन्तरेति** । प्रत्यवायपरिहारकामः शतयातनादिपरिहारकामो वेत्यर्थः । प्रत्यवायहेतुत्वाभावे कुतो न क्रियतेऽत आह—**अकरणमिति** ।

---

१ चोदनात्वम्.

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

अभिचारत्वात् अतएवाभिचारिकं कर्मेत्युच्यते। यथाहुः—'हिंसा हि फलमेतेषां भिन्ना तेभ्यः स्वरूपतः॥ सा हि प्राणवियोगात्मा श्येनस्तत्रासिवत्पृथक्॥' अभिचारो मारणं हिंसेति पर्यायः। तद्यथाऽसिना शत्रौ व्यापाद्यमाने छेदनमेवासिजन्यं हिंसा नासिः, एवं श्येनजन्यमायुर्दुर्भाग्यच्छेदनमेव हिंसा न श्येनः। अतस्तत्र हिंसाभिधानमनुपपन्नमिति श्लोकार्थः। **ननु** 'सा हि प्राणवियोगात्मे'त्यनुपपन्नं, प्राणवियोगस्य मरणरूपस्य प्रयोज्यव्यापारत्वात्। नहि तत्र विधिप्रतिषेधौ संभवतः, हिंसाशब्दवाच्यमरणरूपप्रयोजकव्यापारविषयत्वात्तयोः। नहि मरणमेव मारणं, स्वरूपभेदाद्व्यपदेशभेदाच्च। नहि म्रियमाणो हिनस्तीत्युच्यते, तस्मादयमर्थः—प्राणवियोगआत्मावच्छेदको यस्य प्रयोजकव्यापारस्य स प्राणवियोगावच्छिन्नः प्रयोजकव्यापारो हिंसा न स्वर्गपश्वाद्यवच्छिन्न इति। **ननु** लोके मरणफलव्यापारस्य हिंसात्वप्रसिद्धेः श्येनोऽपि हिंसा स्यात्। नेति ब्रूमः। कूपादौ गवादिमरणे तत्कर्तुर्गोवधकर्तृतापत्तेः। **ननु** कूपादेरुपकारफलत्वेन चोदनान्न मरणफलत्वं, न *असिद्धस्यानुपकारकत्वेन तत्फलत्वासंभवात्। अथ मरणोद्देशेनानुष्ठीयमान इति विशेषणं श्येनश्च तथा कूपादौ च तदभावः, तर्हि पदद्वयघटितस्य हिंसार्थत्वे गौरवं स्यात्। मरणानुद्देशेन क्षिप्तनाराचाद्धते ब्राह्मणे च हिंसा न स्यात्। किंच। *अव्यवहितमरणफलको व्यापारो हिंसा पचतीत्यादावव्यहितफलव्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वदर्शनात्। नच श्येनस्तथा, विलम्बेन मरणसाधनत्वात्। अतएव खङ्गाद्याघातेन विषप्रयोगेण वा व्रणपाकपरम्परया यत्र मरणं तत्र न मुख्यं हन्तृत्वं प्रायश्चित्तोपदेशश्च मुख्यहन्तृत्वसादृश्यज्ञापनार्थः हन्तृव्यपदेशस्य तत्र गौणत्वात्॥

केचित्तु मरणोद्देशेन कृतो दृष्टद्वारकस्तदनुकूलो व्यापारो हिंसा श्येनश्चादृष्टद्वारा मरणसाधनमतो न हिंसा। यदि चादृष्टद्वारापि मरणसाधनं हिंसा स्यात्तदा सप्तमीतैलाभ्यङ्गनिषेधस्यादृष्टद्वारेष्टभार्याविनाशकत्वादभ्यङ्गकर्तुर्हिंसकत्वापत्तिरित्याहुः। तन्न युक्तम्। उद्देश्यपदेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः। अभ्यङ्गस्य मरणोद्देशेनाक्रियमाणत्वात् अदृष्टद्वारकपदवैयर्थ्यात्॥ **किंच** 'सप्तम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टा भार्या विनश्यती'ति नायं विधिः किंतु सप्तमीतैलाभ्यङ्गनिषेधस्यार्थवादः। 'यथा तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति विद्धोपवासनिषेधस्यार्थवादः विधिंविना चापूर्वद्वारकल्पनासंभवात् *तावन्मात्रेण च कूपादौ गोमरणेऽपि न तत्कर्तुर्गोवधकर्तृत्वं, नापि परिवेषयितुर्भोक्तृहन्तृत्वं, नापि गललग्नान्नमरणे भोक्तुरात्महन्तृत्वं, व्रणपाकपरम्परया विलम्बेनापि मरणे मुख्यमेव हन्तृत्वम्। **नन्वेवं** सत्यन्योद्देशेन कृते नाराचप्रक्षेपे तेनच ब्राह्मणे हते तत्कर्तुर्ब्रह्महन्तृत्वं न स्यात्। **अत्र कश्चित्**—इष्टापत्तिरेवात्र, व्यपदेशस्तु गौणः प्रयोगो लक्षणया समर्थयितुं शक्यते। अतएवातदुद्देशेन कृते प्रायश्चित्तार्धमुक्तमित्याह। तदयुक्तम्। ब्रह्महन्तृत्वेनैव तत्र संपूर्णद्वादशाब्दप्रायश्चित्तविधानात्। 'विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेत्' इति स्मरणात् 'प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेदि'त्यज्ञानकृते प्रायश्चित्तविधानाच्च। तस्मादेवं समाधेयम्। उद्देशपदेनात्र मरणफलकत्वमुच्यते मरणमेव फलं यस्येत्यर्थः। अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचस्य लक्ष्यवेधाभावान्मरणमेव फलं पर्यवसितमिति। प्रकृते तु श्येनजन्यमायुर्दुर्भाग्यच्छेदनमेव हिंसा तस्यैव मरणफलकव्यापारत्वात् न श्येनः। अतएवोक्तं—'श्येनस्तत्रासिवत्पृथक्' इति॥

अत्र श्येनापूर्वं कुत्र जायत इति वक्तव्यम्। तत्र *केचिदाहुः—यो यद्गतफलान्विततया क्रियते स तदनुकूलमतिशयं तद्गतमेव जनयतीत्याधेयशक्तिसाधकव्याप्तेर्वैरिमारणरूपफलान्वितयागकर्तरि जायत इति। एकदेशिनस्तु श्येनापूर्वं यष्टुः प्रत्यवायापूर्वं तत्फलं च न वैरिहिंसा, किंतु स्ववृत्तिरेव नरकः, अपूर्वं तु हिंसामनुत्पाद्य नरकं साधयितुं न शक्नोतीत्यनन्तरं वैरिहिंसामेव जनयति श्येनवत्क्षिप्रकारित्वात्, हिंसायाः क्षणिकत्वेऽपि तज्जन्यमपूर्वं द्वारम्। बलवदनिष्टसाधनत्वात्कथं तत्र विधिप्रवृत्तिरितिचेत्। न कथंचिदिति ब्रूमः। यो हि *हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपगम इति हि तेषामुपदेशो न तु विधानम्। अतएव विध्याभासोऽयमित्याहुः। तदयुक्तम्। 'अभिचरन्यजेते'ति वैरिहिंसाफलत्वेन तस्य श्रवणात्। नरकस्य तत्फलत्वेनाश्रवणात्, कथं तर्हि श्येनहिंसाकर्तुर्नरकपातः हिंसारूपकर्मकर्तृत्वादिति ब्रूमः। किंच उद्देश्यफलरूपाया हिंसाया अपूर्वावान्तरव्यापारत्वमुच्यमानं नरकस्य चाश्रुतस्य श्येनफलत्वकल्पनमलौकिकमेवेत्युपेक्षणीयम्। वस्तुतस्तु वैरिमरणोद्देशेन

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

अधिकारिलाभे सति इति भक्षणः प्रज्ञात एवाधीकारीत्यर्थः। **अत्रेति**। हिंसाहिंसेत्यादिभाष्ये तत्कर्तुः कूपादिकर्तुः। **असिद्धस्येति**। जलाभावादनुपकारकत्वमित्यर्थः। **अव्यवहितेति**। विक्लित्तिरूपफलाव्यवधानएव पचतीति प्रयोगदर्शनादिति भावः। **तावन्मात्रेणेति**। मरणोद्देश्यकपदप्रक्षेपमात्रेणेत्यर्थः। तत्र अकामकृते। **केचिदाहुः** कुसुमाञ्जलौ उदयनाचार्याः। विधिव्यापार उपायोपेयभावप्रतिपादनरूपः। **हिंसितुमिच्छेदिति**। एतद्भाष्य उपायमात्रतयैव विधा-

१ कर्मोच्यते. २ फलकव्यापार. ३ फलकत्वम्. ४ त्यादौ च विहित. ५ तत्र प्रवृत्तिरिति. ६ मभ्युपाय इति. ७ श्येनस्य श्रवणात्. ८ रूपप्रसिद्धकर्म.

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

क्रियमाणः श्येनादिः पुत्रेष्टिन्यायेन फलसमानाधिकरणं वैरिनिष्ठमेवापूर्वं जनयति । **नन्व**भिचारसाधनत्वेन श्येनश्रवणाद्वैरिमारणरूपफलान्विते यागकर्तरि तदपूर्वं कल्पयितुमुचितम् । सत्यम् । तथापि वैरिमरणस्यैवोद्देश्यत्वेन तत्फलत्वात् मारणस्यापि तादर्थ्यात् । हिंसाजन्यापूर्वं तु नरकरूपफलसमानाधिकरणं यागकर्तृनिष्ठमेव । एतच्च क्त्वाचिन्तान्यायेनोक्तम् । भार्यापहारादिनिमित्तकश्येनाद्यनुष्ठाने प्रत्यवायाभावात् । 'षडेतानभिचरन्यजेते'ति श्रवणात् । अथ श्येनादयो नैव विधीयन्त इत्युच्येत । यदाह भाष्यकारः—'नैव श्येनादयः कर्तव्यत्वेन विधेया विज्ञायन्त' इति, कथमविधीयमानस्योपदिश्यमानत्वाभिधानम् 'यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश' इति विध्युपदेशशब्दयोस्तुल्यार्थत्वात् ॥

अत्रकश्चिदाह—द्वौ विधेर्व्यापारौ, एकस्तावद्धात्वर्थफलयोरुपायोपेयभावज्ञापनाख्यः, अपरोऽनुष्ठापकत्वरूपः । अयं चाधिकारविधिप्रमितोपायोपेयभावोत्तरकालीनः प्रयोगविधेर्व्यापारः । स नैव श्येनादय इत्यनेन निषिध्यते । तत्र पुरुषस्य लिप्सयैव प्रवृत्तत्वात् । यस्तु ततः पूर्वभाव्यधिकारविधिव्यापारस्तदभिप्रायेण यो हिंसितुमिच्छेदित्यादि । अतएव 'श्येनेनाभिचरन्यजेतेति हि समामनन्ती'त्यनेन श्येनस्योपायमात्रतां दर्शयति, नाभिचरितव्यमिति च प्रयोज्यतां निषेधति । एवंच सति निषिद्धेषु चोदनालक्षणेषूपायेष्वनर्थत्वमनिषिद्धेषु ज्योतिष्टोमादिष्वर्थत्वमिति । तदयुक्तम् । प्रवर्तनैकपरतया विधेः सर्वत्र प्रयोजकत्वाङ्गीकारात् । नहि प्रथममुपायोपेयभावो विधितः प्रतीयते किंत्वनवगतोपायत्वस्यैव भावार्थस्यानुष्ठानं इदं त्वं कुर्विति उत्पत्तिविनियोगयोरप्येतन्निर्वाहार्थमेव कल्पनात् । उक्तंच—'एकस्यैव विधेः प्रमेयभेदादुत्पत्त्यादयः क्रमभाविन्यश्चतस्रोऽवस्था भवन्ति इति । तत्र *प्रवर्तनैकपरतया प्रयोजकत्वमेव स्वाभाविकमतः स एव विधिरिति । यथाहुः—'विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यन्निबन्धन' इति । तस्माद्विधेयो भावार्थो नच तं विधिरनुष्ठापयतीति विरुद्धम् । यदप्युक्तं लिप्सयैव तत्र प्रवृत्तिरिति । तत्र ब्रूमः । लिप्सायाः प्रवर्तकत्वे करणांशवदितिकर्तव्यतांशेऽपि सैव प्रवर्तिका स्यात्ततश्च प्रयोगविधेरुच्छेद एव । अतएवाहुः—'उपदेशाभिधानं च नाविधेयेऽवकल्पते ॥ श्येनादेरविधाने च कस्यान्यस्य विधेयता ॥ सर्वत्रा[2]वस्थितो न्यायो भावनांशद्वये विधिः । फलांशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायक' इति च ॥

केचित्तु अविधेयेष्वेव चोदनालक्षणत्वमात्रेणोपदेशवाचोयुक्तिः क्रमवदित्याहुः । यथा क्रमस्याविधेयस्यापि चोदनालक्षणत्वं विध्यनुमतत्वात् एवं श्येनादयोऽपि विध्यनुज्ञामात्रेणैव चोदनालक्षणा नतु विधीयन्ते । विध्यनुज्ञाच विनियोगविषयत्वात् । न तावत्क्रमस्य यागादिवद्विधेयत्वमभावार्थत्वात् । नापि दध्यादिद्रव्यवत्, अमूर्तत्वेनाकारकत्वात् । नाप्यरुणादिवद्द्रव्याव[3]च्छेदेन कारकत्वम् । एकैकपदार्थावच्छेदकत्वेनानुपलक्ष्यमाणत्वात् अनेकाश्रयत्वात् । नापि संख्यादिवद्विधानमपृथक्पदाभिधेयत्वात् । पृथक्पदाभिधेया हि संख्या भवति । 'तां चतुर्भिरभ्रिमादत्त' इति । सा कथंचिद्विधीयेतापि । नचैवं क्रमः, प्र[4]चयावगम्यत्वात् । तथाचेदं कृत्वा इदं कु[5]र्यादिति पदार्था एव कर्तव्यबुद्ध्या गृह्यन्ते न क्रमः । पदार्थानां च बहूनां युगपदेकेन कर्त्रानुष्ठातुमशक्यत्वात्प्रयोगविधिः क्रममभ्यनुजानाति । तावन्मात्रेण क्रमः शास्त्रार्थः । एवंच श्येनादयोऽपि न विधीयन्ते, *नियोगविषयभावगत्या तु चोदनालक्षणा इत्युच्यते । अविधेयत्वाच्च निषेधविषयत्वोपपत्तिः । अतएव चोभयमिह चोदनया लक्ष्यते इत्यादिश्येनस्वरूपाभिप्रायमेव । हिंसाहीत्यपि श्येनादिस्वरूपाभिप्रायमेव । प्राणवियोगफ[6]लो हि व्यापारो हिंसा श्येनश्च तथा, अतः सोऽपि हिंसैव । नच श्येनानन्तरमेव निधनानुपलम्भनान्न श्येनो हिंसेति वाच्यम् । किंचिद्विलम्बेऽपि तस्य तत्फलत्वानपायात् । खड्गाभिहतेऽपि क्वचिद्व्रणपाकादिनापि विलम्बसंभवात्, अतश्चोदनालक्षणो निषिद्धत्वेनानर्थश्च श्येनादिर्धर्मो माभूदित्यर्थग्रहणम् । नैतदपि युक्तम् । दृष्टान्तासिद्धेः । क्रमस्य विधेयत्वाङ्गीकारात् । यत्र विधिंविना पुरुषस्याप्रवृत्तिस्तद्विधेयं, नच फलादन्यत्र पुरुषो रागादिना प्रवर्त्यते, नच दीक्षाक्रमानुष्ठाने रागादयः प्रवर्तकाः, कथं तर्हि तत्र प्रवृत्तिरिति चेत् विधेरेवेति ब्रूमः । विधिर्हि साङ्गे प्रधाने कर्तारमायोजयन् तावतश्चैकेन कर्त्रा युगपदनुष्ठातुमशक्तेरानुपूर्व्यलक्षणं क्रममप्यनुष्ठापयति । पाठमिकश्रुत्यादिसहायश्च तत्क्रमानुपूर्व्यविशेषं शास्त्रार्थतया नियच्छति अविनियुक्तस्यानङ्गत्वात् कथं प्रयोगविधिनानुष्ठापनमितिचेन्न । अविनियुक्तस्यापि पश्वेकत्ववदङ्गत्वोपपत्तेः । अन्ये पदार्थाः कर्मस्वरूपानुबन्धाः पृथगङ्गत्वेन विनियुज्यन्ते क्रमस्तु देशादिवत्प्रयोगानुबन्ध इति नास्य पृथग्विनियोगः । किंच 'अध्वर्युर्गृहपतिं'मित्यादेः क्रमं विना किमन्यद्विधेयं स्यात् कर्तृदीक्षयोर्नोदकादेव प्राप्तेः । नापि वाचकानुपपत्तिः । क्त्वाश्रुतेरेव तद्वाचकत्वात् 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यादौ चानन्यपराभिधानावगमाद्विधेयत्वं सिध्यति 'वेदं कृत्वा वेदिं करो-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

नप्रतिपादनपरम् । **प्रवर्तनैकेति** । विधिशब्दो हि प्रवर्तकैकरसं विध्यात्मानमभिधत्ते तदन्वयानुपपत्तेः स एवान्यत्र संक्राम-

१ मरणस्योद्देश्यत्वेन. २ सर्वत्रच स्थितोन्याये. ३ वच्छेदकतया. ४ प्रत्ययाव. ५ कुर्वीतेति. ६ फले व्यापारो.

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

ति'इति सक्रमपदार्थकर्तव्यतावगमात्। एवंच क्रमस्य विधेयत्वान्न तन्निदर्शनेनाविधानमेव श्येनादीनामतो नोदनालक्षणत्वसिद्धिः। किंचात्र श्येनादीनामविधेयत्वे किमन्यद्विधेयमिति वक्तव्यम्। अङ्गानि विधीयन्त इतिचेत् साधनांशवत्तेष्वपि रागादेरेव प्रवृत्तिसिद्धेः। किंच विधिविषयाः श्येनादयो न विधीयन्ते इति महदाश्चर्यम्। अविधेयस्य विधिविषयत्वानुपपत्तेः। अविधेयत्वे च भावनांशद्वये विधिरिति स्थितसिद्धान्तहानिः स्यात्। एवमंशद्वयस्याविधेयत्वे ज्योतिष्टोमादेरपि विधेयत्वं न स्यात्। ततश्चाधर्मत्वापत्तिः। निषिद्धत्वाभावादेव धर्मत्वं भविष्यतीतिचेत्। न। निषिद्धाङ्गत्वेन प्रत्यवायावहत्वादधर्मत्वापत्तेः। यद्यपि स्वरूपेण ज्योतिष्टोमादयो न हिंसा तथाप्यग्नीषोमीयादिपशुहिंसा तेषां साधनं सा चांशद्वयगामिन्यपि विध्यसंस्पर्शान्निषिद्धा, अतो निषिद्धाङ्गत्वेन प्रत्यवायजनकत्वं, विधेयत्वाभावे यागस्य फलाङ्गत्वं न स्यात्। तथेतिकर्तव्यताया अपि फलवत्साधनाङ्गत्वाभावः प्रसज्येत। स्यादेतत्। साधनत्वेन विहिता अपि साध्यतया न विधीयन्त इति कृत्वा अविधेया इत्युच्यन्ते। अतएवाह—'नैव श्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्त' इति। मैवम्। साधनत्वेनापि विधिसंस्पर्शेनानर्थत्वासंभवात् विधानमात्रस्यानर्थत्वपरिपन्थित्वात्। वस्तुतस्तु साध्यत्वेन विधानमनङ्गीकारपराहतमेव मीमांसकानाम् 'स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषाः सदे'ति साध्ये स्वयमेव पुरुषप्रवृत्तिसंभवात्। तस्मान्न श्येनादिनिवृत्तिरर्थशब्दस्य प्रयोजनमित्यन्यथा वर्णनीयम्। **अत्रोच्यते**—प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यं चोदनाशब्देनोच्यते अतो निषेधचोदनालक्षितानां धर्मत्वं निवर्तयितुमर्थशब्दः। तदुक्तम्—'प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः। सा चोदनेति सामान्यलक्षणं * हृदये स्थितम्'॥ अतएव ग्रन्थकारेण यथाश्रुतं भाष्यमुपेक्ष्य प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यं चोदनेत्युक्तम्। कथं तर्हि भाष्यकारस्य प्रवर्तकवाक्यमात्रोपन्यासः। निवर्तकवाक्योपलक्षणार्थमिति ब्रूमः। यदि प्रवर्तकैकपर एव भाष्याभिप्रायो भवेत्तदार्थशब्दस्यैवंरूपा व्याख्या नोपपद्येत, अनर्थानामप्रवर्तकवाक्यलक्षितानामचोदनालक्षणत्वात्। अर्थशब्दसहितस्य वा चोदनाशब्दस्यैतद्व्याख्यानं 'प्रवर्तकं वाक्यं चोदने'ति। अर्थस्य हि प्रवर्तकवाक्यलक्षणत्वात्। 'अथवा चोदनासूत्रे सूत्रकारेण सूत्रितम्। धर्मप्रमाणमेवेति तल्लक्षण*मुदीरितम्॥' धर्मस्य प्रवर्तकवाक्यप्रमाणकत्वात्। *एवंच द्विविधचोदनापक्षे विधिचोदनाभ्यो विधेयानां ज्योतिष्टोमादीनामर्थत्वेनावधारणं निषेधचोदनाभ्यश्च निषेध्यानां ब्रह्महत्यादीनामनर्थत्वेन निर्णयः। एवं च चोदनाभ्यामर्थत्वानर्थत्वे लक्ष्येते, तेन तल्लक्षणानां ज्योतिष्टोमादीनामत्रार्थग्रहणेन धर्मत्वमुक्तम्। विधेयार्थानां च धर्मत्वे कथिते विपरीतार्थानामधर्मत्वमर्थसिद्धमिति तत्सूत्रकारेण पृथङ्न सूत्रितम्। अत उभयमित्यादिग्रन्थो विधेयप्रतिषेध्ययोर्यागादिब्रह्महत्यादिवर्गयोर्निदर्शनार्थोऽवगन्तव्यः। कथं तर्हि ब्रह्महत्यादिवर्गपरित्यागेन श्येनाद्युपन्यासः श्येनादयो हि विधेयत्वेनेष्टसाधनाः स्वर्गादपि शत्रुवधस्येष्टत्वात्। सत्यम्। श्येनः स्वयमिष्टसाधनत्वादर्थात्मकोप्यनर्थानुबन्धी, तत्फलस्य हिंसारूपस्यायुर्दुर्भाग्यच्छेदात्मकस्याविहितत्वान्निषिद्धत्वाच्च। तदिदं कार्यगतमनर्थत्वं श्येन उपचरितं कारणे कार्यवदुपचारात्। अथवा श्येनशब्द एव फल उपचरितः, कार्ये कारणवदुपचारात्। 'हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धे'ति न श्येनरूपाभिप्रायं प्रतिषेधाभिधानमुपपद्यते, तस्य विहितत्वेन प्रतिषेधविषयत्वासंभवादहिंसात्वात्। अतस्तत्फलाभिप्राय एव श्येनाद्युपन्यास इति भाष्यकारस्योपचारोऽभिप्रेतः, नाभिचरितव्यमित्यत्राप्यभिचारस्यैव श्येनफलस्य निषेधं दर्शयन्न श्येनस्वरूपं निषिद्धमित्याह। यदा तु चोदनाशब्दो यथाश्रुतभाष्यानुरोधेन प्रवर्तकवाक्यपर एव व्यवस्थाप्यते तदाप्युभयमिह चोदनया लक्ष्यत इत्यादिको ग्रन्थो व्याख्याविशेषेणोपपादयितुं शक्यते। तथाहि—उभयं साध्यं साधनं च विधायिकया चोदनया लक्ष्यते। **ननु** फलांशे स्वयमेव पुरुषाणां प्रवृत्तिसंभवात्साध्यांशविधानाभिधानमयुक्तम्। सत्यम्। साधनेतिकर्तव्यतांशगोचरमेव विधेः प्रवर्तनं, तथापि स्वर्गयागादीनां साध्यसाधनसंबन्धस्य विधिप्रमाणकत्वात्साध्यांशविधानाभिधानमुपपन्नम्। एवंच फलं साधनं चोभयमपि चोदनालक्षणमित्युक्ते पुनरिदमुच्यते—फलं च यागादीनां द्विविधं अर्थोऽनर्थश्च। तत्र ज्योतिष्टोमादीनां तावत्स्वर्गाद्यर्थरूपं फलं प्राप्यतेऽप्रतिषिद्धत्वात्, श्येनादिफलं तु हिंसाद्यनर्थरूपं प्रतिषेधसद्भावादवाप्यते, एवंच सत्यर्थात्मकस्य फलस्यापि यत्साधनं सोऽप्यर्थ इति, अतोऽर्थात्मकफलसाधनस्य ज्योतिष्टोमादेर्धर्मत्वं वक्तुमर्थपदं प्रयुक्तमित्युक्तं भवति। उक्तंचान्यत्र—'तस्यापि साधनं यत्तदर्थ एवाभिधीयते। वक्तुं तस्यैव धर्मत्वमुक्तमर्थविशेषणम्'॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

तीति। **नियोगेति**। नियोगविषयत्वावगमात्तु चोदनालक्षणे इत्यर्थः। **हृदये स्थितं**। भाष्यकारस्येति शेषः। **उदीरितं**। भाष्यकारेणेति शेषः। अस्मिंश्च व्याख्याने कोऽर्थ इत्यादिभाष्यमेव व्याख्येयमित्याह—**एवंचेति**। फलस्य बोधनाफलस्य विधिसंस्पर्शः तस्य लिप्सेति लिप्साप्रवृत्तिः अर्थः प्रयोजनं, ततश्च फले या पुरुषस्य प्रवृत्तिः सा प्रयोजनलक्षणा न

१ मतश्चोदनालक्षणत्व.

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

एवं श्येनादेरप्यनर्थफलसाधनत्वादेवानर्थत्वम्। अतएव भाष्ये श्येनादिफलपर एव श्येनादिपदप्रयोगोऽवगन्तव्यः। **ननु** श्येनादिविधिसामर्थ्यादेव श्येनफलमासायमानं कथमनर्थः स्यात् 'न हिंस्या'दित्यादिशास्त्रान्तरेण निषिद्धत्वादिति ब्रूमः। **ननु** विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः सत्यपि वा प्रतिषेधे नैवंविधस्यानर्थत्वमित्युक्तम्। सत्यम्। फलमुद्दिश्य श्येनो विधीयते, एतावत्येव फलस्य चोदनालक्षणता नतु फलमेव विधीयते, भावनायाः फलांशे प्रत्ययस्याविधायकत्वात्। वक्ष्यतिच—'जानात्येवायं पुरुषो मयैतत्कर्तव्यमुपायं तु न वेदे'ति। अतः स्वयमेव तत्र पुरुषप्रवृत्तेर्न तद्विषयकप्रवृत्तिज्ञापनं विधेः फलम्। साधनेतिकर्तव्यतयोस्त्वप्रवृत्तः पुरुषः प्रवर्त्यत इति तयोर्विधेयत्वम्। वक्ष्यति च सूत्रकारः—'तस्य लिप्सार्थलक्षणे'ति। अतः श्येनफलांशोपनिपातिन्यां हिंसायामेव तत्प्रतिषेधो विधिना न वारित इत्यनर्थतामापादयति, श्येनस्य तु सत्यप्यनर्थहेतुत्वे विधिसंस्पर्शेन निषेधाभावान्न स्वरूपेणानर्थत्वम्। **ननु** त्र्यंशभावनाविधानाङ्गीकारात्, फलस्य च तदंशत्वात्कथमविधेयत्वम्। मैवम्। उक्तोत्तरत्वात्। फलांशस्याप्युक्तरीत्या विधिसंस्पर्शात्। 'श्येनस्य तु स्वरूपेण विधेयत्वं, स्फुटीकृतं चैतद्भाष्यकारेण योहीत्यादिना लक्षणे *शतुरुत्पत्तिं दर्शयता। अत्रोंवेकभट्टैरिदं तु वार्तिककारीयं दूषणं समर्थनं च सर्वमेवाल्पनविशीर्णमित्यादिना श्येनादौ न कस्यचिदनर्थत्वम्। ब्रह्महत्यादय एव त्वनर्थत्वेनार्थपदव्यावर्त्याः। श्येनादीनां तु न साक्षान्नाप्युपचारेण नापि तत्फलस्यानर्थत्वमिति। तस्यानर्थत्वप्रतिपादनपरं श्येनो वज्र इत्यादिभाष्यमुपेक्षणीयम्॥ 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः॥ उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते' इत्यन्तेन ग्रन्थेन वार्तिकं भाष्यं च दूषितम्, तदस्माभिर्ग्रन्थविस्तरभयात्प्रकृतानुपयोगाच न लिखितम्। एवंच साधनेतिकर्तव्यतयोर्विधेयत्वे दैक्षपश्वादिहिंसापीतिकर्तव्यतारूपा विधीयत एव। फलांशस्यैव तु वैदिकी हिंसा न हिंस्यादिति निषिध्यते। **नन्वेवं**सति फलांशोपनिपातिनी सर्वप्रचारहिंसानर्थो भवेत्। मैवम्। तीर्थवहिर्भूताया एव यज्ञे हिंसाया निषेधात्। इयं तु *तीर्थमध्यगता हिंसा विधिस्पृष्टैवेति नानर्थः, श्येनफलं तु चिरातिपन्ने श्येने तज्जन्यापूर्वच्छिन्नभाग्येषु शत्रुषु विद्यमानेषु भवतीति तीर्थवहिर्भावादनर्थ इति, तेन क्रतुवहिर्भूता हिंसा वैदिकी निषिध्यते नान्तःक्रतुरिति विवेकः। यद्यपि न हिंस्यादित्यादिसामान्येन निषेधेन हिंसामात्रनिषेधप्रतीतेः साधनेतिकर्तव्यतारूपा हिंसा निषेद्धुं शक्यते तथापि *पदहोमवत् विशेषेण सामान्यस्य बाधात्र तन्निषेधः। **ननु** केयं साधनांशगामिनी हिंसा न तावच्छ्येनादिः तस्या हिंसात्वस्योक्तत्वात्। नापि दैक्षपश्वादिहिंसा तस्या इतिकर्तव्यतात्वात्। उच्यते—प्रधानपशुहिंसैवात्रोदाहरणं यथा 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम'इति। श्येनोदाहरणं त्वसत्सु भार्यापहारादिषु मन्युहेतुष्वनर्थतया दर्शितम्। आततायिनां वधे दोषाभावस्मरणात्। 'षडेतानभिचरन्यजेते'ति बौधायनिकाः पठन्ति॥ 'नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चने'त्यादिस्मृतेश्च॥

नन्वेवंशद्वयगतहिंसाया अप्रतिषिद्धत्वेऽपि हिंसात्वेनैवानर्थत्वमस्तु। न। निषेधास्पृष्टत्वेन प्रत्यवायजनकत्वाभावात्, तथाभावस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्। नहि त्रिवृत्पानविरेकयोरिव साध्यसाधनभावो, हिंसाप्रत्यवाययोः प्रत्यक्षेणैवावगन्तुं शक्यते, नापि बाह्यहिंसावद्विचिकित्सावलेनात्रानर्थत्वं शास्त्रीयत्वेन विचिकित्साया अभावात्। नापि 'हिंस्यमानदुःखदर्शनेन कर्तुर्दुःखानुमानम्। यथाहुर्वृद्धाः—'तथाच नारिष्वपि सिद्धमेत'दित्यादि तत्काले तत्कर्तुः सुखोपलम्भात् कालान्तरे दुःखं भविष्यतीति चेत्। न। तस्य प्रत्यक्षागोचरत्वात्। प्रत्युत हिंसाऽसुखकरी हिंसात्वादद्यवदिति प्रत्यक्षदर्शनानुसारेण विपर्ययस्यैवानुमातुं शक्यत्वात्। *अत्र कश्चित्—विवादपदं हिंसा प्रेत्य कर्तुर्विपयतुल्यंफलकर्त्री क्रियाविशेषत्वात्। शास्त्रोक्तदानवदित्याह। तन्न। विपक्षे गुरुस्त्रीगमनादौ हेतोरनैकान्तिकत्वात्। हिंसा प्रेत्य कर्तुरदुःखात्मकफलजनिका क्रिया-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

वैधीत्यर्थः। **शतुरुत्पत्तिमिति**। अभिचरन्निति शतृप्रत्ययस्य 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति हेतुलक्षणार्थत्वयोर्हि हिंसितुमिच्छेदिति वदन् श्येनादिफलांशस्याविधेयत्वंकरणांशस्य च विधेयत्वं भाष्यकारः स्फुटीकरोति। अन्यथा ह्युपदेशवचनमेवावकल्पत इति हिंसितुमित्यभिचारप्रवृत्तपुरुषानुवादाल्लक्षणेऽप्यनुपपत्तिं दर्शयति। लक्षणं च यदुपयुक्तं सिद्धवदवगम्यते न विधेयतया, अतो लक्षणत्वान्न तावद्धिंसा विधीयते श्येनादिरुपदेश इति च स्पष्टमेव श्येनादीनां विधानमुक्तम्। **तीर्थमध्यगतेति**। पूर्वापरीभूते हि यज्ञे तार्तीयसवनिकानवपवमानकाले सर्वस्वदक्षिणापरिवृत्तौ विपद्यत दीक्षितो विचिकेषु प्रविष्टे चारौ हिंसान्यत्र तीर्थेभ्य इति च तीर्थवहिर्भूताया एव निषेधो न तीर्थमध्यगताया इत्यर्थः। **पदहोमवदिति**। एतच्च शिरोवदित्यस्योपलक्षणम्। 'नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेह'मित्यादेः 'पुरुषशीर्षमुपदधाति' इत्यनेन विशेषशास्त्रेण बाधः। काशिकायां तु शतशीर्षमुपदधातीति विशेषवचनमुदाहृतं तथाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वस्येत्यर्थः (भिक्तृत्विरेकोपध इत्यादीति करोति यो ह्यत्र भतेप्यसौत। 'यत्कर्मबीजं वपते मनुष्यस्तस्यानुरूपाणि फलानि भुङ्क्ते' इति श्लोकशेषः।)

१ संसर्गात्. २ सिद्धमित्यादि.

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

विशेषत्वाच्छास्त्रोक्तदानवदिति साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धोऽयं हेतुः, साध्यविकलश्चायं दृष्टान्तः दातुः संप्रदानतुल्यफलाभात्। अल्पा हि प्रीतिर्गृहीतवतो भवति दातुस्तु सवत्सारोमतुल्यानि वर्षाणि स्वर्गो भवतीति शास्त्रेणावगम्यते। अपिच जपादयः क्रियाविशेषा न परेषां पीडानुग्रहयोर्वर्तन्ते, चोदितत्वमात्रेण तेषामर्थत्वावगमात्। अतस्तद्दृष्टान्तेन चोदिता हिंसा अर्थ इत्यपि शक्यते साधयितुमतो विरुद्धाव्यभिचारी हेतुः॥ किंच 'शास्त्रप्रमाणयोर्धर्माधर्मयोरनुमानगीः। त्यक्तमन्दाक्षमन्दानामुपहासाय केवलम्। अधिकं तु वार्तिकेऽवगन्तव्यम्। **ननु** निषेधशास्त्रेण हिंसामात्रस्य प्रत्यवायशक्तिरवबोधिता साच दैक्षपशुहिंसायामपि संभवति। नहि विशेषविधानेऽन दैक्षपशुहिंसातः सा शक्तिरुत्सार्यते शास्त्राणां वस्तुगतविद्यमानशक्तिबोधकत्वात्। नहि शास्त्राणां शक्त्याधापोद्वापयोः सामर्थ्यमस्ति। अतो दैक्षपशुहिंसाया अपि शास्त्रानुसारेणैवानर्थत्वमापतति न तत्किं निषेधशास्त्रात्सुरापानस्य प्रत्यवायजननशक्तिरवगतेति शूद्रस्यापि प्रत्यवायं जनयिष्यति, वैश्यस्तोमस्य वैश्यंप्रति फलजननशक्तिर्दर्शितेति विप्रराजन्ययोरपि तत्कर्त्रोः फलं स्यात् एवमन्यदप्यूह्यम्। तस्माच्छास्त्रानुसारेणैव कर्मणां फलजननशक्तिरास्थेया। यथाहुः—'एवं ये निपुणं प्राहुस्तैरप्येतत्परीक्ष्यताम्। सुरापानादिभिः शूद्रः किं याति नरकं कृतैः॥ वैश्यस्तोमेन किंवा स्याद्विप्रराजन्ययोः फलम्॥ पञ्चम्यामिष्टिकरणान्मध्याह्ने चाग्निहोत्रतः॥ तस्माद्यद्यादृशं कर्म यादृशोत्पत्तिहेतुकम्। शास्त्रेण गम्यते तस्य तादृशस्यैव तत्फलम्॥' एवंमादि सामान्यतो हिंसामात्रे प्रतिषेधाज्जातं प्रत्यवायहेतुत्वज्ञानं, तीर्थेषु 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय'मित्यादिविधिना बाध्यते। यद्यपि च न शास्त्रस्य शक्त्याधापोद्वापयोर्व्यापारस्तथापि *तदनुसारेणैव तत्तत्क्रियाभेदव्यवस्थिता एव शक्तयोऽवगम्यन्तेऽतो नातिप्रसङ्गः॥ कथमेकस्यैव कर्मणः शक्तिभावाभावाविति चेत् लौकिककर्मवदिति ब्रूमः। यथैकमेव भोजनं स्वस्थातुरकर्तृकं भिन्नशक्तिकं दृष्टं एवमदृष्टार्थेष्वपि कर्मसु भविष्यति। यथाच तत्र स्वस्थातुरकर्तृभेदनिबन्धनभोजनव्यक्तिमाश्रित्य शक्तिभेदः समाधीयते एवमिहापि हिंसाव्यक्तिभेदादुपपन्नः शक्तिभेद इति। किंचाङ्गहिंसायां पुरुषार्थत्वे सिद्धे कदाचिदनर्थोऽपि फलतया कल्प्येत। नचैवम्। प्रकरणविनियोगेन क्रत्वर्थत्वावगमात्, क्रत्वर्थत्वेऽपि चेयं पशुसंस्काररूपा न प्रयाजादिवदारादुपकारिका, हिंसापूर्वमेव विशसनादिसंस्कारानुष्ठानात् पशुं संज्ञपयतीति पशोः प्राधान्यश्रुतेः। संस्कारत्वेऽपि वास्या अयं विशेषो यदयं दृष्टार्थ एवावघातादिवन्न प्रोक्षणादिवददृष्टार्थः। कोऽस्या दृष्टोऽर्थ इतिचेत्। क्रत्वपेक्षितैकादशावदाननिष्पत्तिरेव। नचासति हिंसासंस्कारे पशोरेकादशावदाननिष्पत्तिः संभवति हिंसानन्तरमेव हृदयाद्यवदानसंभवात्, अवघातानन्तरं वैतुष्यवत्। किंच श्येनादीनां ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वाचोदकप्राप्ताङ्गरूपा हिंसा तत्रापि नाधर्मः। एवंच, श्यंशभावनाविधानेऽपि विधेर्हंसवन्नीरक्षीरविवेकात्प्राप्तपरिहारेणाप्राप्तमेव विधिर्गृह्णातीति भाव्यांशस्य च रागादेव प्राप्तेस्तत्परिहारः। अतः श्येनादीनां स्वतो न धर्मत्वं पारंपर्येणानिष्टसाधनत्वात्। नाप्यधर्मत्वं प्रतिषेधाभावात्। औपचारिकस्तु तत्रानर्थशब्दप्रयोग इति सिद्धम्। यत्कर्म फलद्वारापि नानर्थेनानुबध्यते तत्रैवं लोके धर्मशब्दः प्रसिद्धः। **नन्विष्टाभ्युपायश्चोदनालक्षणो** धर्म इत्युच्यते श्येनश्च तथा अतः फलस्यानर्थानुबन्धित्वेऽपि स्वतो धर्मएवायं वक्तुमुचितः। सत्यमेवैतत्। श्येनफलस्य तावन्निषिद्धत्वेनाधर्मत्वमित्येतावदविवादम्, श्येनस्वरूपं तु विचारयितव्यम्। तत्र यद्यनिष्टानुबन्धरहितेष्टाभ्युपायश्चोदनालक्षणो धर्म इति *लोके प्रसिद्धिस्तदा न श्येनादीनां *धर्मत्वं फलद्वारानिष्टानुबन्धित्वात्॥ यदितु परंपरयानर्थानुबन्ध्यप्याहत्य प्रीतिफलो नोदनादिलक्षणो धर्म इति तदा श्येनादीनामपि धर्मत्वम्। यस्तु हिंसात्वसाधर्म्येण बाह्यहिंसावदग्नीषोमीयादिष्वप्यनर्थत्वमित्याह तस्यागमविरोधो वक्तव्यः। तथाहि श्रूयते—'क्रतौ विधानंसामार्थ्यादन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति। स्मर्यतेच 'यज्ञार्थं पशवः सृष्टा' इत्यादि। **नन्वेवं**सति चेदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियादिलक्षणः अर्थो धर्मो *नानर्थ इति वाक्यं भिद्येत। पौरुषेयेषु नायं

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

तत्कर्त्रोः हिंसाकर्तुः। सांख्यमतमनुवदति—**अत्रेति**। **तदनुसारेण** शास्त्रानुसारेणेत्यर्थः। दृष्टार्थ एव संस्कार इति शेषः। **लोक इति**। लोकप्रसिद्धिरेव शब्दार्थावधारणेऽलमित्यभिप्रायः। **धर्मत्वमिति**। प्रसिद्धिकथनेनेवात्र निर्धारणमुक्तं तस्मादावर्तत इति आवृत्तौ सकलमेव हि पठितव्यं सूत्रं तत्रैकस्य चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यत्र तात्पर्यं अन्यस्यार्थो धर्म इत्यत्र अन्यपरत्वे चान्यतमसंबन्धानुवादः त्रयाणामपि तत्रस्थपदानां तन्त्रेणोभयसंबन्धे न वाक्यभेदः सकृद्वचनादित्यसकृदुक्तस्यैव च योग्यतयैव संबन्धे शक्तिभेदादुपरितनं धर्मपदं वा उभाभ्यां संबध्यते चोदनालक्षणो धर्मः धर्मो अर्थ इति। मध्यपदं वा आद्यन्ताभ्याम्। अर्थो धर्मः स चोदनालक्षण इति। आद्यमेव चोत्तराभ्यां चोदनालक्षणोर्थः स एव धर्म इति श्रुतेन वादेन लक्षणावयवेन अनुमितेन च धर्मपदेनैकं निष्पद्यते। अर्थो धर्म इत्यपरं एवं द्वे सूत्रे इत्यर्थः। **नानर्थेति**। यदा तु चोदनालक्षणानुवादेन धर्मविधानं तदा चोदनालक्षणत्वस्यार्थत्वव्यभिचाराद्युक्तमेव

१ एवं सामान्यतो.

प्रभाकरमतेनार्थपदसार्थक्यं तत्खण्डनं च।

केचित्तु लक्षणां परिहरन्तः श्येनादिस्वरूपमेवार्थपदस्य व्यावर्त्यं मन्यन्ते, तेषामेव 'नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते' इति विधेयत्वनिराकरणेन प्रतिषेधविषयत्वसमर्थनात्। कथं पुनस्तेषां विधेयत्वं निराक्रियते, तत्राहुः—यस्य हि विधिः स्वसिद्धयन्यथानुपपत्त्यानुष्ठानमाक्षिपति तद्विधेयमित्युच्यते, काम्येषु च कर्मसु कामनावशादेव प्रवृत्तिसिद्धेस्ततएव विधिः सिद्ध्यन्नन्यथानुपपत्त्यभावान्न स्वय-

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

दोषो विशेषतः सूत्रेषु बह्वर्थसूचकत्वादितिचेत्। न। सूत्रवाक्यस्यापि प्रमाणान्तराप्रतिपन्नवेदार्थप्रतिपादकत्वेन वेदतुल्यत्वात्। उक्तंच—'नान्यतो वेदविद्भिश्च सूत्रवृत्तिक्रियेष्यते'। उभयं च वेदसूत्रात्मकं वाक्यं वाक्यभेददोषादशक्तं अन्यपरस्य चान्यार्थप्रतिपादनाशक्तेः। उच्यते—प्रमाणान्तरप्रतिपन्नार्थसूचकत्वात् सूत्रस्य नायं दोषः। प्रमाणान्तरेण चोदनालक्षणोऽर्थश्च धर्मत्वेन लोके प्रसिद्धः ततो यथा तमर्थं साधयति तथा व्याख्येयम्। उक्तंच—'तस्मादावर्तते सूत्रं तन्त्रं वा शक्तिभेदतः। एकदेशानुमानाद्वा द्वे सूत्रे परिकल्पिते॥'

ननु सूत्रद्वयपरिकल्पनायां चोदनालक्षणो धर्म इत्यत्रानर्थस्यापि धर्मत्वं प्राप्नोति, अर्थो धर्म इत्यत्र च कृष्यादेरपि। नैवम्—'इतरेतरसामीप्यादेतावेव परस्परम्। कल्प्येते वाक्यदोषाय नान्यावयवकल्पना'। यदर्थो धर्म इत्येकत्र सूत्र उक्तम्। तच्चोदनालक्षण इति, यच्चोदनालक्षण इत्येकत्रोक्तं तदर्थ इति। अथवा अर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वमुच्यते एकार्थमेवेति। अस्मिन्पक्षेऽर्थविशेषणविशिष्टचोदनालक्षणानुवादेन धर्मविधानमापद्यते। तथाच विशेषणविशेष्योभयपरत्वाद्वाक्यभेदस्तदवस्थः, तस्माद्वाक्यभेदपरिहाराय पूर्वोक्तमेव युक्तम्। **अत्रेदमुच्यते**—यदि सामान्यतः सिद्धं धर्ममनूद्य चोदना प्रमाणत्वेन विधीयते तदानर्थस्य धर्मत्वं न प्राप्नोत्येव अर्थस्यैव धर्मत्वात् अतो नार्थशब्दव्युदसनीयं पश्यामः। सत्यमेवं, तथाप्यभिमतवचनव्यक्तिलाभार्थमेवार्थशब्दप्रयोगः। तदभावे हि वचनव्यक्त्यन्तरसंदेहो भवेत् यश्चोदनालक्षणः स धर्म इत्यपि वचनव्यक्तिः संभाव्येत, अस्यां च ब्रह्महत्यादीनामपि निषेधविधिलक्षितानां चोदनालक्षितत्वाद्धर्मत्वमापद्येत। नचास्यां वचनव्यक्तावर्थशब्दो विधातुं शक्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात्। नाप्यनुवदितुं, प्राप्त्यभावात्। नहि चोदनालक्षणोऽर्थसंबन्धं न व्यभिचरति, अनर्थस्यापि तल्लक्षणत्वात्। नच तत्परित्यागो युक्तः एकदेशपरित्यागेन सूत्रानर्थक्यापत्तेः। यो धर्म इत्यस्यां तु वचनव्यक्तौ धर्मस्यार्थत्वाव्यभिचारादनुवादकत्वेनान्वयः, अतो विध्य*नुवादयो*र्विशेषसूचनार्थ एवायमर्थशब्दो न विशेषणम्॥ **नन्वस्यां** वचनव्यक्तावर्थशब्दस्याविशेषणत्वात् 'उभयमिह चोदनये'त्यादिभाष्यमसंबद्धं स्यात्, तत्रानर्थो धर्म उक्तो माभूदित्यर्थग्रहणमिति व्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वाभिधानात्। उच्यते—नायमभिप्रायो भाष्यकारस्य यदेतद्विशेषणं सदनर्थस्य व्यावर्तकमिति किं तर्ह्यर्थशब्दप्रयोगे सा वचनव्यक्तिरेव न संभवति ययानर्थस्य धर्मत्वं प्राप्नोतीत्यर्थशब्दप्रयोगस्यैतत्फलं यदनर्थनिवृत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तं अनर्थो धर्म उक्तो माभूदित्यर्थग्रहणमिति। एवंच वचनव्यक्तिविशेषपरिग्रहार्थोऽर्थशब्द इति भाष्यकारेण दर्शितं भवति। किंच *प्रमाणवचनव्यक्त्याश्रयणे प्रमाणलक्षणस्यादौ निवेश उपपद्यते तत्प्रतिज्ञानात्। स्वरूपवचनव्यक्त्याश्रयणे तु धर्मस्वरूपपरं भेदलक्षणमेवादौ क्रियेत नच तथाऽकरोत्तस्मात्सूत्रकारस्यैषैव वचनव्यक्तिरभिप्रेता॥ 'ग्रन्थव्याख्याप्रसङ्गेन श्येनटीकार्थवर्णनम्। मीमांसकोपयुक्तत्वात्संक्षेपेण मया कृतम्'॥

अत्र प्रसङ्गादेकदेशिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**केचित्त्विति**। अस्मिन्पक्षे श्येनादिग्रहणं हिंसालक्षणार्थमिति यदुक्तं तत्परिहृतं भवतीत्यर्थः। अत्रोपपत्तिमाह—**तेषामेवेति**। यस्मात् 'नैव श्येनादयः' इति भाष्येण तेषां श्येनादीनामेव विधेयत्वनिराकरणेन प्रतिषेधविषत्वं समर्थितं तस्माच्छ्येनादिस्वरूपमेवार्थपदस्य व्यावर्त्यमित्यर्थः। विधेयत्वनिराकरणमेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—**कथमिति**। श्येनादीनामपि काम्यत्वात्तत्रापि कामवशादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्नार्थो विधिनेति भावः।

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

विशेषणम् अस्तु तर्ह्येषैव वचनव्यक्तिः न। सूत्रकारानभिप्रेतत्वात्। तत्सूत्रेण प्रत्यक्षादिनिराकरणात्। यो धर्मः स चोदनालक्षण इत्येषैव वचनव्यक्तिः सूत्रकारस्याभिमता लक्ष्यते। यो धर्मः स चोदनालक्षण इत्यस्यां हि प्रतिज्ञायां अन्यलक्षणत्वनिराकरणं संगच्छते नान्यथा। तस्मादेषैवात्र वचनव्यक्तिर्मुख्याभिप्रेता च। अस्यां चार्थविशेषणमनर्थकमित्यर्थः। तदभावे अर्थपदाभावे वाक्यभेदेपि धर्मोऽर्थश्चेति पदार्थद्वयविधौ वाक्यभेद इत्यर्थः। **अनुवादेति**। नित्यानुवादभूतोऽर्थशब्द इत्यर्थः। **विशेषेति**। वचनव्यक्तिविशेषत्वसूचनार्थः। श्येनादीनां यागानां व्यापाराचेति प्रयोगशब्दो व्यापारवचनः। **प्रामाणमिति**। प्रमाणविकल्पः पञ्चधा दर्शितः। **अनुमितेति**। देशान्तरप्राप्त्या सूर्यस्य गतिमनुमापयति। साधनं

१ लोके धर्मत्वेन प्रसिद्धः. २ सा साधयति. ३ वचनव्यक्तिसंदेहो भवेत्. ४ चोदनालक्षणत्वात्. ५ स्वरूपव्यक्त्याश्रयणे.

मनुष्ठानमाक्षिपति ॥ ॥ ननु कर्तव्यताबोधनमेव प्रवर्तनम्, कर्तव्यता च वेदे यागस्य लिङैव बोधितेति कथमविधेयत्वम् । सत्यम् । नतु यागस्य कर्तव्यता लिङाभिधीयते, स्वार्थस्य कर्तव्यतां लिङभिधत्ते, यागश्च तस्य विषयः करणं च, सोऽयं कर्तव्यतात्मा नियोगार्थोऽन्यथानुपपत्त्या स्वविषयस्य कर्तव्यतां बोधयन्ननुष्ठापक इत्युच्यते । श्येनादीनां तु रागादेवानुष्ठानसिद्धेर्न नियोगस्तेषामनुष्ठानमाक्षिपतीति न तेषां विधेयत्वम् । असति च विधेयत्वे तेषां निषेधविषयत्वादनर्थत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमर्थपदमिति ॥ ॥ तत्रेदं वक्तव्यम्—कस्मिन्नंशे तेषां व्यावृत्तिरिति । धर्मत्व इति चेत् । न । तत्स्वरूपानभिधानात् । इदं हि सूत्रं वेदार्थस्य कार्यत्वप्रतिपादनार्थं न कर्मस्वरूपलक्षणार्थम् । यतः श्येनादीनां धर्मत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यर्थपदेन व्यावृत्तिः क्रियेत ॥ ॥ यदि परं कार्यत्वव्यावृत्तिः स्यात् सा चायुक्तेत्युक्तं प्राक् । भवतु वा वाक्यभेदाङ्गीकारेण धर्मलक्षणार्थमपि सूत्रम् । तथापि चोदनालक्षणपदेन कार्यात्मकमपूर्वमुद्दिश्य तस्य धर्मत्वमुच्यत इति वो मतम्, तत्र श्येनादियागस्य कः प्रसङ्गो यद्व्यावृत्त्यर्थमर्थपदं स्यात् । नहि ज्योतिष्टोमादियागस्यापि धर्मत्वमस्ति, अपूर्वस्य धर्मत्वाभ्युपगमात् ॥ ॥ अथ श्येनाद्यपूर्वस्यैव धर्मत्वमर्थपदेन व्यावर्त्यते ततो भाष्ये श्येनादिशब्देन कर्मनामधेयेन तत्साध्यमपूर्वं लक्ष्यत इत्यविशिष्टा लक्षणा स्यात् । यदि चापूर्वमेव प्रत्युदाहरणं ततो 'हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धे'ति भाष्यमसंगतं स्यात् । श्येनयागो वा तत्फलं वा हिंसा, नत्वपूर्वं कथंचिदपि हिंसापदास्पदम् । अस्मिंश्च कल्पे 'कथं पुनरसावनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यत'इति चोद्यम् । 'नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते' इति चोत्तरमपूर्वविषयं स्यात् । नच तस्य कर्तव्यत्वं शक्यते वारयितुं कार्यस्वभावत्वात् ॥ ॥ एवंच यागकर्तव्यतानिषेधार्थमिदं भाष्यमङ्गीकृत्य यत् तत्समाधानाय प्रयत्यते 'कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न पुनस्तस्य कर्तव्यतामाहे'ति तदपार्थकम् । काम्येष्वपि विधिरेव प्रवर्तको न फलं, तस्य विध्यधीनोत्पत्तिकत्वेन यागापेक्षाभावात् । विधिस्तु यागाधीननिष्पत्तित्वाद्यागमनुष्ठापयतीति युक्तम् ॥

काम्येष्वपि कर्मसु विधेरेव प्रवर्तकत्वम् ।

यदिच विधिरप्रवर्तकः काम्येषु स्यादितिकर्तव्यताप्यविधेया स्यात्, तस्यामपि फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः साङ्गप्रधानसाध्यत्वात्फलस्य । वक्ष्यति हि 'तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षे' (जै. ९।३।७) ति । ततश्चाग्नीषोमीयहिंसाया अपि विध्यभावेन निषेधविषयत्वात्तद्युक्तस्य ज्योतिष्टोमस्याप्यनर्थत्वापत्तेः 'कोऽर्थो यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादि'रिति भाष्यानुपपत्तिः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

अत्र चोदयति—**नन्विति** । परिहरति—**सत्यमिति** । नियोगस्येत्यर्थः । कथमविधेयस्य यागस्य कर्तव्यतासिद्धिरत आह—**सोऽयमिति** । श्येनादीनामपि नियोगादेवानुष्ठानसिद्धेर्विधेयत्वमाशङ्क्याह—**श्येनादीनामिति** । दूषयति—**तत्रेदमिति । तदिति** । तन्मते सूत्रेण तत्स्वरूपानभिधानात् । धर्मस्वरूपानभिधानादित्यर्थः । एतदेव विवृणोति—**इदमिति । उक्तं प्रागिति** । सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव, श्येनादिवाक्यानां स्यात् । अतः श्येनादीनामपि कार्यत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थादुक्तमिति भावः । **भवतु वेति** । पूर्वसूत्राद्वेदार्थपरं धर्मपदमनुषज्य चोदनालक्षणो वेदार्थ इत्येकं वाक्यं, अर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यमिति वाक्यभेदाङ्गीकरणेनेत्यर्थः । **तत्रेति** । श्येनादीनामपूर्वत्वाभावेन धर्मत्वप्रसक्त्यभावान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । अपूर्वं व्यावर्त्यत इत्यत्रैव दूषणान्तरमाह—**यदिचेति । अस्मिंश्चेति** । अपूर्वपक्ष इत्यर्थः । ततः किं दूषणं स्यादत आह—**नचेति** । अत्रैव दूषणान्तरमाह—**एवंचेति** । अपूर्वकर्तव्यतानिषेधासंभवान्नैव श्येनादय इत्यादिभाष्यं यागकर्तव्यतानिषेधार्थमङ्गीकृत्य तत्समाधानाय प्रतिज्ञातयागकर्तव्यतानिषेधपरत्वस्थापनाय यत्प्रयत्यते तदपार्थकमिति संबन्धः । प्रयत्नमेव दर्शयति—**कर्तव्यतेत्यादिना आहेत्यन्तेन** । फलेच्छात एव यागे प्रवृत्तिसिद्धेर्न यागस्य कर्तव्यतामाहेति भावः । कथमपार्थकमत आह—**काम्येष्विति** ।

एतदनङ्गीकारे दण्डमाह—**यदिचेति** । अत्र संमतिमाह—**वक्ष्यतीति** । अङ्गयुक्ते प्रधाने फलश्रुतिर्न केवले, तस्मात्सकलाङ्गयुक्तं प्रधानानुष्ठानमित्यर्थः । अस्त्वितिकर्तव्यतांशेऽपि विधिसंबन्धः किमनिष्टमेतावता स्यादत आह—**ततश्चेति** ।

हिंसाप्रतिषेधवैरूप्यापत्तिः।

ननु 'न हिंस्या'दिति निषेधो नारभ्याधीतत्वात्पुरुषार्थः, तेनानेन पुरुषार्था एव हिंसाः प्रतिषेद्धव्याः, क्रत्वर्थनिषेधे हि सोऽपि क्रत्वर्थः स्यात्। अविशेषे त्वेकस्य प्रतिषेधविधेः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वापत्त्या वैरूप्यं स्यात्। तस्मात्पुरुषार्थानामेव हिंसानामिह प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानामिति ॥ * ॥ तदिदं बालसंमोहनम्। नह्यविशेषेणापि प्रतिषेधे वैरूप्यम्। यदि हि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपं विशेषेणोद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियेत ततः स्यादपि वैरूप्यं प्रतिषेध्योपस्थापितक्रतुपुरुषगोचरत्वात्प्रतिषेधस्य। यदा तु हिंसामात्रमुद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियते तदास्य किं वैरूप्यम्। तद्यथा या भोजनार्थं मांसोत्पादने हिंसा, या च वैरिनिर्यातनार्थतया साक्षात्पुरुषार्था तस्यामुभय्यामविशेषेण प्रतिषिध्यमानायामपि नास्ति वैरूप्यमेवमिहापि। इतरथा तत्रापि भोजनाङ्गता पुरुषार्थता च प्रतिषेधस्य स्यादिति वैरूप्यं स्यात्। तस्माद्यैव काचिद्येन केनापि प्रकारेण प्रसक्ता हिंसा सा सर्वा सामान्येन प्रतिषिध्यते। पुरुषार्थश्च प्रतिषेधोऽनारभ्याधीतत्वात्। तस्मादग्नीषोमीयहिंसाप्यसति विधेयत्वे प्रतिषेधगोचरः स्यात्। विधेयत्वे तु विधेर्विशेषविषयत्वात्सामान्यविषयो निषेधस्तद्विरोधाद्धिंसान्तराण्यवलम्बते ॥

हिंसायां सांख्यमतं तत्खण्डनं च।

ननु सत्यपि विधेयत्वे विधेः क्रत्वर्थत्वात्प्रतिषेधस्य च पुरुषार्थत्वाद्विषयभेदेनाविरोधान्न बाधः। नहीदं विरुद्धं क्रतोर्हिंसया भवितव्यं पुरुषस्य तु तद्वर्जनेनेति। सत्यम्। अङ्गविधिमात्रालोचनायां नास्ति विरोधः। ज्योतिष्टोमविधिस्तु साङ्गं प्रधानं पुरुषस्य विदधत्पुरुषार्थहिंसानिषेधमग्नीषोमीयहिंसायामवतरन्तं निरुणद्धि। नह्यग्नीषोमीयहिंसां वर्जयता ज्योतिष्टोमः शक्यतेऽनुष्ठातुम्। तस्मादस्ति विरोध इति सामान्यस्य बाधः। विधौ त्वप्रवर्तके सत्यग्नीषोमीयहिंसापि प्रतिषिध्येत ॥ * ॥ किमर्थं च श्येनस्य विधेयत्वं निराक्रियते, प्रतिषेधसिद्ध्यर्थमिति चेत्, कः प्रतिषेधः 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति। नायं निषेधः श्येने प्रवर्तते हिंसाविषयत्वात्। श्येनफलं च हिंसा न श्येनः। तथा-चोक्तम्—'यो हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश'इति ॥*॥ कश्चित्त्वाह—श्येनस्य कर्तव्यत्वे सति बलात्तत्फलमपि हिंसा कर्तव्या भवतीति न निषेद्धुं शक्यते। अतः फलकर्तव्यतानिरासार्थं श्येनकर्तव्यता बलान्निरस्यत इति। तदिदमसंबद्धम्। यथैव हि श्येनापूर्वस्य कर्तव्यतायां सत्यामपि तत्साध्यफलस्य कर्तव्यता न प्रसज्यते तथा यागस्य कर्तव्यत्वे सत्यपि रागप्राप्तस्य फलस्य नास्ति कर्तव्यतापत्तिः। तस्मादनर्थकं श्येनकर्तव्यतानिराकरणम्। तस्माद्धिंसैवात्र प्रत्युदाहरणम्॥*॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

अत्र परिहारं शङ्कते—**नन्विति**। हिंसामात्रनिषेधमाशङ्क्याह—**अविशेषेति**। दूषयति—**तदिदमिति**। वैरूप्योपपत्तिमाह—**प्रतीति**। विधेयत्वपक्षेतु नायं दोष इत्याह—**विधेयत्वेत्विति** ॥

अविरोधं शङ्कते—**नन्विति**। विरोधाभावादत्राप्यवतरन्तं प्रतिषेधं विशेषविधिर्न वारयतीत्यर्थः। **अङ्गविधीति**। यद्यपि केवलोऽङ्गविधिः क्रत्वर्थ एवेति न तन्मात्रपर्यालोचनया विरोधः संभवति तथापि साङ्गज्योतिष्टोमविधेः पुरुषार्थत्वापत्त्यास्ति विरोध इति भावः। इदानीं हिंसायामेव प्रत्युदाहरणत्वं स्थिरीकर्तुं श्येनस्य प्रतिषेधविषयत्वमेव न संभवतीत्युपपादयितुमाह—**किमर्थमिति**। अयमभ्युपाय इत्यनेन श्येनस्य हिंसासाधनत्वमुच्यते न हिंसात्वमित्यर्थः। प्रकारान्तरेण श्येनकर्तव्यतानिरासं प्रतिपादयितुमाह—**कश्चित्त्विति**। एतदपि दूषयति—**तदिदमिति**। एवं श्येनादिस्वरूपमेवार्थशब्दस्य व्यावर्त्यमित्येकदेशिमतं निराकृत्य तन्मतेऽर्थशब्दार्थमपि निराकर्तुमाह—**इदमिति**। तन्मते नित्यानां पण्डापूर्वमात्रजनकत्वेन श्रेयःसाधनत्वाभावादित्यर्थः। अस्मिन्पक्षे श्येनादिस्वरूपव्यावर्तकत्वमर्थशब्दस्य भवतीति भावः। एतदपि दूषयति—**तथेति**। 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यत्र ब्राह्मणहननाभावविषयस्यापूर्वस्यापि धर्मत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। निराकरणमुपसंहरति—**इतीति**। अधिकरणस्वरूपं त्वेवम्—पूर्वसूत्रे विचारविषयत्वेन धर्म उक्तस्तत्र लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुस्वरूपसिद्धेर्धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्ति उतास्तीति संशयः। 'लौकिकाकारहीनस्य तस्य किंनाम लक्षणम् ॥ मानशङ्का तु दूरेत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात् ॥' अतो लक्षणप्रमाणरहितस्य न विचारविषयत्वमिति पूर्वपक्षः। माभूच्चक्षुरादिगम्यो

इदंचापरमेकदेशिनः प्रष्टव्याः—अर्थशब्देन किमुच्यते इति। यदि श्रयेःसाधनं, नित्यानां धर्मत्वं न स्यात्। अथ यन्निषिद्धफलं न भवति तदर्थशब्देनोच्यते, तथासति नञर्थविपयस्यापूर्वस्य धर्मत्वप्रसङ्गः, चोदनालक्षणत्वान्निषिद्धफलत्वाभावाच्च । भवत्विति चेत्। न। लोकविरोधात्। यो हि हिंसायामुद्युक्तः प्रतिषेधवशान्निवर्तते न तं धार्मिक इत्याचक्षते किंत्वधर्मान्निवृत्त इत्येतावत्। तदाहुः—'लोकसिद्धस्य लक्षणं परीक्षकैर्वक्तव्यं न वृद्ध्यादिवत्परिभाषण'मित्यास्तां तावत्। इति चोदनासूत्रम् ॥

धर्मप्रमाणपरीक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ॥ एतत्किं न परीक्ष्यं स्यात्किंवा सम्यक्परीक्ष्यताम् ॥ ४१ ॥
मानोपदेशान्मेयस्य सिद्धत्वात्किं परीक्षया ॥ मैवं विचारशास्त्रेऽस्मिन्परीक्षोपेक्षते कुतः ॥ ४२ ॥
आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताऽथवा ॥ वेदार्थस्य प्रधानत्वात्प्रथमं तत्परीक्ष्यताम् ॥ ४३ ॥
चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता ॥ अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ ४४ ॥

अनेन सूत्रेण चोदनाख्यस्य निमित्तस्य परीक्षणमस्मिन्पादे वक्ष्यमाणम् 'अथातः शेषलक्षणम्' 'अथ विशेषलक्षणम्' इतिवत्सुखग्रहणार्थमनुकीर्त्यते ॥ ❋ ॥ चोदनैवेत्यस्यार्थस्य साधनाय प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वमुच्यते—

धर्मे प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव वा ॥ अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता ॥ ४५ ॥
वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ ॥ अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षं तावदिन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद्भविष्यति धर्मे न निमित्तम्। सत्संप्रयोगजन्यत्वमाभासेऽपि तुल्यत्वादलक्षणमिति नैयायिका दूषयन्ति, तत्तु लक्षणानभिधानाददू-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

लौकिक आकारस्तथापि चोदनागम्यः श्रेयःसाधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति। एवंचार्थत्वे सति चोदनागम्यो धर्म इति लक्षणमुक्तं सूत्रकृता। अर्थो धर्म इत्युक्ते ब्रह्मणि घटादौ चातिव्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थं चोदनालक्षण इत्युक्तम्। अर्थपदं चानर्थव्यावृत्तये। चोदनागम्यत्वे च धर्मस्य चोदनैव तत्र प्रमाणमित्युक्तं भवति, तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मो जिज्ञास्य इति सिद्धान्तः ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥ अत्र 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति प्रतिज्ञायां हेतौ वक्तव्ये मध्ये निमित्तपरीक्षाप्रतिज्ञाया असंगतिमाशङ्क्याह—**अनेनेति**। यद्यपि चोदनासूत्रे वक्ष्यमाणोऽर्थः संक्षेपेण प्रतिज्ञातस्तथापि प्रतिज्ञासंकरे सति न ज्ञायते कस्य प्रतिज्ञाभागस्य सदौत्पत्तिकसूत्राभ्यां हेतुरभिधीयत इति सुखग्रहणार्थमस्मिन्पादे नोदनाख्यस्य धर्मनिमित्तस्य परीक्षणं प्रतिज्ञायत इत्यर्थः। अयमत्र सूत्रार्थः—तस्य धर्मस्य ज्ञाने यन्निमित्तं प्रमाणं चोदनाभिधानं तत्परीष्टिः परीक्षा कर्तव्येति। 'इषु गतौ'इत्यस्माद्धातोरनिच्छार्थस्येति युचि विहिते 'परेर्वे'ति क्तिन्युचोर्विकल्पस्मरणात् युज्विधौ पर्येषणेति रूपं, क्तिन्विधौ तु परीष्टिरिति रूपं सिद्ध्यति। अत्र धर्मप्रमाणं परीक्ष्यं नवेति संदेहे प्रमाणोपदेशेनैव प्रमेयसिद्धेः किं परीक्षयेति पूर्वःपक्षः। नात्र सिद्धवल्लक्षणप्रकथनमात्रं किंतु विचारशास्त्रत्वादस्य सर्वथा प्रमाणपरीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्तः ॥

सत्संप्रयोगे० ॥ ४ ॥ सूत्रसङ्गतिं तावत्करोति—**चोदनैवेति**। अनिमित्तत्वमेवोपपादयति—**प्रत्यक्षं तावदिति**। अत्र भाष्यकारेणैतत्सूत्रं सकलमेव प्रत्यक्षस्यानिमित्तत्वकथनपरत्वेन व्याख्यातम्, वृत्त्यन्तरे तु सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मतत्प्रत्यक्षमित्येतावत्प्रत्यक्षलक्षणपरत्वेन व्याख्यातं, अवशिष्टं तु तस्य धर्मे प्रत्यनिमित्तत्वेन तदस्य लक्षणपरत्वे परोद्भावितं दूषणमनूद्य परिहरति—**सदिति**। कथं लक्षणानभिधानमत आह—**नहीति**। अत्रेयमुपपत्तिः—न तावदस्य सूत्रस्य प्रत्यक्षलक्षणपरत्वे 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म'इत्यनया प्रतिज्ञया संबन्धः संभवति। निष्प्रयोजनं च शाब्दप्र-

षणम्। नहीदं लक्षणं प्रत्यक्षस्य, किंत्वनिमित्तत्वकथनमात्रम्। तत्र हेतुर्विद्यमानोपलम्भनत्वं तत्साधनं च सत्संप्रयोगजत्वम्। नहि सत्संप्रयोगजमविद्यमानोपलम्भनं संभवति ॥*॥ इन्द्रियार्थसंप्रयोगजत्वं सुखादिज्ञानेष्वव्याप्तेरहेतुरितिचेत्। न। तेषामपि मनःसंज्ञकेन्द्रियसंप्रयोगजत्वात्। मनःसद्भावे च सुखादिज्ञानमेव प्रमाणम्, अपरोक्षावभासज्ञानस्येन्द्रियाधीनतया रूपादिज्ञानेषु व्याप्तिदर्शनात् सुखादिविषयमपरोक्षज्ञानमिन्द्रियमनुमापयति। तत्र चक्षुरादीनामसंभवात्तेभ्योऽन्यदवतिष्ठते ॥ * ॥ अत्र कश्चित्—नित्यद्रव्यगतविशेषगुणत्वात्सुखादीनां द्रव्यान्तरसंयोगजत्वम्, पार्थिवपरमाणुगतरूपादीनामग्निसंयोगजत्वदर्शनात्, यच्च द्रव्यान्तरं तन्मन इत्याह—तन्न युक्तम्। शरीरं हि भोगायतनम्। किंच तस्य भोगायतनत्वमन्यत् तत्संयोगापेक्षसुखाद्युत्पत्तेः, अशितपीताद्याधारत्वाच्च न बहिःशरीरात्सुखाद्युत्पत्तिः। अतः शरीरसंयोगादेव सिद्धेर्न द्रव्यान्तरानुमानम्। किंच पार्थिवगुणानामेव द्रव्यान्तरसंयोगापेक्षा दृष्टा न द्रव्यमात्रगुणानाम्। तेजःसंयोग एव च कारणतया दृष्टो न द्रव्यमात्रसंयोगस्तस्मान्नैवं मनःसिद्धिरिति सुखाद्यपरोक्षज्ञानमेव मनसो लिङ्गम् ॥

इन्द्रियलक्षणम्।

किंपुनरिन्द्रियलक्षणं चक्षुरादिषु मनसि चानुस्यूतम्। उच्यते—यत्संप्रयुक्तेऽर्थे विशदावभासं विज्ञानं जनयति तदिन्द्रियमित्युच्यते, तच्च द्विविधम्, बाह्यमाभ्यन्तरं च, बाह्यं पञ्चविधं घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रात्मकम्। आन्तरं त्वेकं मनः। तत्राद्यानि चत्वारि च पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतीनीत्यक्षपाददर्शनवदभ्युपगम्यन्ते। श्रोत्रं त्वाकाशात्मकं तैरभ्युपगतम्। वयं तु—'दिशः श्रोत्र'मिति दर्शनाद्दिग्भागमेव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं श्रोत्रमाचक्ष्महे। मनस्तु पृथिव्यादीनामेवान्यतमात्मकं तेभ्योऽन्यद्वा सर्वथा तावदस्ति मनः। तच्चात्मतद्गुणेष्वेव स्वतन्त्रं प्रवर्तते न बाह्येषु रूपादिष्वित्यान्तरमित्युच्यते। रूपादिज्ञानेष्वपि तच्चक्षुरादिसहायं प्रवर्तते, एवमनुमानादिष्वपि लिङ्गादिसहायम्, अन्यमनस्कस्य संप्रयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेः। स्मृतावपि संस्कारपरतन्त्रं प्रवर्तते न स्वतन्त्रम् ॥ * ॥ **नन्वनुमानादीनां** मनोजन्यत्वात्तेषां च भूतभविष्यतोरपि प्रवृत्तेरिन्द्रियजन्यत्वं विद्यमानोपलम्भनत्वेनानैकान्तिकं स्यात्। न स्यात्। नहीन्द्रियजन्यत्वं[3] हेतुः किंत्विन्द्रियसंप्रयोगजत्वम्। नचानुमानेऽतीताया भविष्यन्त्या वा वृष्टेरनुमीयमानाया मनसा संप्रयोगोऽस्तीत्यव्यभिचारः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

माणाधिकारे प्रत्यक्षलक्षणकथनम्। अथानुक्तस्वरूपस्यानिमित्तत्वमेव प्रतिपादयितुं न शक्यतेऽतस्तल्लक्षणकथनं प्रयोजनवत्, तर्ह्यनुमानादेरपि लक्षणं वक्तव्यं स्यात्। नच तदुक्तं 'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते'। लोकप्रसिद्धप्रमाणव्यवहारिणो मीमांसकस्य तल्लक्षणकरणं चायुक्तमेवातो निमित्तत्वकथनपरमेवैतदिति। अस्मिन्नेवार्थे सूत्रं योजयति—**किंत्विति।** प्रत्यक्षं धर्मेऽनिमित्तमित्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायां विद्यमानोपलम्भनत्वादिति हेतुः। एतदुपपादकत्वेन सत्संप्रयोगजत्वाद्युपन्यासः। सता विद्यमानेनार्थेनेन्द्रियाणां संप्रयोगे सति या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत्प्रत्यक्षं धर्मेऽप्रमाणं विद्यमानार्थग्राहकत्वादिति सूत्रार्थः। अत्रेन्द्रियाणामित्युपलक्षणार्थम्। तदुक्तम्—'यद्वेन्द्रियं प्रमाणं स्यात्तस्य चार्थेन संगतिः ॥ मनसो वेन्द्रियैर्योग आत्मना सर्व एव वा ॥ तदा ज्ञानं फलं तत्र व्यापाराच्च प्रमाणता' ॥ इन्द्रियमिन्द्रियार्थसंनिकर्षो वा इन्द्रियमनःसंयोगो वा आत्ममनःसंयोगो वा—आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति संयोगत्रितयमेकं प्रमाणं बुद्धिजन्मेत्यनेन जायमाना बुद्धिः प्रमाणमित्युक्तं न भूता नापि भाविनी। अतएव बुद्धेः कारकान्तराद्वैलक्षण्यं, तद्धि जन्मातिरेकिव्यापारान्तरेण प्रधानक्रियां निष्पादयति बुद्धिस्तु जन्मनैवेति ॥ यथाहुः—'बुद्धिजन्मेति चाप्याह जायमानप्रमाणताम् ॥ व्यापारः कारकाणां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः ॥ नहि तत्क्षणमप्यास्ते जायते वा प्रमात्मकम् ॥ येनार्थग्रहणे पश्चाद्व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत् ॥ तेन जन्मैव विषये बुद्धेर्व्यापार इष्यते' इति। अत्र केचित्प्रकारान्तरेण मनः साधयन्ति तद्दूषयितुमुपन्यस्यति—**केचित्त्विति।** अर्थान्तरापत्त्या दूषयति—**तत्त्विति।** अर्थान्तरत्वमेव विवृणोति—**शरीरं हीति।** तत्संयोगापेक्षया सुखाद्युत्पत्तेः सकाशात्किमन्यद्भोगायतनत्वं शरीरस्य स्यात्, अपितवेतदेव यच्छरीरसंयोगेनात्मनि सुखादिकं जन्यतेऽतः शरीरात्मसंयोगजत्वात्सुखादीनां द्रव्यान्तरं शरीरमेव सिध्यति न मन इत्यसदुक्त एव प्रकारो मनःसाधक

---

१ भोगायतनमन्यत्. २ अनन्यमन. ३ हीन्द्रियजत्वम्.

अथ प्रत्यक्षम् ।

तदेवं प्रत्यक्षं तावदनिमित्तं तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि । नह्यगृहीते धर्मे तेन सह कस्यचित्संबन्धग्रहणं संभवति । सादृश्यविषयकत्वाच्चोपमानं दूरभ्रष्टम् । अर्थापत्तिरपि धर्मेण विनानुपपद्यमानस्य कस्यचिददर्शनादसमर्था ॥ * ॥ ननु जगद्वैचित्र्यमनुपपन्नम् । न । स्वाभाविकत्वेनोपपत्तेः । यद्यपि तदनुपपत्त्या किंचिददृष्टं कल्प्येत तथापि को धर्मः को वाऽधर्म इति विवेकाभावादवश्यं चोदनैवार्थनीया । सा चेदङ्गीकृता कृतमर्थापत्त्या, सामान्यतो दृष्टेन वा ॥*॥ ननु विकल्पनिमित्तं संवन्धग्रहणं

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

इत्यर्थः । स्पष्टार्थोऽग्रिमग्रन्थः । अत्रानेकप्रकारं सौत्रपदव्याख्यानमाक्षेपसमाधानपूर्वकं योगिप्रत्यक्षनिराकरणं सांख्यसिद्धान्तसिद्धवृत्तिगमनपक्षनिराकरणमिन्द्रियभौतिकत्वनिरूपणं प्राप्यकारित्वादिस्थापनं तत्प्रासङ्गिकमन्यदपि प्रमेयजातं वार्तिके टीकायां चावगन्तव्यं विस्तरभयादस्माभिर्न लिखितम् ॥

प्रकृतं निगमयति—**तदेवमिति** । नन्वनुमानाद्यपि न धर्मे निमित्तं, प्रत्यक्षपूर्वकत्वादित्यनुपपन्नम् । द्विविधं हि प्रत्यक्षं सविकल्पकं निर्विकल्पकं च । न तावन्निर्विकल्पकपूर्वकत्वमनुमानस्य, लिङ्गलिङ्गिनोः सामान्यविषयत्वात् । स्वलक्षणविषयेण निर्विकल्पकेन ग्रहणासंभवात् । नाप्युपमानस्य तत्पूर्वकत्वम् , । सादृश्यस्य निर्विकल्पकागोचरत्वात् । स्मृते च नगरस्थे गवि यत्सादृश्यग्रहणं तदुपमानम् । नच तन्निर्विकल्पके संभवति । यच्चानुपपद्यमानं दृष्ट्वार्थापत्तिज्ञानमुत्पद्यते तस्यापि सविकल्पकगोचरत्वेन निर्विकल्पकेनाग्रहणम् । अस्तु वा सविकल्पकं प्रत्यक्षपूर्वकत्वं तथापि भागासिद्धोऽयं हेतुः । अनुमितानुमाने लिङ्गलिङ्गिनोरुभयोरपि प्रत्यक्षाविषयत्वात् । परमाणुमहं जानामीत्यादौ प्रत्यक्षस्यानुमानपूर्वकत्वदर्शनात् । किंच तत्पूर्वकत्वं तत्प्रत्यक्षावगतिवेलायामेव तत्प्रवृत्तिरिति । तन्न । गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यात् । यद्यन्यदा प्रत्यक्षमन्यदा चानुमानादीनि प्रमाणानि प्रवर्तन्त इति तत्पूर्वकमुच्येत तर्हि प्रत्यक्षागोचरेऽपि भविष्यत्यपि धर्मे नानुमानप्रवृत्तिर्विरुध्येत । तथापि वेदेऽपि प्रत्यक्षेण वर्णान्गृहीत्वैवार्थावधारणदर्शनेन प्रत्यक्षपूर्वकत्वान्न वेदस्य धर्मे निमित्तत्वं स्यादिति दूषणजातं परिहरंस्तत्पूर्वकत्वमुपपादयति—**नहीति** । प्रमाणान्तरगृहीतयोरेव साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्रहणसंभवादत्रच प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणान्तरत्वात्तत्पूर्वकत्वापत्तिरित्यर्थः । अयमाशयः—न धर्मे प्रत्यप्रामाण्ये साध्ये प्रत्यक्षपूर्वकत्वादित्ययं हेतुरुपदिश्यते येन हेतुदोषा उद्भाव्येरन् किंतु प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्यत्प्रामाण्यं तस्य धर्मे प्रत्यसंभव इत्युच्यते । यस्मात् ‘प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च लिङ्गाद्यन्यतमं ध्रुवम् ॥ प्रवृत्तिरनुमानादेर्न च धर्मेऽस्ति तादृशम् ॥’ अनुमितानुमानस्यापि *पारंपर्येण प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्धर्मे प्रत्यसंभव इति । प्रयोगश्च धर्मो नानुमानगोचरः केनचिद्वस्तुना सहादृष्टपूर्वकत्वादसाधारणवस्तुवत् । तथा नानुमेयोऽपि अदृष्टसदृशत्वादसाधारणवस्तुवत् । **ननु** सुखित्वदुःखित्वादिजगद्वैचित्र्यमनुपपद्यमानमदृष्टं कल्पयतीति शङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**नेति** । स्वभावत एव कानिचित्कारणानि सुखिरूपं पदार्थमुपजनयन्ति कानिचिद्दुःखिरूपमिति किमत्रादृष्टकल्पनयेत्यर्थः । यथाहि कर्मणां विचित्रफलजननशक्तिः स्वभावादेव भवति तथा जगद्वैचित्र्यमपि स्वभावादेवास्त्विति भावः । उक्तंच—‘यथा च फलवैचित्र्ये कर्मणां शक्तता स्वतः ॥ तथा विचित्रता लोके स्वभावादुपपत्स्यते ॥’ अस्तु वाऽदृष्टमात्रं प्रत्यर्थापत्तेः प्रामाण्यं तथापि न तन्मात्रज्ञानं कुत्राप्युपयुज्यत इति तद्विशेषज्ञानार्थं चोदनैवाभ्यर्थनीयेत्याह—**यद्यपीति** । एतस्मात्कर्मण इदं फलं भवतीति विशेषज्ञानं विना प्रवृत्तिरेव न भवतीत्यर्थः । यथाहुः—‘स्वर्गपुत्रादिभेदश्च कीदृशात्कर्मभेदतः ॥ इति यावन्न विज्ञातं तावन्नैव प्रवर्तते’ ॥ सूत्रकारेण धर्मविशेषजिज्ञासैव प्रतिज्ञाता, उपरिष्टाद्विशेषाणामेव जिज्ञास्यमानत्वात् । हानोपादानार्थिभि*स्तस्यैव प्रवृत्त्यङ्गस्य ज्ञानस्य मूलपरीक्षणात् । औलूक्यास्तु जगद्वैचित्र्यात्सामान्यतः सिद्ध आगमेन विशेषतोऽवगम्यत इति *द्वाभ्यामेव प्रमाणाभ्यां धर्मः परिनितिष्ठतीत्याहुस्तत्राह—**साचेदिति** । सामान्यं हि साधयन्ती अर्थापत्तिर्न विशेषं निर्धारयितुं शक्ता, शास्त्रं तु विशेषं साधयत्सामान्यालीढमेव साधयतीति, तस्मादकारणमर्थापत्तिः सामान्यसिद्धावित्यर्थः । येतु वदन्ति—नेयमर्थापत्तिः किंतु सामान्यतो दृष्टानुमानमिदं कार्यसामान्यस्य कारणसामान्येन व्याप्तेस्तेषामप्यर्थापत्तिनिरासेनैव निस्तार इत्यभिप्रेत्याह—**सामान्यत इति** । सविकल्पकप्रामाण्यमसहमानः शङ्कते—**नन्विति** । **तत्कथमिति** । सविकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादिति भावः । परिहरति—

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

लिङ्ग्यनुमीयते । **पारम्पर्येणेति** । तत्रापि यावद्गतिसाधनयोः प्रत्यक्षेण संवन्धो नावगम्यते तावदनुमानाप्रवृत्तिरित्यर्थः । **तस्यैवेति** । विशेषविषयस्येत्यर्थः । **द्वाभ्यामिति** । अस्मिन्पक्षे नोदनैवेत्यवधारणा न सिद्ध्यतीति भावः ।

तत्कथं प्रत्यक्षपूर्वकत्वम् । सविकल्पकमप्यनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य जायमानमपरोक्षावभासत्वात्प्रत्यक्षमेवेत्यदोषः ॥

प्रत्यक्षबौद्धमतम् ।

विकल्पश्चापरोक्षावभासश्चेति चित्रम् । अपरोक्षमिति हि स्वलक्षणमुच्यते तद्विषयोऽवभासोऽपरोक्षावभासः । विकल्पस्त्वभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वान्न स्वलक्षणं स्पृशति, नह्यभिलापः स्वलक्षणं स्पृशति, यदि स्पृशेदभिलापमात्रेणापि विनाऽक्षव्यापारमपरोक्षावभासः स्यात्, नचासावस्ति, तदुक्तम्—'अन्यथैवाग्निसंयोगाद्दाहं दग्धो हि मन्यते ॥ अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रकाशते' इति । तस्मादभिलापास्तावन्न विशदाकारमवभासयन्ति तत्समानविषया विकल्पा अपि ॥ * ॥ यस्त्वयं विस्फारिताक्षस्य—'गौरयम्' इति विकल्पो विशदावभासः स समानकालविशदावभासनिर्विकल्पकसंसर्गकृतः, तदभावेऽभिलापमात्रेऽनुमाने च विकल्पाकारप्रतिभासे वैशद्याभावात् । तस्मान्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षम् । तत्रैव हि विशदस्य स्वलक्षणस्यावभासः ॥

बौद्धमतखण्डनम् ।

मैवम् । उन्मीलितनेत्रस्य विकल्पोऽपि गौरयमित्यपरोक्षावभास एव प्रतीयते नचासावन्यसंसर्गकृतः प्रमाणाभावात् । अभिलापसंसर्गयोग्यस्यापि सामान्याकारस्याभिलापलिङ्गादिभिरवैशद्यमिन्द्रियैश्च वैशद्यमुपपद्यत एव । नह्ययं परोक्षापरोक्षविभागो विषयकृतः, यदि हि तथा स्यात् सर्वदैव सामान्यं परोक्षं स्यात् स्वलक्षणं चापरोक्षं स्यात्, नचैवमस्ति, सामान्याकारस्यापि परोक्षापरोक्षविभागदर्शनात् । तथाहि—दूराच्छ्वेतं स्वलक्षणं पश्यन्ननिर्धारितगवाश्व-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

सविकल्पकमिति । निर्विकल्पकजन्यस्यापि तस्य *पारंपर्येणेन्द्रियजन्यत्वमस्तीति भावः । तदुक्तं—'ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया ॥ बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥' नन्विन्द्रियस्य निर्विकल्पकोत्पत्तावेवोपक्षीणव्यापारत्वादिन्द्रियसंप्रयोगस्य च शब्दादिस्मरणेन व्यवहितत्वादप्रत्यक्षत्वं सविकल्पकस्यापद्यत इत्यत आह—**अनुपरतेन्द्रियेति** । अनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य जायमानं ज्ञानमिन्द्रियाधीनत्वादिन्द्रियैर्व्यपदिश्यते शब्दादिस्मरणेनेन्द्रियाणामदूपितत्वात् । स्मृतिसहायानामपि तेषामेव करणत्वादिति भावः । उक्तंच—'तेनेन्द्रियार्थसंवन्धे विद्यमाने स्मरन्नपि ॥ विकल्पयन्स्वधर्मेण वस्तु प्रत्यक्षवान्नरः' ॥

अत्र चोदयति—**विकल्पश्चेति** । एतदेव विवृणोति—**अपरोक्षमिति** । स्वलक्षणं वस्तुमात्रम् । अभिलापो गौरयमित्यादिशब्दः । सविकल्पकस्य स्वलक्षणासंस्पर्शे हेतुरभिलापेति । अभिलापस्य स्वलक्षणसंस्पर्शे सविकल्पकस्यापि स स्यादिति भावः । नचैवमस्तीत्याह—**नहीति** । स्पर्शेऽनिष्टमाह—**यदीति** । विनाप्यक्षव्यापारमभिलापमात्रेणापरोक्षावभासः स्यादित्यन्वयः । यथा वह्नित्वगिन्द्रियसंयोगाद्दाहशब्दार्थस्यापरोक्षावभासो भवति न तथा शब्दप्रयोगमात्रेणेति दृष्टान्तार्थः । विशदं स्पष्टं, अपरोक्षमिति यावत् । **तदभाव इति** । निर्विकल्पकसंसर्गाभाव इत्यर्थः । दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥

परिहरति—**मैवमिति** । अभिलापेत्यादिनोक्तं दूषणं परिहरति—**अभिलापेति** । **यद्भावाभावाभ्यामिति** । यस्यापारोक्ष्यस्य भावेन लिङ्गेन विस्फारिताक्षस्य पश्यामीति व्यवहारः प्रवर्तते तदभावेन लिङ्गेन न पश्यामीति । ततश्च त्रिरूपलिङ्गानुत्पन्नत्वान्नानुमानम्, स्वलक्षणविषयनिर्विकल्पकप्रत्यक्ष*विषयता नास्तीति न स्मृतित्वं, बाधकप्रत्ययाभावान्नाप्रामाण्यं, सर्वेषां सविकल्पकेनैव प्रत्यक्षेण व्यवहारदर्शनात्पारिशेष्यात्सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं प्रमाणत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायेणोपसंहरति—**अत इति** । ***स्यादेतत्** । स्वलक्षणभिन्नजातिगुणक्रियारूपविशिष्टार्थावभासकत्वेनातस्मिंस्तद्ग्रहणरूपं सविकल्पकं भ्रान्तिरेव । प्रयोगश्च सविकल्पकज्ञानमप्रमाणमर्थान्तरेऽर्थान्तरारोपेणोत्पद्यमानत्वात् ऊषरसलिलज्ञानवत् । नैतद्युक्तम् । पररूपेण हि परस्मिन्निरूप्यमाणे भ्रान्तिर्भवति जात्यादीनां च व्यक्त्यभेदाङ्गीकारेण पाररूप्याभावात् । अभेदे

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

नसमर्थेति । व्यभिचारादिति भावः । **विषयतेति** । सविकल्पके तदतिरिक्तस्य जात्यादेरधिकस्यापि भासनादित्यर्थः ।

जातिविशेषो हेषाशब्दश्रवणादश्वत्वं तस्मिन्नेव स्वलक्षणेऽनुमिमानोऽपि परोक्षं बुध्यते । वदन्ति हि 'अश्वोऽप्ययं न चक्षुषा तथावभासत' इति । प्रत्यासन्नस्तु वदति—'संप्रत्यश्वत्वमप्यस्य चक्षुषा पश्यामि न पूर्व'मिति । स्वलक्षणं तु प्रागपि विशदमेवेति सामान्यांशगत एवायं दूरसमीपवर्तिनः परोक्षापरोक्षविभागः, तस्मात्कारणकृतोऽयं विभागः ॥ * ॥ एकस्मिन्नपि हि विषयेऽक्षैर्जायमानं विज्ञानमापरोक्ष्यं जनयति लिङ्गादिजं तु नेति किं नोपपद्यते । ज्ञानजन्यो विषयगतः फलविशेषोऽयमापरोक्ष्यं नाम सर्वस्य संवेद्यः। यद्भावाभावाभ्यां लिङ्गाभ्यामक्षैः पश्यामि न पश्यामीति विस्फारिताक्षाणामेव व्यवहारः प्रवर्तते। अतोऽस्ति विकल्पस्यापि विशदावभासित्वमिति प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः ॥

ज्ञानस्य सविकल्पकत्वनियमस्तत्खण्डनं च ।

केचित्तु सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानं न निर्विकल्पकं नाम किंचिदस्तीति मन्यन्ते । तत्तु प्रतीति-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरितिचेत् । न । जात्यादिविशेषणस्याभेद एवोपपत्तेः सर्वदैव तदाकारबोधात् । प्रयोगश्च—विशेषणं विशेष्यादभिन्नं विशेष्ये सदा स्वानुरक्तबुद्धिजनकत्वात् स्वलक्षणस्वरूपवदिति । यद्यपि भिन्ना अपि लाक्षादयो भिन्ने स्फटिकादौ स्वानुरूपां बुद्धिं जनयन्ति तथापि—न सदेति तद्यवच्छेदः । जात्यादयस्तु न कदाचिदपि स्वलक्षणविविक्ताः स्वलक्षणं वा जात्यादिविविक्तमुपलब्धम् । नन्वस्तु नामैतज्जातौ, गुणकर्मणोस्त्वेतदसंभवः ताभ्यां वियुक्तस्यापि वस्तुनो ज्ञायमानत्वात्, विद्यमानेऽपि द्रव्ये पूर्वगुणविनाशस्योत्तरोत्पादस्य च दर्शनात् एवं कर्मण्यपि दर्शयितव्यम् । उच्यते—यद्यपि द्रव्यं तद्वियुक्तं दृश्यते तथापि तानि तद्वियुक्तानि न जातु दृश्यन्ते । यदि च तानि द्रव्याद्भिन्नानि भवेयुस्तदा द्रव्यवियुक्तान्यपि कदाचिदुपलभ्येरन् । नचैवं[1] तथा । कथं तर्हि द्रव्याभेदे पूर्वापरयोर्गुणकर्मणोर्नाशोत्पादौ । प्रत्यभिज्ञायते हि 'तदेवेदं द्रव्यं गुणकर्मणी च विनष्टे' इति । नैष दोषः । गुणकर्मविनाशे वस्तुनोऽपि ताद्रूप्येण विनाशाङ्गीकारात् रूपं हि तद्वस्तुनः कथं तद्विनाशे न नश्यतीति शक्यते वक्तुम् । वस्तुतस्तु गुणकर्मणोरपि नात्यन्तिको नाशो वस्त्वात्मना विद्यमानत्वात् । जातावप्येषैव गतिः । दृश्यते हि विनष्टे पिण्डेऽवियुक्ता पिण्डान्तरे जातिः । ननु भिन्ना अपि जात्यादयः समवायात् द्रव्ये स्वानुरक्तां बुद्धिं जनयिष्यन्ति । तदुक्तम् 'अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिह[1] प्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः स समवाय' इति । नैतद्युक्तम् । अयुतसिद्धयोः संबन्धित्वासंभवात् । तथाहि केयमयुतसिद्धिः, युतसिद्ध्यभावमात्रं, अपृथक्सिद्धिर्वाऽभिन्नाश्रयाश्रयित्वं वाऽपृथग्गतिमत्त्वं वा । नाद्यौ । अनिष्पन्नस्याविद्यमानत्वेन संबन्धाभावात्, सिद्धयोर्हि संबन्धिनोः संबन्धो भवति नासिद्धयोः । अतएव च न निष्पद्यमानयोः, निष्पत्त्युत्तरकालं च संबन्धे युतसिद्धताप्रसङ्गः युतसिद्धयोश्च पश्चात्संबन्धे हेत्वभावात्संबन्धो न स्यात् । नहि यथा पृथक्सिद्धयो रज्जुघटयोर्देवदत्तादिः संबन्धहेतुस्तथा जातिव्यक्त्योः संयोजकः कश्चिद्दृश्यते, समवायस्तु संबन्धरूपत्वादेव न संबन्धहेतुः । नापि तृतीयचतुर्थौ, जात्यादेर्व्यक्त्याश्रितत्वात् व्यक्तेश्च स्वावयवाश्रितत्वात् पृथग्गतिमत्त्वात् संबन्धहेत्वभावात् *षण्णामपि पदार्थानां परस्परसंबन्धो न प्रतीयेत । किंचायं समवायः समवायिभ्यां भिन्नो वा अभिन्नो वा । भेदेऽपि ताभ्यां संबद्धोऽसंबद्धो वा । तत्र यदि तावद्व्यतिरिक्तोऽसंबद्धश्च तदा समवायिभ्यः समवायस्य विश्लेषात्समवायिनोः परस्परविश्लेषः स्यात् । अथ संबद्धस्तत्रापि न तावत्संयोगः द्रव्ययोरेव तदभ्युपगमात् समवायान्तराभ्युपगमे त्वनवस्था स्यात् । अथ समवायिनोः स्वरूपमेव समवायो नान्येन संबन्धनीय इत्युच्यते तर्ह्यङ्गीकृतोऽभेदवादः । धर्मस्वरूपानुप्रविष्टस्याभावप्रसङ्गश्च । व्यतिरिक्तः संबध्यमानश्च समवायः संयोगवत्संबन्धान्तरमपेक्षेतैव, तस्मात्समवायासंभवादभेदपक्ष एव श्रेयानित्यलम् । अस्तु वात्यन्तभेद एव जात्यादेस्तथापि न सविकल्पकस्य मिथ्यात्वं, अन्यस्यान्यथा संवेदनेन बाधकप्रत्ययेन वा मिथ्यात्वं संभवति नान्यरूपसंवेद्यतामात्रेण, सर्वेषां तत्र संवादात् । यथा भावनाया धात्वर्थविशिष्टज्ञानं न मिथ्या भवति । तदुक्तम्—'यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः संवेद्येतान्यथा पुनः ॥ स मिथ्या नतु तेनैव यो नित्यमवगम्यते' ॥

इदानीं लौकिकानां बाहुल्येन सविकल्पके प्रत्यक्षशब्दप्रयोगात् इन्द्रियसंयोगजन्यत्वाच्च सविकल्पकमेव प्रत्यक्षं न निर्विकल्पकम् 'कल्पनापोढमभ्रान्त'मिति प्रत्यक्षलक्षणाभावादितिचेत्[2] । न । लोकविरोधेन लक्षणानादरणात् । लक्षणस्य निर्विकल्पकमात्रविषयत्वेनोपपत्तेश्च । उक्तंच—'वृद्धप्रयोगगम्याश्च शब्दार्थाः सर्व एव नः ॥ तेन यत्र प्रयुक्तोऽयं न तस्मादपनीयते ॥ सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः ॥ न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम् ॥' तथान्यत्राप्युक्तम्—'न

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

बाधकप्रत्ययसद्भावमाशङ्कते—**स्यादेतदिति । षण्णामपीति ।** गुणकर्मसामान्यविशेषाणां द्रव्येण सह समवायसंबन्धः परस्परं चैकार्थ समवायलक्षणः संबन्धः स सर्वोपि समवायं विना न प्राप्नोतीत्यर्थः । तदभ्युपगमांशसमवायस्याद्रव्यत्वा-

---

१ माधेयाधारभूतानां । २ भावादन्नेतिचेत् ।

विरुद्धं–प्रतीमो हि वयमक्षसंनिपातानन्तरमविविक्तसामान्यविशेषविभागं संमुग्धवस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानम् । तदभावे तु विकल्प एव न जायेत । विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं जातिविशेषं संज्ञाविशेषं चानुस्मृत्य तेन पुरःस्थितं वस्तु विकल्पयितव्यम् । नचार्थमदृष्टवतस्तत्स्मरणमाकस्मिकमेवोत्पद्यते । तस्मादस्ति निर्विकल्पकमपि ज्ञानम् ॥

अद्वैतमतेन निर्विकल्पकस्य सन्मात्रविषयत्वम् ।

तच्च सन्मात्रविषयमिति केचित् । भेदस्य विकल्पवेद्यत्वादगृहीते च भेदे विशेषाणामग्रहणात् । किंचेतरेतराभावो भेदो नचासौ प्रत्यक्षेण ग्रहीतुं शक्यते नतरां अविकल्पकेन । अतश्च 'नेह नानास्ति किंचने'त्यादिनिषेधानां प्रत्यक्षादिविरोधाभावात् 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुतिभिरद्वितीयं ब्रह्म सिद्धम् ॥

अद्वैतमतखण्डनम् ।

तदिदमतिसाहसम्—किं भवतो नीलपीतयोस्तिक्तमधुरयोः शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्चाविलक्षणा बुद्धिः । यद्येवं नात्रोत्तरं वक्तव्यम् । नच सत्स्वरूपे सविकल्पेन विशेषग्रहणमिति वाच्यम्, अविकल्पेन विकल्पस्यापि विलक्षणस्योत्पत्त्यसंभवात् ॥ * ॥ यच्चावश्यमिदमस्माद्भिन्नमित्येवं विकल्पेनैव भेदो ग्रहीतव्यो नाविकल्पेन तस्य ग्रहणं संभवतीति । न ब्रूमो भेदस्य ग्रहणं किंतु भिन्नानाम् । तेषामपि न भिन्नतया किंतु स्वरूपेण—यदन्यस्माद्भिन्नं नीलं पीतं वा तद्गृह्यत इति ब्रूमः । नहि नीलं पीतं वा भेदः, तयोर्हि धर्मो भेदः, तदग्रहेऽपि धर्मिणां ग्रहणं नानुपपन्नम् ॥ * ॥ यदि च सन्मात्रं प्रत्यक्षेण गृह्यते न नीलं पीतं वा ततो विकल्पेनापीदमस्माद्भिन्नमिति कथं भेदो गृह्येत । नहि सदेव सतो भिन्नमिति संभवति । तस्मान्नीलादिगुणानां पृथिव्यादिद्रव्याणां च प्रत्यक्षेण ग्रहणात्प्रपञ्चापलापः प्रत्यक्षविरुद्ध एव ॥ * ॥ यदि तु पृथिव्यादिप्रपञ्चं नापह्नुमहे तद्धर्मं तु भेदमेवेति ब्रूयात्, तदप्यशक्यम्, नीलपीतयोरितरेतराभावस्य प्रत्यक्षानुपलब्धिसिद्धस्यापह्नवासंभवात् ।

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ॥ अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते ॥' इति । अतः सविकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति कस्यचिन्मतं तद्दूषयितुमनुवदति—**केचित्त्विति** । दूषयति—**तन्नेति** । प्रतीतिमेव दर्शयति—**प्रतीम इति** । अनङ्गीकारे दोषमाह—**तदभाव इति** । कथं न जायेतात आह—**विकल्पयतेति** । सविकल्पकं हि संकेतग्रहणकालभाविशब्दादिस्मरणपूर्वकं, नचाकस्मादेव तत्स्मरणमाविरस्ति, निर्विकल्पकेन तु तत्संस्कारोद्बोधात्स्मरणोपपत्तिरित्यर्थः । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । व्यवहारानङ्गत्वान्न तत्प्रमाणमितिचेत् । न । तस्यापि व्यवहारोपयोगित्वदर्शनात् । दृश्यते हि वह्निना दह्यमानस्य सहसापसरणं तद्विमर्शानपेक्षमेव झटिति जायमानमुपलभ्यते । तिरश्चां बालानां च निर्विकल्पकेनैव सर्वो व्यवहारः, अगृहीतसंबन्धानां तेषां शब्दसंभिन्नार्थबोधासंभवात् । उक्तंच—'अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ॥ बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥ न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते ॥ तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवावगम्यते ॥' इति । आलोचनज्ञानमित्यनेन बोधकत्वं प्रामाण्यहेतुत्वेनोक्तम् । प्रथममित्यनेनास्तित्वं निर्विकल्पकत्वं च युक्त्या साधितम् । न विशेष इत्यनेन शुद्धवस्तुजत्वं विवृतम् ॥

अद्वैतवादिनस्तु सन्मात्रविषयकं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमित्याचक्षते तदुपन्यस्यति—**तत्सन्मात्रेति** । **भेदस्येति** । यत्र सविकल्पके भेदावगमस्तत्प्रत्यक्षमेव न भवतीति भावः । अस्तु वा सविकल्पकं प्रत्यक्षं तथापि न तेन भेदग्रहणं संभवतीत्याह—**किंचेति** । अभावस्य प्रत्यक्षानुपलब्धिगम्यस्य प्रत्यक्षेणाग्रहणमित्यर्थः । इदं चेतरेतराभावभेदवादी प्रष्टव्यः किं भिन्नयोरितरेतराभाव उताभिन्नयोः, आद्येऽन्यो भेदः अन्यश्चेतरेतराभाव इति स्यात् । अभिन्नयोरिति पक्षे कथमितरव्यपदेशः । तस्य भेदगर्भितत्वात् । कथं च तस्यैव तत्राभाव इति । अस्मिंश्च पक्षे वेदान्तिनामिष्टसिद्धिं दर्शयति—**अतश्चेति** ॥

दूषयति—**तदिदमिति** । वेदान्तवादिन आशङ्कामुद्घाटयति—**यदिति** । परिहरति—**न ब्रूम इति** । ननु भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वात्कथं तद्ग्रहणे तदग्रहणमित्युच्यते तत्राह—**नहीति** । दूषणान्तरमाह—**यदीति** । यदि निर्विकल्पकेन सन्मात्रमेव गृह्यते न वस्त्वन्तरमिति पक्षस्ततः सविकल्पकस्य तत्पूर्वकत्वात्सविकल्पकेनापि न वस्त्वन्तरं गृह्येतेत्यर्थः ।

प्रत्यक्षाभावोऽपि हि प्रत्यक्षवदेव प्रमाणान्तरेभ्यो वलीयान्, इतरथा शशे चतुष्पात्त्वाद्विषाणित्वमनुमीयेत, अतो भेदापलापो न संभवति ॥ * ॥ यदि त्वितरेतराश्रयतया इतरेतराभावग्रहणस्यानवक्लृप्तेरविद्यामात्रनिमित्तं तदित्युच्यते, तदपि—यदि भिन्नतया प्रतियोगिनमाश्रयं च गृहीत्वा तत इतरेतराभावो गृह्येत ततः स्यात्, नीलपीतयोस्त्वितरेतराभावानादरेण स्वरूपेण गृहीतयोः पश्चादितरेतराभावग्रहणे किमितरेतराश्रयत्वम् ॥ * ॥ यदि तु द्वित्वमपह्नूयते न पृथिव्यादयस्तेषां च मिथो भेदः तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम् । संख्यायाः प्रत्यक्षत्वात् । सत्यपि प्रत्यक्षविरोधे तदुपमर्देन प्रवर्तमानस्तद्बाधेनैवागमोऽद्वैतमवगमयतीतिचेत् । न । प्रवृत्त्यसंभवात् । प्रत्यक्षं हि निरपेक्षं शीघ्रं जायमानं स्वविरुद्धस्यागमिकज्ञानस्य पदपदार्थसंनिध्यपेक्षायोग्यत्वन्यायालोचनसापेक्षतया विलम्बितप्रवृत्तेः प्रवृत्तिमेव निरुणद्धि ॥ * ॥ किंचाशक्यमेव श्रुत्या प्रपञ्चस्यासत्यत्वं वोद्धुम् । बुध्यमाने हि श्रुतिरपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादसती वोद्धव्या स्यात् । कथंच श्रुत्यैव श्रुतेरसत्त्वं बुध्येत । असत्त्वेन हि प्रतीयमाना न प्रमाणं स्यात् । प्रमाणत्वे त्ववस्थिते[1] सत्तया प्रतीयमानायाः श्रुतेर्न मिथ्यात्वं शक्यं वक्तुम् । नह्येकस्यैव वस्तुनो युगपदेव सत्त्वमसत्त्वं च समुच्चित्य वोद्धुं शक्यम्, अन्यतरोपमर्देन ह्यन्यतरद्बुद्धावारोहति । ततश्च श्रुतिरस्तीतिचेत्, न प्रपञ्चस्याभावः संभवति । श्रुतेरपि प्रपञ्चत्वात् । नास्तिचेच्छ्रुतिः, प्रमाणाभावादेव न प्रपञ्चापलापः संभवति ॥ * ॥ ननु स्वयंप्रकाशं ब्रह्म किमस्यान्येन प्रमाणेन । भवतु ब्रह्म स्वयंप्रकाशं प्रपञ्चाभावस्य किमायातं, स हि प्रमाणमपेक्षतएव ॥ * ॥ कथं चाविद्यमानस्य प्रपञ्चस्य प्रतिभासः । अविद्ययेतिचेत्, कस्य पुनरियमविद्या । जीवानामितिचेत्, न, तेषामभावात् । भावे वा द्वैतप्रसङ्गः । ब्रह्मणि तु विशुद्धविज्ञानात्मके निरवकाशैवाविद्या । विद्यात्मकमपि[2] ब्रह्माविद्याशवलमिव भ्रान्त्यावगम्यत इति चेत्, कस्येयं भ्रान्तिः, यदि न कस्यचित्सूक्तम् । जीवानामिति[3] चेत्, न, तदभावात् । यदि ब्रह्मणः, नास्य भ्रान्तिः संभवतीत्युक्तम् । यदिच विद्यारूपेऽप्यविद्या स्यात् केनासावुच्छिद्येत । ध्यानादिभिरितिचेत् । न, तेषामप्यभावात्, भावे तु द्वैतापत्तिः । ब्रह्मणि तु सहावस्थानादविरुद्धाऽविद्या न तेनोच्छेत्तुं सा शक्या । ततश्चानिर्मोक्षप्रसङ्गः । तस्माद्ब्रह्मणः प्रशंसार्थैरस्थायित्वेन प्रपञ्चस्यासत्त्वमुपचरद्भिरौपनिषदैर्वादैस्तदनुसारिभिश्चेतिहासपुराणैर्भ्रान्तानां वाक्यतात्पर्यमजानानानां न्यायाभियोगशून्यानां प्रलापोयमद्वैतवाद इत्युपेक्षणीयः । तत्सिद्धमविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य विशेषविषयत्वम् ॥

निर्विकल्पकविषयकबौद्धमतखण्डनम् ।

अपरे तु स्वलक्षणमात्रगोचरं निर्विकल्पकमिच्छन्ति । तदपि प्रतीतिविरुद्धम् । प्रतीयते हि संमुग्धाकारं वस्तु सहसैव यत्पश्चाज्जातिद्रव्यगुणक्रियानामभिः पञ्चधा सविकल्पकेन विकल्प्यते गौरयम्, दण्ड्ययम्, शुक्लोऽयम्, गच्छत्ययम्, डित्थोऽयमिति । तत्र निर्विकल्पकमनेकाकारं वस्तु संमुग्धं गृह्णाति, सविकल्पं त्वेकैकाकारं जात्यादिकं विविच्य विषयीकरोति ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

*अथ सविकल्पकमपि सद्विषयमित्युच्येत तर्हि तेन भेदग्रहणानुपपत्तिरित्याह—**नहीति** । **प्रत्यक्षानुपलब्धीति** । इतरेतरभावः प्रत्यक्षेण ग्रहणयोग्यस्तदभावो योग्यानुपलब्धिगम्यो नापह्नोतुं शक्य इत्यर्थः । **ननु** भिन्नतया धर्मिणं प्रतियोगिनं च गृहीत्वेतरेतराभावरूपभेदग्रहणे इतरेतराश्रयः प्रसज्येतेत्याशङ्कां परिहरति—**यदि त्विति** । अथ द्वैतमात्रमपह्नूयते न पृथिव्यादिद्रव्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—**यदीति** । स्पष्टार्थोऽग्रिमग्रन्थः । दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । उपपादितमर्थं निगमयति—**तत्सिद्धमिति** ॥

मतान्तरमनुवदति—**अपरेत्विति** । स्वलक्षणं क्षणिकवस्तुमात्रं दूषयति—**तदपीति** । निर्विकल्पके जात्यादेरपि संमुग्धाकारेण प्रतीतेः स्वलक्षणमात्रगोचरत्वं प्रतीतिविरुद्धमित्यर्थः ॥

---

१ व्यवस्थिते. २ विद्यात्मके. ३ यदि जीवानां । न । तदभावात्.

प्रत्यभिज्ञायां बौद्धमतेन पूर्वपक्षः।

ननु षष्ठोऽपि विकल्पोऽस्ति तदेवेदमिति तत्कथं पञ्चधा विकल्प इत्युच्यते। नह्ययं जातिविकल्पो व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा ह्रीयम्। न संज्ञाविकल्पः। अनवगतसंज्ञानामपि भावात्। तिर्यञ्चोऽपि ह्यद्यजाताः स्वमातरं प्रथममुपलभ्य क्षणान्तरे पुनरुपलभमानाः सैवेयमिति शब्दानुवेधशून्यमेव प्रत्यभिजानन्ति, तस्मादियं षष्ठी कल्पनेति पञ्चविधत्वानुपपत्तिः ॥ * ॥ उच्यते—इयमेवास्माभिर्नामकल्पनेत्युच्यते। तथाहि डित्थोऽयमिति तावद्गौरयमितिवद्वासना डित्थात्मना वस्तु विकल्प्यते, न दण्डीतिवत्तत्संवन्धितया मत्वर्थानुपादानात्। तत्र न डित्थशब्दो जातिवदर्थस्यात्मा अत्यन्तभिन्नत्वात् यतस्तेनैवार्थोऽनुरज्येत। तदेतदेवं विज्ञेयम्—डित्थशब्देन तद्वाच्यं पूर्वावगतं डित्थमुपस्थाप्य तदात्मना पुरःस्थितोऽर्थो विकल्प्यते डित्थोऽयमिति ॥ * ॥ किमुक्तं भवति, योऽसावस्माकं डित्थः सोऽयं पुरःस्थितो नान्य इति। सेयं व्यक्तिप्रत्यभिज्ञैव पञ्चमीकल्पना। साच शब्दविदां नामरूषितैव भवतीति नाम विकल्पनेति व्यवह्रियते। एतेन यदाहुः—'डित्थोऽयमित्यशब्दाकारस्यार्थस्य शब्दाकारेण विकल्पनादप्रमाणं सविकल्पम्' इति तदपि निरस्तम्। नह्यत्र शब्दाकारेणार्थः प्रतीयते किंतु पूर्वावगतार्थस्मरणमात्रे शब्दस्य व्यापारः, तेन च स्मृतेनार्थेन तादात्म्येन पुरःस्थितार्थविकल्पनात्। आहच—'यदा तु यादृशः पिण्डः पूर्वं शब्दात्प्रतीयते ॥ तादृशस्मरणे हेतुः शब्दस्तत्र यथार्थते'ति। तस्मान्नामविकल्पेऽपि जात्यादिवन्नास्त्यतद्रूपारोपः। किं पुनर्जात्यादिभिर्विकल्प्यते, द्रव्यं, किं पुनरिदं द्रव्यं नाम, पृथिव्युदकतेजोवायुप्रभृति ॥

द्रव्याभावे बौद्धमतेन पूर्वपक्षः।

ननु रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम न किंचिदुपलभामहे। नच तस्योपलम्भकमस्ति, चक्षुरादीनां पञ्चानां रूपादिष्वेवोपक्षीणत्वात्। गन्धरूपरसस्पर्शसंघातः पृथिवी। रसरूपस्पर्शसंघात आपः। रूपस्पर्शसंघातस्तेजः। शब्दस्पर्शसंघातो वायुः। एवं रूपादिसंघातभेदादेव पृथिव्यादिविभागो न द्रव्यं नाम किंचिदिति सौगताः। तदयुक्तम्—आगमापायिषु रूपादिषु यदनुयायिप्रत्यभिज्ञा जायते तद्द्रव्यम्। दर्शनस्पर्शनाभ्यां चास्य ग्रहणम्। प्रत्यभिज्ञा च—यथा वदरफलं श्यामावस्थायां रक्तावस्थायां च यथा वा घटपिण्डकपालावस्थासु मृद्द्रव्यम्। अस्ति हि तत्र पिण्डावस्थाभेदे श्यामरक्तरूपभेदेऽपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञा—मृदियं पिण्डावस्थामपहाय घटावस्था संजाता श्यामिमानं च त्यक्त्वा

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

पञ्चधेत्युक्तिमसहमानः शङ्कते—**नन्विति**। परिहरति—**उच्यत इति**। अत्रैव मतान्तरमुपन्यस्यति—**एतेनेति**। अशब्दरूपाणामेव भावानां सविकल्पकज्ञाने शब्दाकारेण निरूप्यमाणत्वात् भवति पाररूप्ये मिथ्यात्वमित्यर्थः। निरासे कारणमाह—**नहीति**। तदुक्तम्—'न शब्दाभेदरूपेण बुद्धिरर्थेषु जायते। प्राक्शब्दाद्यादृशी बुद्धिः शब्दादपि हि तादृशी'। अत्रैव वार्तिककृत्संमतिमाह—**आह चेति**। परमार्थतस्तु नाध्यासो नापि मिथ्यात्वमिति भावः ॥ **ननु** गौरयमिति सामानाधिकरण्येन शब्दानुविद्धबोधात्तद्रूपसमारोपः स्यात्। अत्र ब्रूमः—यदि गोत्वादिरूपोऽर्थः सर्वदा शब्दाकारेणैव प्रतीयते तदा भेदाभावात्कुतोऽध्यासस्तदभावे च मिथ्यात्वं दूरापास्तम्। भेदावगतौ तु सुतरामध्यासाभावः, अतो भ्रान्त्यैवेयमध्यासकल्पना तद्वादिनां, अर्थशब्दज्ञानेषु त्रिष्वपि समाननिर्देशस्य भ्रान्तिमूलस्य संभवात्। यथाहुः—'शब्देनैव हि निर्देशो गृहीतेऽर्थेऽवगम्यते ॥ गौरित्येव च निर्देशो वाच्य*तद्बुद्धिवादिनाम्'। इदानीं मतान्तरनिराकरणेन रूपादिसंघातातिरिक्तं धर्मिणं स्थापयितुमाह—**किंपुनरिति** ॥

चक्षुरादीनामिति। एतदतिरिक्तद्रव्यमात्रबोधकषष्ठेन्द्रियस्याभावान्न द्रव्यसिद्धिरित्यर्थः। 'मन एव षष्ठमिन्द्रियमिति चेत्। न। तस्य स्वातन्त्र्येण वहिर्विषयव्यवस्थापनेऽसामर्थ्यात्। तदाहुः—'क्षीणानि चक्षुरादीनि रूपादिष्वेव पञ्चसु ॥ न षष्ठमिन्द्रियं तस्य ग्राहकं विद्यते वहिः ॥' इति। उपलम्भकाभावं परिहरति—**दर्शनेति** ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

दिति भावः। अव्याप्तिपक्षे दूषणमाह—**अथेति**। तदभावः इतरेतराभावः। **तद्बुद्धीति**। गौरिति हि शब्दो गौरित्यर्थः।

---

१ वकल्पते.

पक्वा सत्यरुणिमानं गृहीतवती । अनन्तरं घटावस्थामपहाय कपालिका जातेति । एवं तन्तुपटाद्यवस्थास्वपि द्रष्टव्यम् ॥

तर्कमतेनावयवेष्ववयव्युत्पत्तिः ।

ननु तन्तुपटादिषु द्रव्यान्तरोत्पत्तिरेवाभिमता, अन्यथा ह्यवयव्यपलापः स्यात् । नावयविनमपह्नुमहे, द्रव्यान्तरोत्पत्तिं तु नेच्छामः प्रतिपत्त्यभावात् । तन्तव एव हि संयोगविशेषादेकद्रव्यतामापद्यन्ते, अवयवी च भवन्ति तादृशाश्च पटजातिं स्थौल्यं च बिभ्रत ऐकपटस्थूलबुद्ध्या[1] गृह्यन्त इति लौकिकी प्रतिपत्तिः । अतो न द्रव्यस्य कदाचिदागमोऽपायो वा, घटपटगवाश्वशुक्लरक्ताद्यवस्थानामेवागमापायौ ॥ ❋ ॥ आह च—आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत् ॥ तद्धर्मि यत्र च ज्ञानं प्राग्धर्मग्रहणाद्भवे'दिति । तथा—'यादृशमस्माभिरभिहितं द्रव्यं तादृशस्यैव हि सर्वस्य गुण एव भिद्यते न स्वरूप'मिति । तत्सिद्धं द्रव्यम् । तच्च जात्यादिभिः पञ्चधा सविकल्पेन विभज्यते । अतः सविकल्पकमपि प्रत्यक्षं, तत्पूर्वकं चानुमानादीति सिद्धं तेषामप्यनिमित्तत्वमिति प्रत्यक्षसूत्रम्॥

धर्मे वेदप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः, तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥ ❋

अबोधको बोधको वा न तावद्बोधको विधिः ॥ शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥ ४७ ॥
समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् ॥ बोधकस्य विधेर्मात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ ४८ ॥

उक्तं प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वम् । ततएव तन्मूलपुरुषवचनस्याप्यनिमित्तत्वम् । एवं तर्हि शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्ष्यैव प्रामाण्यदर्शनात्तदभावे तस्याप्यप्रामाण्यादभावगम्यत्वमेवायातं धर्मस्येत्या-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

अत्र वार्तिककृत्संमतिमाह—**आह चेति** । आविर्भावतिरोभावधर्मकेषु रूपादिषु यदनुयायि तद्धर्मि यथाग्निसंयोगप्रच्यावितप्राग्रूपः समुपजातरूपान्तरश्च घटः स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानस्तदतिरिक्तो धर्मी । **ननु** रूपादीनामग्रहणे तस्यानवभासात्कथं तदतिरेकसिद्धिः । नैवम् । धर्माग्रहणेऽपि क्वचिद्धर्मिप्रतीतेः । दृश्यते च प्रदोषे शुक्लाग्रहणे ऽपि बलाकापङ्क्तिः । उपपादितमर्थं निगमयति—**अत इति** । **ननु** विस्फारितेऽपि चक्षुषि शब्दसंबन्धस्मरणोत्तरकालं पूर्वगृहीतानुसंधानेन चोत्पद्यमानत्वात् अनक्षजत्वेनाप्रत्यक्षत्वं, अनुभूते च वस्तुन्यभ्रष्टसंस्कारस्य जायमानत्वाच्च स्मृतित्वं सविकल्पकस्य । सत्यम् । तथापीन्द्रियार्थसंनिकर्षेणापरोक्षप्रतिभासतया चोत्पद्यमानत्वात्प्रत्यक्षत्वमव्याहतम् । नापि स्मृतित्वम् । पूर्वतोऽप्यधिकार्थप्रतिभासनात् । तथाहि—पूर्वकालविशिष्टः प्रतिपन्नोऽपीदानीं वर्तमानकालविशिष्टतया गृह्यते स एवायं देवदत्त इति । यथासामान्यप्रत्यभिज्ञायामपि पूर्वमन्यव्यक्तिगतत्वेन ग्रहणमासीत् इदानीमन्यव्यक्तिगतत्वेनानुभूयते । यद्यपि पूर्वेद्युरनवगतमपरेद्युरवगम्यते तथापि निर्विकल्पकलक्षणेनावगतं सविकल्पकलक्षणेनावगम्यत इत्यधिकार्थत्वम् । यथाहुः—'स्मर्येते शब्दसंबन्धौ माभूत्प्रत्यक्षता तयोः ॥ तदप्रत्यक्षभावेन न त्वर्थस्यापि वार्यते ॥ गृहीतमपि गोत्वादि स्मृतिस्पृष्टं च यद्यपि ॥ तथापि व्यतिरेकेण पूर्वबोधात्प्रतीयते ॥ व्यक्तिकालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो मितेः' । वस्तुतस्तु यथा ह्यालोकमनःसापेक्षतायामपि निर्विकल्पकस्याक्षजत्वं नापैति तथा सविकल्पकस्यापि स्मरणसापेक्षतायामक्षजत्वं नापैति । नच मिथ्यात्वं भवतीति तत्त्वम् । अतो लिङ्गलिङ्गिसामान्ययोरुक्तसंबन्धस्य च सविकल्पकप्रत्यक्षवेद्यत्वादुपपन्नमनुमानादीनां तत्पूर्वकत्वमित्युपसंहरति—**तत्पूर्वकं चेति** । अधिकरणं त्वेवम्—धर्मो विषयः प्रत्यक्षादिभिरपि गम्यते चोदनयैवेति संदेहः । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वेन प्रमेयावभासकत्वात् धर्मस्य च प्रमेयत्वात्प्रत्यक्षादिभिरपि गम्यत इति पूर्वः पक्षः । धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषयत्वात् अनुमानादेश्च तत्पूर्वकत्वाच्चोदनयैव गम्यत इति सिद्धान्तः ॥

औत्पत्तिकस्तु० ॥५॥ **ननु** प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वोपपादनेनार्थाच्चोदनैव धर्मे प्रमाणमित्यवधारणस्य सिद्धत्वात्किमुत्तरसूत्रेणेत्याशङ्क्य शङ्काविशेषनिराकरणार्थत्वं दर्शयितुमाह—**उक्तमिति** । **ननु** पौरुषेयस्यानिमित्तत्वे चोदनायाः किमायातमत आह—**एवमिति** । **ननु** लोकप्रसिद्धेरेव धर्माधर्मयोरवगतिसंभवात्कथमभावगम्यत्वोक्तिः । यदाह भगवान्वे-

---

[1] एकपटद्रव्यस्थूलबुद्धिभिः.

शङ्कानिराकरणाय चोदनायाः प्रामाण्यमुच्यते। सत्यम्। लोके प्रमाणान्तरमूलानां प्रामाण्यं अतन्मूलानां चाप्रामाण्यं दृश्यते, नत्वेवमपि सापेक्षं प्रामाण्यं किंतु स्वतएव। अनाप्तवाक्यस्य त्वप्रामाण्यं न मूलविरहात् किंतु दुष्टमूलतया शब्दस्य दुष्टत्वात्स्वाभाविकस्य प्रामाण्यस्यापवादात्॥

वेदस्यापौरुषेयत्वम्।

अपौरुषेये तु वेदे यद्यप्याप्तप्रणीतत्वं नास्ति तथापि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाभावादनाप्तस्पर्शनिमित्तदोषाभावाच्चानपोदितं प्रामाण्यं भवति। त्रेधा ह्यत्र पुरुषानुप्रवेशः—पदपदार्थसंवन्धद्वारेण वाक्यवाक्यार्थसंवन्धद्वारेण ग्रन्थस्यैव वा भारतादिवत्पौरुषेयत्वात्। नत्वेतत्त्रयमप्यस्ति, पदपदार्थसंवन्धस्य नित्यत्वमत्रौत्पत्तिकशब्देनोक्तं, वाक्यार्थस्य च पदार्थमूलत्वं वेदस्य चापौरुषेयत्वमुपरिष्टाद्वक्ष्यते॥

सामान्यतः प्रमाणलक्षणम्।

नच साक्षाद्बाधकमस्तीत्यव्यतिरेकशब्देनोच्यते। अनुपलब्धार्थत्वाच्च नानुवादलक्षणमप्रामाण्यम-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

द्व्यासः—'इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन्पदद्वये॥ आचण्डालं मनुष्याणामल्पं शास्त्रप्रयोजनम्॥' नन्वेवं पुण्यपापपदप्रमाणको धर्म इत्युक्तं भवति न लोकप्रमाणकः। मैवम्। तत्प्रयोगस्यैव लोकायत्तत्वादयमनुपालम्भः। नचाप्रमाणं लोकप्रसिद्धिः ब्राह्मणादिजातिविवेकस्य तदधीनत्वात्, सकलशब्दार्थावधारणस्य च तदायत्तत्वात्, अतो निषिद्धेऽपि प्रत्यक्षादौ नाभावः शङ्कितव्यः। सत्यमेवैतत्। प्रसिद्धेरेव तु प्रत्यक्षादिमूलान्तरनिषेधेन निर्मूलत्वमाशङ्क्य समूलतात्र प्रदर्श्यते। नच प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादिवत्स्वत एव प्रमाणं, स्मरणं हि प्रसिद्धिशब्देनोच्यते। तच्च प्रत्यक्षादिमूलमेव। अव्यवस्थिता च प्रसिद्धिः। नास्तिका ह्यहिंसामेव धर्ममाहुः। अन्ये तु प्राजापत्यादिकं तपः पीडात्मकत्वात्परपीडावदधर्म एवेत्याहुः। आर्यास्तु विधिनिषेधप्रमाणकौ धर्माधर्मौ संगिरन्ते। एवं परस्परविगानात्स्वतोऽप्रमाणमेव प्रसिद्धिः। नाप्यार्यप्रसिद्धेर्धर्मं प्रति प्रामाण्यमविगानादिति वाच्यम्। तस्य शास्त्रप्रामाण्यसिद्ध्युत्तरकालीनत्वात्। तथाच वक्ष्यति—'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वा'दिति। अतोऽभावगम्यत्वनिराकरणाय चोदनाप्रामाण्यमुपपादनीयम्। यथाहुः—'तस्मादभाववक्त्रस्थौ धर्माधर्मौ न शक्नुयात्॥ चोदना चेत्समुद्धर्तुं ग्रस्तौ तेनैव पश्यताम्॥' इति। प्रामाण्यमेव वक्तुं भूमिमारचयति—**सत्यमिति**॥

अपौरुषेयत्वमुपपादयितुमाह—**त्रेधाहीति**। सूत्रं योजयति—**पदेति**। नित्यत्वमत्र स्वाभाविकत्वं शब्दार्थयोर्नित्यः संवन्धो न समयलक्षण इत्यर्थः। *अनेन कारणदोषाभाव उक्तः। तस्याग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य ज्ञानं निमित्तं यस्माद्यमुपदेशः। **ननु** ज्ञानमुपदेश इति ज्ञानोपदेशशब्दार्थयोर्भिन्नार्थत्वात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः। उपदेशो हि शब्द उच्यते ज्ञानं चार्थावगमः। नच शब्द एव ज्ञानं भवति। यदाह भाष्यकारः—'उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम्'। नैष दोषः। एतस्य भावसाधनत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः स्यात्करणसाधनस्त्वसौ करणे ल्युट्। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं ज्ञापकं प्रमाणमिति यावत्। ततश्चायमर्थः—उपदेशः सविधिकं वाक्यं धर्मे ज्ञानं प्रमाणमिति। एतेनानुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं निराकृतम्। तदुक्तं—'उपदेशो हि भवति ज्ञानं तस्येति योग्यता॥ ज्ञायते येन तज्ज्ञानमेकाधिकरणत्वतः॥' अव्यतिरेकशब्देन वाधकप्रत्ययनिरासः। चकारात्संशयस्य। अर्थेऽनुपलब्धे इत्यनुवादत्वं निरस्यति। अतस्तच्चोदनाख्यं प्रमाणमेवानपेक्षत्वात्। नह्येवं सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यम्। अनाप्तप्रणीते हि वाक्ये प्रतिपत्तुः प्रमाणान्तरसंवादेन प्रामाण्यमाप्तप्रणीते तु तत्प्रमाणान्तरापेक्षा, चोदनायां त्वपौरुषेयत्वेनोभयापेक्षा नास्तीत्यनपेक्षत्वादित्युक्तम्। यथाहुर्वार्तिककाराः—'स्वप्रत्ययान्तरापेक्षा स्यादनाप्तनरोक्तिषु॥ आप्तोक्तिषु परापेक्षा नोभयं चोदनासु तदि'ति॥ वादरायणग्रहणं तु पूजार्थम्। वादरायणस्याप्येतन्मतमित्यर्थः॥

पिण्डितार्थं दर्शयति—**एतच्चेति**। ननु ज्ञानशब्देनैव प्रामाण्यमुपदेशस्योक्तमतस्तत्प्रमाणमिति व्यर्थम्। सत्यम्। नानेन तस्यैव पुनः प्रामाण्यमुच्यते, किंतु निरपेक्षत्वेन कार्येऽर्थे शब्दस्य यत्प्रामाण्यं तत्स्वत इति नानर्थक्यम्। यथाहुः—'औत्पत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निवार्यते॥ अवाधोऽव्यतिरेकेण स्वतस्तेन प्रामाणता॥ सर्वस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा'॥ अनुपलब्ध इत्युपदेशाख्यप्रमाणविषयविशेषणम्। प्रत्यक्षादयस्तूपलब्धेष्वपि प्रवर्तन्त इति भावः। सर्वग्रहणं

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

गौरिति ज्ञानमित्यर्थः। औत्पत्तिकस्तु पुण्यमारामतडागादि। पापं परगृहदाहादि। पश्यतामित्यनादरे षष्ठी। **अनेनेति**।

स्तीति 'अर्थेऽनुपलब्धे' इत्यनेनोक्तम् । एतच्च विशेषणत्रयमुपाददानेन सूत्रकारेण कारणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहीतग्राहिज्ञानं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं सूचितम् ॥

प्रभाकरमतेन प्रमाणलक्षणम् ।

नन्वेवं धारावाहिकेषूत्तरेषां पूर्वगृहीतार्थविषयकत्वादप्रामाण्यं स्यात् तस्मादनुभूतिः प्रमाणमिति-प्रमाणलक्षणम्, स्मृतिव्यतिरिक्ता च प्रतीतिरनुभूतिः । स्मृतिश्च संस्कारमात्रजं ज्ञानमभिधीयते । मात्रग्रहणं च संस्कारसध्रीचीनेन्द्रियजस्य प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वप्रसङ्गेनाप्रामाण्यं माप्रसांक्षीदित्येवमर्थम् । तदेवं संस्कारातिरिक्तकारणजन्यं ज्ञानं प्रमाणमित्युक्तं भवति, तदिदं स्वप्रदर्शने तावदव्यापकम्, संस्कारमात्रजस्यापि ज्ञानस्य स्वरूपे कर्तरि च प्रामाण्यमिष्टं भवताम् ॥ * ॥ अथ स्मर्तव्यापेक्षयैव स्मृतेः स्मृतित्वं तद्विषयसंस्कारजत्वात्, स्वरूपकर्त्रपेक्षया त्वनुभूतिरेव, अतः सिद्ध्यति प्रामाण्यमित्युच्यते । एवं तर्हि मात्रग्रहणमनर्थकम्, प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभूतांशापेक्षयैव स्मृतित्वात्तत्र चाप्रामाण्यमिष्टमेव, यत्र त्वंशे प्रामाण्यं तत्रानुभूतिरेव सा ॥ * ॥ किंचानुवादानां 'य एवंविद्वान्पौर्णमासी'मित्यादीनामपि संस्कारमात्रजत्वाभावात्प्रामाण्यं स्यात् । भवत्विति चेत् । न । लोकविरोधात् । तथा लौकिकमपि वाक्यं वक्तृज्ञानानुमितेऽर्थेऽनुवादकतया प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात् । नचैतदिष्टं भवताम् । असंनिकृष्टग्रहणमनुवादानां शास्त्रत्वनिवृत्त्यर्थमित्यङ्गीकरणात् ॥ * ॥ अथानपेक्षं प्रमाणं यत्स्वविषये प्रमाणान्तरं नापेक्षते तत्प्रमाणम् । अनुवादानां तु पुरोवादसापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति । एवं तर्हि लौकिकं वाक्यमप्यनुमितेऽर्थे प्रवर्तमानमनुमानस्य शङ्कानिराकरणमात्रौपयिकत्वादर्थप्रतिपादने तदपेक्षाभावात्प्रमाणं स्यात् ॥ * ॥ तथानुमानस्य प्रामाण्यं न स्यात्, तद्धि नियमग्रहणमपेक्षते । नच गृहीतमर्थं मात्रयाप्यधिकं गृह्णातीति भवतां दर्शनम् । पीतशङ्खज्ञानमप्यनुभूतित्वात्प्रमाणं स्यात् । इष्टमेवेति वदतो लोकविरोधः । तस्माद्यथार्थमगृहीतग्राहिज्ञानं प्रमाणमिति वक्तव्यम् । धारावाहिकेष्वप्युत्तरोत्तरेषां कालान्तरसंबन्धस्यागृहीतस्य ग्रहणाद्युक्तं प्रामाण्यम् ॥

कालप्रत्यक्षनिरूपणम् ।

सन्नपि कालभेदोऽतिसूक्ष्मत्वान्न परामृष्यत इति चेत्, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानांप्रियः । यो हि समानविषयया विज्ञानधारया चिरमवस्थायोपरतः सोऽनन्तरक्षणसंबन्धितयार्थं स्मरति । तथाहि

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

चोत्पत्तिविनियोगप्रयोगविध्यभिप्रायम् । ननु 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति चोदनाप्रामाण्यं प्रतिज्ञातं 'तस्य ज्ञानमुपदेशः' इत्युपदेशस्य साधितमित्यसंबद्धमिव । मैवम् । उभयोरेकार्थत्वात् । उक्तंच—'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः' इति ॥

अर्थेऽनुपलब्ध इत्येतदाक्षिपति—**नन्विति** । उपलब्धार्थविषयस्यापि लोके प्रामाण्याङ्गीकारादिति भावः । किं तर्हि प्रमाणलक्षणमित्यपेक्षायामेकदेश्यभिमतं लक्षणं दर्शयति—**तस्मादिति** । दूषयति—**तदिदमिति** । तस्यापि ज्ञानस्य तेनात्मांशस्वात्मांशयोः प्रामाण्याङ्गीकारादित्यर्थः । अतिव्याप्तिमाह—**किंचेति** । वाक्यत्वादिष्टमेव प्रामाण्यमित्यभिप्रायेणाह—**भवत्विति** । अनिष्टत्वे नियामकमाह—**असंनिकृष्टेति** । शास्त्रं शब्दविज्ञानादित्यत्रेत्यर्थः । निराकरोति—**एवमिति** । अनुमितेऽप्यर्थे प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात् । अत्र हेतुः स्वार्थप्रतिपादने प्रमाणान्तरापेक्षाभावात् । **नन्वनुमानमपेक्षत एवेत्याशङ्क्याह—अनुमानस्येति** । अनुमानं तु वाक्यस्य निर्मूलत्वशङ्कानिराकरणमात्र एवोपयुज्यते नत्वर्थप्रतिपादने तदपेक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वनुमानस्य स्वसिद्ध्यर्थं नियमग्रहणापेक्षा ननु स्वार्थप्रतिपादन इत्याशङ्क्याह—**नचेति** । यद्यपि मतान्तरेऽनुमानस्याधिकार्थविषयत्वं तथापि तन्मते नास्तीत्यर्थः । अतोऽस्मदुक्तमेव लक्षणं ज्याय इत्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥

उत्तरोत्तरेषां ज्ञानानाम् । चोदयति—**सन्नपीति** । कालस्य परोक्षत्वात्प्रत्यक्षधर्मस्य तन्तुनभःसंयोगवदप्रत्यक्षत्वात्तद्भेदस्यापरमर्श इति भावः । **कालभेदे त्विति** । अयमाशयः—नास्माकं वैशेषिकादिवदप्रत्यक्षः कालः किंतु प्रत्यक्ष एवास्मिन्क्षणे मयोपलब्ध इत्यनुभवात् । अरूपस्याप्याकाशवत्प्रत्यक्षत्वं भविष्यति । नहि रूपिप्रत्यक्षमित्यस्माकं प्रत्यक्षलक्षणं

किमत्र घटोऽवस्थित इति पृष्टः कथयति—अस्मिन्क्षणे मयोपलब्ध इति। तथा प्रातरारभ्यैतावत्कालं मयोपलब्ध इति। कालभेदे त्वगृहीते कथमेवं वदेत्। तस्मादस्ति कालभेदपरामर्शः। तदाधिक्याच्च सिद्धमुत्तरेषां प्रामाण्यम् ॥ * ॥ **ननु** यथार्थतापि चेत्प्रमाणलक्षणम्, उष्णजलज्ञानमप्रमाणं स्यात्। इष्टमेवैतत्। **ननु** लोकविरोधः स्यात्। स्यात् यद्ययथार्थतां जानन्त एव लौकिकाः प्रामाण्यं मन्वीरन्। ते तु यथार्थतामेवैतस्य मन्वानाः प्रामाण्यमभ्रान्तत्वं च मन्यन्ते। येत्वयथार्थतां जानन्ति ते नैव प्रामाण्यं मन्यन्ते, नाप्यभ्रान्तताम्, तस्मान्नास्ति विरोधः ॥ * ॥ पीतशङ्खज्ञानस्यापि स्मृतित्वाभिमानादनुभूतित्वापरिज्ञानादप्रामाण्यं मन्यन्ते, अतोऽस्माकमपि नास्ति विरोध इति चेत्, तदयुक्तम्। नहि लौकिकाः शुक्तिरजतज्ञानेऽपि स्मृतित्वं मन्यन्ते, नतरां पीतशङ्खज्ञाने।

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

किंतु संविदेव परोक्षापरोक्षनिर्भासा जायमाना इदं प्रत्यक्षमिदमप्रत्यक्षमिति विभजते। विस्फारिताक्षस्य तु भवत्येवोत्तरोत्तरक्षणेसंभिन्नावभास इति। प्रमाणलक्षणेऽव्याप्तिं शङ्कते—**नन्विति**। इष्टापत्त्या परिहरति—**इष्टमिति**। विरोधं परिहरति—**स्यादिति**। इदानीमनेनैव न्यायेनैकदेश्यपि स्वमते लोकविरोधपरिहारं शङ्कते—**पीतशङ्खेति**। येत्वनुभूतित्वं जानन्ति ते तु प्रामाण्यमेव मन्यन्त इति नास्ति विरोध इत्यर्थः। परिहरति—**तदिति**। यत्र प्राभाकरमते शुक्तिरजतज्ञाने स्मृतित्वं संभाव्यते तत्रापि न लौकिकानां स्मृतित्वाभिमानः किमु वाच्यं पीतशङ्खज्ञान इत्यर्थः। उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति**। अत्र सूत्रकारेण चोदनोपदेशशब्दाभ्यां विधिराश्रितस्तत्प्रयोजनं न पश्यामः। न तावत्साध्यसाधनभावावगमः विधिं विनाप्याख्यातेषु साध्यसाधनभावावगमोपपत्तेः। आख्यतप्रत्ययो हि करोत्यर्थरूपां भावनामवबोधयति, साच साध्यसाधनभावमन्तरेण नोपपद्यते। यथा हि लोके ओदनं पचतीत्युक्ते पाकौदनयोः साध्यसाधनसंबन्धबुद्धिरेवं 'स्वर्गकामो यजत'इत्यतोऽपि यागेन स्वर्गः सिध्यतीति गम्यत एव, आख्यातप्रयोगस्य च सर्वत्र भावात्। तेन विना च साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य स्वार्थपर्यवसानाभावात्। अथ तस्याः साध्यसाधनमात्रेणोपपत्तेः स्वर्गस्यैव साध्यत्वं यागस्य च साधनत्वमित्ययमर्थो विधिंविना न सिध्यतीत्युच्येत। तन्न। 'स्वर्गकामो यजत'इत्यत्र स्वर्गयागाभ्यामन्विता भावनावगम्यते। तत्र स्वर्गस्येष्यमाणत्वेनावगमात्साध्यत्वमेव युक्तं, यागस्य तु योग्यत्वात्संनिधेश्च तत्साधनत्वमिति नास्ति विधेः प्रयोजनम्। अथोच्येतानुष्ठितो यागादिर्धर्मो नचानुष्ठानं प्रवर्तकादृते संभवति। अतः प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विध्याश्रयणमिति। तदपि न। तत्प्रयोजनार्थिन इच्छयैव तत्र प्रवृत्तिसिद्धेः अनिष्टेषु विधिशतेनाप्यप्रवृत्तेः इतिकर्तव्यतांशेऽपि करणोपकारकत्वज्ञानात्प्रवृत्तिः। नाप्यधर्मवर्जनार्थो विधिः प्रतिषेधादेव नञस्तत्सिद्धेः। श्रूयमाणोऽपि विधौ रागादिलक्षणामेव प्रवृत्तिमनुवदेत् यद्धननं कुर्यादिति। **ननु** विधायकः स्यात्। एषा हि तत्र वचनव्यक्तिः यद्धन्यात्पिवेद्वा तन्नेति। अविधायकत्वे युक्तिकलापस्तात्पर्यटीकायामवगन्तव्यः। अतोऽनर्थको विधिप्रामाण्यप्रतिपादनग्रहोऽपौरुषेयः शब्दो धर्मे प्रमाणमित्येतावदेव वक्तव्यम्। उच्यते—यदुक्तं समभिव्याहारादेव स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभाव इति। तन्न। यजत इति पदश्रुत्या समभिव्याहाररूपवाक्यबाधेन भाव्यांशे धात्वर्थस्यैव निवेशनात्, विधौ तु सति समानप्रत्ययोपात्तविध्यवरुद्धा भावना विधेः प्रवर्तनाशक्तिरक्षार्थं विप्रकृष्टमपि पुरुषार्थरूपं स्वर्गादिफलं भाव्यत्वेन गृह्णाति यागं च साधनत्वेनेति श्रेयःसाधनत्वेन यागादेर्धर्मत्वसिद्धिर्विधेः प्रयोजनम्। यथाहुः—'विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते ॥ श्रुतस्वर्गादिबाधेन धात्वर्थः साध्यतां व्रजेत् ॥ विधौ तु तमतिक्रम्य स्वर्गादेः साध्यतेष्यते ॥ तत्साधनस्य धर्मत्वमेवं सति च लभ्यते ॥' **ननु** भावनासामर्थ्यादेव पुरुषार्थस्य भाव्यत्वसिद्धिः। पुरुषप्रयत्नरूपा हि सा, नह्यपुरुषार्थे चेतनस्य प्रयत्नः संभवति, पदश्रुत्या च यागस्य तत्साधनत्वावगतिरिति किं विधिना। मैवम्। प्रयत्नस्येच्छायोनित्वे तस्याश्च श्रेयःसाधनत्वज्ञानाधीनत्वात्तज्ज्ञानस्य च विधिंविनानुपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन ॥

अत्रेदमुच्यते—यदुक्तं विधौ सति पुरुषार्थः साध्यो लभ्यत इति तदनुपपन्नम्। विध्यनिरूपणात्। तथाहि—किं लिङादिशब्दविशेष एव विधिस्तद्व्यापारातिशयो वा कोऽपि, तदर्थभेदो वा। नाद्यः। आप्ते हि बुद्धिपूर्वकारिणि प्रवर्तके भवति प्रवृत्तिविषयव्यापारस्य फलवत्त्वाध्यवसायः। शब्दस्त्वचेतनोऽस्मिन्प्रवर्तयत्यपि न पुरुषार्थफलप्रतिलम्भः। नहि प्रबलपवनाभिहतो गर्ते निपतन्फलं लभते। किंच प्रमाणानां प्रमेयोपदर्शना*दन्यत्र व्यापारो न दृष्टचरः। प्रत्यक्षं हि रूपादीनुपदर्शयति नतु प्रवर्तयति शब्दोपि प्रमाणमतस्तदपि न प्रवर्तयेत्। प्रवर्तकत्वेन च प्रमाणानां *त्रैफल्यं नोप-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

तत्प्रमाणमित्यनेनेत्यर्थः। तत्र यागादौ। **अन्यत्रेति**। पुरुषप्रवर्तन इत्यर्थः। **त्रैफल्यं** हानोपादानादि। ज्ञानादीत्यादिश-

---

१ मेव मन्यमानाः. २ संभिन्नविषयावभास इति.

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

पद्येत । उपादानमात्रस्यैव फलत्वापातात् । कण्टकादिषु प्रत्यक्षेषु प्रवर्तमानो जिहासन्नपि तान्गृह्णीयात् । प्रयोगश्च—शब्दो न प्रवर्तकः प्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिवत् । शब्दस्य प्रवर्तकत्वे नित्यत्वात् सर्वदैव प्रवृत्तिप्रसङ्गः संबन्धज्ञानाद्यपेक्षा च न स्यात् । *कारकाणां तथापेक्षाभावात् । अतएव न शब्दव्यापारोपि विधिः । अस्तु तर्हि लिङादीनामभिधेय एवाभिधाख्यो व्यापारो विधिः । मैवम् । कार्योन्नेयस्य तस्याभिधेयत्वानुपपत्तेः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दाभिधेयत्वाभ्युपगमात् । अभिधानोपगमे चानवस्थापातात् विशेषहेतोरभावाच्चा*भिधामात्रस्य प्रवर्तकत्वप्रसङ्गः । *अनभिधेयत्वे त्वशब्दार्थस्य भावनासमभिव्याहारानुपपत्तिः । अस्तु तर्हि कार्यरूपोऽर्थभेदो विधिः तस्यच प्रमाणान्तरागोचरत्वेन चोदनामात्रविषयत्वादपूर्वत्वम्, कालत्रयविपरिवर्त्यर्थगोचराणि प्रमाणान्तराणि, कार्यं त्वपरामृष्टकालभेदं स्वप्रमाणादवगम्यते । कालत्रयापरामर्शादसदेव कार्यमापद्येत इतिचेत् । न । कालेनैकान्तात् । नहि कालः कालान्तरावच्छिन्नो न च नास्ति । कालान्तरावच्छेदे त्वनवस्था स्यात् । कार्यमेव च मनसि विपरिवर्तमानं नियुङ्क्त इति साम्येन नियोग इत्युच्यते । ननु नियोक्तृव्यापारो नियोगो नच वेदे नियोक्तास्ति अपौरुषेयत्वात् शब्दस्यानियोक्तृत्वात् । मैवम् । तस्य व्यापारत्वानङ्गीकारात् । अदूरविप्रकर्षेण तु नियोगादिपदप्रयोगः । कथमनन्यगोचरे कार्यात्मनि व्युत्पत्तिः, तदभावे वा कथं शब्दात्प्रतिपत्तिः । सत्यमेतत् । तथापि लिङादीनां सकलेतरशब्दविलक्षणः कोऽपि महिमा यदविदितसमया अपि स्वार्थं गमयन्तीति कल्प्यते । अथवा कार्यमात्रे संकेतग्रहो योग्यतया च वेदे कार्यविशेषावगतिरिति न किंचिदनुपपन्नम् । अतः कार्यमेव विधिरित्याचार्याः प्रतिपेदिरे । प्रेषणादीनां तु वेदे व्यभिचारात् । एवं तर्हि इष्टाभ्युपायता लिङादीनामर्थो भविष्यति प्रवृत्तौ तस्य सर्वत्राव्यभिचारात् प्रवृत्तिहेतुत्वेन तस्यैव प्रवर्तनारूपत्वात् । अतस्तदेव लोकवेदसाधारणं चोदनोपदेशादिशब्दवाच्यं लिङादीनामर्थ इति युक्तम् । एतच्चायुक्तं प्रतीतिविरोधात् । लिङादिश्रवणानन्तरं प्रवर्तनाया एवावगमात् नेष्टाभ्युपायत्वावगमः । नन्विष्टाभ्युपायतैव प्रवर्तना । नेति ब्रूमः । 'तरति मृत्यु'मित्याद्यर्थवादादपि तदवगतेस्तत्रापि विधित्वप्रसङ्गः । ननु यागेनेति तृतीयया विधौ साधनत्वावगतिर्नार्थवादे तदभावात् । स्यादेवं यदि यागेनेति तृतीया श्रूयेत । विधेरेवायं महिमा यदतृतीयान्तोपि यजिः करणतया निर्दिश्यते । किंच इष्टाभ्युपायो यागः यागेन स्वर्गः सिध्यतीत्यादौ विधित्वप्रसङ्गः स्पष्टमेवेष्टाभ्युपायत्वावगमात् । अनन्तरं नैवमपि यागस्वर्गयोः साध्यसाधनसंबन्धसिद्धिः । नियोगो हि तदा साध्यो नच साध्यद्वयमेकत्र समवैतीत्यादिना नियोगविचारः प्रस्तावितः सोऽनुपयुक्तत्वादस्माभिरुपेक्षितः ॥

अनन्तरं यथावार्तिकमेवानुसंधास्यामः । एवं हि वार्तिककृता भावार्थाधिकरण उक्तं 'लिङादिशब्दानां पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापारोऽभिधात्मिका भावना विधि'रित्यादिना वार्तिकानुसारेण विधिस्वरूपं निरूपितं सुचरितमिश्रैस्तदेवास्माभिः संक्षिप्यते । द्वे किल भावने मीमांसकाः संगिरन्ते शब्दात्मिकार्थात्मिका चेति । तत्रार्थात्मिका स्वर्गादिफलकर्मिका यागादिधात्वर्थकरणिका स्ववाक्यप्रकरणान्यप्रकरणानारभ्यवादस्मृतिलोकाचारप्राप्ततत्तदितिकर्तव्यतावती तत्रतत्र सिध्यतीति । शब्दात्मिका तु लिङादिशब्दानां प्रयोजकानां प्रयोज्यपुरुषकर्मिका अभिधासंबन्धज्ञानकरणिका अर्थवादोदितप्राशस्त्येतिकर्तव्यतावतीति विवेकः । शब्दव्यापाररूपाप्यभिधा शब्दात्मिका व्यापारतद्वतोरनतिरेकात् । द्रव्यमेव हि पूर्वावस्थातः प्रच्युतं परावस्थामप्राप्तं पूर्वापरीभूतं व्यापारशब्दवाच्यम्, भावनाहि लिङादिभिरभिधीयमाना न स्वरूपमात्रेण वर्तमानापदेशवदभिधीयते । किं तर्हि कुर्यादिति प्रवृत्तिविषयतया । अतो लिङादीनामभिधा पुरुषकर्मिकेत्युच्यते । उक्तंच—'पुरुषं हि वदन्ति भावये'दिति । लिङादिश्रवणानन्तरं प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययः सर्वस्य भवतीत्यविवादम् । प्रवृत्तिहेतुस्वरूपे तु विप्रतिपत्तिः । तत्र संभावितानामन्येषां प्रवृत्तिव्यभिचारित्वात्प्रमाणान्तरागोचरे च प्रवृत्तिहेतौ व्युत्पत्त्यसंभवात् । अभिधेयप्रत्ययबलोन्नीयमानस्वरूपं लिङादीनामभिधानमेव प्रवृत्तिहेतुरिति युक्तं स एव प्रवर्तना पुरुषप्रवर्तकत्वात् । लिङादिव्यापारोऽपि सन् अभिधेयप्रत्ययहेतुत्वादभिधेय इत्युच्यते । यतः प्रवृत्तिदर्शनं तद्व्यापारः प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुत्वात् । नच शब्दान्तरेभ्यः प्रवृत्तिरुपलभ्यतेऽतो न तदभिधासु प्रवर्तनात्वप्रसङ्गः । यत्तु कार्योन्नेयत्वादनभिधानमुक्तं तन्न । भावनावगतिरूपस्य कार्यस्य वर्तमानापदेशेष्वपि प्रसङ्गात् । प्रवर्तेहमिति ज्ञानं तु प्रवर्तनाज्ञानोत्तरकालीनं न तदुन्नायकं अतोऽनन्यप्रमाणकत्वादुपपन्नमभिधेयत्वमभिधायाः । नापि व्युत्पत्तिविरहः । प्रवृत्तिहेतुत्वेनैवार्थापत्तितस्तदवगमात् । तथाहि—'यत्र तावल्लिङादिभ्यः प्रवृत्तिरुपलभ्यते तत्र मया प्रवर्तितव्यं इत्यन्तः संकल्पात्मा लिङ्वृत्तिविशेष उन्नीयते । अप्रवर्तमाना अपि लिङ्श्राविणः प्रवर्तस्वेति मामयमाहेति वक्तारं निर्दिशन्ति । तेनावगम्यते प्रवृत्तिहेतुरभिहितो लिङा सच नर्ते व्यापारात्सिध्यति ।

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

ब्दात्स्वरूपज्ञानम् । **कारकाणामिति** । शब्दस्यापि प्रवृत्तिकारकत्वादिति भावः । कार्योन्नेयस्य अर्थप्रतीत्याख्यकार्योन्नेयस्येत्यर्थः । **अभिधामात्रस्येति** । वेदादिशब्दाभिधाया अपीत्यर्थः । **अनभिधेयेति** । अत्र लिङादिव्यापाराभि-

१ कालक्रिया. २ नियोगव्यापारो.

तस्मात्सूक्तम् 'अर्थेऽनुपलब्धे' इति ॥ * ॥ वृत्तिकारस्त्वन्यथेदं वर्णयांचकारेत्येवमादिनोपवर्षमतेन। 'तस्य निमित्तपरीष्टि'रित्येवमादिसूत्रत्रयमन्यथाकृत्वा व्याचष्टे भाष्यकारः, तत्र निमित्तसूत्रेण तावत्प्रतिज्ञातस्य चोदनाप्रामाण्यस्य परीक्षापदेशेन स्वतःप्रामाण्यं हेतुरित्युच्यते ॥

प्रमाणानां स्वतःप्रामाण्यम्।

प्रसिद्धानि हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तदन्तर्गतं च शास्त्रं, अतस्तदपि प्रसिद्धमेव। नच प्रसिद्धस्य प्रमाणस्य प्रामाण्यमन्येन परीक्षितव्यम्, स्वतएव तस्य स्वविषयोपस्थापनसामर्थ्यात्। यदि च परीक्ष्येत, ततो येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था स्यात्। तस्मात्प्रसिद्धत्वात्प्रमाणस्य चोदनापि प्रमाणमिति ॥ * ॥ **ननु** न ज्ञानमुत्पन्नमित्येवार्थतथात्वमध्यवसातुं शक्यम्—प्रसिद्धतरस्यापि प्रत्यक्षस्यायथार्थस्योत्पत्तिदर्शनात्, यथा—शुक्तिकायां रजतमिति प्रत्यक्षमेवायथार्थं न शुक्तिकायां रजतज्ञानस्य, प्रत्यक्षाभासत्वात् ॥

प्रत्यक्षलक्षणं, प्रत्यक्षखण्डः।

किंपुनराभासासंकीर्णं प्रत्यक्षलक्षणम्। तद्दर्शयति—'तत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मसत्प्रत्यक्षम्—यदाभासं विज्ञानं तेनेन्द्रियाणां संप्रयोगे यद्विज्ञानं तत्सत्प्रत्यक्षम्। तत्सतोर्व्यत्ययादा-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

एतदेवास्यानन्यप्रमाणकत्वं यत्प्रवर्तकत्वेन शब्दादवगम्यते नतु प्रवर्तनास्वरूपमेवान्यतो नावगतं येन व्युत्पत्तिविरुध्येत। नचाभिधानादभिधीयत इति मन्तव्यम्। अभिधाशब्दवदुपपत्तेः। यदेव हि शब्दश्रवणानन्तरं बुद्धौ विपरिवर्तते तदभिधेयम्। उक्तंच—'लिङादिभ्यः प्रवृत्तिहेतुरवगम्यते, नच लिङादीनामभिधानव्यापारादन्यः प्रवृत्तिहेतुः शक्यो निरूपयितु'मिति। नाप्यनवस्था तदभिधानस्य शब्दादप्रतीतेः प्रवर्तनामात्रस्यैव प्रतीतेः। नापि लिङादिस्वरूपाभिधानापत्तिः स्वयमेव तद्व्यापारस्य वैलक्षण्यात्, अतो लिङादीनामभिधा प्रवर्तना सोयं विधिः। आहच—'अभिधा भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः' इति। तदनेनैव रूपेण विधिना संबद्धा भावना प्रवृत्तिविषयतयावगता फलवत्तया निश्चीयते तथावगता चानुष्ठीयते फलवत्ता च विधिशक्तिमवसीदन्तीमुत्तभ्नाति। सागरं तरेदित्यादौ तु सन्नपि लिङ्व्यापारो निर्वाहिकायाः फलवत्ताया अभावात् न निर्वहति। तदभावश्चानाप्तवाक्यत्वात्। वेदे त्वपौरुषेयत्वान्न पुरुषदोषशङ्कापीत्युपपन्नम्। विधौ तु तमतिक्रम्येति। 'सुचरितमिश्रनिरूपितविधितत्त्वमिदं मयात्र संक्षिप्तम् ॥ वार्तिकराणकटीकाविरोधपरिहारस्तु संचिन्त्यः'। वार्तिकटीकाद्यनुगुणं तु विधितत्त्वमस्माभिरर्थवादाधिकरणे निरूपणीयम्। अधिकरणं त्वेवं—विधिरवोधको वोधको वेति संशयः। अलौकिके धर्मे विधेः शक्तिग्रहणासंभवात् अबोधकत्वं, ततश्चाप्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः। यथा प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेणाप्रसिद्धार्थस्य मधुकरशब्दस्य भ्रमरे संगतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते तथा 'कारीर्या वृष्टिकामो यजेते'त्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकभावनायां विधेः संगतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषोऽवगच्छति तस्मान्नावोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यम्। नापि संवादापेक्षा स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमात्। नापि मिथ्यात्वादिरूपं सूत्रोक्तयुक्तेरिति। अत्र भगवता वृत्तिकारेण 'तस्य निमित्तपरीष्टि'रित्येवमादिसूत्रत्रयमन्यथा व्याख्यातं। तच्च व्याख्यानं वृत्तिकारस्त्वित्यादिना ग्रन्थेन भाष्यकृता दर्शितम्। ग्रन्थकारोऽपि तद्दर्शयितुमाह—**वृत्तिकारस्त्विति**। उपवर्षमतेन सूत्रत्रयमन्यथा कृत्वा व्याचष्टे भाष्यकारः। केन ग्रन्थेनेत्यपेक्षायां वृत्तिकारस्त्वित्यादिना भाष्यग्रन्थः पठितः। निमित्तसूत्रव्याख्यानं तावद्दर्शयति—**तत्रेति**। एतच्च सूत्रं नञर्थाध्याहारेण व्याख्यातं न परीक्षितव्यं निमित्तं, प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि प्रमाणानि तदन्तर्गतं चेदं शास्त्रम्, अतस्तदपि न परीक्षितव्यमित्यस्मिन्व्याख्याने सूत्रार्थः ॥

प्रत्यक्षसूत्रमवतारयितुं परिचोदयति—**नन्विति**। परिहरति—**नेति**। यत्प्रत्यक्षं न तद्व्यभिचरति। यद्व्यभिचरति न तत्प्रत्यक्षमिति भावः। अयथार्थत्वशङ्का च परीक्षायां हेतुः। साचैवंरूपे प्रत्यक्षे न संभवत्येवातो युक्तमेवापरीक्ष्यत्वमिति भावः॥

एतदेव प्रश्नपूर्वकं सूत्रेणोपपादयति—**किं पुनरिति**। सूत्रं व्याचष्टे—**यदिति**। **ननु** सत्संप्रयोग इत्यत्र तच्छब्दाश्रवणात् तेनेन्द्रियाणामिति व्याख्यानमनुपपन्नं तत्राह—**तत्सतोरिति**। **ननु** व्यत्ययकल्पनायापि नास्ति निर्वाहः। ईदृशं यत्तत्सत्प्रत्यक्षमपि पुनस्तच्छब्दापेक्षाया विद्यमानत्वात्। नैष दोषः। व्यत्ययस्याध्याहारोपलक्षणत्वात्। उक्तंच—'यद्वाध्याहारकल्पने'ति। अन्यस्यैव वायं तच्छब्दस्याध्याहार इति भट्टोम्बेकः। द्वयोरपि तत्सतोरत्राध्याहारः तत्राभाससमानाकारपरामर्शार्थोऽध्याहृतस्तच्छब्दः। अपरश्च प्रत्यक्षस्वरूपपरामर्शार्थः। सत्संप्रयोग इत्यत्र पठितः सच्छब्दस्तद्विशेषणार्थ एव, अध्याहृतस्तु शोभनार्थ इति विवेचनीयमिति सुचरितमिश्राः। **नन्वाभासलक्षणाकथनात्** न प्रत्यक्षतदाभासविवेकः

भासासंकरसिद्धिः । तदिति चाव्ययं तृतीयान्तं तेनेत्यर्थे ॥ * ॥ **नन्वसत्यपि व्यत्यये नास्ति संकरः**—इन्द्रियसंप्रयोगजं ज्ञानं प्रत्यक्षम्—इत्येतावदेव वक्तव्यम् । नहि शुक्तिकायां रजतज्ञानमिन्द्रियसंप्रयोगजम्, किं तर्हि, इन्द्रियसंप्रयोगाच्छुक्तिशकलं रजतसाधारणेन भास्वरत्वादिरूपेण गृहीतम्, असाधारणं तु शुक्तिकात्वमिन्द्रियदौर्बल्यादगृहीतम्, अनन्तरं च संस्कारोद्बोधाद्रजतं स्मृतं, ततः स्मृतरजतात्मना शुक्तिव्यक्तिर्दोषवशाद्गृह्यते, अतो नेन्द्रियसंप्रयोगजं रजतविज्ञानमिति नातिप्रसङ्गः ॥ * ॥ प्रणाड्यास्तीन्द्रियसंप्रयोगजत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्संप्रयोगजत्वमिति विशेषणं वक्तव्यमिति चेत्, तन्न । नहीह यथाकथंचित्संप्रयोगजन्यत्वं लक्षणं, किंतु साक्षात्तज्जन्यत्वम् । यदिच यथाकथंचिदित्याश्रीयेत ततो विशेषणे सत्यप्यतिव्याप्तिमल्लक्षणं स्यात्—आरादग्निमध्यक्षयतो यदौष्ण्यविषयमनुमानं तदपि प्रत्यक्षं स्यात्, प्रणाड्येन्द्रियसंप्रयोगजत्वात् संप्रयुक्तविषयत्वाच्च, अस्ति ह्यौष्ण्यस्येन्द्रियसंप्रयोगः संयुक्तसमवायलक्षणः । तस्मादवश्यं साक्षात्संप्रयोगजत्वं लक्षणमित्यङ्गीकर्तव्यम्, अतः शुक्तिरजतवेदनेऽपि व्यभिचाराभावादनर्थकस्तत्सतोर्व्यत्ययः ॥ * ॥ सत्यम्—साक्षात्संप्रयोगजत्वं लक्षणम् । सत्यं च शुक्तिरजतज्ञानेऽपि नातिप्रसङ्गः, पीतशङ्खद्विचन्द्रादिज्ञाने-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

शक्यते कर्तुम् । न । ईदृशं प्रत्यक्षमित्युक्तेऽर्थादनीदृशं प्रत्यक्षाभास इति ज्ञातुं शक्यत्वात् । प्रयोजनाभावेन व्यत्यासमाक्षिपति—**नन्वसत्यपीति** । अत्र शङ्कते—**प्रणाड्येति** । आक्षेपवादी परिहरति—**तन्नेति** । आक्षेपमुपसंहरति—**अत इति** । समाधत्ते—**सत्यमिति** । कुतस्तर्ह्यतिप्रसङ्गोऽत आह—**पीतेति** । शुक्तिरजतज्ञान एव चातिप्रसङ्गनिवारणार्थो व्यत्यय इत्याह—**अपिचेति** । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । अत्राह—किं पुनरयथार्थं ज्ञानं न तावच्छुक्तौ रजतमिति । नात्र शुक्ती रजताकारेण भासते किंतु ज्ञानद्वयमेवैतत् । तथाहि शुक्तिस्तावत्पुरोवर्तिनी रजतसाधारणेनात्मना गृह्यते । अनन्तरं च सदृशदर्शनोद्बोधितसंस्काराद्दोषवशात्प्रमुष्टतदवमर्शाद्रजतमिति स्मृतिर्भवति । तद्गोचरयोश्च गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्दोषवशादेव भेदकधर्मानवधारणं, भेदाग्रहादेव च विभ्रमव्यवहारो, न पुनरस्या अन्यथाभानात् । किंच शुक्तिगोचराया रजतधियः किंनिवन्धनमिति विपरीतख्यातिवादी वक्तव्यः । न तावदिन्द्रियं, प्राप्यकारित्वात्, असन्निहितरजतप्राप्त्यसंभवात् । *अतो ग्रहणकारणाभावात्स्मृतिरेवेदम् । अस्तिच स्मृतेः कारणं पूर्वानुभवप्रभाविता भावना । **ननु** तत्तांशपरामर्शाभावात्स्मरणमपि नोपपद्येत । मैवम् । अनुभूतविषयत्वमात्रेण तदुपपत्तेः तदिति परामर्शस्य तत्राप्रयोजकत्वात् । अतो ग्रहणस्मरणयोरुभयोरपि यथार्थत्वात् यथार्थायथार्थविभागोऽनुपपन्नः । सांख्यस्याप्ययमेवपक्षः । अत्र ब्रूमः—'उभयोश्चेद्यथार्थत्वं न भ्रान्तिः क्वापि सिध्यति ॥ स्मरामीत्यग्रहो भ्रान्तिरिति चेत्तन्न युज्यते' । अयथार्थं ज्ञानं भ्रान्तिरिति हि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । भाष्यकारोऽपि 'यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचिनः प्रत्ययो नान्य' इति (शाब.) । यदपि विवेकाग्रहणादयथाव्यवहार इति, तदतिमन्दम् । अग्रहणस्य ग्रहणाभावरूपस्य तेनानङ्गीकारात् कस्य भ्रान्तिशब्दवाच्यता स्यात् । स्मरामीत्युल्लेखशून्यं स्मरणमेवाग्रहणमितिचेत् । न । स्मृतेर्यथावस्थितार्थविषयतया मिथ्यात्वाभावेन भ्रान्तित्वासंभवात् । सापेक्षत्वेन स्मृतेरप्रामाण्याद्भ्रान्तित्वमितिचेत् । न । स्मृतिमात्रस्य तथात्वापातात् । नहि स्मरन् भ्राम्यतीत्युच्यते । अपिच कोऽयं नियमो यत्स्मृतरजतस्तदर्थी शुक्तावेव प्रवर्तते नान्यत्र । यदि तु तामेव रजततया जानीयात्ततस्तत्र प्रवर्तेत इति युक्तम् । सादृश्यदर्शनात्तत्रैव प्रवृत्तिरितिचेत्तर्हि तत्सदृशमिति प्रतीयान्न रजतमिदमिति । नहि गवा सदृशं गवयं जानन्तो गौरयमिति व्यवहरन्ति । यदिच शुक्तावप्रसक्तं स्वतन्त्रमेव रजतं स्मर्यते कथं तर्हि नेदं रजतमिति प्रतिषेधः प्रत्यभावात् । **ननु** नात्र किंचिद्बाध्यते किंत्वनवगतो विवेकोऽवगम्यते नेदं रजतमिति । शुक्तेर्विविक्तं रजतमित्यर्थः । एतच्चालौकिकमेव व्याख्यानमुपेक्षणीयम् । अतोऽन्यदन्याकारतया प्रसक्तं बाध्यत इति युक्तम् । कथमसंनिहितं ज्ञानोत्पादकमितिचेत्—प्रत्यक्षप्रमाणस्यायं धर्मो नाभासस्य । कथमन्यसंयुक्तमिन्द्रियमन्याकारज्ञानस्य हेतु-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

धातिरिक्ततृतीयमभिधेयं किमस्तीति तत्र तथेत्यर्थापत्त्या प्रवर्तितव्यम्, अतो न वर्तनापदेशे प्रवृत्तिसत्त्वेऽपि तदुभयनमिति भावः । (**मूलात्मेति** । एतच्च लिङ्गादिव्यापारस्यानुपपन्नश्रवेनत्वात् ?) तद्विशेषणेति संप्रयोगविशेषणार्थः । अतो नागतादिसंप्रयोगजं योगिप्रत्यक्षं निराकृतम् । प्रमुष्टतदवमर्शा प्रमुष्टतत्तांशा । **अतो ग्रहणेति** । इदं रजतमित्यत्र ।

---

१ परिहरति.

ध्वतिव्याप्तिः स्यात् साक्षात्संप्रयोगजत्वात् । अपिच स्मृतेन रजताकारेण यत्संनिहितस्य शुक्तिशकलस्य तादात्म्यग्रहणं तदनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य भवत्साक्षात्संप्रयोगजमेवापरोक्षत्वात् । तस्मादाभासनिवृत्त्यर्थस्तत्सतोर्व्यत्यय इति सूक्तम् । भाष्ये त्वाभासप्रदर्शनार्थं शुक्तिकारजतज्ञानोदाहरणमित्यनवद्यम् ॥ * ॥ तत्संप्रयोगजत्वातत्संप्रयोगजत्वे कथं विविच्येते । उच्यते—ज्ञानस्वरसादेव विषयस्य तथात्वमध्यवसीयते, तदन्यथात्वं तु कारणदोषज्ञानादर्थान्यथात्वज्ञानाद्वावगन्तव्यम् । अतो यत्र प्रयत्नेनान्विष्यमाणोऽपि कारणदोषो बाधकज्ञानं वा नोपलभ्यते तत्प्रमाणम्, इतरच्चाप्रमाणम् । चोदनार्थज्ञानस्य तूभयाभावात्सिद्धं प्रामाण्यम् । इत्यौत्पत्तिकसूत्रम् ॥ * ॥ 'ननु सर्व एव निरालम्बनः' इत्यादिना पूर्वोक्तहेतुद्वयाक्षेपनिमित्तमिथ्यात्वाक्षेपेण शून्यवादी प्रत्यवतिष्ठते । तथाहि—यत्र

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

रितिचेत् । दोषवशादिति ब्रूमः । दोषस्यैव मिथ्याज्ञानकारणत्वात् । दृश्यते हि स्वप्ने मनोदोषादवर्तमानस्यापि वर्तमानवद्धानम् । अत आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसंनिकर्षोऽसत्सु दोषेषु सम्यग्ज्ञानहेतुः । सत्सु तु शुक्तौ विपरीतज्ञानकारणमिति यथार्थायथार्थविवेकः । योगाचारस्तु बुद्धिस्थस्य रजतादेः शुक्त्यादावारोप इत्याह । तदसत् । पुरोवर्तित्वेन रजतस्य बाधेऽहं रजतमिति स्यात् । *इदन्ताबाधे च निरधिष्ठानभ्रमापत्तिः । असदेव रजतमारोप्यत इति माध्यमिकाः । तन्न । निरुपाख्यानस्यापरोक्षाभासगोचरत्वानुपपत्तेः । अनिर्वचनीयमारोप्यत इति वेदान्तिनः । तदपि न । तादृशे वस्तुनि प्रमाणाभावात् । असतोऽप्रतीतिः सतश्च बाधानुपपत्तिरेव प्रमाणमिति चेत् । न । देशान्तरगतस्यात्रारोपेण तस्यान्यथाप्युपपन्नत्वात् । ननु शुक्तिरजततादात्म्यमत्र प्रतीयते, नच तदन्यत्रास्ति अतोऽनिर्वचनीयमेवाङ्गीकर्तव्यम् । मैवम् । इदमंशरजतांशतादात्म्यस्यान्यत्रापि सद्भावात् । अतोऽन्यत्र सतोऽन्यत्रारोपोऽन्यथाख्यातिरेवेति सिद्धो विपर्यासः । प्रमाणतदाभासविवेकं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—**कथमिति** । विवेकोपपादनफलमाह—**चोदनेति** ॥

अत्र भाष्यकारेण 'ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत्प्रत्ययः' इत्याद्याक्षेपपुरःसरं 'जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिष्ठिता कथं विपर्येष्यती'ति बाह्यार्थसद्भावः प्रतिपादितः । तस्य प्रकृतविचारासंगतिमनुपयोगं चाशङ्क्य समाधातुमाह—**नन्विति** । कारणदोषो बाधकज्ञानं चेति पूर्वोक्तहेतुद्वयं, तदाक्षेपात्प्रकृतविचारसंगतिः । सर्वस्यापि मीमांसाप्रपञ्चस्य बाह्यार्थाश्रयत्वात्—तत्सद्भावप्रतिपादनं प्रयोजनवदेवेति भावः । यथाहुः—'कर्मभ्यः फलसंबन्धः *पारलौक्यैहलौकिकः ॥ सर्वमित्याद्ययुक्तं स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु ॥ तस्माद्धर्मार्थिभिः पूर्वं प्रमाणैर्लोकसंमतैः । *अर्थस्य सदसद्भावे यत्नः कार्यः *क्रियां प्रति ॥' निरालम्बनवादी बाह्यार्थमपलपति ज्ञानं स्वीकुरुते । शून्यवादी तु ज्ञानस्याप्यभावमभिप्रैतीति विवेकः । उक्तंच—'तत्रार्थशून्यविज्ञानं योगाचाराः समाश्रिताः ॥ तस्याप्यभावमिच्छन्ति ये माध्यमिकवादिनः ॥ तत्र बाह्यार्थशून्यत्वं तुल्यं तावद्द्वयोरपि'इति । ननु बाह्यार्थाभावेऽपि संवृतिसिद्धमर्थमङ्गीकृत्य बौद्धानामिव धर्माधर्मोपदेशौ घटतएव । तदुक्तं—'द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशनाः ॥ लोकसंवृतिसत्यत्वं सत्वं च परमार्थतः' इति । एतच्चाद्वैतवादिभिरपीष्टमेव, बाह्यप्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणात् । एतच्चायुक्तम् । सत्यद्वयासंभवात् । नहि संवृतेः सत्यत्वमस्ति । संवृतिशब्दस्य मिथ्यापर्यायत्वात्सत्यशब्दसमभिव्याहारानुपपत्तिश्च । अतो यः सत्यभेदो बौद्धैराश्रितः—'द्विविधं सत्यं संवृतिसत्यं परमार्थसत्यं चे'ति सोऽनुपपन्नः । नचायं सत्यशब्दः संवृतिपरमार्थयोः साधारणोऽक्षशब्दवत् विरोधात् । अतएव न गवादिवत्सामान्यशब्दोऽपि, समानानां हि भावः सामान्यं, नच तत्परस्परविरोधिनोः संभवति । नहि धर्माधर्मयोर्धर्मत्वमधर्मत्वं वा एकं सामान्यं भवति । तदुक्तं—'संवृतेर्नतु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतोन्वयम् ॥ सत्या चेत्संवृतिः केयं मृषा चेत्सत्यता कथम् ॥ सत्यत्वं नतु सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः ॥ विरोधान्नहि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयो'रिति । यदप्युच्यते—'कल्पनामात्रकल्पितेन बाह्येन सर्वो लौकिको व्यवहारधर्म' इति । तदप्यसत् । निर्वस्तुके जगत्यभिन्नस्य चिन्मात्रस्य कल्पनया भेत्तुमशक्यत्वात् । क्वचिद्भिन्नमेव किंचिद्रूपान्तरं कल्पनास्पदं भवति शुक्ताविव रजतरूपं, यस्य तु किंचिद्भिन्नमस्ति तत्केन रूपेण कल्प्यताम् । उक्तंच—'कल्पनापि ह्यभिन्नस्य नैव *निर्वस्तुके भवेत्' । ननु सत्यमसत्यं सांवृतं चेति त्रिविधं वस्तुतत्त्वमङ्गीकुर्मः । तत्र सांवृतं नासत्यमेव व्यवहाराविसंवादात् । नापि सदेव । प्रमाणान्तरविरोधात् । अतो विधान्तरमेवेदमिति युक्तस्तदा-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

पारलौक्येति । कर्मभ्यो दर्शपूर्णमासकारीर्यादिभ्यः परलोकेहलोकभवस्वर्गवृष्ट्यादिसकलसंबन्धो बाह्यार्थाश्रयएव । सर्वं द्वादशलक्षणीप्रमेयं बाह्यार्थं विना न सिध्यतीत्यर्थः । धर्मार्थिभिः मीमांसकैः । लोकसंमतैः प्रत्यक्षादिभिः । **अर्थस्येति** । 'पूर्वपक्षविशुद्धा हि बुद्धिः सिद्धान्तिता भवेदि'ति पूर्वोत्तरपक्षविभागेनार्थस्य सदसद्भावयोर्यत्नः कार्यं इत्यर्थः । **क्रियाप्रतीति** । क्रियासिद्ध्यर्थः । क्रियाशब्दश्चात्रानुष्ठानवाची । अभिन्नस्य चिन्मात्रस्य । निर्वस्तुके जगति । अंशे स्वप्नप्रत्ययांशे ।

कारणदोषज्ञानं बाधकज्ञानं वा तत्र मिथ्यात्वम्, अन्यत्र सत्यत्वमिति व्यवस्था नोपपद्यते, सर्वज्ञानानां मिथ्यात्वात् ॥

बाह्यार्थशून्यवादेनाक्षेपः ।

सर्वमेव हि ज्ञानमात्मांशपर्यवसितमनादिवासनावशादात्मानमेव बाह्यतयाध्यवस्यन्मिथ्यैव । कथं पुनरात्मांशपर्यवसायित्वं गम्यते, अनुमानात्, बाह्ये च प्रवृत्त्यसामर्थ्यात् । यथाचासामर्थ्यं तथा वक्ष्यामः । संप्रत्यनुमानमुच्यते—स्तम्भादिप्रत्ययाः स्वांशमेव बाह्यतयाध्यवस्यन्तो मिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् शुक्तिकारजतादिप्रत्ययवच्च । स्वप्नादिप्रत्यया हि यथावगम्यमानबाह्यार्थाभावाद्देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च संनिहितदेशकालतया प्रतिभासासंभवात् क्वचित्कदाचिदप्यसंभवतां स्वशिरश्छेदादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यं स्वात्मानमेव बहिर्वद्गृह्णन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वांशपर्यवसायित्वान्मिथ्यात्वम्—इति प्राप्ते ॥ * ॥ अभिधीयते । न तावत्स्वप्नादिप्रत्ययाः स्वांशावलम्बनाः, तेऽपि बाह्यार्थमेवान्यथासन्तमेवान्यथा गृह्णन्तीति वक्ष्यामः । भवतु वा तत्रात्मख्यानं, नैतावता नीलादिप्रत्ययास्तथा भवितुमर्हन्ति, तत्र हि नीलमिदं पीतमिदं स्तम्भोऽयं घटोऽयमित्येवमिदमाकारास्पदीभूतं बाह्यं नीलादि प्रत्यक्षेणावगम्यमानं न शक्यमनुमानेनापह्नोतुम् । आत्मग्राहित्वे ह्यहं नीलमिति स्यात् ॥ * ॥ तदेवं प्रत्यक्षमेव बाह्यार्थमुपस्थाप्य तदपह्नवप्रवृत्तस्यानुमानस्योदयं निरुणद्धि । स्वप्नादिषु तु बाधकेन ज्ञानान्तरेण बाह्यसद्भाव-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

श्रयो व्यवहारः । मैवम् । संवृतेर्मिथ्याज्ञानत्वेन वस्तुकल्पने सामर्थ्यासंभवात्, अतो यत् परमार्थतो नास्त्येवेति निरूप्यते न तत्संवृत्या सद्रूपं भवितुमर्हति इति । यत्तु यावत् व्यवहारमविसंवादि तदस्यैव परमार्थसत् । नह्यसतः सर्वदा व्यवहारहेतुत्वं संभवति । तदुक्तं—'तस्माद्यन्नास्ति नास्त्येव यत्त्वस्ति परमार्थतः ॥ तत्सत्यमन्यन्मिथ्यैव न सत्यद्वयकल्पना ॥' स्वप्नवच्च बाह्यपदार्थाभ्युपगमे स्वप्नादिभोगतुल्य एव शुभाशुभकर्मफलोपभोगो भवेत् । ततो ज्योतिष्टोमादौ नैव कश्चित्प्रवर्तेत, स्वाप्निकसुखादिवच्च यदृच्छयैव कदाचिदुत्पत्तेः प्रवृत्तिवैयर्थ्यात् । उक्तंच—'नहि स्वप्नसुखाद्यर्थं धर्मे कश्चित्प्रवर्तते ॥ यादृच्छिकत्वात्स्वप्नस्य तूष्णीमास्येत पण्डितैः' । अतः परमार्थफलप्राप्त्यर्थं बाह्यवस्तुव्यवस्थापनं प्रयोजनवदिति सिद्धम् । प्रत्यवस्थानं विवृणोति—**तथाहीति** ॥

व्यवस्थानुपपत्तौ कारणमाह—**सर्वेति** । **स्तम्भादिप्रत्यया इति** । अत्र प्रत्ययमात्रस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनता दृष्टान्ताभावश्च स्यात्, अतो जाग्रत इति पक्षविशेषणं कर्तव्यम् । अत्र साध्यं बाह्यानालम्बनत्वेन व्यवस्थाप्यं स्वांशालम्बनत्वस्य बौद्धेनाभ्युपगमादित्यभिप्रायेणाह—**स्वांशमेवेति** । मीमांसकाभिप्रायेण च व्यवयवोपन्यासः । सर्वज्ञाननिरालम्बनत्ववादिमते विपक्षाभावेन तत्र हेतोरवृत्तेः व्यतिरेकानुपन्यासः । समाधातुमुपक्रमते—**इति प्राप्त इति** । **वक्ष्याम इति** । शून्यवाद इत्यर्थः । अन्वारुह्यवादेनाह—**भवत्विति** । **प्रत्यक्षेणेति** । प्रत्यक्षे परिपन्थिनि तद्विरुद्धमनुमानमात्मानमेव न लभते वह्नौ शैत्यानुमानमिवेति भावः । एतदेव विवृणोति—**तदिति** । **नत्विहेति** । जाग्रत्प्रत्यय इत्यर्थः । यदाह भाष्यकारः—'स्तम्भ इति जाग्रतोपि बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्येष्यती'ति । सुपरिनिश्चितग्रहणं बाधकप्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । अतएव स्तम्भादिप्रत्यया अनुमानाद्बलीयांसो भवन्तीति भावः । **इत्युक्तं** प्रत्यक्षेण तदुत्पत्तिनिरोधादेव न बाधकमित्युक्तमित्यर्थः । अप्रमाणगृहीतस्यार्थस्य बाधो भवति । गृहीतमात्रबाधे तु निरालम्बनाः प्रत्यया इति योऽयं भवत्पक्षः सोऽपि गृहीतत्वान्मिथ्या स्यात्, ततश्चानुमाने पक्षाभावः । किंच निरालम्बनत्वेन विशिष्टाः प्रत्ययाः साध्यन्ते तत्र विशेषणविशेष्ययोर्यज्ज्ञानं तस्यापि निरालम्बनत्वात्तयोरप्रसिद्धिः । ततश्चाप्रसिद्धविशेषणत्वमप्रसिद्धविशेष्यत्वमप्रसिद्धत्वं च दूषणम् । सालम्बनत्वे तु तेनैवानैकान्तिकत्वात् न प्रत्ययानामनालम्बनत्वसिद्धिः । तथा किमिदं निरालम्बत्वं धर्मिणो भिन्नमभिन्नं वा, अन्त्ये विशेषणत्वासंभवः । आद्ये तद्भेदग्राहिणो ज्ञानस्य मिथ्यात्वान्न भेदसिद्धिः । स्यादेतत् । वस्तुनि हि भेदाभेदादिविकल्पौ युक्तौ नावस्तुनि । नचालम्बनप्रतिषेधो वस्तुभूतः, अतः किं तद्विकल्पेन । मैवम् । अवस्तुत्वेऽस्मान्प्रति तद्बोधनानुपपत्तेः । नह्यवस्तु बुद्धिविषयो भवति तद्विषयत्वे वा वस्तुत्वापातात् । अथावस्तुनोऽपि वस्तुत्वं कल्पयित्वाऽनुमानव्यवहारः क्रियते प्रतिमायामिव देवतात्वमाराधनादिव्यवहारः । मैवम् । अत्यन्तासतः कल्पनायोगात् । अन्यत्र प्रसिद्धसद्भावं हि देवतात्वमन्यत्र कल्प्यते । अनालम्बनत्वं तु गगनकुसुमायमानं न कल्पनामर्हति । कल्पनापि

निराकरणाद्युज्येतात्मख्यातिः। नत्विह तथा बाधकमस्त्यन्यत् भवदुक्तादनुमानात्। नचानुमानमलं बाधितुमित्युक्तम्। दूषणसहस्रं चास्यानुमानस्य वार्तिके प्रपञ्चितमित्युपरम्यते॥

योगाचारसौत्रान्तिकयोः कलहः।

एवमनुमाने प्रत्यक्षविरोधेन निराकृते 'प्रत्यक्षस्य बहिःप्रवृत्तौ सामर्थ्यं नास्ती'त्येवं पूर्वोक्ताक्षेपेण 'शून्यस्त्वि'त्यादिना स एव शून्यवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते। तदिहैवं चिन्त्यते—यदिदं नीलमिदं पीतमिदमिति नीलाद्याकारं वस्तु प्रथते तत्किं विज्ञानमेव तथा प्रथते किंवा बाह्यं वस्त्विति। तदर्थमिदं विचार्यते—किं विज्ञानं प्रत्यक्षमुतानुमेयमिति, प्रत्यक्षत्वे सति निराकारस्य प्रत्यक्षग्रहणायोगात्, आकारस्य चैकस्यैव ग्रहणात् गृह्यमाण आकारो ज्ञान एवावतिष्ठत इत्यर्थस्यागृह्यमाणत्वादसत्त्वमेव भवति। अनुमेयत्वे तु बाह्यार्थं विनानुमानासंभवाद्बाह्यार्थसिद्धिः। तत्र—'ज्ञानमेवैवमाकारमात्मना प्रथते कुतः॥ नाप्रत्यक्षस्य तस्यास्ति प्रमाणान्तरतो गतिः॥ संवेद्यत्वाच्च नीलादेर्ज्ञानाकारत्वनिश्चयः॥ अर्थान्तरस्य च ग्राह्यलक्षणं नहि युज्यते'॥ *॥ यो हि विज्ञानमप्रत्यक्षमिच्छति तस्य ज्ञानमेव न सिध्येत् प्रमाणान्तरासंभवात्। अनुमानमिति चेत्। न लिङ्गाभावात्। न तावदर्थो लिङ्गम्, विनापि तेन सुषुप्त्याद्यवस्थायामर्थसद्भावाभ्युपगमात्। अर्थव्यवहारो लिङ्गं—स हि कादाचित्कं कारणं कल्पयतीतिचेत्, एवंतु प्राग्व्यवहाराज्ज्ञानप्रतिभासो न स्यात्। अव्यवहरन्नपि घटं पश्यन् 'जानेऽहं घट'मिति ज्ञानमनुसंधत्ते इति प्रतीतिसाक्षिकम्। अर्थधर्मो ज्ञानजन्मा लिङ्गमितिचेत्। न। तत्सद्भावे प्रमाणाभावात्। अतीतानागतयोश्चार्थयोर्धर्मासंभवादतीताद्यनुमाने ज्ञानसिद्धिर्न स्यात्, तस्मादवश्यं विज्ञानं प्रत्यक्षमेषितव्यम्। एवंच तस्यैवायमाकार इति निष्प्रमाणकोऽर्थः॥ *॥ किंच वेद्यत्वादपि नीलादेर्ज्ञानाकारत्वं, नह्यनात्मनो नीलस्य पीतवद्वेद्यता संभवति। यदि

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

निरालम्बनत्वस्य ज्ञानरूपा तदुत्पत्तौ च व्याप्रियमाणं कथमवस्तु भविष्यति। अर्थक्रियाकारित्वस्यैव वस्तुत्वात् ज्ञानोत्पादनस्याप्यर्थक्रियात्वात्। अत्रान्येऽपि पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तदोषा 'अग्राह्यत्वाच्च भेदेने'त्यादिना ग्रन्थेन वार्तिककृता दर्शिता इत्याह—**दूषणेति**। सहस्रशब्दोऽत्रानेकसंख्यवचनः सहस्राक्ष इतिवत्॥

अत्र 'प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरतस्तद्भिन्नमर्थरूपं नाम न किंचदस्ती'ति। तथा—'निराकारा च नो बुद्धिराकारवान्वाह्योऽर्थः। स हि बहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते' इति पूर्वोत्तरभाष्यपर्यालोचनयात्रापि बाह्यार्थसदसद्भावचिन्तैव। उक्तंच—'शून्यस्त्विवति पुनः सैव निरालम्बनतोच्यते' इति। अतः 'सर्व एव निरालम्बनः' इत्यनेनैव गतत्वात्पुनरुक्तमिदं 'शून्यस्त्वि'त्याशङ्क्य विचारस्वरूपभेदोपदर्शनेन परिहर्तुमाह—**एवमिति**। प्रत्यक्षबाह्यार्थनिराकरणपरस्यानुमानस्य स्वात्मांशग्राहकेण प्रत्यक्षेण विषयभेदे सति पूर्वोक्तः—प्रत्यक्षविरोध एव नास्तीत्यभिप्रायः पुनःप्रत्यवस्थाने मूलम्। **नन्वत्र** संदेह एव नास्तीति सर्वत्र ग्रहणे परस्परविलक्षणत्रितयप्रतिभासनात्, नीलमिदमहं गृह्णामीत्यादिषु ह्यनात्मतया नीलादयः प्रतिभासन्ते न पुनर्नील एव केवलः स्वप्रकाशः तथा प्रतिभासाभावात्। अतोऽनारभ्य एवायं विचार इत्याशङ्क्याह—**तदर्थमिति**। ज्ञानस्यैव ग्राह्यग्राहकसंवित्तिरूपेण प्रतिभासनात् निष्प्रमाणिका बहिरर्थकल्पनेत्यर्थः। यथोक्तम्—'अविभक्तोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः॥ ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते' इति। पूर्वपक्षं परिगृह्णाति—**तत्रेति**। **ननु** नीलमिदमित्यनात्मतया नीलादयो भासन्ते नतु नीलमहमिति। अतो निष्प्रमाणिकैवेयं कल्पनेत्यभिप्रायेणाह—**कुत इति**। अत्राह—**नेति**। अयमाशयः—नीलपीतादेर्ग्राह्यत्वमिति तावत्सर्वजनसिद्धम्, तत्र यदि विपर्ययज्ञानेष्विवात्मैवानात्मतयावभासत इत्यङ्गीक्रियते तदा नानेकादृष्टकल्पना भवति, अतिरिक्तग्राह्यकल्पनायां तु ग्राह्यत्वस्य ग्राहकं विनानुपपत्तेस्तत्कल्पनापीत्यनेकादृष्टकल्पना स्यादिति। **ननु** भवत्पक्षेऽप्येकस्यैव ज्ञानस्यानेकग्राह्यग्राहकशक्तिकल्पनात् अस्त्येव गौरवम्। सत्यमेवं तथापि त्वन्मते ग्राह्यग्राहकधर्मिद्वयकल्पना शक्तिद्वयकल्पना च। अस्मत्पक्षे त्वेकस्यैव शक्तिद्वयकल्पनाल्लाघवमित्यस्ति विशेषः। **अप्रत्यक्षस्येति**। ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वेऽन्यस्मादवगतात्तदवगन्तव्यं ततश्चानवस्था स्यात्। प्रकाशस्वभावस्य च प्रकाशान्तरापेक्षानुपपत्तेः स्वप्रकाशमेवार्थसंवेदनमिति भावः। हेत्वन्तरमाह—**संवेद्यत्वादिति**। नीलोऽयमर्थो यस्मान्नीलाकारं ज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं वदन्तो लौकिका अपि ज्ञानाकारतामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः। **अर्थान्तरस्येति**। यदि चायं ग्राह्यो नीलादिर्विज्ञानस्याकारः स्यात् तदा तादात्म्यलक्षणसंबन्धेन ग्राह्यग्राहकभाव उपपद्यते, भेदे तु संबन्धा-

चार्थान्तरं नीलं ततोऽस्य किं लक्षणं वेद्यत्वम्। यद्यर्थत्वलक्षणं स्यात्, सर्वं सर्वस्य वेद्यं स्यात् व्यवस्थाहेत्वभावात्। अथ हेतुत्वं व्यवस्थापकं—य एवार्थो ज्ञानस्य हेतुः स एव वेद्यो नान्य इति चेत्। न। नेत्रादेरपि वेद्यत्वप्रसङ्गात्। सादृश्यं हेतुत्वं च विषयत्वम्, नीलार्थश्च नीलज्ञानेन सदृशो न नेत्रमितिचेत्, एवमपि समनन्तरप्रत्ययस्य हेतुत्वात् विज्ञानत्वेन च सादृश्याद्विषयत्वं स्यात्॥ *॥ अथासाधारणेन विषयाकारेण सादृश्यं विषयलक्षणम्—ज्ञानत्वं हि सर्वज्ञानसाधारणं नीलाद्याकारस्तु केषांचिदेवासाधारणस्तेन तदाकारेण सादृश्यं विषयत्वम्। एवमपि धारावाहिकेषु पूर्वमुत्तरस्य विषयः स्यात्—उभयोर्नीलरूपत्वाद्धेतुत्वाच्च॥ *॥ स्यान्मतम्—न सादृश्यं विषयत्वं किंतु यो ज्ञाने नीलाद्याकारविशेषसमर्थको हेतुः स विषयः, समनन्तरप्रत्ययस्तु न नीलाद्याकाराणां समर्पकः। तथासति नीलज्ञानानन्तरं सर्वदैव नीलविज्ञानं स्यात्। तत्रैकस्मिन्संताने नीलपीतादिविचित्राकारोदयो न स्यात्, कारणावैलक्षण्ये कार्यवैलक्षण्यायोगात्। नीलपीतादिविचित्रार्थसंनिधिविशेषकृतश्चायं विचित्राकारोदय इत्यर्थस्यैव ग्राह्यत्वम्॥

पुनर्योगाचारशङ्का।

ननु कार्यभूतसमये कारणभूतस्यार्थस्य क्षणिकत्वेनातीतत्वात्कथं प्रत्यक्षग्राह्यत्वम्, एतदेवार्थस्य ग्राह्यत्वं यज्ज्ञानाकारार्पणक्षमहेतुत्वम्। यथाहुः—'भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः॥ हेतुत्वमेव तद्युक्तं ज्ञानाकारार्पणक्षमम्' इति। यद्येवं कस्यायमाकारो यो वर्तमानः प्रथते, यदि ज्ञानस्यैव तर्हि अर्थस्याप्रथमानस्य सद्भावे ज्ञानं प्रति हेतुत्वे च किं प्रमाणम्। ज्ञानवैचित्र्यमेव, नहि तत्समनन्तरप्रत्ययमात्रात्संभवतीत्युक्तम्। एवं तर्ह्यनुमेयोऽर्थः कथं प्रत्यक्षग्राह्य इत्युच्यते। एतदेव हि प्रत्यक्षग्राह्यत्वमर्थस्य यत्साक्षादाकारसमर्पणेन हेतुत्वम्, यस्तु परंपरया ज्ञानाकारसमर्पको हेतुश्च सोऽनुमेयः। तद्यथा—वह्निस्वलक्षणं धूमस्वलक्षणतद्दर्शनतद्विकल्पप्रणाड्या वह्निज्ञानं जनयदनुमेयम्। अतएव प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे ज्ञानार्थयोर्भिन्नत्वात्। असति तादात्म्ये तदुत्पत्तिनिबन्धन एव ज्ञानादर्थनिश्चयः। तत्र साक्षादुत्पत्तौ प्रत्यक्षं प्रणाड्या त्वनुमानमिति द्वे एव विधे। अतएव विषयसादृश्यमेव प्रामाण्यं तदधीनत्वादर्थविशेषव्यवस्थापनस्य। नहि ज्ञानमित्येव नीलवेदनं भवति पीतादावपि तुल्यत्वात्। नीलिम्ना तु नीलवेदनसिद्धिः। यथाहुः—'नहि संवित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषादविशेषप्रसङ्गात्, तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटये'दिति। तस्मात्साकारे विज्ञाने सिद्धमर्थस्य सत्त्वं ग्राह्यलक्षणं चेति सौत्रान्तिकाः॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

भावेन ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तिरिति भावः। श्लोकार्थं विवृणोति—**योहीति**। व्यवस्थाहेतुं शङ्कते—**हेतुत्वमिति**। एतदेव विवृणोति—**य एवेति**। परिहारं शङ्कते। **सादृश्य इति**। दूषयति—**एवमिति**। समनन्तरः *पूर्वप्रत्ययः। अत्र विशेषं शङ्कते—**अथेति**। एतदपि निराकरोति—**एवमपीति**। सौत्रान्तिकमतमुत्थापयति—**स्यादिति**। **किंत्विति**। वस्तुतो निराकारमेव ज्ञानं अर्थसंबन्धी चायमाकारो बुद्ध्यारूढः प्रतीयत इति भावः। **तथासतीति**। आकारसमर्पकत्वे सतीत्यर्थः॥

चोदयति—**ननु कार्येति**। परिहरति—**एतदेवेति**। **हेतुत्वमेवेति**। ज्ञानाकारार्पणक्षमहेतुत्वमेव ग्राह्यत्वं विदुरिति संबन्धः। पुनश्चोदयति—**यद्येवमिति**। उक्तरूपं यदीत्यर्थः। उत्तरमाह—**ज्ञानेति**। अस्मिन्पक्षे प्रत्यक्षग्राह्यत्वानुपपत्तिरिति शङ्कते—**एवमिति**। ज्ञानवैचित्र्येणैवानुमेयमित्यर्थः। समाधत्ते—**एतदिति**। वह्निस्वलक्षणं परम्परया वह्निज्ञानं जनयदनुमेयमित्यर्थः। तादात्म्यानङ्गीकारे सत्यसंबन्धात्कथमर्थनिश्चय इति चेत् तत्राह—**असतीति**। तां संवित्तिम्। आविशत् सारूप्यमिति संबन्धः। तन्मतमुपसंहरति—**इतीति**॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

प्रतिषेधो निरालम्बनत्वसाध्यरूपः। (देवसात्त्वं कल्पयित्वेत्यनुषङ्गः?)। पूर्वप्रत्ययः निर्विकल्परूपः। **ज्ञानेति**। अर्थाभा-

योगाचारेण सौत्रान्तिकखण्डनम्।

अत्र वदामः—स्यादिदं ग्राह्यलक्षणं यद्यर्थस्याकारसमर्पकत्वे हेतुत्वे वा प्रमाणं स्यात्, नतु तदस्ति, समनन्तरप्रत्ययविशेषादेव विचित्राकारोदयसंभवात्। तथाहि—त्वयापि हि स्वप्नावस्थायामसत्यप्यर्थसंनिधौ ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादवश्यं समनन्तरप्रत्ययकृतत्वमङ्गीकर्तव्यम्। एवंचेज्जाग्रत्प्रत्ययानामपि तथैवास्तु किमर्थग्रहणेन, अतो न हेतुत्वं ग्राह्यलक्षणम्॥ ॥ अथ ज्ञाननिबन्धनो यत्रोपादानादिव्यवहारः स विषय इत्युच्यते, तथासति नीलज्ञानस्य नीलान्तर्गताः परमाणवो रसादयश्च विषयभावमश्नुवीरन्, उपादीयमानत्वात्॥ ॥ अथ द्रव्यस्यैवोपादानं न गुणानां रसादीनाम्। एवं तर्हि रूपस्यापि विषयत्वं न स्यात्। किंच सुखार्थः सर्वो व्यवहारोऽतोऽनुभूते सुखे न कश्चित्सुखविषयो व्यवहारोऽस्ति नच संभवति, यतः सुखप्रतिबद्धव्यवहारानुगुण्यं तद्वित्तेः स्यात्, तथा घ्राणगृहीते गन्धे न कश्चिदुपादानादिव्यवहारोऽस्तीति कथं तस्य विषयत्वम्॥ ॥ ननु नोपादानमेव व्यवहारः शब्दप्रयोगस्यापि व्यवहारत्वात्, अतो नीलज्ञाननिबन्धनशब्दप्रयोगगोचरत्वान्नीलिम्नो विषयत्वम्, एवं सुखादेरपि। एवमप्युपादानस्यापि व्यवहारत्वात्तद्विषयभूतानां परमाणूनां विषयत्वापत्तिस्तदवस्थैव॥ ॥ किंच न शब्दप्रयोगवशेन ज्ञानस्य विषयनिरूपणं शक्यं विपरीतत्वात्। अर्थसंबद्धशब्दप्रयोगो हि लक्षणं न शब्दमात्रप्रयोगः, प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वमेव हि शब्दार्थयोः संबन्धोऽतो यदर्थविषयं ज्ञानं यः शब्दो जनयति स तस्य वाच्यः, अतो ज्ञानविषयनिरूपणपूर्वकं शब्दविषयनिरूपणं, तदधीने तु तस्मिन् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमापद्येत॥ ॥ ज्ञानजन्यातिशयभाक्त्वमेव ग्राह्यत्वमिति चेत्, नासावुपलभ्यते, नच संभवति भूतभविष्यतोरित्युक्तम्। अथ यत्संप्रयुक्तेन्द्रियजं ज्ञानं यद्व्याप्तलिङ्गजं वा स विषय इति मतम्। ततो नेत्रजन्यस्य नीलज्ञानस्य स्पर्शो विषयः स्यात्, अस्तिच स्पर्शस्यापि रूपस्येव संयुक्तसमवायलक्षणः संबन्धो नेत्रेण। तथा गन्धलिङ्गस्य रसानुमानस्य रूपमपि विषयः स्यात्, रूपेणापि रसेनेव तस्य व्याप्तत्वात्। तस्मात् ज्ञानात्मकत्वमेव नीलादेर्विषयलक्षणमिति सिद्धं तादात्म्यम्॥ ॥ सहोपलम्भनियमोऽपि ज्ञानार्थयोरनियमव्याप्तं भेदं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधन्न भेदमुपस्थापयति, भिन्नानां घटपटादीनामनियतसहोपलम्भत्वात्। नचासिद्धो वेद्योपलम्भसमये वित्तेरुपलम्भ इति वाच्यम्। उत्तरकालं सहैव ज्ञानेन विषयस्मरणदर्शनात्—ज्ञातो घट इति। नचाननुभूतस्य स्मरणं संभवति, तस्मादुत्पत्तिवेलायामेव ज्ञानस्य प्रकाशनमङ्गीकर्तव्यम्। नच निराकारस्योपलब्धिरस्तीति सिद्धं ज्ञानात्मकत्वं नी-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

दूषयितुमुपक्रमते—**अत्रेति**। **अत इति**। समनन्तरप्रत्ययस्यापि विषयत्वापत्तेरित्यर्थः। प्रकारान्तरेण विषयत्वं शङ्कते—**अथेति**। परिहरति—**तथेति**। सुखस्योपादातुमशक्यत्वादिति भावः। यतः तद्वित्तेः सुखज्ञानात्। सुखस्य उपादानादिव्यवहारानुगुण्यं स्यात् तदभावे तु न विषयत्वमिति भावः। अन्यदप्याह—**तथेति**। विशेषं शङ्कते—**नन्विति**। निराकरोति—**एवमिति**। उभयरूपव्यवहाराङ्गीकारेऽप्युक्तदोषानतिवृत्तिरित्यर्थः। वैपरीत्यं विवृणोति—**अर्थेति**। प्रकारान्तरेण ग्राह्यत्वं शङ्कते—**ज्ञानेति**। **अथेति**। पक्षद्वयं चात्र प्रमाणद्वयाभिप्रायेण। उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति**। सहोपलम्भनियमोऽप्यभेदमुपस्थापयतीति संबन्धः। अनियममाशङ्क्य निराकरोति—**नचेति**। तस्मिन्काले ज्ञानेन विषयस्यैव प्रकाशनादिति भावः। नचेत्यत्र कारणमाह—**उत्तरेति**। एतदेव सहोपलम्भे प्रमाणमित्यर्थः। प्रकाशनमित्यनेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं ध्वनितं विषयं प्रकाशयदात्मानमपि प्रकाशयतीति भावः। **ननु** वस्तुतो निराकारमेव ज्ञानं अर्थसंबन्धी चायमाकारो बुद्ध्यारूढः प्रतीयत इत्येव किं न स्यात्। मैवम्। बाह्यार्थापरित्यागेनान्तरमनुभवमारूढ इत्यत्र प्रमाणाभावात्। अस्तु तर्ह्यर्थाकारस्यैव ज्ञाने प्रतिबिम्बोदयः जले चन्द्रस्येव। नैतदपि युक्तम्। अहनि चन्द्ररहितस्य जलस्योपलम्भाद्रात्रौ तत्प्रतिबिम्बप्रतीतिर्युक्ता, ज्ञानं तु न कदाचिदपि निराकारं दृष्टं कथं तत्राकारप्रतिबि-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

वेऽपि शुक्तिरजतादौ रक्तज्ञानं साकारमुपलक्ष्यते नतु विज्ञानाभावे साकारोऽर्थः। अतो ज्ञानस्यैवाकारो धर्मो नार्थस्येति

लादेः । अवश्यं च स्वप्नादिबोधे वन्ध्यासुतो याति, अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमित्यादौ चात्यन्तासंभवाद्वाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमेवाकाराणामभ्युपगन्तव्यम् । तथान्यत्राप्यस्तु, तस्मान्न बाह्यमस्तीति प्राप्ते ॥

योगाचारमतखण्डनम् ।

अभिधीयते—'नीलादिवित्तेरात्मांशग्राहित्वं केन गृह्यते ॥ नात्मना नान्यसंवित्त्या सापि ह्यात्मावसायिनी ॥ अज्ञानस्थिरचित्रत्ववाह्यत्वादेरनात्मनः ॥ असतो वा सतो वापि कथं विज्ञानवेद्यता ॥' विज्ञानवादी हि सर्वमेव विज्ञानमात्मानमेव गृह्णाति नान्यत्, आत्मनैव च गृह्यते नान्येन, तस्याप्यन्यस्य स्वात्मपर्यवसायित्वादिति वदति । यथोक्तम्—'नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ॥ ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते' इति ॥ * ॥ तमेवंवादिनं प्रत्युच्यते—नीलज्ञानस्यात्मावसायित्वं नीलस्य च विज्ञानाकारत्वं केन ज्ञानेन गृह्यते । न तावदात्मनैव—नहि नीलमिदमित्यत्र स्वात्मपर्यवसायित्वं नीलाकारस्य च ज्ञानात्मकत्वं प्रकाशते नीलमात्रप्रकाशनात् । संवेद्यत्वग्राह्यलक्षणायोगसहोपलम्भनियमादिलिङ्गनिमित्तकेन त्वनुमानेनैव तदवगन्तव्यं—तदपि त्वनुमानमात्मांशग्राहि चेत्, न ज्ञानान्तरस्य स्वात्मपर्यवसायितां ग्रहीतुमलम् ॥ * ॥ अथानुमानं न स्वात्मांशग्राहि, ततो नीलादिविज्ञानैः किमपराद्धं, येन तानीदंकारास्पदीभूतवाह्यनीलादिप्रकाशकत्वेनावभासमानान्यपि स्वात्मन्येवावरुध्यन्ते । नहि तदेतद्वक्तुं शक्यम्—नानात्मनः संवेदनं ग्राह्यलक्षणं सहोपलम्भनियमो वा संभवतीति । तेषां सर्वेषामेवैतस्मिन्नेव भवदीयेऽनुमाने व्यभिचारात् । तत्खल्वात्मानमतिक्रम्य नीलादिवित्तेर्नीलाद्यात्मभूतस्वात्मांशावसायितां गृह्णातीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तस्यापि स्वात्मपर्यवसायित्वे नीलवुद्धेस्तद्वशेन स्वात्मांशग्राहिता न सिद्ध्येत् । आह च—'चैत्रादिप्रत्ययानां च निरालम्वनता यदि ॥ धर्मभूता न गृह्येत साधनोत्थितया धिया ॥ ततो विषयनानात्वात्प्रतियोग्यनिराकृता ॥ रूपात्सालम्वनप्राप्तिः सती केन निवार्यते' इति ॥ * ॥ किंचाज्ञानमित्यस्य ज्ञानस्य ज्ञानाभावो ग्राह्यः, नच ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मता संभवति, अत्यन्तविपरीतत्वात् । तथा—तदेवेदमिति ज्ञाने पूर्वापरकालावस्थायित्वं प्रकाशते, नच क्षणिकस्य ज्ञानस्य स्थायित्वमात्मा संभवति । तथा—चित्रबुद्धौ नानाकाराणामवभासः । नचैकस्य ज्ञानस्य नानाकारता संभवति ॥ * ॥ नन्वर्थस्यापि स्थायित्वमेकस्य च नानाकारत्वं न संभवत्येव, संभवतु वा मा वा, ज्ञानात्मता तावन्न संभवति । तदसंभवे चार्थाकारौ वा स्थायित्वचित्रत्वे स्याताम्, अत्यन्तासद्रूपे वा, द्वेधापि ज्ञानानात्मकयोर्ज्ञानेन ग्रहणात्सिद्धं नः समीहितम् ॥ * ॥ तथा वाह्यं नास्तीति निषेधयतावश्यं वाह्यं बुद्धावारोपयितव्यं,

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

म्वकल्पना स्यात् । अस्तुनाम रूपस्य प्रतिविम्वोदयः गन्धरसादीनां त्वसंभाव्य एव । यथाहुः—'शव्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिविम्वता । ज्ञाने च गृह्यमाणस्य कथं स्यादर्थधर्मता' ॥ सिद्धान्तं प्रतिजानीते—**इतीति** ॥

श्लोकार्थं विवृणोति—**विज्ञानेति** । नीलमिदं पीतमिदमिति ज्ञानमुत्पद्यमानमात्मानमेव प्रकाशयदुत्पद्यत इत्यर्थः । अत्रैव तत्संमतिमाह—**यथेति** । **न तावदिति** । एकस्यैवैवंरूपत्वे प्रमाणाभावादिति भावः । अत्र पूर्वपक्षोक्तां युक्तिमनूद्य परिहरति—**संवेद्येति** । **नहीति** । यदानुमानं न स्वात्मांशग्राहि तदा एतत् नानेत्यादिनोच्यमानं वक्तुं न शक्यमित्यर्थः । कथं न शक्यमत आह—**तेषामिति** । नानेत्यादिनोक्तानां निमित्तानां व्यभिचारात् अभावादित्यर्थः । **ननु** तस्याप्यात्मांशपर्यवसायित्वमेवाङ्गीक्रियते नेत्याह—**तदिति** । एवमनङ्गीकारे दोषमाह—**तस्येति** । अत्रैव वार्तिककृत्संमतिमाह—**आहचेति** । अनुमानजाया बुद्धेः स्वात्मांशपर्यवसायित्वात्तया साध्यभूता *निरालम्वनता यदि न गृह्यते ततोऽस्याः स्वांशमात्रं विषयः *चैत्रादिप्रत्ययानां च चैत्रादय इति भिन्नविषयत्वान्न वाध्यवाधक भावः । अतो रूपात् चित्रादिप्रत्ययस्वरूपपर्यालोचनया विद्यमानैव सालम्वनप्राप्तिः सती केन निवार्यत इति श्लोकार्थः । दूषणान्तरमाह—**किंचेति** । निगमयति—**तस्मादिति** । यदुक्तं ज्ञानस्यैव तत्तदाकारेणावभासो नातिरिक्तस्यार्थस्येति तद्दूषयितुमाह—

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

भावः । निरालम्वनता अर्थरूपा ज्ञानातिरिक्ता । अस्याः साधनोत्थितायाः । **चैत्रादिप्रत्ययेति** । चैत्रोऽयमिति ज्ञाना-

ज्ञानातिरिक्तं च बाह्यम्। नच ज्ञानाकारता तस्य संभवति, तस्मादेवमादिसिद्ध्यर्थमवश्यं विज्ञानानामनात्मग्राहित्वं बलादभ्युपगन्तव्यम्, भवदीयानुमानार्थं च। तदेवं संविद्बलसिद्धस्य बाह्यस्य संभवे वेद्यत्वादिभिर्नापह्नवः संभवति, बाह्यस्यैव हि तदा संवेद्यत्वं दर्शनबलादभ्युपगम्यते। प्रत्युतात्मन एव संवेद्यत्वं न संभवति—नीलादिवित्तीनामिदं नीलमिदं पीतमित्यनात्मावभासित्वात् आत्मावभासित्वाभावात्॥ * ॥ अहंप्रत्ययस्तर्हि ज्ञानावलम्बनो भवतु। सोऽपि कर्त्रवलम्बनो न ज्ञानावलम्बन इत्यात्मवादे वक्ष्यामः। तथा ग्राह्यलक्षणमपि बाह्यस्यैव किंचिदेष्टव्यम्। अन्यथा नीलादिवित्तीनां स्वांशपर्यवसायित्वसाधनार्थस्य तदीयानुमानस्य नीलादिवित्तिगतं स्वांशविषयत्वं ग्राह्यं न स्यात्, स्थायित्वादयश्च तद्बुद्धीनाम्॥

ज्ञानानुमेयत्वस्थापनम्।

तल्लक्षणं चेतरेषामुक्तदोषात् ज्ञानजन्यफलभागित्वमेवाश्रयितव्यम्। ज्ञानक्रिया हि सकर्मिका कर्मभूतेऽर्थे फलं जनयति पाकादिवत्, तच्च फलमैन्द्रियकज्ञानजन्यमापरोक्ष्यम्, लिङ्गादिज्ञानजन्यं तु पारोक्ष्यमित्युच्यते। अस्ति हि विषयाविषयविभागः विषयेष्वपि परोक्षापरोक्षविभागः सार्वजनीनः। नच फलमन्तरेणायं विभागः संभवतीति तदाश्रीयते। तदेव च फलं कार्यभूतं कारणभूतं विज्ञानमुपकल्पयतीति सिद्ध्यत्यप्रत्यक्षमपि ज्ञानम्॥ * ॥ अथवा ज्ञानक्रियाद्वारको यः कर्तृभूतस्यात्मनः कर्मभूतस्य चार्थस्य परस्परं संबन्धो व्याप्तृव्याप्यत्वलक्षणः स मानसप्रत्यक्षावगतो विज्ञानं कल्पयति, नह्यागन्तुककारणमन्तरेणात्मनोऽर्थं प्रति व्याप्तृत्वमुत्पत्तुमर्हति। तच्च कारणं लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयते। येऽपि स्वप्रकाशां संविदमातिष्ठन्ते तैरप्ययं संबन्धो मानसप्रत्यक्षगम्योऽवश्यमभ्युपगमनीयः। अन्यथा 'ज्ञातो मया घटः' इति ज्ञानज्ञेयसंबन्धो ज्ञातृज्ञेयसंबन्धो वा न व्यवहर्तुं शक्यते। यन्मात्रं हि प्रकाशितं तन्मात्रमेव व्यवहर्तुं शक्यते नान्यत्॥ * ॥ इह च संविन्मात्रं स्वयंप्रकाशितं, अर्थोऽपि तद्वशात्, ज्ञानसंबन्धस्तु केन प्रकाशितः। सोऽपि तयैव संविदा प्रकाशत इति चेत्। न। तदुत्पत्त्यवस्थायां संबन्धस्यानिष्पन्नत्वात्। प्रकाशकत्वमेव हि संविदा विषयेण संबन्धो नान्यः, तेन जातायां संविदि विषये च प्रकाशिते निष्पद्यमानः संबन्धो न तया संविदा शक्यते विषयीकर्तुम्, विरम्यव्यापारासंभवात्। नहि प्रथममर्थं प्रकाश्य पुनःसंबन्धं प्रकाशयितुमर्हति क्षणिकत्वात्॥ * ॥ अथ संबन्धोऽपि स्वयंप्रकाशत इति मन्येथाः, नात्र प्रमाणमस्ति। तस्मान्मानसप्रत्यक्षगम्योऽर्थेन सहात्मनः संबन्धो ज्ञानं कल्पयतीति रमणीयम्। अस्ति हि कोऽपि संबन्धोऽर्थेन सहात्मनो मानसप्रत्यक्षगम्यः सर्वजनीनः स ज्ञानस्य कल्पकः। अर्थगतो वा ज्ञानजन्योऽति-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

प्रत्युतेति। अहंप्रत्ययस्य ज्ञानावभासकत्वमाशङ्क्याह—**अहमिति**। नापि *ग्राह्यत्वलक्षणानुपपत्त्या तत्सिद्धिरित्याह—**तथेति**। यथा वेद्यत्वमभ्युपगतं तथा ग्राह्यत्वमपि बाह्यस्यैव कर्मत्वादिरूपं किंचिदेष्टव्यमित्यर्थः। एवमनङ्गीकारे दोषमाह—**अन्यथेति**॥

यत्किंचिदित्यनेनोक्तमर्थं विवृणोति—**तदिति**। अन्येषां पूर्वपक्षोक्तदोषग्रासात् ज्ञानजन्यफलभागित्वमेव तल्लक्षणं ग्राह्यलक्षणमाश्रयितव्यमित्यर्थः। एतदेवोपपादयति—**ज्ञानेति**। नचास्मिन्नर्थे प्रमाणाभाव इत्याह—**अस्तिहीति**। उच्यमानो विभाग एवात्र प्रमाणमित्यर्थः। एवंच सत्येतदप्यस्मदभिमतं सिध्यतीत्याह—**तदेवेति**। प्रकारान्तरेण ज्ञानकल्पनमुपपादयति—**अथेति**। किं तत्कारणमित्यपेक्षायामाह—**तच्चेति**। लोकशब्देन प्रसिद्धिरुक्ता स्वयंप्रकाशत्वपक्षेऽपि मानसप्रत्यक्षगम्यत्वमुपपादयति—**येऽपीति**। स्वप्रकाशमहिम्ना व्यवहारोपपत्तिमाशङ्क्याह—**यन्मात्रमिति**। चोदयति—**सोऽपीति**। परिहरति—**नेति**। एतदेवोपपादयति—**प्रकाशकत्वमिति**। व्यापारासंभवं विवृणोति—**नहीति**। उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति**। प्राकारान्तरमाह—**अर्थगतो वेति**। अनुगतं प्रकाशपदवाच्यं

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

तिरिक्तार्थविषयः प्रत्ययः। **ग्राह्येति**। केवलग्राह्यत्वाभ्युपगमोऽर्थ एवासौ ज्ञाशब्देनोक्तः स्यादित्यर्थः। अयं चास्मिन्पक्षे

शयः कल्पयति ज्ञानम्, अवश्यमङ्गीकरणीयश्चायमतिशयस्त्रितयप्रतिभासवादिभिरपि । त्रितयं प्रतिभासत इतिवदता ज्ञानज्ञेयज्ञातृषु त्रिष्वप्यनुगतं प्रकाशनपदवाच्यमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । तत्र ज्ञानत्वं तावन्नानुगतम्—तद्धि ज्ञाने एव न ज्ञातृज्ञेययोः । ज्ञेयत्वमपि ज्ञेय एव न ज्ञातृज्ञानयोः। ज्ञातृत्वं ज्ञातर्येव न ज्ञानज्ञेययोः ॥ * ॥ व्यवहारविषयत्वं प्रकाशमानत्वमितिचेत्, न, संविदि व्यवहाराभावाद्विनष्टत्वात् । शब्दप्रयोगो व्यवहार इतिचेत्, न, उक्तदोषत्वात् । तदवश्यं प्रकाशनभासनादिपर्यायो धर्मविशेषस्त्रिष्वप्यनुवृत्तो गोत्वमिव गोव्यक्तिष्वस्ति । सच धर्मो ज्ञातरि ज्ञेये च ज्ञानवशाज्जायते, ज्ञानस्य तु स्वाभाविकोऽग्नेरिवौष्ण्यमिति स्वप्रकाशं ज्ञानम् । इतरौ परप्रकाश्यावित्याश्रयणीयम् । तन्निमित्तं च विषयस्य विषयत्वम् । व्यवहारादीनां हि विषयत्वलक्षणत्वं प्रागेव दूषितम् । एकदेशिनां तु—व्यवहारनिवन्धनविषयताङ्गीकरणे रजतवित्तेः शुक्तिका विषयः स्यात्, नचैवमिच्छन्ति । तदेवमविवादसिद्धेऽर्थगतेऽतिशये तेनैव ज्ञानस्यानुमानं पूर्वोक्तेन वा मानसप्रत्यक्षगम्येन संवन्धेन संभवति । अतिक्रान्तदिवसगतदशत्वादिसंख्यावच्चासतोर्भूतभविष्यतोरविद्यमानत्वेऽपि धर्मिणः प्रकाशनधर्मो जायत इति प्रमाणवलादभ्युपगम्यते । अतो न प्रत्यक्षत्वं संविदोऽभ्युपगन्तव्यम् ॥

पुनर्विज्ञानवादखण्डनम् ।

नच प्रतीतिवलादपि प्रत्यक्षत्वम्—अर्थावभाससमये संविदः प्रतिभास एव नास्ति, नतरामापरोक्ष्यम् । एवंच सहोपलम्भस्यैवाभावात्तन्नियमो य उक्तः स दूरापास्त इति प्रत्युक्तमेतत् —'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः' इति । यत्तु पश्चात्स्मरणस्य दर्शनाज्ज्ञानमपि प्रागनुभूतमिति । तदप्यसिद्धम् । अर्थएव हि तदा स्मर्यते, तत्तत्स्मरणाच्च तदैवार्थव्याप्तिरासनो मनसावगम्यते, तद्वशाच्च तदार्थे तावज्ज्ञानं कल्पयति । तस्य च ज्ञानस्येन्द्रियादिकारणाभावात्स्मृतित्वं निश्चित्य स्मृतिकारणभूतं पूर्वज्ञानं तदैव कल्पयतीति नास्य स्मरणम् ॥ * ॥ इतश्च न नीलादेर्ज्ञानात्मकत्वम्, अनुमानादिषु विषयाकाराणां परोक्षत्वात्, ज्ञानस्य च सर्वत्र प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्, नहि परोक्षापरोक्षयोरेकत्वं संभवति । एवमत्यन्तासद्रूपत्वेनाभिमतस्य स्थायित्वादेः सद्रूपज्ञानात्मकत्वमत्यन्तासंभाव्यम् । तथा भूतानुमानेषु भूतत्वमवभासते । नच वर्तमानस्य ज्ञानस्य भूतत्वमात्मा संभवति ॥ * ॥ भिन्नत्वेऽपि ग्राहकाद्ग्राह्यस्य ज्ञानमेवातीतमुत्तरस्य ग्राह्यं नार्थ इतिचेत्, न, प्रमाणाभावात् । अत्र चातीतं त्रेधा विकल्प्य 'अतीतं यच्च विज्ञान'मित्यादिना दूषणमुक्तम् । उत्तरमपि त्रेधैव विकल्प्य 'व्याकारकल्पनायां च' इत्यादिना दूषणमुक्तमिति विवेचनीयम् । तस्मादिदमपि वैभाषिकमतमयुक्त-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

शङ्कते—**व्यवहारेति** । उपादानादिव्यवहाराभावादिति परिहारार्थः । **उक्तदोषत्वादिति** । अस्मिन्पक्षे एवमित्यादिना ग्रन्थेन पूर्वं दोषस्योक्तत्वादित्यर्थः । तन्निमित्तं परप्रकाश्यत्वनिमित्तम् । उपपादितमर्थं निगमयति—**तदेवमिति** । भूतभविष्यतोस्तदनुपपत्तिं परिहरति—**अतिक्रान्तेति** ॥

एतेनान्यदपि निरस्तमित्याह—**एवंचेति** । इति नियमनिरासाद्धेतोः सहोपलम्भेत्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तमित्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षोक्तं परिहारमनूद्य निराकरोति—**यत्त्विति** । **नास्येति** । ज्ञानस्येत्यर्थः । ततः किमत आह—**नहीति** । दूषणान्तरमाह—**तथेति** । **अत्रेति** । यच्चेदमतीतं विज्ञानमुपरितनस्य ग्राह्यत्वेन भवद्भिरिष्टं तद्ग्राह्याकारं ग्राहकाकारं उभयाकारं वा स्यादिति त्रेधा विकल्प्येत्यर्थः । केनेत्यपेक्षायामतीतं यच्च विज्ञानमित्यादिनेत्युक्तम्—'अतीतं यच्च विज्ञानं ग्राह्यत्वेन हि कल्पितम् ॥ तत्स्याद्ग्राहकरूपं वा ग्राह्यं वोभयथापि वा ॥' इत्यनेन वार्तिकेन विकल्प्येत्यर्थः । **दूषणमुक्तमिति** । वार्तिककारेणेति शेषः । दूषणवार्तिकं त्वेवम्—'ग्राह्याकारत्वमात्रे स्यादर्थः शब्दान्तरेण ते ॥ *स्वकाले चा-

---

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

दोष इत्याह—**स्वकाल इति** । ग्राह्यैकस्वभावं पूर्वविज्ञानं उत्तरोत्पत्तेः प्रागगृहीतं स्वविषयां वासनां नोत्पादयति वासनाया गृहीतविषयत्वनियमात् तदभावे च नोत्तरपूर्वविषयत्वेनोत्पद्येतेत्यर्थः । यथानागतात् ज्ञानात् संतानान्तर-

मेव। तस्माद्बाह्यार्थाकार एव नीलादिर्न ज्ञानाकारः॥ * ॥ कथं तर्हि स्वप्ने, तत्रापि बाह्यमेव देशकालान्तरगतमदृष्टोद्बोधितसंस्कारवशात्स्मर्यमाणं निद्रा—दूषितमनस्कतया भ्रान्त्या संनिहितदेशकालमिव मन्यते। विस्पष्टं चैतदनन्तरदिवसानुभूतस्य स्वप्ने वर्तमानावभासदर्शनात्, अन्यत्रापि स्वप्ने तथाङ्गीकर्तुं युक्तम्। शिरश्छेदोऽप्यन्यत्रावगतः स्वसंबन्धितया दोषवशादवगम्यते। सर्वत्र संसर्गमात्रमसदेवावभासते। संसर्गिणस्तु सन्तएव। सेयं विपरीतख्यातिरुच्यते मीमांसकैः। असत्ख्यातिवादिनस्तु संसर्गिणोऽप्यपलपन्तीति विशेषः। शुक्तिरजतवेदनेऽपि विद्यमानैव रजतत्वजातिर्विद्यमानस्यैव शुक्तिकाशकलस्यानात्मभूतैवात्मतयावगम्यते। तथा वन्ध्यासुतादिष्वपि विद्यमान एव सुतशब्दार्थो वन्ध्यान्विततया तत्पदसंनिधिदोषादवगम्यते॥

स्वीयविपरीतख्यातिमतोपन्यासः।

यत्तु कैश्चिदेवमादिषु तदाकारावभासमपह्नुत्य विवेकाग्रहणमेव भ्रान्तिरित्युक्तं, तत्संविद्विरोधादेवोपेक्षणीयम्। को हि नामाङ्गुलिनिपीडितदृष्टिश्चन्द्रद्वित्वं न प्रकाशत इति ब्रूयात्। किंचैक एवायं चन्द्रो न द्वावित्येवं द्वित्वविवेकं चन्द्रस्य विस्पष्टमनुसंदधानस्य चक्षुषा द्वित्वभ्रमो जायमानः कथं

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

ध्यसंवित्तेर्न स्याच्छक्त्यर्पणं ततः॥ यथैवानागताज्ज्ञानात्संतत्यन्तरजादपि॥ नष्टत्वेनाप्यविज्ञानात्तथोत्पन्नाद्विनश्यतः॥ *केवलग्राहकत्वे तु विषयत्वं न युज्यते। *किमपेक्ष्य च तस्येदं ग्राहकत्वं प्रकल्प्यते॥ *ध्याकारता निरस्तैवं *संवेद्येत तदैव च॥ ततश्चोत्तरविज्ञानं न प्रतीक्षेत बोधक'मिति। **उत्तरमिति**। उत्तरज्ञानमपि ग्राहकरूपं वा ग्राह्यरूपं वा उभयरूपं वेति त्रेधा विकल्प्य ध्याकारेत्यादिना दूषणमुक्तं वार्तिककारेणेति विवेचनीयमित्यर्थः। दूषणवार्तिकपर्यालोचनयोत्तरस्य त्रेधा विकल्पो बहिरेव बोद्धव्यः। दूषणवार्तिकं तु *'ध्याकारकल्पनायां च परस्यात्मांश एव ते॥ प्रमापर्यवसाने च नातीतो विषयो भवेत्॥ *पूर्वग्राह्यसरूपत्वे ग्राहकत्वं तु हीयते॥ *ग्राहकाकारमात्रे स्याद्विषयो नासरूपतः॥ *नच शक्त्यर्पणस्यात्र व्यापार उपलभ्यते॥ *शक्त्यर्पणस्य चाभावो युष्मत्पक्षे प्रसाधितः' इति। अनन्तरं च 'संतानान्तरवच्चैषा'मित्यादिवार्तिकेन ज्ञानानां हेतुसाध्यत्वाभावे वास्यवासकत्वाभावे च प्रयोगा दर्शितास्ते च ग्रन्थविस्तरभयादस्माभिर्न लिखिताः। ग्रन्थकारस्य तु वार्तिकस्थविवेककीर्तनमत्र किंप्रयोजनकमिति न विद्मः। अत्र चोदयति—**कथमिति**। परिहरति—**तत्रेति**। नचैवमसत्ख्यात्यापत्तिरित्याह—**सर्वत्रेति**। एतदेवोपपादयति—**शुक्तिकेति**॥

अत्र प्रसङ्गादेकदेशिमतमनूद्य निराकरोति—**यत्त्विति**। विरोधमेव दर्शयति—**कोहीति**। विवेकाग्रहेऽपि भ्रमो

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

जाद्वा न शक्त्यर्पणं एवमतीतादपि नष्टत्वेनाविज्ञानात्। उत्पन्नमात्रविनष्टादपीति दृष्टान्तार्थः। ग्राहकाकारमात्रत्वे चोपरितनंप्रति ग्राह्यता न स्यादित्याह—**केवलेति**। दूषणान्तरमाह—**किमपेक्ष्येति**। सर्वेषां ग्राहकत्वेसति ग्राह्याभावेन ग्राहकतापि न स्यादित्यर्थः। ध्याकारतापि नैतदस्ति त्वयैकंहीत्यादिना निरस्तैवेत्याह—**ध्याकारतेति**। **ननु** तस्यान्तरातीतमपेक्ष्य ग्राहकत्वं ग्राह्यत्वं चोत्तरमपेक्ष्येति किं नोपपद्यते। न। उक्तोत्तरत्वात्। एवं स्वोत्पत्तिवेलायामगृहीतं न शक्तिमर्पयेत् अस्मत्पक्षे ज्ञानं न स्वविषयां वासनां जनयति किंत्वर्थविषयाम्। अतएवार्थविषयैव स्मृतिस्तया जन्यते न ज्ञानविषया। तस्मादुत्पत्तिवेलायामेव संवित्तिरभ्युपगन्तव्या ततपश्चात्स्वयमेव ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चापन्नं तच्च निरस्तमिति। स्वयंप्रकाशत्वे तु प्रतीतस्य स्वग्रहणायोत्तरापेक्षा न स्यादित्याह—**संवेद्येतेति**। एवंच ग्राहकरूपत्वं ध्याकारत्वं चानुपपन्नं इति ग्राह्यमात्ररूपं पूर्वं ततश्चार्थ एव शब्दान्तरेणोक्तो भवतीति स्थितम्। इदानीं परमपि ज्ञानं त्रेधा विकल्प्य ध्याकारत्वे तावद्दूषणमाह—**ध्याकारेति**। परस्य ज्ञानस्य ध्याकाराकल्पनायां तव मते स्वात्मांश एव प्रमापर्यवसाने सत्यतीतस्यैतद्विषयत्वं न स्यात्। स्वयंप्रकाशत्वेनातीतस्य ग्राह्यस्यापेक्षाभावादिति भावः। केवलग्राह्याकारत्वे दूषणमाह—**पूर्वेति**। यथा पूर्वज्ञानं ग्राह्यरूपं तथेदमपि ग्राह्यरूपमतः पूर्वंप्रति ग्राहकत्वं न स्यादित्यर्थः। ग्राहकाकारमात्रत्वे दूषणमाह—**ग्राहकेति**। ग्राहकाकारमात्ररूपस्य पूर्वं ज्ञानं तस्य विषयो न स्यात्। केवलग्राह्यत्वाकारेण वैरूप्य इत्यादिसारूप्यनिबन्धनत्वाच्च विषयत्वस्येत्यर्थः। किंच वासनाद्वारेण पूर्वं ज्ञानमुपरितनं जनयेत् नच क्षणिकस्य वासनोत्पत्तौ व्यापारोस्तीत्याह—**नचेति**। मीमांसापक्षे तु स्थायित्वाद्विज्ञानस्याप्यात्मगतसंस्करात् वासनाजनकत्वं युक्तमित्यर्थः। ज्ञानस्य तु क्षणिकत्वेन वास्यवासकत्वभावो नास्तीत्युक्तमित्याह—**शक्त्यर्पणस्यचेति**। **प्रत्यक्षेति**। प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वादित्यस्यायमर्थः—

विवेकाग्रहणनिमित्तः स्यात् । एवमवगतदिक्कस्य दिग्भ्रमो नाग्रहनिमित्तः संभवति ॥ * ॥ कथं पुनर्द्वित्वस्यावगमः, न संस्मरणम् । तद्द्वेत्वभावात्, न ग्रहणम्, अप्राप्तस्य चक्षुषा ग्रहणासंभवात् । उच्यते—देशद्वयं नेत्रेण प्राप्तं चन्द्रश्च, तयोश्च संसर्गो दोषवशादवगम्यते, देशद्वये चन्द्रप्रतीत्यदेशगतं द्वित्वं दोषवशाच्चन्द्रेऽध्यवस्यति । तथा पित्तवर्तिपीतत्वं शङ्खस्वरूपं च चक्षुषा गृह्णन्दोषवशात्संबन्धं बुध्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥ * ॥ किंच यदि सम्यग्रजतबोधे तादात्म्यमवभासते न शुक्तिरजतवेदने ततोऽवभास्यभेदादवभासस्य वैलक्षण्यं प्रागेव बाधकादनुसंधातुं शक्नुयात्, वैलक्षण्यावगमाच्च न प्रवर्तेत । किंच यदि रजतार्थी शुक्तेरुपादानं कार्यतयावगच्छेत्, ततोऽकार्यस्य कार्यतया भानाद्विपरीतख्यात्यापत्तिः । अथ नावगच्छेत्, न प्रवर्तेत—तत्कार्यावगमाधीनत्वात्प्रवृत्तेः ॥ * ॥ अथ कार्यत्वानवगमेऽपि तत्कार्यावगतिसादृश्यात्प्रवृत्तिः, ततस्तत्कार्यत्वानवगमेनाकार्यावगतिसादृश्यमप्यस्तीति निवृत्तिरपि स्यात् सादृश्ययोरविशेषात् । नचासति कारणे कारणसदृशं तत्कार्यं साधयितुमर्हति—मासीपधच्छुक्तिकारजतकार्यमाभरणम् ॥ * ॥ ननु व्रीहिकार्यमपूर्वं नीवाराः साधयन्ति । नैवम् । व्रीह्यंशा एव तत्र कार्यं कुर्वन्ति, ते च विकलाः सन्तोऽप्यशक्त्यवस्थायां तत्साधनत्वेन यथाशक्तिप्रयोगविधानादवगता इति नाकारणात्तत्सदृशात्कार्योत्पत्तिः ॥ * ॥ अथ त्वकार्यानवगतिरेव प्रवृत्तेः कारणं, ततो बाह्या अपि वेदार्थे प्रवर्तेरन् अकार्यत्वानवगमात् । अथ त्वकार्यमेव तेऽवगच्छेयुः, ततः कार्यस्याकार्यतयावगमाद्विपरीतख्यातिरित्यास्तां तावत् । तस्मात्स्वप्नादिष्वपि बाह्यस्यैवान्यथाभूतस्यैवान्यथावभासात्सिद्धं सर्वत्र बाह्यालम्बनत्वम् ॥

योगाचारमतखण्डनम् ।

अथ स्वप्नवत्प्रत्ययत्वात्स्तम्भादिज्ञानमन्यथाभूतमित्यनुमीयते, तदसत्, तथासति प्रत्ययत्वाविशेषात्त्वदीयमप्यनुमानं मिथ्या स्यात् । मिथ्यात्वग्राहिणोऽनुमानस्यामिथ्यात्वे वा तत्रैव हेतोर्व्यभिचारः । तस्मात्सूक्तं 'यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्यः' शा. भा. इति । तस्मादव्यभिचारात्प्रत्यक्षं न परीक्षितव्यम् ॥ इति शून्यवादः ॥

अनुमानपरिच्छेदः ।

प्रत्यक्षस्य सत्संप्रयोगजन्यत्वलक्षणेन लोकसिद्धेनाव्यभिचारमुक्त्वा, इदानीमनुमानादेरप्यव्यभि-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

दृष्ट इत्याह—**किंचेति** । अत्र चोदयति—**कथमिति** । उदाहरणान्तरेप्यारोपमुपपादयति—**तथेति** । इदानीं तन्मतेनाप्यन्यथाख्यातिमापादयति—**किंचेति** ॥

हेत्वन्तरेण प्रवृत्तिं शङ्कते—**अथेति** । नापि सादृश्यात्प्रवृत्तिः संभवतीत्याह—**नचेति** । कारणसदृशस्यापि तत्कार्यसाधकत्वमस्तीति शङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**नैवमिति** । व्रीह्यंशानामेव नीवारगतानां तत्रापूर्वसाधकत्वमित्यर्थः । **तत इति** । यद्यकार्यत्वावगमात्तेषामप्रवृत्तिरित्युच्यते ततः कार्यत्वावगमात्प्रवृत्तिरित्यङ्गीकृतमित्युक्तदोषानतिवृत्तिरित्यर्थः । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । उपपादितेऽर्थे भाष्यं प्रमाणयति—**तस्मादिति** । वृत्तिकाराभिमतसूत्रार्थोपपादनप्रयोजनमुपसंहरति—**तस्मादिति** । इति शून्यवादः ॥

एवं *प्रत्यक्षस्याव्यभिचारित्वं परीक्षानिवृत्तये तत्संप्रयोग इत्यादिना लक्षणतः प्रतिपाद्यानन्तरमनुमानादिलक्षणमाह वृत्तिकारस्तस्य प्रयोजनं दर्शयति—**प्रत्यक्षस्येति** । दर्शयितुमाह वृत्तिकार इति शेषः । असूत्रितानुमानादिवर्णनं वृत्तिकारस्यानुचितमितिचेत् । न । सूत्रस्य सूचनात्मकत्वेन प्रत्यक्षेणानुमानादिलक्षणस्यापि सूचितत्वात् । अथवा प्रत्यक्षं तावदव्यभिचारित्वान्न परीक्ष्यं तत्पूर्वकमनुमानाद्यपि *एवंलक्षणकत्वात् प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वाच्च न परीक्ष्यमित्यनुमानादिलक्षणप्रदर्शना-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

मूलप्रमाणव्यभिचारेण वानुमानस्य व्यभिचारः स्यात् स्वकीयलक्षणव्यभिचारेण वानुमानस्य व्यभिचारः स्यात् नाद्यः । प्रत्यक्षत्वाव्यभिचारित्वात् । नापि द्वितीयः । **एवंलक्षणकत्वादिति** । अयं दोषः अनौचित्यलक्षण इत्यर्थः ।

चारार्थं लोकसिद्धमेव लक्षणमाह—'अनुमानं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः' शा. भा. । यस्य यादृशस्य येन यादृशेन सह साक्षाद्वा प्रणाड्या वा यादृशः संबन्धः संयोगः समवाय एकार्थसमवायः कार्यकारणत्वमन्यो वा दृष्टान्तधर्मिषु नियतो ज्ञातस्तं तादृशं साध्यधर्मिषु दृष्टवत-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

र्थत्वात्प्रत्यक्षसूत्रस्यायमदोषः । तत्र वृत्तिकाराभिमतमनुमानलक्षणं तावदाह—**अनुमानमिति** । अत्र ज्ञातः संबन्धो व्याप्तिलक्षणो व्याप्यव्यापकयोर्दृष्टान्तधर्मिणि येन प्रमात्रा स ज्ञातसंबन्धः तस्य एकदेशस्य व्याप्यस्य धूमादेर्दर्शनात् एकदेशान्तरे व्यापकवह्न्यादौ चक्षुराद्यसंनिकृष्टेऽर्थे या बुद्धिस्तदनुमानम् । अथवा ज्ञातः संबन्धो यस्य एकदेशाभ्यां धूमवह्निरूपाभ्यां सह स ज्ञातसंबन्धो महानसादिधर्मी एकदेशी तस्य यो धूमाख्य एकदेशः तस्य पर्वतादौ दर्शनात् एकदेशान्तरे वह्न्यादौ बुद्धिः । अत्र च सर्वनामार्थे वहुव्रीहेः, स्मरणं संनिहितश्च सर्वनामार्थो भवति । नचात्र प्रमाता एकदेशी वा *केनचिदुपात्त इत्यसंनिधानात्तयोः समासार्थत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य लिङ्गस्यैवै*कदेशरूपस्य समासार्थत्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे—**यस्येति** । अत्र यादृशतादृशशब्दाभ्यां दृष्टान्तपरिदृष्टरूपस्य न लिङ्गत्वं नाप्यलिङ्गत्वमिति दर्शितम् । न्यूनरूपस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । ज्ञातः संबन्धो यस्यै*कदेशस्य धूमाख्यस्य एकदेशान्तरेण साध्येन सह स ज्ञातसंवन्धस्तस्य दृष्टवतः पुरुषस्य या बुद्धिः सानुमानमित्यर्थः । अत्र चैकदेशपदोपदानात्संनिहित एव सर्वनामार्थो भवतीति वहुव्रीह्युत्पत्तिः । एतदप्यनुपपन्नम्—एकदेशस्याप्यनुपात्तत्वेनासंनिधानात् एकदेशदर्शनादित्यत्रैकदेशशब्दस्योत्तरपदार्थविशेषणत्वेनोपसर्जनत्वात् पूर्वपदार्थविशेषणत्वे वैकदेशपदस्य दर्शनशब्देन सह समासानुपपत्तिः । ज्ञातसंबन्धपदसापेक्षत्वेनाव्यपेक्षालक्षणसामर्थ्याभावात् । **ननु** दर्शनक्रियां प्रत्येकदेशस्योद्देश्यत्वेन प्राधान्यम् । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । नैवम् । शब्दतः प्राधान्याभावात् । व्याकरणे हि शब्दस्यैव पदार्थत्वात्तत्कृतगुणप्रधानभावस्यैव प्रयोजकत्वात् । तस्मात् विशेषणत्वमेवात्र गुणत्वं नोपकारकत्वलक्षणं शेषत्वम्, विशेष्यत्वं प्राधान्यं, न शेषित्वम् । अतएव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्र शेषिणोऽपि राज्ञः शब्दतो विशेषणत्वात् वृत्तिमपेक्षमाणस्य समासाभावः । राजपुरुषः शोभन इति च शेषभूतस्यापि पुरुषस्य विशेष्यत्वेन प्रधानत्वात् शोभनपदापेक्षस्यापि भवति समासः । अत्रच* विशेषणमेकदेशो दर्शनस्येति न ज्ञातसंवन्धपदापेक्षस्य संभवति समासः । नैष दोषः । संनिहितमात्रस्यैव सर्वनामार्थत्वेनोपादानस्यात्रानुपयोगात् *अन्यपरेणाप्युपादानेनैकदेशस्य बुद्धिसंनिध्युपपत्तेः स्वर्गकामादिपदानां च वहुव्रीहित्वेनानुपात्तेऽपि पुरुषे वृत्त्यभ्युपगमात् । अस्तु वा कर्मधारय एव बलीयस्त्वात् ज्ञातश्चासौ संबन्धश्चेति । **नन्व**स्मिन्पक्षे एकदेशदर्शनादेकदेशान्तर इत्यनुपपन्नं स्यात् संबन्धस्य निरवयवत्वेनैकदेशासंभवात् न स्यात् । संबन्धारम्भकत्वेन संबन्धिनोरेकदेशत्वोपचारात् ज्ञेयस्वरूपेऽवधारिते तज्ज्ञानं शक्यं निरूपयितुमिति ज्ञातपदमतिक्रम्य संबन्धपदं व्याचष्टे—**संबन्ध इति** । अन्यो वा तादात्म्यलक्षण इत्यर्थः । अत्रेदमुच्यते —नैते संबन्धा गम्यगमकभावप्रयोजकाः तदभावेऽपि कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां लिङ्गलिङ्गिभावदर्शनात् । अपिच कार्यमपि न कार्यत्वात्कारणं गमयति किं तर्हि तेन नियतत्वात् । अन्यथा कार्यमस्तु कारणं च मानुमापयत्वित्यपि वक्तुं शक्यते । यतस्तु तेन नियतस्ततोऽनुमापयतीति स एवानुमानाङ्गं स एव च व्याप्तिशब्देनाभिधीयते । यथाहुः—'संबन्धो व्याप्तिरिष्टात्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना' । अत्रानुमानव्यवहारे व्याप्तिलक्षणः संबन्धोऽङ्गमित्यर्थः । **ननु** व्याप्तेः संबन्धत्वे तद्विशिष्टत्वात् धूमवदग्नेरपि गमकत्वं स्यात् । सत्यम् । तथापि व्याप्यलक्षणसंबन्धि समवेतैव व्याप्तिर्न संयोगवदुभयसमवेता तथा दर्शनात् । अतो न धूमवदग्नेरपि गमकत्वापत्तिः । एतदप्याहुः—'व्याप्यस्य गमकत्वं तु व्यापकं गम्यमिष्यते ॥ यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ॥ स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाप्यधिकोऽपि वा ।' इति । **ननु** व्याप्यस्य गमकत्वे हिंसात्वमधर्मत्वं गमयेत् । दृष्टं हि ब्रह्महत्यादौ तदधर्मत्वेन व्याप्तं तत्राहुः—'व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः *कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः ॥ अस्मिन्सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥ *अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ॥ तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

केनचिदिति । समासस्थेन केनचित्पदेनेत्यर्थः । **एकदेशेति** । ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादित्युक्तत्वादित्यर्थः । **एकदेशस्येति** । एकदेशस्येति कर्मणि षष्ठी । क्रियया व्याप्यमानं च कर्म भवति । अतः शब्दतोऽपि प्राधान्यमेकदेशस्यावगम्यत इति भावः । **विशेषणमिति** । अतोऽप्रधानत्वेन सापेक्षस्य न समास इत्यर्थः । **अन्यपरेणेति** । दर्शनपरेणैकदेशोपादेनेनेत्यर्थः । तादात्म्याद्यभावेऽपि । शिंशपया वृक्षानुमाने तादात्म्यसंबन्धः सहेतुकः कृतकत्वादित्यादौ कार्यकारणभावः संयोगश्चायं दहनो धूमवत्त्वादित्यादौ अधर्मत्वं गमयेत् अग्नीषोमीयादावित्यर्थः । **कश्चिदिति** । यत्र हत्यादौ हिंसात्वनिषिद्धत्वे उपलभ्येते तत्र निषिद्धत्वमेवाक्षेपकमधर्मत्वस्य न हिंसात्वं यतो निषेधविधिप्रयुक्तैवानिष्टानुबन्धिता न हिंसात्वप्रयुक्ता । अतो निषिद्धत्वे सत्येवाधर्मत्वस्य भवितुं शक्तिर्न हिंसात्वे सतीत्यर्थः । **अन्य इति** । हिंसात्वादयस्तु परेण निषिद्धत्वेन प्रयुक्तां व्याप्ति-

स्तस्मिंस्तादृशे तादृशसंबन्धसंबन्धिनि प्रबलेन प्रमाणेन तादूप्यतद्विपर्ययाभ्यामपरिच्छिन्ने या बुद्धिः सानुमानम्। यथा धूमस्यानुपरतोर्ध्वगमनस्याग्निसाहित्यं महानसादिषु नियतमुपलब्धवतः पर्वते तद्दर्शनादग्निज्ञानम्॥ *॥

अनुमाने प्राभाकरमतम्।

ननु नियमावधारणाधीनत्वे कथं तादूप्येणापरिच्छिन्ने प्रवृत्तिः, ईदृशो हि नियमः—यत्र यत्र धूमस्तत्रतत्राग्निः यद्यद्रसवत्तत्तद्रूपवदिति। एवंचेद्यावद्धूममग्निसद्भावोऽवगत एवेति नापरिच्छिन्नविषयत्वमनुमानस्य संभवतीति। अतएव चोद्याद्बिभ्यतः केचिदसंनिकृष्टग्रहणं स्मरणाभिमाननिरासार्थं व्याचक्षते गृहीतग्राहित्वमेवानुमानस्य स्वीकुर्वाणाः। तथापि नाप्रामाण्यम्। नह्यगृहीतग्रहणं प्रमाणलक्षणम्। अनुभूतिर्हि तल्लक्षणम्। अनुमानं च गृहीतग्राहित्वेऽपि प्रत्युत्पन्नलिङ्गकारणजन्यत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावादनुभूतिरेवेति युक्तमस्य प्रामाण्यम्॥ *॥ अथ स्मृतिप्रमोषः कस्मान्नाश्रीयते, प्रत्युत्पन्नकारणसद्भावात्, संस्कारातिरिक्तकारणासद्भावेन हि 'इदं रजतम्' इत्यत्रानुभवरूपस्यापि रजतज्ञानस्य बलात्स्मृतित्वमाश्रित्य प्रमोषोऽङ्गीकृतः। अत्रतु लिङ्गस्यानुभवकारणस्य सद्भावादयुक्तं प्रतीतिसिद्धस्यानुभवरूपस्यापह्नवेन स्मृतिप्रमोषाङ्गीकरणमिति। सोऽयमेषामकारणकत्रासः। तथाहि—यदि हि यावद्व्याप्यव्यापकसद्भावोऽवगतः स्यात्ततो गृहीतग्राहित्वमाशङ्क्येतापि, नत्वेवमस्ति, महानसादिष्वेव हि दृष्टान्तधर्मिषु प्रागनुमानाद्धूमस्याग्निसाहित्यमवगतं न सर्वत्र, प्रमाणासंभ-

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

व्यापकांशावधारणे'ति। एवंच सति ग्रन्थकारस्य संयोगादिरूपसंबन्धकीर्तनं किमभिप्रायमिति न विद्मः। एवंवा ग्रन्थगमनिका। ग्रन्थकारस्यापि नियतो ज्ञात इति संबन्धविशेषणं कुर्वतोऽयमेवाभिप्रायः। संयोगादिकीर्तनं तु प्रायेणैवंरूपः संबन्धस्तत्रतत्र पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः। कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां तु स्वरूपकृत एव गम्यगमकभाव इति नानुपपत्तिः काचित्। ज्ञातसंबन्धस्येत्यनेन ज्ञात एव संबन्धोऽनुमानाङ्गमिति सूचितम्। असंनिकृष्ट इत्यस्यार्थमाह—**तादूप्येति**। तादूप्येण तद्विपर्ययेण वा परिच्छिन्नस्य संनिकृष्टस्य पक्षाभासत्वमिति भावः। येन रूपेणानुमातुमिष्यते तेनैव रूपेण रूपान्तरेण वा तद्विपरीतेन शीघ्रं प्रमाणेन परिच्छिन्नो योऽर्थः स संनिकृष्टः तस्य पक्षत्वं व्यावर्तयितुमसंनिकृष्टग्रहणमित्यर्थः। तेच पक्षाभासाः प्रत्यक्षादिविरोधेन वार्तिककारैर्दर्शितास्तत्रैवावगन्तव्याः॥

तादूप्यतद्विपर्ययाभ्यामपरिच्छिन्न इत्येतदाक्षिपति—**नन्विति**। मतान्तरेण तावत्समाधत्ते—**अत इति**। एतस्मादेव चोद्यात्। एतद्भयादेव गृहीतग्राहित्वमेवानुमानस्याङ्गीकुर्वन्तीति भावः। एतत्पक्षे संनिकृष्टग्रहणस्य तर्हि का गतिरित्यत आह—**असंनिकृष्टेति**। गृहीतग्राहित्वादप्रामाण्यमिति चेत् नेत्याह—**तथापीति**। चोदयति—**अथेति**। समाधत्ते—**प्रत्युत्पन्नेति**। एतदेवोपपादयति—**संस्कारेति**। तदेतद्दूषयति—**सोऽयमिति**। यावद्व्याप्यं व्यापकसद्भावावगमे गृहीतग्राहित्वं स्यान्नत्वेवमस्तीत्यर्थः। **ननु** यावद्धूममग्निसद्भावावगमाभावे कथं व्याप्तिनिश्चयस्तत्राह—**महानसादिष्विति**। नन्वेतदयुक्तं, *भूयोदर्शनगम्यत्वाद्व्याप्तेः। यथाहुः—'भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः *सामान्यधर्मयोः॥ ज्ञायते भेदहानेन *क्वचिच्चापि विशेषयोः'। सत्यमेवम्। तथाप्येकत्रैव महानसादौ बहुशोऽवगताग्निसाहित्यस्य धूमस्य परिदृष्टेषु देशकालेषु वह्निनियमावगतिर्भवति एतावदेवानुमानाङ्गम्, तदनन्तरं यत्रयत्र धूमस्तत्रतत्राग्निरिति योऽवगमः सोऽप्यानुमानिक एव परोक्षरूपत्वात्। प्रत्यक्षत्वं तु संविद्विरुद्धं आपरोक्ष्याभावात्, नियमज्ञानस्य चानग्नौ धूमदर्शनं बाधकप्रत्ययो नचात्र तदस्ति, भविष्यती'ति बाधकप्रत्ययाशङ्का रजतेऽपि रजतज्ञाने समाना। वार्तिककृतोऽप्ययमेव श्लोकार्थोऽभिमतः—'ममत्वदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिण'इत्यग्रे भूयो दर्शनश्लोकार्थविवरणात्। **ननु** तत्र तत्र प्रत्यक्षादिना साहित्यस्यावगन्तुं-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

मुपजीवति। अतस्तैः दृष्टैरपि व्यापकमधर्मत्वं नावधारयितुं शक्यमित्यर्थः। **भूयोदर्शनेति**। सत्यं नैकेन दर्शनेन गम्यते बहुभिस्तु दर्शनैर्बहुषु परमस्याग्निना साहित्यं गम्यते। तस्मिंश्चावगते व्यभिचारे चानवगते यथादृष्टेषु देशेषु धूमस्याग्निना व्याप्तिरवगता भवति नत्वन्यस्यैवं धूमस्य महानसेऽग्निसाहित्यमवगतदेशान्तरे चान्यस्यान्येनातः कस्य केन साहित्यं स्यात्तत्राह—**सामान्येति**। उभयभेदपरित्यागेन धूमत्वस्याग्नित्वेन पुनःपुनर्दर्शनमस्तीत्यर्थः। क्वचिच्च स्थायिनोरपि कृत्तिकारोहिण्योर्भूयोदर्शनमस्तीत्याह—**क्वचिदिति**। ननु भूयोभिरपीत्यादिर्न्यायरत्नमालाग्रन्थः। अत्रचेत्यादिर्न्यायरत्नमाला-

वात् । यथाचासंभवस्तथा न्यायरत्नमालायामेव प्रपञ्चितम् ॥ * ॥ दृष्टान्तधर्मिष्वेव बहुशोऽग्निसाहित्यमुपलब्धवतोऽनग्नौ च कचिदपि प्रयत्नेनान्विष्यमाणे धूममदृष्टवतः साध्यधर्मिष्वग्निमत्ताज्ञानमुत्पद्यते । आहच—'साहित्ये मितदेशत्वात्प्रसिद्धे वह्निधूमयोः ॥ व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्प्यते' इति । 'ममत्वदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः' इति च । ततश्चानुमित्सता न सर्वेषां धूमवतामग्निमत्तावगन्तव्या । नापि सर्वत्रानग्नौ धूमस्याभावः । भूयोऽग्निसाहित्यं व्यभिचारादर्शनमित्येतावदेवानुमानार्थिभिरभ्यर्थनीयं नाधिकं किंचित् । यत्त्विदं यत्र यत्र धूमस्तत्रतत्राग्निरिति ज्ञानं तदनुमानमेवेति तत्रैवोक्तम् ॥

गृहीतग्राहित्वखण्डनम् ।

नन्वेवमप्यनेनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमवतामग्निमत्तावगतेति यत्पुनः पर्वतादिदेशविशेषेषु धूमदर्शनादग्न्यनुमानं तस्य गृहीतग्राहित्वं तदवस्थमेव स्यात् । मैवम् । सामान्यविशेषभेदात् । सामान्येन हि धूमवतामग्निमत्तावगता, पर्वतादेस्तु देशविशेषस्य स्वरूपमपि प्रागनवगतं, नतरामग्निमत्त्वम् । यस्त्ववगतमेवेति मन्यते, तेन पर्वतस्वरूपमेव तावदप्राप्तं पर्वतासमीपस्थैः केन प्रमाणेनावगतमिति वक्तव्यम्, न प्रत्यक्षेण, नान्येन प्रमाणेन । नचानवगतपर्वतस्तस्याग्निमत्तामवधारयितुमलम् । यदि चेदानींतनं पर्वतस्याग्निमत्त्वं प्रागेवावगतं स्यात् ततोऽग्न्यर्थी विनैव धूमदर्शनेनाग्नये पर्वतमारोहेत् । नह्यग्न्यर्थिनोऽवगतेऽग्नौ धूमदर्शनेनार्थः कश्चित् ॥ * ॥ किंच धूमोपलक्षितस्य पर्वता-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

शक्यत्वात्कथं प्रमाणासंभवस्तत्राह—**यथेति । ननु** भूयोभिरपि दर्शनैस्तत्रतत्र साहित्यं गम्यते नतु सर्वत्र, दर्शनानां सर्वेषां स्वविषयपर्यवसानात्, अनन्तप्रत्यक्षगम्यो हि सर्वत्र सहभावः, स जीवद्भिर्दुर्लभः, विपक्षादर्शनादपि प्रत्यासन्नेष्वेव विपक्षेषु परं अभावोऽवगम्यते, सर्वविपक्षव्यावृत्तिस्तु दुर्लभैव, दृश्यादर्शनासिद्धेः तत्कथं नियमस्य सर्वदेशकालव्याप्तिरूपस्य भूयोदर्शनगम्यत्वम् । एवंच स्वयमेवाचार्येण शङ्कितम् । यथाहुः—'अन्वयोऽपि ह्यतिव्याप्यं व्यापकस्य न दृश्यते ॥ अनन्तेन हि लभ्येत सप्रत्यक्षादिजन्मना' । तथा—'नाभावेन विपक्षाद्धि हेत्वभावः प्रतीयते' इति च । सर्वविपक्षाभावो न प्रतीयत इत्यर्थः । इति प्रमाणासंभवो न्यायरत्नमालायां प्रपञ्चित इत्यर्थः । हन्त तर्ह्यनुमानासंभव एव नेत्याह—**दृष्टान्तेति ।** एतदपि न्यायरत्नमालायां प्रपञ्चितम् । तथाहि—अत्रच समर्थनमुक्तम्—'तत्रास्यादृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः'इति । **तत्रेति ।** विपक्ष इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—मा नाम सर्वविपक्षाभावो लिङ्गस्य सैत्सीत्, अदर्शनं तु विपक्षेषु लिङ्गस्यास्त्येव । तावता च सहचारी दृष्टो धूमादिः सहचारिणोऽग्न्यादेर्गमको भवति । यत्तु सहचारित्वमपि सर्वत्र दुर्लभं द्रष्टुमित्युक्तं तत्राप्युत्तरं—'दुर्लभं सहचारित्वं सर्वत्रेति यदुच्यते ॥ द्रष्टुं मा नाम सर्वत्र द्वित्रयोर्दृश्यते ध्रुवम् ॥' 'साहित्ये मितदेशत्वादि'ति च । अस्यार्थः—मा नाम सर्वत्र सहचारित्वं दर्शि, द्वित्रयोस्तु प्रदेशयोरीषत्करं दर्शनं, तावता चासति व्यभिचारदर्शने भवत्यनुमानमिति । तथा *कियद्भिः पुनः साहित्यदर्शनैरनुमानं को नामैतत्संचष्टे यावद्भिर्दृश्यते तावद्भिरेव, नतु संख्या वक्तुं शक्यते । येऽपि भूयोदर्शनसहायप्रत्यक्षगम्यं नियममाहुः, येऽपि सकृद्दर्शनेऽपि गृहीतनियमे उपाध्याशङ्कानिराकरणार्थं भूयोदर्शनमर्थयन्ते तेपि नैव संचक्षते तथा वयमपीति न कश्चिद्विशेष इति ॥ **तत्रैवोक्तमिति ।** न्यायरत्नमालायामेवेत्यर्थः । तथाहि आह—भवतु नामैवं यथादृष्टप्रदेशेषु साहित्यनियमादेवानुमानं, यस्त्वयं यत्रयत्र धूमस्तत्रतत्राग्निरिति भूयोदर्शनतोऽवगमः स कथम् । नह्यसौ नास्ति, नचाप्रमाणं, सर्वेषां सर्वदा दृष्टत्वेन जायमानत्वात् । तदयं कस्मिन्प्रमाणेऽन्तर्भवतीति वक्तव्यम् । उच्यते—आनुमानिकोऽयमवगमः ज्ञातसंबन्धस्योपजायमानत्वात् । परोक्षरूपत्वाच्च नैन्द्रियकः साक्षात्कारित्वाभावात् संविद्विरोधाच्च धूमस्य बहुषु देशकालेष्वग्निना साहित्यमुपलब्धवतो भवत्यनुमानम् । अन्येऽप्यतीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टाः सर्वएव धूमवन्तोऽग्निमन्तः धूमवत्त्वात् परिदृश्यमानमहानसादिवत् इति, तेन यथालोकं प्रमाणसामग्र्यनुभवात् धर्मान्तरगतसाहित्यनियमादेव धर्म्यन्तरेऽनुमानमित्यनवद्यमिति ॥

लब्धावसरः पुनर्गृहीतग्राहित्वं शङ्कते—**नन्विति ।** उत्तरग्रन्थः स्पष्टार्थः । मतान्तरोक्तं गृहीतग्राहित्वमिदानीमनुमानस्य निराचष्टे—**यदिति । नचेति ।** लिङ्गदर्शनमेवात्र प्रत्युत्पन्नं कारणम् । तस्य संबन्धिदर्शनस्य तत्र संस्कारोद्बोधे कारणत्वं क्लृप्तमित्यर्थः । तन्मतेनोपपादितं स्मृतित्वं निगमयति—**तदेवमिति ।** संस्कारोद्बोधनद्वारा स्मृतिरूपवह्निज्ञानो-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

ग्रन्थः । उक्तम् । आचार्येणेति शेषः । तथा कियद्भिरित्यादिरपि न्यायरत्नमालाग्रन्थः । आहेत्यादिरपि न्यायरत्नमालाग्रन्थः ।

दिदेशविशेषस्याग्निसंवन्धोऽवगत इति वदता धूमसंवन्धोऽप्यवगत इति वक्तव्यम्। नह्यज्ञातसंवन्धमुपलक्षणमुपलक्ष्यमुपलक्षयितुं क्षमम्॥ * ॥ अथ देशमात्रस्य धूमेनोपलक्षणं न देशविशेषस्य, ततोऽग्निमत्त्वमपि तन्मात्रस्यावगतं न देशविशेषस्य, अतो लिङ्गलिङ्गिनोरविशेषात् 'लिङ्गस्यैव देशकालातिरेको न लिङ्गिनः' इति प्रलापमात्रम्। अपिच यत्राग्नीन्धनसंयोगस्तत्र धूम इत्यनेन धूमोऽप्यवगत एवेति न किंचिदप्यवगन्तव्यमवशिष्यते धूमज्ञानेनेत्यलं वालजल्पितेन॥ * ॥ यदि चावगतमेवानुमानेनावगम्यते ततः स्मरणमेव प्रमुषिततद्भावमनुमानज्ञानं स्यात्। नच प्रत्युत्पन्नकारणजत्वादस्मृतित्वम्, तदसिद्धेः। संवन्धिदर्शनं हि सदृशदर्शनवत्संस्कारमुद्बोधयेत्, कॢप्तं हि तत्र तस्य कारणत्वम्, संस्कारश्चोद्बोधितः स्मृतिं जनयतीत्यविवादम्, स्मृतेश्च प्रमोषः शुक्तिकारजतादिवेदनेषु कॢप्त एव। तदेवं कॢप्तेनैव मार्गेण धूमादग्निज्ञानोत्पत्तौ कोनामाकॢप्तं लिङ्गस्य लिङ्गज्ञानहेतुत्वं कल्पयेत्। कल्पनायां वा शुक्तावपि रजतवेदनस्यानुभवरूपत्वात्तदुपपत्तये दोषस्यैवानुभवहेतुत्वं कल्पनीयम्। अकल्पने त्वत्रापि स्मृतिप्रमोषादप्रामाण्यमेव स्यात्। तस्मादवश्यमगृहीतग्राहित्वमङ्गीकर्तव्यम्। नन्वग्निविशेषस्यागृहीतसंवन्धस्याननुमेयत्वात्सामान्यमेवानुमेयं तच्च प्रागवगतमेवेति कथमगृहीतग्राहित्वम्। यथाहुः—'विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता॥ अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्निमग्ना वादिदन्तिनः' इति। नैष दोषः। अवगतस्यापि सामान्यस्य देशान्तरकालान्तरसंवन्धस्यागृहीतस्यग्रहणादुपपन्नं प्रमेयत्वम्॥ * ॥ इदंचापरमेकदेशिना वक्तव्यं—केन प्रमाणेन धूमदर्शनस्याग्निज्ञानहेतुत्वमवगम्यत इति। तदानन्तर्यादितिचेत्। न। तस्य संस्कारद्वारेणाप्युपपत्तेः। अनुभवरूपत्वमनुपपन्नमितिचेत्। न। स्मरणस्यापि तत्परामर्शप्रमोषेणानुभवाभिमानोपपत्तेः। वस्तुतोऽनुभवत्वं त्वसिद्धमेव प्रमाणाभावात्। नह्यग्निज्ञानस्यानुभवत्वे प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति। अस्ति तु स्मृतिप्रमोषत्वे॥ * ॥ अथ स्मृतिप्रमोषत्वे वाधकं स्यात्। नचाग्निज्ञानस्य तदस्तीत्यतो न स्मृतिप्रमोष इति चेत्। न। स्मृतिप्रमोषस्याप्यवाधदर्शनात्। मणिप्रभादर्शिनो मणिबुद्धिस्तावत्स्मृतिप्रमोष एव, अन्यथा विपरीतख्यातिप्रसङ्गात्। अथच प्रवृत्तस्य मणिलाभान्न वाधकमस्ति, तस्मात्स्मृतिरेवानुमानमित्यप्रामाण्यापत्तिः॥ * ॥ कथंच गृहीतग्राहित्वमनुमानस्य, अत्यन्तापरिदृष्टे देशे काले चाग्निरनुमीयते स केन प्रमाणेन प्रागवगतः। न प्रत्यक्षेण। तस्य विद्यमानोपलम्भनत्वात्। नचान्येन केनचित्। किंचाग्निधूमयोर्मिथः संवन्धो देशकालानवच्छिन्नः प्रत्यक्षेणावगत इत्येतावदेव भवान्ब्रवीति, नचैतावता देशान्तरकालान्तरसंवन्धोऽग्नेरवगतो भवति, तस्मादगृहीतग्राह्येवानुमानम्॥ * ॥ किमत्रागृहीतम्, अग्निसामान्यं तावद्गृहीतमेव, पर्वतोऽपि प्रत्यक्षेणावगतः, अग्निविशिष्टस्तु पर्वतो न केनाप्यवगत इति सोऽनुमेयो भविष्यति। तत्रच प्राप्ताप्राप्तविवेकेन संवन्धमात्रं प्रमेयमवशिष्यते। यथा 'दध्ना जुहोती'ति विशिष्टविषयोऽपि विधिर्विशेषणपरो भवति तथेहापि, विशिष्टविषयमेवानुमानम्, विशेषणविशेष्ययोस्तु प्राप्तत्वात् 'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाती'तिवत्संवन्धविषयं भवतीति॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

त्पत्तौ सत्यामित्यर्थः। **अकल्पन इति**। दोषस्यानुभवहेतुत्वाकल्पने सतीत्यर्थः। अत्रापि अनुमानेऽपि। लिङ्गस्य लिङ्गिज्ञानहेतुत्वाकल्पनात् स्मृतिप्रमोषादप्रामाण्यमेव स्यादित्यर्थः। चोदयति—**नन्विति**। प्रत्युत्पन्नकारणजत्वं दूषयितुमाह—**इदमिति**। **तस्येति**। आनन्तर्यस्येत्यर्थः। स्मरणस्यापि वस्तुतः स्मरणरूपस्यापि वह्निज्ञानस्येत्यर्थः। स्मृतिप्रमोषत्वपरिहारं शङ्कते—**अथेति**। नेदं रजतमितिवदत्र वाधकाभावान्न स्मृतिप्रमोषत्वमित्यर्थः। परिहरति—**नेति**। **अन्यथेति**। स्मृतिप्रमोषानङ्गीकार इत्यर्थः। अनुमानस्य गृहीतग्राहित्वपक्षे उपपादितं स्मृतित्वं निगमयति—**तस्मादिति**। इतश्च न गृहीतग्राहित्वमित्याह—**कथंचेति**। **तस्येति**। प्रत्यक्षस्येत्यर्थः। अनुमानस्यापि विद्यमानोपलम्भनत्वं वह्न्यादौ दृष्टमत इन्द्रियसंयोगेति विशेषणं देयम्। इतश्चैवमित्याह—**किंचेति**। स्वमतं निगमयति—**तस्मादिति**। एतदेवोपपादयितुमाह—**किमत्रेति**। दृष्टान्तद्वयं स्पष्टार्थम्॥

अनुमानावयवनिरूपणम् ।

यस्तु प्रतिपन्नमर्थं परमनुमानेन प्रतिपिपादयिषति तेन साधनं प्रयोक्तव्यम् । येन वाक्येन यस्यानुमानबुद्धिरुत्पद्यते तत्साधनमित्युच्यते ।—'तच्च पञ्चतयं केचिद्द्वयमन्ये वयं त्रयम् ॥ उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम्' ॥ * ॥ अक्षपादीयास्तावत्—प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चावयवं साधनं मन्यन्ते । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा, कृतकत्वादिति हेतुः, यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटादीत्युदाहरणम्, कृतकश्च शब्द इत्युपनयः, तस्मादनित्य इति निगमनम् ॥ * ॥ अयं त्वतिविस्तरो गतार्थ इति मन्वानाः सौगता द्व्यवयवमुदाहरणोपनयात्मकं मन्यन्ते । स्मर्यमाणनियमं हि लिङ्गं साध्यधर्मिण्यनुसंदधानस्य स्वयमेव लिङ्गबुद्धिरुत्पद्यते । तेन यत्कृतकं तदनित्यमिति कृतकत्वस्यानित्यत्वेन व्याप्तिनियमं स्मारयित्वा कृतकश्च शब्द इत्युपनयमात्रे कृते शब्दस्यानित्यत्वमवगम्यत एवेति कृतमवयवान्तरैः ॥ * ॥ एवं त्वत्यन्तसाकाङ्क्षमेव वाक्यं क्लेशगम्यार्थं भवतीति त्र्यवयवमेव युक्तम्—अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटादीत्येवमुदाहरणान्तं साधनं सर्वत्र वार्तिककारः प्रयुङ्क्ते । अथवा यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटादि, कृतकश्च शब्दस्तस्मादनित्यः—इत्युदाहरणप्रभृति प्रयोक्तव्यम् । एवमप्यन्यूनाधिकमेव साधनम् । तथाच 'यत्कर्म तत्फलवत् होमोऽपि कर्म तेनापि तत्फलवता भवितव्य'मित्येव सर्वत्र भाष्यकारः प्रयुङ्क्ते । प्रतिज्ञादोषाः प्रत्यक्षविरोधादयोऽप्रसिद्धविशेषणत्वादयश्च वार्तिके प्रपञ्चिताः ॥

हेत्वाभासनिरूपणम् ।

असिद्धिः, अनैकान्तिकत्वं, बाधकत्वं, चेति त्रयो हेतुदोषाः । तत्रासिद्धिः पञ्चधा—बुद्धो धर्मो- धर्मवेदी सर्वज्ञत्वादिति स्वरूपासिद्धिः, नहि सर्वज्ञत्वस्वरूपं क्वचिदस्ति १ । वह्निरदाहकः शीतत्वादिति

तत्र स्वार्थस्य स्वप्रतिपत्तिमात्रहेतुत्वेन शब्दप्रयोगानर्हत्वात्तदपेक्ष्य परार्थानुमानाभिप्रायेणाह—**यस्त्विति** । लोके साधनशब्दस्य हेतुमात्रे प्रयोगदर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थं लक्षणं करोति—**येनेति** । श्लोकं व्याचष्टे—**अक्षपादीया इति**। उदाहरणादि अवयवप्रयोगे भाष्यकारसंमतिमाह—**तथाचेति** । अत्र वार्तिककारैः 'अग्नेर्देशविशिष्टत्वं चे*तत्पक्षस्य लक्षणमि'त्यादिना ग्रन्थेन देशविशिष्टत्व*मष्टधा विकल्प्य देशविशिष्टस्याग्नेरनुमेयत्वं दूषयित्वा 'तस्मात्*धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्यात्प्रमेयता' इत्यनेन धर्मविशिष्टस्य धर्मिणोऽनुमेयत्वमुक्तम् । तथाच *'नच तस्यानुमेयत्वं विशेष्यश्चावधारितः ॥ विशिष्टत्वेन चाज्ञानात्तन्मात्रस्यानुमेयता'इत्युक्तम् । तथान्यदपि प्रमेयं तद्वार्तिक एवावगन्तव्यम् । **प्रतिज्ञादोषा इति** । *'अग्राह्यता तु शब्दादेः प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ तेषाम*श्रावणत्वादि विरुद्धमनुमानतः'इत्यादिना ग्रन्थेन वार्तिके प्रपञ्चिता इत्यर्थः ॥

ननु प्रत्यक्षादिविरोधेन रूपत्रयबाधात् हेतुदोष एवायं न प्रतिज्ञादोषः । सत्यम् । रूपत्रयबाध एवायं, पक्षविपर्ययद्वारेणतु पक्षदोष इत्युच्यते । *साध्यविकलत्वादय इव दृष्टान्तदोषा अप्रसिद्धविशेषणत्वादयः अप्रसिद्धविशेष्यत्वादयः अप्रसिद्धोभयत्वादिदोषाश्च निरालम्बनवादे वार्तिके प्रपञ्चिता इत्यर्थः । एवमसंनिकृष्टग्रहणनिरस्ताः प्रतिज्ञादोषादयो वार्तिक एव प्रपञ्चितत्वान्न प्रदर्शिताः । संप्रति हेत्वाभासान्प्रपञ्चयन् एकदेशदर्शनादित्यनेन दर्शनशब्देन निश्चयवाचिना निरस्तमसिद्धं तावद्दर्शयति

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

एतदिति । देशविशिष्टस्याग्ने पक्षता न संभवतीत्यर्थः । **अष्टधेति** । 'योऽग्निः सोऽस्ति क्वचिद्देशे यो दृष्टो यत्र तत्र वा ॥ अग्निः पूर्वानुभूतो वा देशमात्रेण संगतः ॥' इत्यादिना ग्रन्थेनाष्टधा विकल्प्येत्यर्थः । **धर्मविशिष्टस्येति** । अग्निमानयं पर्वतो न पुनरयमग्निरेतद्देशवानित्यर्थः । **धर्मिण इति** । मत्वर्थश्च मत्वर्थेन व्याप्त इति तयोरेव गम्यगमकभावो नाग्निधूमयोरित्यर्थः । **नच तस्येति** । विशेषभूतस्याग्नेः विशेष्यः पर्वतः । **अग्राह्यता त्विति**। शब्दो न प्रतीयत इति प्रतिज्ञायां प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः । **अश्रावणत्वादीति** । अश्रावणः शब्द इति प्रतिज्ञायामनुमानविरोधः। **ननु** प्रत्यक्षविरोध एवायं शब्दस्य श्रावणत्वात्। मैवम्। श्रावणत्वं नाम श्रोत्रग्राह्यत्वं सर्वशब्दधर्मो न श्रोत्रेणावसीयते बधिरादिगतान्वयव्यतिरेकलिङ्गावगम्यत्वात् । अतोऽनुमानविरोध एवेति रूपत्रयस्य धर्मत्वादित्रयस्य बाध इति। एते वक्ष्यमाणास्त्रयः संशयहेतवः । तानेवाह—**साध्य इति** । अनेन सपक्षावृत्तितोक्ता । तदभावे वेत्यनेन विपक्षवृत्तिता । एवंच साधारणसंज्ञ एको

संबन्धासिद्धिः, शैत्यस्य वह्निसंबन्धाभावात् २ ॥ * ॥ नन्वेवं समुद्रवृद्धौ चन्द्रोदयस्य हेतुत्वं न स्यात्, उदयस्य समुद्रसंबन्धाभावात्, एककालसंबन्धादुभयोरदोषः। यदा तर्हि चन्द्रस्य नभोमध्ये स्थितिं दृष्ट्वा पञ्चदशनाडिकातिक्रान्ता समुद्रवृद्धिरनुमीयते तदा कथं, तत्रापि परम्परासंबन्धादुभयोरदोषः। नहि साक्षात्संबन्ध एव सर्वत्राश्रीयते, यद्धि येन साक्षात्प्रणाड्या वा केनापि संबन्धेन नियतं तत्तस्य तथैवानुमापकं भवतीति दर्शितमेवैतत्। तेन यादृशः संबन्धो हेतोर्वादिना दर्शितस्तदसिद्धौ दोषो भवति नान्यथा। गोशब्दः सास्नादिमद्वचनो गोशब्दत्वादिति व्यतिरेकासिद्धिः। नहि धर्मिव्यतिरेकेण गोशब्दत्वं नाम किंचिदस्ति ३। नित्यमाकाशमनवयवद्रव्यत्वादिति सौत्रान्तिकमाकाशाभाववादिनं प्रत्याश्रयासिद्धिः ४। वायुराकाशश्चानित्यो मूर्तत्वादिति व्याप्यसिद्धिः मूर्तत्वस्याकाशे व्याप्यभावादिति ५ ॥ * ॥ अनैकान्तिकत्वं द्विविधम्—सव्यभिचारं सप्रतिसाधनं च। नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वादिति कर्मादिष्वनित्येष्वप्यमूर्तत्वस्य संभवाद्व्यभिचार्यमूर्तत्वम्। अप्रत्यक्षो वायुर्द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वात् प्रत्यक्षो वायुर्महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादिति संप्रतिसाधनत्वादुभयमप्यनिर्णायकं संशयहेतुः, अगृह्यमाणबलाबलत्वादुभयोः ॥ * ॥ कश्चित्त्वाह—न विरुद्धार्थं हेतुद्वयं तुल्यबलमेकत्र संभवति, तद्भावे वस्तुनि नित्यसंशयापत्तेः। द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वस्यापरोक्षावभासाविरोधादप्रत्यक्षत्वमनुमापयितुमसामर्थ्याद्दौर्बल्यम्। स्पार्शनानुमानं त्वविरुद्धं बलवदिति न द्वयोस्तुल्यबलत्वम्, अतो नास्ति सप्रतिसाधनो हेतुरिति। स वक्तव्यः—सव्यभिचारोऽपि तर्हि न संशयहेतुः स्यान्नित्यसंशयापत्तिप्रसङ्गादेव ॥ * ॥ सत्यपि तस्य संशयहेतुत्वे प्रमाणान्तरेण निर्णयसंभवान्न नित्यसंशयापत्तिरिति चेत्, तर्हीहापि प्रमाणान्तरेण निर्णयसंभवाददोषः। तथासति यत्प्रमाणान्तरविरुद्धं तस्य दुर्बलत्वादितरस्य बलीयस्त्वादतुल्यबलत्वमितिचेत्, केन चोक्तमुभयं तुल्यबलमिति, किंत्वगृह्यमाणबलाबलत्वमात्रम् ॥ * ॥ तथाहि—यः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं वा नावधारयति तस्योर्ध्वत्वं संशयहेतुर्भवति, निर्णीते त्वन्यतरस्मिन्रूपे संशयो निवर्तते। तथा यो वायोरपरोक्षावभासं नावधारितवान् तस्य पृथिव्यादिषु प्रत्यक्षत्वव्याप्तं स्पर्शवत्त्वं व्योमादिषु चाप्रत्यक्षत्वव्याप्तमरूपत्वं वायावुपलभमानस्य भवत्येव संशयः। सतु प्रमणान्तरेण निर्णये सति निवर्तेत इत्यास्तां तावत्। तस्मात्सप्रतिसाधनमपि सव्यभिचारवत्संशयहेतुः। तथाच भाष्यकारः—'यत्कर्म तत्फलवत् होमोऽपि कर्म तेनापि फलवता भवितव्य'मित्यस्य—'उपरते कर्मणि द्रव्याणां

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

—**तत्रेति**। वादिप्रतिवादिनोरेकस्य द्वयोर्वा संशयाज्ञानविपर्यया यस्मिन् सोऽसिद्ध इति भावः। अत्र चोदयति—**नन्विति**। परिहरति—**एकेति**। उदयसमुद्रयोः परस्परसंबन्धाभावेऽपि उदयवृद्ध्योरेककालसंबन्धात्तत्कालीनवृद्ध्यनुमापकत्वाददोष इत्यर्थः। पुनश्चोदयति—**यदेति**। तदा चन्द्रनभोमध्यस्थितेरतिक्रान्तसमुद्रवृद्धेश्चैककालत्वाभावादित्यर्थः। परिहरति—**तत्रापीति**। चन्द्रनभोमध्यस्थितिरप्यतिक्रान्तामुदयकालीनामेव वृद्धिमनुमापयति, चन्द्रद्वारा परंपरासंबन्धादित्यर्थः। **दर्शितमिति**। यस्य यादृशस्येत्यादिना। असिद्ध्यन्तरमुदाहरति—**गोशब्द इति**। **ननु** यः सास्नादिमद्वचनो न भवति स गोशब्दोऽपि न भवति। यथा घटशब्दादिरिति व्यतिरेकस्य सत्वान्नायं दोष इत्याशङ्क्य स्वाभिप्रेतं व्यतिरेकशब्दार्थं विवृणोति—**नहीति**। पक्षस्यैव हेतुत्वापत्तिरत्र दोषः। आश्रयासिद्धमुदाहरति—**नित्यमिति**। नचाश्रयस्यासिद्ध्या हेतोरसिद्धिः कथं स्यादित्युच्यते—'धर्मिधर्मतया गृह्यमाणस्यैव हि हेतुता ॥ असिद्धे धर्मिणि कथं हेतोस्तद्धर्मता भवेत् ॥' ज्ञातसंबन्धस्येत्यनेनानैकान्तिकविरुद्धयोः संशयविपर्ययजनकयोर्हेत्वाभासत्वं दर्शितं तत्रानैकान्तिकं तावदाह—**अनैकान्तिकत्वमिति**। सप्रतिसाधनत्वनिराकरणपरं मतान्तरं दूषयितुमनुवदति—**कश्चित्त्विति**। दूषयति—**स इति**। नित्यसंशयापादकत्वेन सप्रतिसाधननिराकरणे सव्यभिचारोऽपि निराकृतः स्यात्। संशयहेतुत्वाभावेऽनैकान्तिकत्वासंभवादिति भावः। सव्यभिचारिणि विशेषं शङ्कते—**सत्यपीति**। इष्टापत्त्यभिप्रायेण शङ्कते—**तथेति**। सप्रतिसाधने प्रमाणान्तरेण निर्णये सतीत्यर्थः। अतुल्यबलत्वे सप्रतिसाधनत्वाभाव इति भावः। अत्र भाष्यकारसंमतिमाह—**तथाचेति**। होमेनापि फलवता भवितव्यमित्यस्येति प्रतिसाधनं ब्रुवन् इति दर्शयतीति संबन्धः। प्रतिसाधन-

तत्संयोगानां च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टमिति द्रव्यमपि फलवत्स्यात्'इति प्रतिसाधनं ब्रुवन्सप्रतिसाधनत्वमपि दूषणमिति दर्शयति, तस्मात्सोऽपि संशयहेतुः ॥ * ॥ असाधारणं तु गन्धवत्त्वं पृथिव्यां दृष्टं न क्वचिदपि बुद्धिमादधातीति न संशयहेतुः । साधारणं हि द्वयोः साध्यतदभावयोर्दृष्टत्वादुभयत्राप्यनवस्थया बुद्धिमादधत्संशयहेतुरिति युक्तम् । तथा विरुद्धार्थव्याप्तमपि हेतुद्वयमेकत्र दृश्यमानं स्वव्यापकमेकस्मिन्धर्मिण्युपसंहरदेकस्य विरुद्धोभयरूपधर्मत्वासंभवात्संशयं जनयति । नचैवं भावोऽसाधारणस्य संभवतीति नायं संशयहेतुः ॥ * ॥ तथा बाधको नाम हेत्वाभासो यो विरुद्ध इति तार्किकैरभिधीयते । सच षड्विध इति केचित्, धर्मधर्म्युभयेषां स्वरूपस्य विशेषस्य च बाधात् । चतुर्धेति केचित् । उभयबाधस्य धर्मधर्मिबाधान्तर्गतत्वात् । एकधेत्यपरे—सर्वथा समीहितधर्मविपर्ययसाधनत्वात्, इदमेव च युक्तम्, अवान्तरभेदस्यानुपयोगात् । यद्यवश्यमवान्तरभेदो वक्तव्यस्तर्हि द्वैविध्यमेव वक्तव्यम्—धर्मस्वरूपबाधनं तद्विशेषबाधनं चेति । नहि धर्मितद्विशेषबाधकत्वं नाम हेतोर्दूषणं संभवतीति स्वयमेव वार्तिककारेण—'धर्मिस्वरूपबाधेन विरुद्धो योऽभिधीयत'इत्यादिना दर्शितम् ॥ * ॥ तथाहि द्रव्यातिरिक्तः समवाय इह प्रत्ययहेतुत्वात्संयोगवदिति,

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

स्वरूपं दर्शयति—**उपरत इति**। हस्तादिव्यापाररूपे कर्मण्युपरते द्रव्याणां तन्त्वादीनां तत्संयोगानां च पटादिरूपं फलं दृष्टमित्यर्थः । असाधारणस्यापि केचिदनैकान्तिकत्वमाहुस्तन्निराकरणार्थमाह—**असाधारणमिति** । एतस्य चानन्तरमेव वार्तिकविरोधं दर्शयिष्यामः । **ननु** साधारणस्यापि कथं संशयहेतुत्वम्। न तावन्नित्यानित्यबुद्धिद्वयोत्पादकत्वेन ताभ्यामेकस्याप्यनियतत्वात्—नियमलक्षणेन संबन्धेनैव तद्बुद्धिजनकत्वसंभवात् उभाभ्यां नियतत्वे चोभयत्र निश्चयकत्वापातात्। नापि कोटिद्वयसंस्पर्श्यैकविज्ञानजनकत्वेन संशयहेतुत्वं अर्थसंदेहाभावेन तेनाप्यनियतत्वात्—स्वपक्षे वादिनोः संदेहाभावादित्याशङ्कां निराकर्तुमाह—**साधारणमिति** । प्रसङ्गात्सप्रतिसाधनस्यापि पूर्वोक्तसंशयहेतुत्वं स्मारयति—**तथेति**। अयमेव च विरुद्धाव्यभिचारी धर्म्यन्तरेषु विरुद्धार्थव्याप्तहेतुद्वयमेकत्रैकदेशिनि दृश्यमानं विरुद्धाव्यभिचारीत्युच्यते। निगमयति—**इतीति**। अत्र वार्तिककारैस्त्रयः संशयहेतवः—'तत्साध्ये तदभावे च द्वाभ्यां व्यावृत्त एव च ॥ द्वौ विरुद्धार्थसंबद्धौ यावेकत्रैकदेशिनी'इत्यनेन साधारणासाधारणविरुद्धाव्यभिचारिभेदात्त्रिविधा अनैकान्तिका दर्शिताः। तत्र साधारणोदाहरणानि प्रदर्श्यानन्तरं 'नित्या भूर्गन्धवत्त्वेन स्यादसाधारणस्त्वयम्' इत्यसाधारणोदाहरणमुक्तम्। **नन्वसाधारणधर्मोपलब्धौ** संशय एव नोपजायत इत्याशङ्क्य '*निश्चयैकाङ्गवैकल्यादेष संशयकारण'मित्युक्ते ततो '*यत्राप्रत्यक्षता वायोररूपत्वेन साध्यते ॥ स्पर्शात्प्रत्यक्षता चासौ विरुद्धाव्यभिचारिता'इति। तदुदाहरणमुक्तम्—'स्वबुद्ध्या ग्रन्थकारस्य यद्धेत्वाभासवर्णनम् ॥ वार्तिकव्यतिरेकेण *किमर्थं तत्र वेद्म्यहम् ॥' बाधकाख्यं तृतीयं हेत्वाभासं दर्शयति—**तथेति**। प्रतिज्ञातार्थं बाधमानो बाधक एव विरुद्धशब्देनोच्यत इत्यर्थः। प्रतिज्ञातार्थस्य हेतुना बाधायां यो विरुद्धः स षड्विध इत्यर्थः। षड्विधत्वं विवृणोति—**धर्मेति**। धर्मधर्मिणोः स्वरूपबाधो विशेषबाधश्च। तथोभयस्वरूपबाध उभयविशेषबाधश्चेति षोढेत्यर्थः। प्रतिज्ञार्थबाधाविशेषादेक एव भेद इत्याह—**एक इति**। सर्वेष्वपि भेदेषु साध्यविपर्ययसाधनस्याविशेषादेक एव प्रकार इत्यर्थः । एते च धर्मस्वरूपबाधादयो भेदाः 'नित्यत्वे कृतकत्वस्य धर्मभेदाद्विरुद्धता' इत्यादिना ग्रन्थेन वार्तिककारैर्दर्शितास्तत्रैवावगन्तव्याः। ग्रन्थकारोऽपि किंचित्प्रपञ्चयिष्यति । द्वैविध्यमेवाह—**धर्मेति**। ननु चातुर्विध्यवादिमते धर्मिस्वरूपतद्विशेषबाधस्यापि दूषणत्वात्तदेव कथं नोदाहृतमत आह—**नहीति** । दूषयितुं तदुदाहरणं तावदाह—**तथाहीति**। द्रव्यातिरिक्त इत्युपलक्षम्। द्रव्यादिपञ्चकातिरिक्त इति साध्यो धर्मः । अत्र प्रयोगे धर्मिस्वरू-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

भेद इत्युक्तः द्वाभ्यां व्यावृत्त एवेत्यसाधारणसंज्ञको यः। द्वौ विरुद्धार्थेत्यनेन विरुद्धाव्यभिचारिवक्ष्यमाणस्तृतीयः। **निश्चयैकाङ्गेति**। सपक्षाश्रयो विपक्षव्यतिरेकश्चेति द्वयं निश्चयाङ्गं तत्र साधारणेऽपि सपक्षव्यतिरेकाङ्गहीनस्तत्रापि वृत्तेः अतः संशयहेतुः। असाधारणस्तु विपक्षव्यतिरेके सत्यपि यत्रायं विकल इति निश्चयैकाङ्गवैकल्यात्सोऽपि संशयहेतुरित्यर्थः। प्रयोगश्च—असाधारणः संशयहेतुः निश्चयैकाङ्गवैकल्यात्साधारणवदिति। विरुद्धाव्यभिचारिणं लक्षयति—**यत्रेति**। वायुरप्रत्यक्षः द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वात् प्रत्यक्षमहत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वात् । लक्षणं त्वनन्तरोक्तमेवेति । किमर्थं किंप्रयोजनकमित्यर्थः । धर्मिस्वरूपबाधेनेत्यादिवार्तिकं टीकान्तरस्थं एतट्टीकायामभावात्प्रत्युत इह प्रत्यक्षहेतुत्वादिना तयोर्दूषण-

अत्रेह प्रत्ययहेतुत्वमसमवायत्वेन भेदेन च व्याप्तं संयोगे दृष्टम्, समवायस्यासमवायत्वं भेदं चापादयत् समवायधर्मिस्वरूपं तद्विशेषणं चैकत्वं बाधत इत्युदाहृतम्। तदयुक्तम्। इह प्रत्ययहेतुत्वं हि समवाये धर्मिणि दृष्टं न वा, यद्यदृष्टं ततोऽसिद्धत्वान्न कस्यचिदपि साधकं बाधकं वा भवति, यदि दृष्टं तत्कथं तत्रैव दृश्यमानं तस्यैव बाधनं कुर्यात्, विरोधे हि सति बाधेत, नच तद्धर्मतया दृश्यमानस्य कथंचिदपि तेन विरोधः संभवति॥

समवायत्वबाधे प्रश्नः।

ननु समवायत्वं बाधत इत्युक्तम्। यदि समवायत्वं नाम समवायधर्मिणोऽतिरिक्तं तद्बाधेऽपि न धर्मिस्वरूपं बाधितं स्यात्। अथ धर्म्येव तन्न तस्य बाधकं संभवतीत्युक्तम्। तस्मान्न धर्मिस्वरूपबाधनं नाम हेतुदोषः क्वचित्संभवति, सर्वत्रादृश्यमानस्यासत्त्वात् दृश्यमानस्य चाविरोधात्। धर्मिविशेषणस्यैकत्वस्य कामं संभवति बाधो नत्वेतद्दूषणम्। यदि खल्विह प्रत्ययहेतुत्वं समवायस्यैकत्वं विरुन्ध्यात् ततो द्रव्यातिरेकं साधयतः किं हीयते। नहि द्रव्यातिरेकसाधनकृतमेकत्वसाधनं, यतस्तस्य दूषणत्वेन संभाव्येत। तस्माद्धर्मस्वरूपस्य तद्विशेषस्य च बाधनाद्विविधमेव बाधकम्। तत्र 'नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तत्वान्नित्यस्वरूपमेव बाधते॥ * ॥ यस्तु—स्वरूपमेव शब्दानामभिधेयं नार्थान्तरमित्येतमर्थं प्रतिपिपादयिषुस्तत्सिद्ध्यर्थमेवं प्रयुङ्क्ते—अगृहीतसंबन्धावस्थोऽपि शब्दः स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयति विभक्तिमत्त्वात् गृहीतसंबन्धवदिति, तस्य धर्मविशेषविपर्ययसाधनो हेतुः, पश्चाद्धि संबन्धग्रहणादस्वरूपप्रतिपादनं दृष्टमिति तद्वदेव प्रागस्वरूपार्थत्वं तेनैव हेतुना प्रसज्येत, स्वरूपप्रतिपादने च बाधितेऽर्थप्रतिपादनमपि तद्धर्मस्वरूपं बाधितमेव। नहि प्राक् संबन्धग्रहादर्थान्तरप्रतिपत्तिः शक्यते वक्तुं प्रतीतिविरोधादेव॥ * ॥ सर्वत्र यो हेतुर्यादृग्विशेषविशिष्टेन साध्येन दृष्टान्तधर्मिषु नियतः स तादृग्विशेषविशिष्टस्य साध्यस्य धर्मिणि प्रमाणान्तरविरोधात्साधनासंभवेन विपरीतं विशेषं नियमबलात्स्वयमेव बाधमानो निर्विशेषस्य च

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

पविपरीतसाधनोऽयं हेतुः। तथा संयोगे प्रतिद्रव्यं भेदेन व्याप्तमिह प्रत्ययहेतुत्वं दृष्टं समवायस्यापि भेदमापादयत्। तस्य विशेषं सत्तावदेकत्वं वैशेषिकाभिमतं बाधते, अतो विशेषविरुद्धोऽयं हेतुरिति समस्ततात्पर्यार्थः। दूषयति—**तदिति**। **नन्व**समवायत्वेन व्याप्तत्वात्समवायस्वरूपं बाधते नेत्याह—**विरोधे हीति**। आश्रयाश्रयिणोर्विरोधासंभवादित्यर्थः॥

धर्मबाधं शङ्कते—**नन्विति**। अभेदाभिप्रायेण समाधत्ते—**यदीति**। दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति**। उक्तमेवार्थं स्मारयति—**सर्वत्रेति**। कथं तर्हि वार्तिकस्य दूषणोदाहरणत्वं तत्राह—**धर्मीति**। तद्बाधस्य कथंचिद्धर्मिबाधे पर्यवसानादुदाहरणमिति भावः। **नन्विति**। वार्तिककारस्याप्येकीयमतेनोपन्यासाददूषणत्वमभिप्रेतमिति भावः। अदूषणत्वमेवोपपादयति—**यदीति**। नन्वेतत्साधयतः स्वाभिप्रेतं समवायैकत्वं हीयत इति चेत्तत्राह—**नहीति**। पूर्वोक्तं स्वाभिमतं द्वैविध्यमुपसंहरति—**तस्मादिति**। आद्यमुदाहरति—**तत्रेति**। धर्मविशेषबाधमुदाहरति—**यस्त्विति**। पूर्वेण संबन्धग्रहणादर्थवत्ता सिध्यन्ती स्वरूपेण वार्थेन सिध्यति न स्वरूपातिरिक्तमर्थमालम्बत इत्यभिप्रायेण यः प्रयुङ्क्ते तं प्रत्युच्यते। धर्मविशेषविपर्ययसाधनोऽयं हेतुः। तथाहि संबन्धग्रहणानन्तरं स्वरूपातिरिक्तार्थबोधनेन सह विभक्तिमत्त्वस्य व्याप्तिदर्शनात्तद्दृष्टान्तानुसारेण प्रागपि स्वरूपातिरिक्तार्थबोधनमेव साधयेत् प्रतिप्रयोगश्च प्राक्संबन्धग्रहणान्न स्वरूपार्थत्वं विभक्तिमत्त्वात् पश्चाद्वदिति समस्तार्थः। एतदेवोपपादयति—**पश्चादिति**॥

एतदुपपादनार्थं सामान्यन्यायमाह—**सर्वत्रेति**। तादृशस्य साध्यस्य पक्षे साधनासंभवे सति साध्यमेव न साधयतीत्यग्रिमेणान्वयः। असंभवे कारणं प्रमाणान्तरविरोधादिति। साध्यासाधने हेतुः निर्विशेषस्येत्यादिः। निर्विशेषत्वमेव कथमित्याकाङ्क्षायां स्वयमेव बाधमान इति हेतुगर्भं विशेषणम्। यस्मा*त्तद्विपरीतं साध्यगतं विशेषमेव बाधते तस्मान्निर्विशेषमेव साध्यमित्यर्थः। बाधकत्वे हेतुः—**नियमबलादिति**। अन्येन सह नियतत्वात्तद्विपरीतं बाधत इत्यर्थः। अत्र

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

त्वोपपादनात्। **तद्विपरीतमिति**। येन सह व्याप्तिर्गृहीता तद्विपरीतमित्यर्थः। **हेत्वाभासत्वेनेति**। नायं हेत्वा-

साध्यस्यासंभवात्साध्यमेव न साधयति । यथा शरीरिचेतनकर्तृकत्वेन घटादिषु व्याप्तमुत्पत्तिमत्त्वं देहाङ्कुरादीनां चेतनकर्तृकत्वसाधनायोच्यमानं शरीरिणश्चेतनस्यानुपलब्धिविरोधेन साधयितुमशक्यत्वादशरीरस्य तेनैव हेतुना घटादिवन्निवारणाद्विधाद्वयशून्यस्य चेतनस्यासंभवाच्चेतनकर्तृकत्वमेवाङ्कुरादीनां न साधयति । तेन धर्मविशेषविरोधो हेतोः साध्यसिद्धिमेव निरुणद्धीति भवति दूषणम् । धर्मिविशेषविरोधस्तु साध्याविरोधित्वान्न दूषणं, प्रत्युत सिद्धान्तान्तरदूषणत्वात्प्रतिवादिन एव निग्रहस्थानत्वाद्दूषणं तद्भवति न वादिनः ॥ * ॥ यस्तु दृष्टन्तपरिदृष्टसाध्यविशेषविरोधसंभवेऽपि तद्रहितं साध्यमात्रं हेतुः साधयत्येव, तच्च विशेषान्तरमाक्षिप्य सिद्ध्यतीति वदति, तस्य—उष्णाग्निनियतस्तृणादिविकारो हिमे दृश्यमानः शैत्यप्रत्यक्षविरोधादौष्ण्यासंभवेऽप्यनुष्णमेवाग्निं साधयेत्, तस्माद्धर्मिविशेषविपर्ययसाधनत्वं हेतोरदूषणमेव ॥

अनुमाने दृष्टान्तनिरूपणम् ।

उदाहरणं द्विविधम्—साधर्म्योदाहरणं वैधर्म्योदाहरणं च । साधर्म्ये—लिङ्गमुद्दिश्य लिङ्गिन उपादानम्—यो यो धूमवान् महानसादिः स सर्वोऽग्निमान् दृष्ट इति, सम्यगुक्ते च साधर्म्ये न वैधर्म्यं वक्तव्यं गतार्थत्वात् । यदा वक्तव्यमापतति तदा लिङ्ग्यभावमुद्दिश्य लिङ्गाभावोपादानम्—

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

दृष्टान्तमाह—**यथेति** । उत्पत्तिमत्त्वं देहाङ्कुरादीनां चेतनकर्तृकत्वसाधनायोच्यमानं चेतनकर्तृकत्वमेव न साधयतीति संबन्धः । कथं न साधयतीत्यत्राह—**विधेति** । शरीर्यशरीरो वा द्विविधश्चेतनो दृष्टः अङ्कुरादिर्नाशरीरकर्तृकः । उत्पत्तिमत्त्वाद्घटादिवदिति निवारणादित्यर्थः । फलितमाह—**तेनेति** । ततः किमत आह—**इतीति** । धर्मी समवायस्तद्विशेष एकत्वं तद्बाधस्य साध्याविरोधित्वं पूर्वोक्तमेवानुसंधेयम् । **प्रत्युतेति** । द्रव्यातिरिक्तः समवाय इत्येवं साधयतो वादिनो नैतद्दूषणं साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् प्रत्युत विशेषबाधं *हेत्वाभासत्वेनोद्भावयतः प्रतिवादिन एव दूषणं भवति निग्रहस्थानत्वात् [निरनुयोज्यानुयोगनिग्रहस्थानापत्तेः । हेत्वाभासस्यापि निग्रहस्थानत्वादित्यर्थः] । मतान्तरमनुवदति—**यस्त्विति** । इतिवदतीत्यनेन संबन्धः । तद्रहितं महानसीयत्वादिविशेषरहितम् । कथं तर्हि पर्वतीयवह्निसिद्धिरत आह—**तच्चेति** । सामान्यस्य विशेषमन्तरेणासिद्धेर्महानसीयत्वादिविशेषस्य बाधात् पर्वतीयत्वादिविशेषान्तरमाक्षिप्य सिद्ध्यतीत्यर्थः । तदेतद्दूषयति—**तस्येति** । हेतुदूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । हेत्वाभासान्प्रदर्श्य संप्रति ज्ञातसंबन्धपदव्यावर्तितानेव दृष्टान्तदोषान्दर्शयितुं दृष्टान्तवचनं प्रस्तौति—**उदाहरणमिति** । साधनस्य साध्येन सह व्याप्तिप्रतिपादनाय दृष्टान्तद्वयं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । साधर्म्यदृष्टान्तं लक्षयति—**साधर्म्यमिति** । यदुद्देशेन यदुपादीयते तस्य तेन व्याप्तिः कथिता भवतीति भावः । उद्दिश्यमानं च यद्वृत्तयुक्तं प्रथमं प्रयोक्तव्यं, उपादीयमानं च तद्वृत्तैवकाराभ्यां पश्चात् । यथाहुः—'यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशलक्षणम् ॥ तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम्' । **ननु** यथा तथा वा रचितं वाक्यं वक्तुर्विवक्षितं प्रतिपादयत्येव किं रचनाविशेषेणेतिचेत् । न । शब्दानां स्वशक्त्यनुसारेणार्थावबोधकत्वात् । नहि शब्दा वक्तुरभिप्रायमनुरुध्यन्ते अतोऽवश्यमादर्तव्य एव रचनादिविशेषः । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरित्युक्ते साधर्म्यमात्रादेवाग्निना धूमस्य व्याप्तिरवगता किं वैधर्म्येणेत्यभिप्रायवानाह—**सम्यगिति** । अर्थाद्वैधर्म्यस्य ज्ञातुं शक्यत्वादिति भावः । अथवा सम्यक्प्रयुक्ते साधर्म्ये यस्तु भ्रान्त्या विपक्षव्यतिरेकं न प्रतिपद्यते, अवगतेऽपि वा सपक्षान्वये विपक्षव्यतिरेकाकाङ्क्षायां साधर्म्यं नापेक्षते तदा विपक्षव्यतिरेकसिद्धये वैधर्म्यमपि प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—**यदेति** । कथंच तत्प्रयोक्तव्यमत आह—**लिङ्ग्यभावमिति** । तदुक्तम्—'व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते ॥ तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते ॥' **ननु** तदा वैधर्म्यादेव व्यतिरेकसिद्धेः किं साधर्म्येण । मैवम् । असाधारणे विपक्षव्यतिरेकदर्शनात् तन्निवृत्तये सपक्षान्वयप्रतिपत्तिफलत्वेन साधर्म्योपयोगात् । वस्तुतस्तु *साधारणेऽन्वयदर्शनादसाधारणे च व्यतिरेकदर्शनादुभयनिवृत्त्यर्थं द्वयमप्यपेक्षितव्यम् । **ननु** यथा शुक्लः पट इत्युक्ते नीलादिव्यवच्छेदेनैव शुक्लादीनां विशेषणत्वम्, उपादीयमानस्य

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

भासः साध्यसाधकत्वात् । अतस्तत्वेनोद्भावनं निग्रहस्थानापादकमिति भावः । **साधारण इति** । साधारणानैकान्तिके असाधारणानैकान्तिके चेत्यर्थः । तथा नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वजातिवदिति दृष्टे नित्यपक्षाश्रये यदनित्यं तन्मूर्तं यथा परमा-

यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा तोयादिष्विति । यत्र भावेन भावः साध्यते तत्रैव विधिरूपं साधर्म्यं तत्प्रतिषेधरूपं च वैधर्म्यम् । यत्र तु मेघाभावादिना वृष्ट्याद्यभावः साध्यते तत्र साधर्म्यमेव प्रतिषेधरूपं यथा—यदा यत्र मेघोत्पत्तिर्नास्ति तदा तत्र वृष्टिर्नास्तीति । वैधर्म्यं तु विधिरूपम्—यत्र वृष्टिरस्ति तत्र मेघोत्पत्तिरस्तीति । तेन यद्भिक्षुणोक्तं—'प्रसज्यप्रतिषेधात्मकमेव वैधर्म्यम्' इति तदनादरणीयम् ॥ * ॥ साधर्म्याभासाश्च साध्यविकलत्वादयः, वैधर्म्याभासाश्च साध्याभाववैकल्यादयो वार्तिक एव द्रष्टव्या इति ॥

अनुमाने प्रभाकरानुवादः ।

'तत्तु द्विविध'मिति दृष्टस्वलक्षणविषयमेवानुमानमिति मन्वानान्निराकर्तुमदृष्टस्वलक्षणविषयमप्यनुमानं क्रियादिविषयमस्तीति दर्शयितुं द्वैविध्याभिधानम् । नहि क्रिया स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण कदाचिद्गृह्यते पूर्वोत्तरदेशसंयोगविभागमात्रस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणम्, याभ्यामेवागन्तुकाभ्यामागन्तुकं कारणमनुमीयते, तच्च क्रियेत्युच्यते ॥ * ॥ ननु द्रव्यमेव कारणं स्यात्, न । तस्य प्रागपि सद्भावात् । ननु क्षणान्तरेऽन्यद्द्रव्यं सर्वसंस्काराणां क्षणिकत्वात्, सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञानम् । तद्यदा समानदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा तिष्ठतीति लक्ष्यते । यदा त्वनन्तरदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा गच्छतीति लक्ष्यते । दीपगमनवच्छायागमनवच्च सदृशापरापरक्षणानामुत्तरोत्तरदेशप्रारब्धानां गमनावभासनिमित्तत्वात्कृतं क्रियया । किंचानुत्पन्नस्य क्षणस्य क्रियाश्रयत्वायोगात्, उत्पन्नस्य च

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

प्रसक्तिविरोधिव्यविच्छेदपरत्वात् । तथा पर्वतोऽग्निमानित्युक्तेऽग्न्यभावस्यैव निवृत्तिर्भविष्यति नान्यस्येति न वैधर्म्यमपि प्रयोक्तव्यम् । मैवम् । शुक्लादिवदत्र वह्नेरनिश्चितत्वात् निश्चितत्वे वा साध्यत्वानुपपत्तिः, अतस्तन्निश्चयार्थं वैधर्म्यस्याप्युपयोग इति । नन्वभावसाधनकेनैवंरूपतास्तीत्याशङ्क्याह—**यत्रेति** । ततश्चैतदपि निरस्तमित्याह—**तेनेति** । विधिरूपस्यापि वैधर्म्यस्य दर्शनादित्यर्थः । ननु हेत्वाभासवदुदाहरणलक्षणरहिता दृष्टान्ताभासा अप्यप्रयोगाय प्रदर्शनीयास्तत्राह—**साधर्म्याभासाश्चेति** । नित्यो ध्वनिरमूर्तत्वात्कर्मवत्परमाणुवदित्यादि वार्तिके द्रष्टव्याः । अनतिप्रयोजनत्वाद्धेत्वाभासेऽन्तर्भूतत्वाच्च न मयात्र प्रदर्शिता इति भावः । उक्तंचान्यत्र—'साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्तिते ॥ असाधारणता हेतोस्तस्मिन्साधनवर्जिते' इत्यादि । नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात्कर्मवदिति प्रयोगे साध्यविकलो दृष्टान्तः परमाणुवदिति, साधनविकलः घटवदित्युभयविकलः। आकाशस्य च दृष्टान्तत्वेतत्रामूर्तत्वनित्यत्वे सत्यपि कर्मादौ नित्यत्वाभावेऽप्यमूर्तत्वदर्शनाद्व्याप्तिशून्यतेत्यादि तत्रैव द्रष्टव्यम् । तथा—'यत्राप्यर्थस्य शून्यत्वं द्वाभ्यामेकेन वा भवेत् ॥ यदनित्यं तु तन्मूर्तमणुव*द्बुद्धिवत्खवत्' इत्यादिना वैधर्म्याभासा दर्शितास्तत्रैवावगन्तव्याः ॥

अत्र भाष्यम्—'तत्तु द्विविधं प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं सामान्यतो दृष्टसंबन्धं च । प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं यथा—धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानम् । सामान्यतो दृष्टसंबन्धं यथा—देवदत्तस्य *गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्यादित्यगतिस्मरणमि'ति । अत्र यथैव धूमत्वाग्नित्वयोः प्रत्यक्षत्वेन महानसादौ *प्रत्यक्षो दृष्टः संबन्धस्तथैव देवदत्तादौ चलतीति प्रत्यक्षालम्बनत्वेन गमनस्य प्रत्यक्षत्वात् देशान्तरप्राप्त्या सह प्रत्यक्षदृष्ट एव संबन्ध इति द्वैविध्यवचनमनुपपन्नम् । आदित्येऽनुमेयत्वादप्रत्यक्षतेति चेत् एतदपि पर्वतादावग्नित्वस्याप्यनुमेयत्वात्तुल्यम् । अथ देवदत्तादौ गतिप्राप्त्योः सामान्यतः प्रत्यक्षेण संबन्धमुपलभ्यादित्ये देशान्तरप्राप्तिदर्शनेन गत्यनुमानं सामान्यतो दृष्टसंबन्धमित्युच्यते एतदप्यग्निधूमयोर्महानसादौ सामान्यत एव संबन्धदर्शनादविशिष्टमिति द्वैविध्याभाव इत्याशङ्कां *निराकर्तुमाह—**तत्तु द्विविधमिति** । ननु चलतीति प्रत्ययात् प्रत्यक्षमेव क्रियास्वरूपं नेत्याह—**नहीति** । चलतीति प्रत्ययस्य संयोगविभागमात्रालम्बनत्वमिति भावः । अन्यथासिद्धिं शङ्कते—**नन्विति** । तदाधारभूतं द्रव्यमेव संयोगविभागकारणं नतु तदतिरिक्ता क्रियेत्यर्थः । प्रसिद्धक्लृप्तकारणपरित्यागेनाप्रसिद्धकल्पना निष्प्रमाणिकेति भावः । परिहरति—**नेति** । प्रागपि सद्भावान्नागन्तुकं कारणद्रव्यमि-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

णुरिति साध्याभावविकलो वैधर्म्यदृष्टान्ताभासः । **बुद्धिवदिति** । साधनाभावविकलः । आकाशवदित्युभयाभावविकल इति । **गतीति** । गतिस्मरणमित्यनेन कर्मणो नित्यानुमेयत्वं निरवद्यमिति शङ्कितुरभिप्रायः । **प्रत्यक्ष इति** । अयं च प्रत्यक्षो

विनाशग्रस्तत्वात्कथं क्रियारम्भकत्वम्। यथाहुः—'क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया' इति। तदिदं शब्दाधिकरणे निराकरिष्यामः। ततः स्थिरत्वे सति तन्मात्रेणानुपपत्तेः क्रियानुमानं युक्तमिति। न युक्तम्। कार्यं हि कारणमात्रमपेक्षते तच्चेह दृष्टमेवास्ति। प्रयत्नविशेषानन्तरं हि शरीरे देशसंयोगविभागाख्यं फलमुत्पद्यमानमुपलभ्यते ततः स एव निमित्तम्। तद्वदात्मशरीरसंयोगश्चासमवायिशरीरं च समवायीति किमत्रादृष्टकारणानुमानेन॥

परमुखेन प्रभाकरखण्डनम्।

नन्वसमवायिकारणभूतस्य संयोगस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यं नान्यत्र, तन्तुसंयोगानामिव स्वाश्रयेषु तन्तुषु पटः, तन्तुतुरीसंयोगस्य वा पटतुरीसंयोगः। प्रयत्नवदात्मसंयोगस्त्वनेवंविधे व्योम्नि कथं संयोगमारभते। अतः कारणान्तरं कल्पनीयमितिचेत्। न। तन्तुसंयोगः स्वाश्रय एव पटमारभते पटस्य बहुतन्तुव्यापित्वात्, संयोगानां च द्वयोर्द्वयोरेव वृत्तेः। किंच शरज्यासंयोगान्नोदनाख्याद्युगपदेव शरे शरावयवेषु च सर्वेष्वन्तर्बहिर्वर्तिषु बहूनिकर्माण्युत्पद्यन्ते, तत्र येषामवयवानां ज्यासंयोगो नास्ति तेष्वस्वाश्रयेषु स्वाश्रयासमवेतेषु च ज्यासंयोगः कर्मारभत इति व्यभिचारः। नहि ते संयोगाश्रयीभूते शरे समवेताः शरस्यैव तेषु समवायात्॥ * ॥ किंच प्रयत्नवदात्मसंयोगानन्तरं युगपदेव हस्ते प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते तत्संयुक्तेचाङ्गदेऽङ्गुलीयके च तल्लग्ने मणौ च कर्मोत्पद्यते, अथैवमादिषु न चोदनात् न प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्वा कर्मोत्पत्तिः, किंतु संयुक्तसंयोगादित्युच्यते, ज्यासंयुक्तावयवसंयोगात्तदनन्तरावयवे तत्संयोगाच्च तदनन्तरे। तथात्मसंयोगाद्धस्ते, तत्संयोगादङ्गदे, तत्संयोगान्मणावपीति। एवं तर्ह्यत्रापि शक्यते वक्तुम्। प्रयत्नवदात्मसंयुक्तशरीराकाशसंयोगाच्छरी-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

त्यर्थः। आश्रयस्य समवायिकारणत्वेऽप्यसमवायिकारणं क्रिया भविष्यतीति भावः। क्षणिकत्वाभ्युपगमेन द्रव्यस्याप्यागन्तुकत्वमिति शङ्कते—**नन्विति**। ननु द्रव्याणामेकरूपत्वे कथं तिष्ठति चलतीति प्रतीतिवैलक्षण्यमत आह—**तद्यदेति**। शङ्कानिराकरणं प्रतिजानीते—**तदिदमिति**। स्थिरत्वे वा कथं क्रियासिद्धिरत आह—**तत इति**। आश्रयद्रव्यमात्रेण कादाचित्कयोः संयोगविभागयोरनुपपत्तेरित्यर्थः। क्रियानुमानं चैवम्—विमतौ संयोगविभागौ प्रत्युत्पन्नकारणजौ कादाचित्ककार्यत्वात् दारुद्वैधीभाववत्। स हि कुठारदारुसंयोगविभागजन्यः। पक्षे तु प्रक्रियैव प्रत्युत्पन्नकारणमिति तदेतद्दूषयति—**न युक्तमिति**। स एव प्रयत्नविशेष एव दृष्टं कारणमित्यर्थः। एतेनार्थान्तरत्वमनुमाने दर्शितम्। असमवायिकारणं कर्मेति चेत् तत्राह—**तद्वदिति**॥

*बहिरङ्गत्वादकारणत्वं शङ्कते—**नन्विति**। पटः कार्यमिति संबन्धः। अनेवंविधे अस्वाश्रये अस्वाश्रयसमवेते चेत्यर्थः। कारणान्तरं कर्माख्यं, अतो न प्रयत्नवदात्मसंयोगेनार्थान्तरत्वमिति भावः। एवंच सति *यदेकार्थसमवायिनौ संयोगविभागौ यस्मिंश्च सति *नियमेन तदुत्पत्तिस्तत्कर्मेति नार्थान्तरत्वमित्युक्तं भवति। परिहरति—**नेति**। कथंच न स्वाश्रय एव पटमारभतेऽत आह—**पटस्येति**। संयोगस्य स्वाश्रये तन्तुद्वये बहुतरतन्त्वाश्रितपटानारम्भकत्वमिति भावः। इतश्चैवमित्याह—**किंचेति**। तेषु अवयवेषु अस्वाश्रयेषु ज्यासंयोगानाश्रयेषु। स्वाश्रयासमवेतत्वं विवृणोति—**नहीति**। ते अवयवाः। इतोप्येवमित्याह—**किंचेति**। यदि संयुक्तसंयोगात्तत्रोपपत्तिस्तर्ह्यत्रापि तथेत्याह—**एवमिति**। एतेन अनेवंविधे व्योम्नि कथं संयोगमारभत इति यदुक्तं तत्परिहृतम्। इतोऽपि न कर्मकल्पनेत्याह—**किंचेति**। आकाशे परिस्पन्दासंभवात् विहंगस्थेनानेन तत्र संयोगविभागौ वाच्यौ। तच्च न संभवतीत्याह—**नहीति**। विहंगे तु क्रियायाः प्रत्यक्षत्वादेव नानुमानमिति भावः। अज्ञाताशयः पृच्छति—**किमिति**। आशयमुद्घाटयति—**अस्तीति**। अत्र चोदयति—**नन्विति**। परिहरति—**दृश्यत इति**। दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति**। संप्रति यथावार्तिकं समाधत्ते—**किंत्विति**। विषयप्रपञ्चार्थं भाष्यमिति पूर्वेणान्वयः। यत्र विशेषयोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो गृह्यते तद्विशेषविषयं प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धमित्युच्यते। यत्रच सामान्ययोः प्रत्यक्षेण संबन्धो गृह्यते तत्सामान्यविषयं सामान्यतो दृष्टमित्युच्यत इत्यर्थः।

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

वर्तमानावगाही प्रत्ययः। **निराकर्तुमिति**। एतच्च मानान्तरेण निराकरणम्। **बहिरङ्गत्वादिति**। अपाश्रितत्वाद्बहिरङ्गत्वमित्यर्थः। **यदेकार्थेति**। अनेन कर्मणोन्तरङ्गत्वमुक्तम्। **नियमेनेति**। अनेन चाव्यभिचारित्वमुक्तम्।

राकाशदेशविभागस्तत्संयोगाच्च तदनन्तरदेशसंयोग इति दृष्टेनैव संयोगेन संयोगविभागसिद्धेर्न कर्मकल्पनावकल्पते ॥ * ॥ किंच न संयोगस्यैवायं धर्मः, सर्वाण्येवासमवायिकारणानि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यमारभन्ते नान्यत्र । ततश्च कर्माप्यसमवायिकारणत्वेनानुमीयमानं वियति विहंगमे चोभयत्रानुमीयेत । नहि विहगकर्मणा वियति कार्यं संभवति, ततश्च वियत्यपि चलतीति बुद्धिः स्यात्, अतो नानुमेयं कर्म । किमिदानीं नास्त्येव क्रियातत्त्वम् । अस्ति प्रत्यक्षावगमात् ॥ * ॥ **ननु** संयोगविभागातिरिक्तं न किंचिदत्र । दृश्यते हि सर्पति सर्पे भूमेः सर्पस्य च द्वयोर्मिथः संयोगविभागाविशेषेऽपि सर्पमेव चलतीति बुद्धिरालम्बते न भूमिम् । अतोऽस्या बुद्धेरालम्बनमस्ति सर्पे चलनं नाम तत्त्वम् । तद्भावाभावाभ्यां सर्पभूम्योश्चलतीति बुद्धेर्भावाभावावित्यङ्गीकार्यम् । नचेयमानुमानिकी संभवतीत्युक्तम्, तस्मान्नैवमभिप्रायमिदं भाष्यं, किंतु विशेषविषयं सामान्यविषयं चानुमानमित्यनुमानस्य विषयप्रपञ्चार्थम् ॥ * ॥ येपि मन्यन्ते—'विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता' इति, तेऽनेन निराक्रियन्ते । उभयोरपि विशेषत्वोपपत्तेः । यत्र विशेषस्यैवानुगमस्तत्र विशेषविषयत्वं, सामान्यानुगमे तु सामान्यविषयत्वम् । नच सिद्धसाध्यत्वं देशान्तरकालान्तरसंबन्धस्याागृहीतस्य ग्रहणादिति प्रागेव वर्णितम् इत्यनुमानवादः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

तथाहि—यस्मिन्नेव धर्मिणि गोमयेन्धनाग्निविशेषतज्जन्यधूमविशेषयोः संबन्धग्रहणं तस्मिन्नेव कालान्तरे धूमविशेषदर्शनेन पुनः संदिह्यमानसद्भावस्य यदग्नेरनुमानं तत्प्रत्यक्षदृष्टसंबन्धं भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति । **ननु** प्रत्यक्षावगताग्निविशेषविषयस्यानुमानस्य कथं प्रामाण्यं, पूर्वबोधात्कालान्तराधिक्येनेति ब्रूमः । **ननु** यदि विशेषयोरेवानुमानं कथं तर्हि भाष्ये धूमाकृतिदर्शनादित्याकृतिग्रहणम् । *आकृत्योरेव हेतुसाध्यव्यवस्थापर्यवसानादिति ब्रूमः । तर्हीदमेव विशेषानवच्छिन्नं सामान्यतो दृष्टोदाहरणं दातव्यं किमादित्योदाहरणेन । सत्यम् । तथापि विशेषतो दृष्टासंकीर्णनिःसंदिग्धसामान्यतो दृष्टप्रदर्शनार्थमादित्योदाहरणम् । प्रसङ्गान्मतान्तरनिराकरणं दर्शयति—**येऽपीति** । अनेनेत्यस्यार्थं विवृणोति—**उभयोरिति** । एतदेव दर्शयति—**यत्रेति** । ननु सामान्यस्यावस्तुत्वेन प्रत्यक्षागोचरत्वात्कथं धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिज्ञानं प्रत्यक्षदृष्टसंबन्धतः। नैष दोषः । सामान्यस्य प्रत्यक्षविषयत्ववस्तुत्वयोः प्रामाणिकत्वात् । तथाहि धूमादग्निज्ञानं वस्त्वालम्बनमभावान्यत्वे सति प्रमाणत्वात् स्वार्थे श्रोत्रबुद्धिवत् । तथा सामान्यं वस्तु प्रत्यक्षग्राह्यं च तत् अभावान्यत्वे सति प्रमेयत्वात् स्वलक्षणवदिति । अनुमानैकसमधिगम्ये तु सामान्ये *विशेषेऽनुगमाभावात्सामान्यमेव सर्वत्र लिङ्गं ततश्च लिङ्गभूतसामान्यग्रहणाय पुनरप्यपेक्षणादनवस्थापत्तेरनुमानव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इत्यलं प्रसङ्गेन । वस्तुतस्तु सर्वत्र सामान्यविषयमेव प्रत्यक्षं गवादि स्वलक्षणस्यावयवित्वेन, स्वावयवापेक्षया सामान्यरूपत्वात् । अथ द्रव्यमपह्नुत्य रूपादीनामेव प्रत्यक्षत्वमुच्यते तदापि रूपविशेषान्नीलपीतादीनपेक्ष्य सामान्यमेव । एवं सर्वमपि वस्तु स्वस्वविशेषापेक्षया सामान्यमेव । द्व्यणुकस्यापि परमाणुद्वयसाधारणत्वात् सामान्यरूपतेति न क्वचिद्विशेषविषयता प्रत्यक्षस्य । यथाहुः—'रूपादयोऽपि सामान्यं सर्वे नीलाद्यपेक्षया ॥ स्वविशेषानपेक्ष्याथ नीलादीनां समानता ॥ तेचापि तावत्सामान्यं यावत्स्युः परमाणवः ॥ द्व्यणुकस्यापि यद्रूपं तत्तु साधारणं द्वयोः' । अथ देवदत्तोयमिति प्रत्यक्षस्य परमाणव एवालम्बनं तेचान्त्या विशेषा एवेति विशेषविषयता प्रत्यक्षस्य । तत्रोच्यते—किं परमाणवः समुदिताः प्रत्येकं वालम्बनम् । नान्त्यः । स्थूलप्रतिभासात् । नाद्यः । तत्समुदायस्यैकरूपत्वेन घटशरावादिबुद्धिप्रमेयवैलक्षण्याभावप्रसङ्गात् परस्परभिन्नानां च परमाणूनामभिन्नसंवेदनग्राह्यत्वानुपपत्तेः समुदायिव्यतिरेकेण समुदायस्यानङ्गीकाराच्च । किंच व्यवहाराविसंवादितया *प्रत्यक्षानुमानयोः प्रामाण्यम्, नचान्त्यैः परमाणुभिर्व्यवहारः संभवत्यतीन्द्रियत्वात् । तस्माद्देवदत्तोऽयमिति विज्ञानं परमाणुकार्यमवयव्याख्यमभिन्नं स्थूलमालम्बते तथा प्रतिभासात् । तच्च स्वाश्रयेषु व्यासज्यवर्तमानत्वात्सामान्यमेवेति सामान्यविषयता प्रत्यक्षस्येति । असाधारणविषयत्वेऽपि वा प्रत्यक्षस्योच्यमाने धूमाकृतेः *प्रत्यक्षदृष्टता नैवापैति । सत्ताद्यपेक्षया धूमत्वस्यापि विशेषरूपत्वात् । अथ सामान्यमित्येवं

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

प्रयत्नस्त्वात्मत्वाद्बहिरङ्गः । हस्तपादादौ च प्रयत्नवदात्मना संयुक्तेरिति किंचिदेव देशान्तरं प्राप्नोतीति व्यभिचारी । **आकृत्योरेवेति** । नात्र विशेषयोर्गम्यगमकभावः संबन्धः । ग्रहणकालावगतयोर्विनष्टत्वात्—दृष्टयोरेव गोमयेन्धनादिना केनचिदवच्छेदेनावच्छिन्नयोर्गम्यगमकभाव इत्यर्थः । **विशेष इति** । सत्यभूमोदाहरणे तु नायमपि संभवति आदित्योदाहरणे तु न कदाचिदपि प्रत्यक्षदृष्टता संभवति । सर्वदैवादित्यदेशान्तरप्राप्त्यनुमेयात्वादित्यर्थः । अनुमानैकेति

अथ शब्दपरिच्छेदः ।

'शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानं' इति विज्ञाताच्छब्दात्पदार्थाभिधानद्वारेण यद्वाक्यार्थविज्ञानं तच्छाब्दं नाम प्रमाणम् । तल्लोकसिद्धत्वान्न परीक्षितव्यम् । तच्च द्विविधं पौरुषेयमपौरुषेयं चेति । तत्र पौरुषेयमाप्तवाक्यम् । अपौरुषेयं च वेदवाक्यम् । उभयमप्यनाप्तप्रणीतत्वदोषविरहात्स्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रमाणम् । तच्च पुनर्द्विविधम्—सिद्धार्थं विधायकंचेति । विधायकमपि द्विविधम्—उपदेशकमतिदेशकं च । इत्थमिदं कर्तव्यमित्युपदेशः । यथा लोके—दधिघृतसूपशाल्यादिभिर्देवदत्तो भोजयितव्य इति । वेदेपि—प्रयाजावघातादिप्रकारेण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति तद्वदिदं कर्तव्यमित्यतिदेशः । यथा—लोके देवदत्तवद्यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति । वेदेपि—सौर्येण कुर्याद्यथाग्नेयेनेति । शब्दान्तरादिभिः श्रुतिलिङ्गादिभिः श्रुत्यर्थादिभिश्च विचित्रोऽयमुपदेशो भेदविनियोगक्रमानवबोधयति । वचननामधेयचोदनालिङ्गैश्चातिदेशोऽन्यत्र विहितस्य नानापदार्थविशिष्टस्य प्रकारस्य तत्प्रतिपादकस्य वा शास्त्रस्य विध्यन्तापरनामधेयस्यान्येन संबन्धं विकारं बाधं वा बोधयतीत्यूहनीयम् । असंनिकृष्टग्रहणं च पूर्ववत्ताद्रूप्यतद्विपर्ययपरिच्छेदनिरासार्थम् । एकदेशिनां तु तदनर्थकमेव स्यात् । विपरीतपरिच्छिन्ने तावन्नास्त्येव शब्दाज्ज्ञानम् । यदि स्यात् पुरुषदोषाणां शब्दे संक्रान्त्यनभ्युपगमात् स्वाभाविकमेव शब्दस्याप्रामाण्यं स्यादिति वेदाप्रामाण्यं स्यात् । यदि परं तद्रूपपरिच्छिन्नविषयस्यानुवादस्य निरासः स्यात् । तच्चायुक्तम् । तस्यापि शास्त्रत्वात् । नहि तस्याप्यप्रामाण्यम् । अनुभूतित्वात् । प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावाभावाच्च शास्त्रत्वमेवेत्यास्तां तावत् ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

प्रतिभासाभावेन सामान्यस्याग्रहणमित्युच्येत तर्ह्यसाधारणमित्येवं प्रतिभासाभावेन स्वलक्षणस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । यथाहुः—'सत्तादिसामान्यमपेक्ष्य सर्वं गोत्वाद्यसाधारणतामुपैति ॥ तस्मादसाधारणमक्षगम्यं वदन्नसामान्यमपह्नुवीत ॥ सामान्यरूपेण न गृह्यते चेत्किंवास्त्यसाधारणबुद्धिरत्र ॥ यद्वस्तु लोकः प्रतिपद्यतेऽत्र द्विधापि तच्छक्यत एव वक्तुम्' इत्यनुमानवादः ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं शब्दप्रमाणनिरूपणमारभते—**शास्त्रमिति** । **ननु** प्रत्यक्षलक्षणवद्व्यभिचारशङ्कानिवृत्तये शब्दमात्रस्यैवात्र लक्षणं कर्तव्यं न तद्विशेषस्य शास्त्रस्य । नच सामान्यलक्षणं विना विशेषलक्षणं कर्तुमपि शक्यते । अतिव्यापकं चैतल्लक्षणं शब्दमात्रसाधारणत्वात् । तथाहि—'विज्ञाताच्छब्दादसंनिकृष्टेऽर्थे यद्विज्ञान'मिति शब्दमात्रस्यैवैतल्लक्षणं नतु तद्विशेषस्य शास्त्रस्य । शास्त्रलक्षणं तु—'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ॥ पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥' इति । **नन्वे**तस्मिन्नपि लक्षणे स्वरूपप्रतिपादकस्य 'सोऽरोदीदि'त्येवमादेरशास्त्रत्वं स्यात् । मैवम् । विध्येकवाक्यतया *तेषामपि शास्त्रत्वोपपत्तेः । **ननु** विध्यङ्गत्वेऽपि प्रवर्तकत्वाभावात्कथं शास्त्रत्वं प्रत्ययस्यैव प्रवर्तकत्वात्; पदस्यापि शास्त्रत्वं न सिध्यति नतरां विध्युद्देशवर्तिनां पदान्तराणां दूरेऽर्थवादानां शास्त्रत्वमिति । नैष दोषः । येन हि पुरुषः प्रवर्त्यते तत्प्रवर्तकं, सच त्र्यंशपूरितायां सप्ररोचनायां भावनायां प्रवर्तते, तादृशी च सार्थवादकेन वाक्येन समर्प्यत इति तद्युक्तस्यैव प्रत्ययस्य शास्त्रत्वम् । अत्रोच्यते—अत्र परीक्षाव्याजेनापि शब्दविशेषस्य शास्त्रस्यैव लक्षणं वक्तुमुचितं चोदनोपदेशशब्दाभ्यां तस्यैव प्रस्तुतत्वात्, वेदोपयोगित्वेन च लक्षणानि कर्तव्यानि । शास्त्रलक्षणं च वेदोपयोगिनः शास्त्रस्य लक्षणम्, नहि लौकिकवाक्यलक्षणं वेदप्रामाण्ये तदर्थविचारे वा उपयुज्यते, प्रत्यक्षमात्रस्य तु शास्त्रस्वरूपावधारणद्वारा तदर्थविचारेऽस्त्युपयोगः । शास्त्रावगतौ हि तदर्थावधारणं भवति । अनुमानादेरपि 'विश्वजिता यजेत स्वर्गकामः' इति । **प्रकृतिवदिति** । प्रकृतिविशेषगताङ्गेयत्तावधारणेऽस्त्युपयोग इति सामान्यलक्षणमनेनैवार्थात्सिध्यतीति पृथङ्नोक्तम् । यदा हि प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रमित्युक्तं तदार्थात्प्रवर्तकविशेषणरहितं वाक्यमात्रं शाब्दमित्युक्तं भवति । नाप्यतिव्यापकं, शब्दशब्देन चोदनाया एवाभिधानात् । तस्या एव चोदनासूत्रे प्रकृतत्वात् । अर्थशब्देनापि धर्माधर्मयोरभिधानम् । ततश्चायमर्थः—विधायकशब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे धर्माधर्मलक्षणे विज्ञानं शास्त्रमिति । ग्रन्थकारस्तु—विशेषलक्षणस्यान्तर्गतिं मत्वा सामान्यलक्षणत्वेनैव व्याचष्टे—**विज्ञातादिति** । अयमाशयः—यदि लोकवेदसाधारण्येनैव शाब्दं लक्षणतोऽनुमानात्प्रमाणान्तरत्वेन निरूप्येत तदैव वेदप्रामाण्यं सिध्यति नान्यथेति । यथाहुः—'तस्माल्लक्षणभेदेन यदि शब्दप्रमाणता । समा लोके च वेदे च सिद्धा वेदप्रमाणता' इति । विभजते—**तच्चेति** ॥

औलूक्यमतानुवादः ।

इदंच शाब्दम् 'अस्येदं कारणं कार्यं संबन्ध्येकार्थसमवायिविरोधि चेति लैङ्गिक'मित्यनुमानलक्षणमभिधाय 'एतेनैव शाब्दं व्याख्यातम्' इति वदन्तः काश्यपीयाः 'प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे' इति ब्रुवाणाः सौगताश्चानुमानादभिन्नमिति मन्यन्ते । तत्र यत्तावत्पदार्थज्ञानं तदवगतार्थविषयत्वात्प्रमाणमेव न भवतीति किं तस्य भेदाभेदपरीक्षया । यत्तु वाक्यार्थज्ञानं तदगृहीतसंबन्धैरेव पदार्थैरुपजायमानं नानुमानशङ्कामर्हति । नहि सर्वैर्वाक्यार्थविशेषैः संबन्धग्रहणमस्ति । नच संभवत्यनन्तैः संबन्धग्रहणम् । अत्यन्तापूर्वोऽपि वाक्यार्थविशेषः पदार्थैरवगम्यते दूरदेशवार्तास्विति सर्वजनीनमेतत् । यत्त्वाप्तवाक्यत्वादविसंवादानुमानं तद्वाक्यार्थावगमोत्तरकालत्वान्न तस्यानुमानत्वमापादयति । वाक्यश्रवणानन्तरमेव ह्याप्तानाप्तज्ञानानपेक्षैरेव पदार्थैर्वाक्यार्थोऽवगम्यते । अत्यन्तादृष्टपुरुषप्रणीतेऽपि वाक्येऽवगते तु वाक्यार्थे सत्यासत्यत्वसंशये प्रणेतुराप्तत्वावगमे सति सत्यत्वमनुमीयमानं न वाक्यार्थावगतेराप्तत्वावधारणानपेक्षजन्मनोऽनुमानत्वमापादयति । तस्मात्प्रमाणान्तरमेव लोके शाब्दमित्यपौरुषेयस्यापि वेदस्य सिद्धं प्रामाण्यम् । एकदेशिनां तु लोकवचसामनुमानत्वमङ्गीकुर्वतां यथा वेदप्रामाण्यं न सिद्ध्यति तथोक्तम् । इति शब्दप्रमाणवादः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

नचौलूक्यादिभिरस्यानुमानेऽन्तर्भावाङ्गीकारादनुमानलक्षणेनैव लक्षितत्वात्पृथग्लक्षणं न कर्तव्यमित्याशङ्कां निराकर्तुं तन्मतं तावदनुवदति—**इदंचेति** । इदं च शाब्दं अनुमानादभिन्नं मन्यन्त इति संबन्धः । तदेतद्दूषयति—**तत्रेति** । **ननु** द्विविधं शाब्दं पदं च वाक्यं च । तत्र यद्यपि पदं स्मारकत्वादप्रमाणमसंनिकृष्टग्रहणेन व्यावर्तितमिति न तस्य भेदः प्रतिपादनीयः तथापि परैः पदे एवानुमानादभेदः प्रतिपादित इति तद्भेद एव साधयितुमुचितः । किमिदमुच्यते किं तस्य भेदाभेदपरीक्षयेति । सत्यम् । किंतु वार्तिककारैरेव—'विषयोऽन्यादृशस्तावद्दृश्यते लिङ्गशब्दयो'रित्यादिना महता प्रबन्धेन *विषयभेदेन सामग्रीभेदेन च पदात्मकस्य भेदो निरूपितस्तत्रैवावगन्तव्य इति ग्रन्थकारेण तन्निरूपणमुपेक्षितम् । **ननु** पदजन्यज्ञानस्य बाधाभावात्कथं पदस्याप्रमाणत्वं इत्थम् । पदं हि प्रयुज्यमानं प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते परोक्षे वा । प्रत्यक्षेऽपि किं गृहीतसंबन्धेऽगृहीतसंबन्धे वा । एवं परोक्षेपीति चत्वारः कल्पाः । तत्र यद्यपि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानेऽर्थे गृहीतसंबन्धे पदं प्रयुज्यमानं ज्ञानं जनयति तथाप्यधिकाभावेनानुवादकत्वादप्रमाणम् । अगृहीतसंबन्धे तु प्रत्यक्षे प्रयुज्यमानं प्रतिपत्तिमेव न जनयति परोक्षेप्यगृहीतसंबन्धे प्रतिपत्त्यभावः । यस्तु वाच्यत्वेनावगतः संप्रति परोक्षस्तत्र पदात्स्मृतिरेवेति । **ननु** स्मरणेऽप्यनधिगताधिगमोऽस्त्येव । अतीतकालावच्छिन्नो हि घटस्तत्र भासते तादृशश्चागृहीत एव । अनतीते तु अयमित्यपरोक्षता तत्स्मरणं किमिति न प्रमाणम् । मैवम् । अप्रमिते स्मृत्यनुपपत्तेः प्रमिते च पूर्वमेवार्थपरिच्छेदात् प्रमितेऽपि तादात्विकपरिच्छेदकत्वेन प्रत्यभिज्ञानवत्प्रमाणं भविष्यतीति चेत् । न । यावान्पूर्वोऽनुभूतोऽर्थस्तावत एव स्मृत्या प्रतीतेः पूर्वानुभववशेन हि स्मरणमुत्पद्यमानं तदनुसारेणैवोत्पद्यते तदा सत्तां न प्रत्यभिज्ञानवद्बोधयतीति । **ननु** स्मृतिः संस्कारजन्या पदात् पदार्थज्ञानं तु प्रत्युत्पन्नकारणकं कथं स्मृतिः स्यात् । मैवम् । अनधिकविषयतातुल्यतया स्मृतिवदप्रामाण्यतोपपत्तेः । उक्तंच—'पदमभ्यधिकाभावात्स्मारका*न्न विशिष्यते' इति । **ननु** द्वारमित्यादावधिकार्थप्रतीतेः कथमप्रमाणम् । नैवम् । संव्रियतामित्याद्यध्याहारात्तस्य वाक्यत्वेन पदमात्रत्वाभावात् । अस्तु वा पदस्य प्रमाणत्वमनुमानत्वं च । वाक्यं हि वाक्यार्थे प्रमाणत्वेनास्माभिः प्रतिज्ञातं तत्रचानुमानत्वगन्धोऽपि नास्तीत्याह—**यत्त्विति** । 'वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः संबन्धानुभवादृते । बुद्धिरुत्पद्यते तेन भिन्नासावक्षबुद्धिवत्' इति । एवंच वाक्यार्थज्ञानं अनुमानाद्भिन्नं संबन्धग्रहणनिरपेक्षेभ्यः पदार्थेभ्य उत्पद्यमानत्वात् प्रत्यक्षवदिति प्रयोगः सूचितः । पदार्थानामपि वाक्यार्थे संबन्धग्रहसापेक्षत्वादसिद्धो हेतुरितिचेत् तत्राह—**नहीति** । संबन्धग्रहणाभावेऽपीन्द्रियवद्बोधकत्वान्नातिप्रसङ्गः । अपेक्षासंनिधियोग्यत्वानां नियामकत्वादिति भावः । प्रकारान्तरेणानुमानत्वमाशङ्क्य निराकरोति—**यत्त्विति** । एतदेवोपपादयति—**वाक्येति** । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । इति शब्दवादः ।

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

शाक्यमतं । तेचान्त्या इति । अन्त्येभवमन्त्यम् । कस्यान्ते परिमाणस्य । तस्य हि द्वावन्तौ पारिमाण्डल्यं परममहत्त्वं च । तत्रात्यन्ताल्पत्वे वर्तमानः परमाणुरत्यन्तमहत्त्वे वर्तमानं व्योमादिकमन्त्यमित्युच्यत इति । **ननु प्रत्यक्षेति** । यथा सूत्रकारेण सत्संप्रयोगसूत्रे प्रत्यक्षमात्रस्यैव लक्षणं कृतं न तद्विशेषस्य चाक्षुषस्येत्यर्थः । **तेषामिति** । श्रुतनिन्दापरवृत्तप्रतिपादकागमत्वादित्यर्थः । **अनेनैवेति** । विशेषलक्षणेनैव सिद्धत्वान्न पृथगुक्तमित्यर्थः । **तत्रैवेति** । पदपदार्थयोर्लोकवेदयोरैक्यादिति भावः । **विषयभेदेनेति** । सामान्यमात्रं पदस्य विषयः । प्रसिद्धधर्मविशिष्टश्च धर्मी लिङ्गस्य विषयः । त्रैलक्षण्यं-

अथोपमानपरिच्छेदः ।

('उपमानमपि सादृश्यमसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति । यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य') पूर्वदृष्टे स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानमुपमानम् । या सावस्माभिर्नगरे दृष्टा गौः सानेन गवयेन सदृ-

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

इदानीं क्रमप्राप्तमुपमानं निरूपयितुमारभते—**उपमानमिति** । अयंच गोस्मरणस्येत्यन्तो भाष्यग्रन्थः उपवर्षसंमत एव भाष्यकारेण लिखितत्वाट्टीकाकारादिभिर्भाष्यत्वेनैवोच्यते । अत्र गोसदृशो गवय इति वाक्यमुपमानमिति कश्चित् । तन्न । तस्य शब्दानतिरेकात् । प्रत्यक्षदृष्टगोत्वानां गोसदृशो गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यानां च वने गवयदर्शनादयं स गवय इति गोसादृश्यविशिष्टगवयज्ञानं तदुपमानमिति गौतमीयाः । तदप्यसत् । तस्यागमावहिर्भावात् । तत्र ह्याप्तोपदेशेनैव गवयरूपार्थप्रतीतेः अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतेन्द्रियजन्यत्वाच्च सविकल्पकप्रत्यक्षमेव तत् । अतो यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्येत्युदाहरणान्तरमाह भाष्यकारः । तदेतल्लक्षणं व्याचष्टे—**पूर्वेति** । प्रत्यक्षेण पूर्वदृष्टायां गवि स्मर्यमाणायां च वने गवयदर्शनादेतत्सदृशो गौरिति यद्विज्ञानं तदुपमानमित्यर्थः । ज्ञानस्वरूपमाह—**या सेति** । *अत्रेदमुच्यते—गवयदर्शनं गोस्मरणस्येति सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनं गवि स्मरणमुत्पादयत् उपमानं तदुत्पादितं वा स्मरणमुपमानमित्युक्तम् । एतच्च ध्यानादिजन्यस्मृतिवत् अनुभूते गवि सदृशदर्शनादभिव्यक्तसंस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वादप्रमाणम् । संस्कारजन्यत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञावद्देशकालाधिक्येन प्रमाणं भविष्यतीति चेत् । न । तदाधिक्याभावात् । प्रत्यभिज्ञानं हि पूर्वानुभवातिरेकेणैतत्कालीनां सत्तां गृह्णाति । उक्तंच—'इदानींतनमस्तित्वं नहि पूर्वधिया गत'मिति । उपमानं तु नगरस्थपूर्वानुभवानुसारेणोत्पद्यमानं नाधिकं गृह्णाति । *केचित्तु प्रसिद्धसाध्यसाधर्म्यात्साधनमुपमानमित्याहुस्तन्न । किं गवयस्वरूपालम्बनमेतज्ज्ञानमभ्युपगम्यते तद्गतगोसादृश्यालम्बनं वा । नाद्यः । इन्द्रियसंनिकर्षोत्पन्नत्वेन तस्य प्रत्यक्षत्वात् । न द्वितीयः । अतिदेशवाक्यादेव गवयगतत्वेन गोसादृश्यस्यावगतत्वेन तज्ज्ञानस्य स्मृतित्वात्सादृश्यविशिष्टगवयाग्राहकत्वेन स्मृतिप्रत्यक्षाभ्यामतिरेक इतिचेत् । न । उक्तदोषानिवृत्तेः । यद्यतिदेशवाक्यार्थविज्ञानादधिकार्थानवगमस्तर्हि गवये स्मृतिरूपमेवैतज्ज्ञानं स्यात् । *अधिकार्थावभासे त्विन्द्रियजन्यत्वात्प्रत्यक्षत्वमिति स्मरणान्तरितेन्द्रियव्यापारं कथं प्रत्यक्षमितिचेत् । न । इन्द्रियसंवद्धमात्रस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । किंच श्रुता*तिदेशवाक्यानामित्यपि न वाच्यम् । अश्रुतातिदेशवाक्यानामपि वने गवयदर्शनोत्तरकालं गोसदृशोऽयमिति ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । अथाश्रुतातिदेशवाक्यानामयं स गवय इति संज्ञानुसंधानेन ज्ञानं नोत्पद्यते मा नाम गवयसंज्ञावेदिष्ट । उपमानप्रमेयं तु गोसादृश्यविशिष्टं गवयं विदन्त्येव । **ननु** संज्ञासंज्ञिसंवन्धपरिच्छेद एवोपमानफलं, नचाश्रुतातिदेशवाक्यार्थस्य तथा प्रतिपत्तिरस्ति । नैतदपि युक्तम् । अतिदेशवाक्यादेव संवन्धावगतिसंभवेनास्योपमानफलत्वासंभवात् । *अत्रोच्यते—गवयदर्शनादेतत्सदृशो नगरस्थो गौरिति यद्विज्ञानं तदेवोपमानं तस्य च *स्मर्यमाणैव गौर्गवयसादृश्यविशिष्टा प्रमेयं स्मर्यमाणगोगतं वा गवयसादृश्यं प्रमेयम् । यद्यपि गवये सादृश्यं प्रत्यक्षेणावगतं गौश्च स्मर्यते तथापि—'विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता' । यथाहि प्रत्यक्षदृष्टेऽपि पर्वतादौ स्मर्यमाणे च वह्नौ विशिष्टविषयत्वेनानुमानस्य प्रमाणत्वमेवमुपमानस्यापि । यथाच तत्राग्निसामान्यमेवानुमीयते न विशेषस्तथात्र सादृश्यमात्रविशिष्टस्यैवोपमेयत्वमिति । तस्मादेवंलक्षणकत्वादुपमानमपि न व्यभिचरति । यत्र तु व्यभिचारस्तदुपमानमेव न भवति वाधकज्ञानेनाभासत्वात् यथा पालालकूटस्य गजादिसादृश्यं समीपस्थस्य तत्र वाधदर्शनात् । **ननु** सादृश्यं नाम

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

लिङ्गसामग्रीशब्दस्य चावधारणमात्रम् । नच शब्दस्य पक्षधर्मत्वादिकं संभवति । क्रियाकारकसंवन्धाभावात् । प्रयोगश्च तस्मादनुमानत्वं शब्दे प्रत्यक्षवद्भवेत् त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनादिति । **न विशिष्यत इति** । स्मरणमेवेति भावः । णस्येति कर्मणि षष्ठी । कश्चिदिति लौकिकः । काव्यादौ तथा प्रयोगात् । **अत्रेदमिति** । भाष्यकारीयलक्षणमाक्षिपति—**केचित्त्विति** । नैयायिका एव केचिदेवमाहुः—श्रुतातिदेशवाक्यानां चानेकगवयदर्शनात् गोसदृशो गवय इति यज्ज्ञानं तदुपमानमित्यर्थः । **अधिकार्थेति** । अनधिगतं गवयस्वरूपं तस्य च सादृश्यविशिष्टत्वमधिकमिति भावः । **अतिदेशेति** । सादृश्येनोपलक्षितस्य पिण्डस्य गवयशब्दः संज्ञेति अतिदेशवाक्यस्यार्थः । दृष्टे तु गोसदृशे वस्तुनि तेनैव वाक्येन स्मृतितो गवयसंज्ञा प्रतिपद्यत इति नोपमानापेक्षेति भावः । एवं तावल्लौकिकस्यागमत्वं भाष्यकरोदाहृतस्य स्मृतित्वं नैयायिकोक्तस्य च प्रत्यक्षत्वमतो नोपमानं प्रमाणान्तरमिति लक्ष्याभावेनालक्षणमेतदिति प्राप्ते वार्तिकभाष्योदाहृतमेव समर्थयितुमारभते—**अत्रोच्यत इति** । **स्मर्यमाणैवेति** । परोक्षेत्यर्थः । भाष्यगतं च स्मरणपदं गोरूपांश एव स्मरणमित्यभिप्रायो द्रष्टव्यः । विशिष्टे तु प्रमैव । एवंच कर्मव्युत्पन्नं स्मरणपदं व्याख्येयम् । ततश्च यथा सादृश्यविशि-

शीति । किं पुनः सादृश्यम् । अर्थान्तरयोगिभिः संबन्धिसामान्यैरर्थान्तरस्य तादृशयोगः सादृश्यम् । यथा गोजातियोगिभिः कर्णाद्यवयवसामान्यैर्गवयजातेर्योगो गवयस्य गोसादृश्यं गवयसंयोगिभिश्च गोर्योगस्तत्सादृश्यम् । अतएव च सामान्यभूयस्त्वाल्पत्ववशेन सादृश्यप्रकर्षाप्रकर्षौ सुसदृशमीषत्सदृशमिति । ये तु सामान्ययोगातिरिक्तमन्यदेव तत्वं सादृश्यं मन्यन्ते तेषां प्रकर्षाप्रकर्षभेदः किंनिमित्त इति चिन्तनीयम् । नच तत्त्वान्तरत्वे प्रमाणमपि किंचिदस्तीत्यास्तां तावत् । नचेदमुपमानं प्रत्यक्षान्तर्गतम् । अनिन्द्रियसंनिकृष्टत्वान्नगरस्थस्य गोः । नचानुमानमगृहीतसंबन्धस्याप्युपजायमानत्वात् । एवं किलानुमीयेत गौर्गवयसदृशो गवयसादृश्यप्रतियोगित्वात् यद्यत्सादृश्यप्रतियोगि

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

न किंचिद्वस्तु धर्मिणो भिन्नमभिन्नं वा संभवति । आद्ये पृथगुपलब्धिप्रसङ्गात्, अभेदे तन्मात्रतापातात् पुरस्थितवस्तुगतं च सादृश्यमगृहीतप्रतियोग्यपि जातिवद्गृह्येत । प्रतियोग्यपेक्षमेव सादृश्यं सदेतिचेत् । न । उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च तदपेक्षाभावात् । मृतेऽपि देवदत्ते तत्सादृश्यं यज्ञदत्तस्य निष्पद्यतेऽवगम्यते च । अतः कल्पितमेवैतद्वस्तुरूपमित्यभिप्रायवान्पृच्छति—**किं पुनरिति** । उत्तरमाह—**अर्थान्तरेति** । जात्यन्तरयोगिभिरवयवसामान्यैर्यो जात्यन्तरस्य योगस्तत्सादृश्यं न धर्मिस्वरूपमात्रं, नचागृहीते गवि तत्संबंधिनां सामान्यानां ग्रहणं संभवति अतोऽवश्यं प्रतियोगिग्रहणापेक्षेति भावः । यदुक्तमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतियोग्यपेक्षा न संभवति मृतेऽपि तन्निष्पत्तेरिति । तत्र ब्रूमः—नोभयत्रापि प्रतियोगी सत्तयोपकरोति किंतु स्वसंबन्धिसामान्ययोगितया स्मर्यमाणसादृश्यावगतावुपयुज्यत इति । यदपि सादृश्यमभिन्नं भिन्नं वेति विकल्पितं तदपि भेदाभेदाङ्गीकारेण परिहृतम् । लक्षणार्थं विवृणोति—**यथेति** । एतच्च सादृश्यं सदृशप्रत्ययोत्पादकत्वेन गवयसदृशेन यजेतेत्येवमादिचोदनार्थनिष्पादकत्वेन चार्थक्रियाकारित्वाद्वस्त्वेवेति भावः । अवयवग्रहणं च धर्ममात्रोपलक्षणार्थं जातिग्रहणं चोपलक्षणान्तरप्रदर्शनार्थम्*अतोऽग्निरिव माणवको यज्ञदत्तसदृशश्च देवदत्त इत्यपि सिध्यति । यत्र पुनरवयवयोः सादृश्यं यथा पद्मदलाक्षीत्यत्र पद्मस्याक्ष्णोश्च तत्रापि तयोः स्वावयवसामान्ययोग एव सादृश्यम् । यदपि गुणयोः सादृश्यं यथा—केतकीगन्धसदृशः सर्पगन्ध इति तत्रा*प्यवयविगुणानां अवयवगुणसामान्ययोगः सादृश्यं कर्मणामपि स्वसंबन्धिद्रव्यदेवतासामान्ययोग इति । एवंजात्यादिसामान्यैरपि व्यस्तैः समस्तैर्वा *विचित्रं सादृश्यमूहनीयम् । यथाहुः—*'एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिस्वधर्मतः ॥ एकैकद्वित्रिसामस्त्यभेदादेतस्य चित्रते'ति । **ननु** सामान्यभूयस्त्वमेव सादृश्यमस्तु किं योगग्रहणेन । न योगं विना तदप्रतीतेः गोजातीयावयवसामान्ययुक्ता तु गवयजातिः सादृश्ययुक्ता गृह्यत इति योग एव सादृश्यावगमात् । यद्यपि यमयोर्जात्यन्तरं नास्ति तथापि जात्यन्तरग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् सादृश्यं संभवति नचैकरूपं सामान्यं क्वचिद्भूयसां क्वचिदल्पीयसां च दर्शनात् । अनित्यं ह्येतत् । गोत्वादिसामान्यस्यैवानेकाश्रयत्वेन नित्यत्वोपपत्तेः अथवा सर्वमेव सामान्यं नित्यं देशान्तरादिषु क्वचिदाश्रयस्य संभवात् । **ननु** व्यासज्यवर्तमानस्य कथमेकत्र ग्रहणम् । मैवम् । जातिवदेवैकत्र सादृश्यस्य परिसमाप्तत्वेन द्वयोर्व्यासज्यवृत्त्यभावात् । मतान्तरं निराकरोति—**येत्विति** । अन्यदेव स्वतन्त्रं किंचिदित्यर्थः । तेषां मते प्रकर्षाप्रकर्षभेदः प्रतियोग्यपेक्षा च न स्यादित्यर्थः । **ननु** सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वात्प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याह—**नचेति** । ये तु प्रमाणद्वयवादिन औलूक्यादयः सांख्या वा प्रमाणत्रयवादिनोऽनुमानान्तर्भावं मन्यन्ते तान्प्रत्याह—**नचेति** । एतदेव विवृणोति—**एवमिति** । अत्र गवयसादृश्यविशिष्टो

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

दृष्टगवयदर्शनस्मर्यमाणस्य गोः सादृश्यविशिष्टत्वेन प्रमापकमित्यर्थः । **अतोऽग्निरिवेति** । अत्र पैङ्गल्यादिः धर्मः । यज्ञदत्तेत्यत्र यज्ञदत्तत्वादिरुपलक्षणान्तरं न जातिरित्यर्थः । **अवयवीति** । अवयविरूपो यो गुणस्तस्य योऽवयवरूपो गुणस्तत्सामान्ययोग इत्यर्थः । **विचित्रमिति** । वस्तुत्वसिद्ध्यर्थमेव विचित्रता । तामेव दर्शयति—**एवंजातीति** । जातिर्जन्म तेन सादृश्यमग्निब्राह्मणयोः । गुणसामान्येन तु चित्रे देवदत्तावयवानामभावादवयवसामान्ययोगरूपसादृश्यं न संभवति तथापि संस्थानपरिमाणवर्णसामान्यानि सन्त्येव तावदेव देवदत्तस्य चित्रेण सादृश्यं द्रव्यसामान्यं समानालंकारधारिणोर्गवादिधनवतोश्च नित्यादानक्रियासामान्यं श्येनयागयोः शक्तिसादृश्यं सिंहदेवदत्तयोः धर्मतः सादृश्यं पञ्चावत्तनराशंसद्वितीयप्रयाजादेरिति उपमा सादृश्यं भूयोवयवसामान्यरूपाभिन्नेति असहायि । इत्थंभावरहितं सादृश्यतः उपमानात् अग्न्यादियुतं प्रयाजादि । नहि सौर्यतद्वाक्ययोराग्नेयतद्वाक्याभ्यामन्वयो गृहीतो येनानुपमानं स्यात् अनुपमानस्य संबन्धबलादेव गमकत्वात् । अतोग्न्यादियुताः प्रयाजादयः सौर्ये कर्मणि न शक्यन्ते ज्ञातुम् । सौर्यं चरुं निर्वपेदाग्नेयवदित्युपमानेन तु लभ्यते । आग्नेयवाक्यमग्न्यादियुतं चार्थमुपस्थाप्य तदितरयोः साध्यसाधनांशयोरनपेक्षितत्वात् तावनादृत्य अन्तिमांशापेक्षावशात्सौर्य-

तत्तत्सदृशं दृष्टं यथाऽयमनयोरन्यतरस्यान्यतरेणापि । नचेदं युक्तम् । यौ हि द्वावर्थौ मिथः सदृशौ युगपन्न दृष्टवानेकमेव तु गामुपलभ्य नगरे वने गवयं पश्यति सोऽपि गां गवयसादृश्यविशिष्टामुपमिनोत्येव तस्मान्नानुमानम् । शाब्दत्वं तु न शङ्क्यमेव । अतः प्रमाणान्तरम्, प्रसिद्धत्वाच्च न परीक्षितव्यम् । इत्युपमानवादः ॥

अर्थापत्तिनिरूपणम् ।

(अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य परिकल्पना)। प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनाऽनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये याऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थापत्तिः । यद्यनुपपन्नादुपपादककल्पनाऽर्थापत्तिः, अनुमानमेव तर्हि, तत्रापि वह्निमन्तरेणानुपपन्नाद्धूमाद्वह्निः कल्प्यते । स्यादेवम् । यद्यनुपपन्नं गमकं स्यात् ।

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

गौरनुमेयः, तत्र न तावद्गोगतं सादृश्यं लिङ्गं, प्रागुपमानात्तद्धर्मत्वेनाप्रतीतेः उपमानप्रमेयत्वात्तस्य । नापि गवयगतं अपक्षधर्मत्वादिति भावः । अधिकं तु वार्तिकेऽवगन्तव्यम् । द्वावर्थौ गोगवयरूपौ । पूर्वं मिथःसदृशार्थद्वयदर्शने सत्येव संवन्धग्रहणं संभवेदिति भावः । अतो गवयसदृशो गौरिति विज्ञानं नानुमानं अगृहीतसंवन्धस्याप्युपजायमानत्वात् प्रत्यक्षवदिति प्रयोगः सूचितः । भेदप्रतिपादनप्रयोजनं च वार्तिककारैरुक्तम् । तथाहि—'भिन्नानुमानादुपमेयमुक्ता सौर्यादिवाक्यैरसहायि दृष्टम् । सादृश्यतोम्भ्यादियुतं कथं तु प्रत्याययेदित्युपयुज्यते नः ॥ *प्रतिनिधिरपि चैवं व्रीहिसादृश्ययोगाद्भवति तदपचारे यत्र नीवारजातौ । तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्योपमायाः *प्रतिकृतिरपि गौणैर्बाध्यते यत्र चान्यैः ॥ *यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तम् । *मतिरपि हि तथैव द्रागिवोत्पद्यतेऽस्मिन्नितरविषयबोधे सत्यपीत्थं च बाधः ॥' इत्युपमाननिरूपणम् ॥

अथ क्रमप्राप्तामर्थापत्तिं लक्षयति—**अर्थापत्तिरपीति** । अदृष्टस्य परिकल्पनेत्यन्तो भाष्यग्रन्थः । लक्षणभाष्यं व्याचष्टे—**प्रमितस्येति** । नन्ववगतार्थोऽनुपपद्यमानो नावश्यमर्थान्तरं कल्पयति । नह्यङ्गुल्यग्राधिकरणा हस्तियूथशतानुगतिरर्थान्तरं कल्पयतीत्याशङ्कानिराकरणार्थं प्रमितस्येत्युक्तम् । प्रमाणावगतोऽर्थोऽनुपपद्यमानोऽवश्यमर्थान्तरं कल्पयतीत्यर्थः । **ननु** दृष्टशब्दस्य प्रमितमात्रवचनत्वाच्छ्रुतो वेत्यनर्थकम् । नैष दोषः । श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वेनार्थविषयाया दृष्टार्थापत्तेर्वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं भेदेनोपादानम् । प्रमितस्येत्यनेन (प्रत्यक्षादि)प्रमाणषट्कपूर्विकार्थापत्तिः सूचिता । तत्र प्रत्यक्षपूर्विका यथा—प्रत्यक्षतोऽवगताद्दाहाद्वह्नेर्दाहशक्तिकल्पना । देशान्तरप्राप्तिलिङ्गकेनानुमानेनादित्ये गतिमनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या गमने शक्तिरप्यस्तीति यद्विज्ञानं सानुमानपूर्विकार्थापत्तिः । शब्दपूर्विका तु श्रुतार्थापत्तिरेव । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति श्रुते रात्रिभोजनकल्पना । गवयदर्शनादेतत्सदृशो गौरित्युपमानेन गवि गवयसादृश्यमुपमानात्तदन्यथानुपपत्त्योपमानज्ञानं प्रति ग्राह्यशक्तिरस्यास्तीति यद्विज्ञानं सोपमानपूर्विका । अभिधानानुपपत्तिप्रभवयार्थापत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिं कल्पयित्वा पुनस्तदनुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पना स्यादर्थापत्तिपूर्विका प्रत्युच्चारणं तु शब्दान्यत्वे सत्यप्यस्मिन्गृहीतसंबंधेऽन्यस्य वाचकत्वं न स्यात् सादृश्येन तदर्थप्रतिपादकत्वाभ्युपगमे लिङ्गाभासोत्पन्नविज्ञानवदप्रमाणं स्यात् । नचात्र सदृशप्रतीतिरस्ति तत्वेनैव प्रत्ययात् अतो वाचकशक्त्यनुपपत्त्या नित्यत्वकल्पनं अभावपूर्विकात्वर्थापत्तिर्भाष्यकारेण चोदाहृता । जीवतो देवदत्तस्येत्यादिना । अर्थापत्त्यन्तराणामप्युदाहरणप्रपञ्चः पक्षदोषावसरे बृहट्टीकायां वार्तिककारैर्दर्शितः । **ननु** भाष्यकारेणाभावपूर्विकाया एवोदाहरणात् वार्तिके कथमुदाहरणप्रपञ्चः । नैष दोषो भाष्योदाहरणस्य सर्वसूचनार्थत्वात् । अनुमानेन्तर्भावं शङ्कते—**यदीति** । परिहरति—**स्यादेवमिति** । अतोऽनुमानवैषम्यमिति भावः ।

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

भावनया गृह्यत इति । प्रयोजनान्तरमाह—**प्रतिनिधिरिति** पादत्रयेण । प्रयोजनान्तरमाह—**प्रतिकृतिरिति** पादत्रयेण । प्रतिकृतिरपि गौणैर्बाध्यते अन्यैः सान्तसदृशैरित्यर्थः । तदेवाह—**यदीति** । एतत्सदृशे जातापि बुद्धिर्मिथ्यापि भवति । कारणान्तरमपि सदृशोपादाने दर्शयति—**मतिरपीति** । न केवलबह्ववयवलाभः किंतु सदृशे शीघ्रमेव बुद्ध्युत्पत्तिः असदृशवोधे सत्यपीति । **इत्युपमानम्** ॥ ॥ तयोः जीवनगृहाभावयोः । **एतदिति** । विद्यमानत्वेत्यस्योत्तरार्धं तु 'गेहाद्युत्कालितश्चैत्रो लक्ष्यते बहिरेव ही'ति । अनन्तरं चैत्रे गेहासत्वमात्रं यत्स्वतन्त्रं प्रतीयते न तावता बहिर्भावश्चैत्रस्यैवावधार्यते 'सिद्धासहायविज्ञाने ज्ञेयाभावधियात्र तु । गेहादुत्कालिता सत्ता बहिरेवाथ तिष्ठत'इत्यस्योत्तरार्धमित्यर्थः ।

इह तु यन्नोपपद्यते तदेव गम्यम् । गृहाभावेन हि विनावहिर्भावो नोपपद्यते । किमिदानीमुपपादकादनुपपन्ने बुद्धिरर्थापत्तिः । को दोषः । न खलु कश्चिद्दोषः । किं त्वसौ नैवास्ति । नह्युपपादकदर्शनादनुपपन्नार्थे बुद्धिर्भवति । यदि स्यात्, वृक्षत्वदर्शनाच्छिंशपात्वं कल्प्येत । वृक्षत्वेन विना शिंशपात्वस्यानुपपत्तेः । तस्मादनुपपन्नमेव गमकं नोपपादकम् ॥ * ॥ अथोच्यते । नाऽविनाभावेनानुपपत्तिरित्युच्यते किंतु संशयापत्तिः । यस्य हि जीवनं गृहसंवन्ध्येव प्रायशोऽवगतं तस्य गृहाभावे दृष्टे जीवनं सांशयिकं भवद्वहिर्भावकल्पनया समाधीयते । ततश्च प्राग्वहिर्भावकल्पनाया जीवनस्य संदिग्धत्वान्न लिङ्गत्वम् । नहि सन्दिग्धं लिङ्गं भवति । जीवनरहितं च गृहाभावमात्रं मृतेऽपि सद्भावादनैकान्तिकं न वहिर्भावमनुमापयितुमलम् । अतोऽनुमानासंभवात्प्रमाणान्तरमेवेदम् । यथा चानुमाने निश्चितं गमकम् । एवमर्थापत्तौ सन्दिग्धं गमकमिति दर्शनवलादभ्युपगम्यते । संशयश्चात्र पूर्वदृष्टरूपविसंवादात् ॥

अर्थापत्तिसमाधानम् ।

तदिदमसंवद्धम् । नहि संदिग्धे जीवने वहिर्भावः शक्यते कल्पयितुम् । कथं हि 'जीवति वा मृतो देवदत्तः' इति संदिहानस्तस्य वहिर्भावं कल्पयेत् । नहि भावाभावसंशयस्य बहिर्भावकल्पनयापनोदः संभवति । सर्वत्र हि संशयस्य निदानोच्छेदाद्बुच्छेदो भवति । अन्यतरपक्षावधारणाद्वा । नच वहिर्भावकल्पनया तावन्निदानोच्छेदः । जीवनस्य प्रायेण गृहसंवन्धित्वात्तद्विपर्ययोऽत्र संशयहेतुत्वेनोपन्यस्तः । नचासौ वहिर्भावे कल्पिते समुच्छिद्यते । प्रत्युत विपर्यय एव दृढमवस्थाप्यते । नचान्यतरपक्षावधारणमपि विद्यते जीवनभावाभावौ ह्यत्र संदिह्येते । नचानयोरन्यतरस्यापि वहिर्भावकल्पनया निर्णयो भवति । अन्यद्धि जीवनं अन्यश्च वहिर्देशसंवन्धः । नच गृहाभावनिवन्धनार्थापत्तिर्जीवननिर्णयायालं भवति । नह्येवं संभवति यस्माद्देवदत्तो गृहे नास्ति तस्माज्जीवतीति, प्रत्युत पूर्वनिश्चितमेव जीवनं गृहाभावादेव संदिग्धं कथं तत एव निर्णीयते । नहि संशयहेतुरेव निर्णयहेतुर्भवति । तस्माज्जीवनं संदिग्धं तत्तावदन्यतो निश्चित्य पश्चाद्बहिःसंवन्धः कल्पयितव्यः । यस्माद्देवदत्तो जीवति गृहे च नास्ति तस्मान्नूनं वहिरवस्थित इति । नतु संदिह्यमाने जीवने तत्कल्पनं संभवति । यस्मादविद्यमानो गृहे जीवति वा न वा तस्माद्बहिः स्थित इत्यसंवद्धमेव स्यात् । तस्माद्बहिर्भावनियतं गृहाभावसहितं जीवनं निश्चित्य वहिर्भावः कल्प्यत इत्यनुमानमेवेदं न प्रमाणान्तरमिति ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

गूढाभिसंधिः पृच्छति—**किमिति** । आशयमविद्वानङ्गीकारेण परिहरति—**को दोष इति** । शङ्किता स्वाशयमुद्घाटयति—**न खल्विति** । एतदेवोपपादयति—**नहीति** । प्रकृतं निगमयति—**तस्मादिति** । अतोऽनुमानमेवैतदिति भावः । अत्र सिद्धान्तिनः परिहारमनुभाषते—**अथेति** । संशयमुपपादयति—**यस्येति** । किमेतावता दूषणमत आह—**ततश्चेति** । ननु यथा संदिग्धं न लिङ्गमेवं गमकमपि न भविष्यत्यत आह—**यथेति** । संदिग्धमेव जीवनं स्वसमाधानार्थं बहिर्भावं कल्पयति इदमेवास्य गमकत्वमिति भावः ॥

पूर्वदृष्टरूपं जीवनस्य गृहसंवन्धित्वं । दूषयति—**तदिदमिति** । अशक्यतामेवाह—**कथं हीति** । केन तर्ह्यपनोद इत्याकाङ्क्षायामाह—**सर्वत्रेति** । आद्यं निराचष्टे—**नचेति** । **प्रत्युतेति** । वहिर्भावे कल्पिते गृहसंवन्धित्वविपर्ययरूपः संशयहेतुरेव दृढमवस्थाप्यत इत्यर्थः । द्वितीयं निराचष्टे—**नचेति** । असंभवं दर्शयति—**यस्मादिति** । असंवद्धत्वादेव न संभवतीत्यर्थः । निगमयति—**तस्मादिति** ॥

सिद्धान्तेन तर्कमतनिराकरणम्।

अत्राभिधीयते—'न तावद्गृहाभावमात्रं लिङ्गं मृतेपि संभवात्। न जीवनमात्रं गृहेऽपि सद्भावात्। अतो जीवनसंसृष्टो गृहाभावो लिङ्गमिति वक्तव्यम् । प्रथमं च लिङ्गमवगम्य पश्चाल्लिङ्ग्यनुमानेन भवितव्यम् । नतु लिङ्गावगमसमय एव लिङ्ग्यवगमः। अत्रच न बहिर्भावावगममन्तरेण गृहाभावो जीवनं च संसृष्टं प्रत्येतुं शक्यते विरोधात् । जीवता ह्यवश्यं गृहे वा वहिर्वा स्थातव्यमित्यसंदिग्धम्। अतश्च वहिर्भावमनन्तर्भाव्य जीवनगृहाभावौ समुच्चित्य प्रतिपद्यमानस्येदृशी प्रतिपत्तिरापद्यते देवदत्तो गृहेऽनवस्थितो गृहे वा वहिर्वावस्थित इति। नचैवं संभवति भावाभावयोरेकत्र देशे समुच्चेतुमशक्यत्वात् । अतोऽवश्यं देशभेदेनैव देवदत्तस्य भावाभावौ समुच्चेतव्यौ। तेन भावाभावसंसर्गबुद्ध्यैव वहिर्भावस्य बुद्धत्वान्न पश्चात्किंचित्प्रमेयमस्ति। आहच 'विद्यमानत्वसंसृष्टगेहाभावधियाऽनया ॥ गेहादुत्कालिता सत्ता वहिरेवावतिष्ठते' इति । **ननु** प्रमाणान्तरत्वेपि जीवनमात्रस्य गृहाभावमात्रस्य वावगमकत्वाभावात्संसृष्टमुभयं गमकमित्यङ्गीकर्तव्यम् । संसृष्टधियैव च वहिर्भावस्य बुद्धत्वान्न पश्चात् किंचित्प्रमेयमवशिष्यत इति तुल्योऽयं दोषः । उच्यते—इयमेव संसृष्टधीरर्थापत्तिरित्यवगम्य शाम्यतु भवान् किं पुनस्तस्याः कारणम्। द्वयोर्गृहाभावजीवनयोः परस्परप्रतिघात इति ब्रूमः। यथा खल्वेकेन 'नद्यास्तीरे फलानि सन्ती'त्युक्ते परेण च 'न सन्ती'त्युक्ते बलाबलविशेषमजानानः श्रोता मिथः प्रतिहतमुभयं बुद्ध्यते । नचान्यतरदपि त्यक्तुं गृहीतुं वा शक्नोति। तथापि तु न सत्वासत्वे समुच्चिनोति विरोधात् । एवमिहापि 'गृहे वा वहिर्वाऽवस्थितो देवदत्त' इति केनचित्प्रमाणेन प्रतीतम्। अन्येन च 'गृहे नास्ती'ति तदुभयं समुच्चितं परस्परप्रतिघाति प्रती-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

समाधत्ते—**अत्रेति**। ततः किमत आह—**प्रथममिति**। **नत्विति** । कार्यकारणबुद्ध्योर्यौगपद्यायोगादिति भावः। **नन्वा**गमेन जीवनस्य निश्चितत्वात्तत्संसृष्टो गृहाभावः पूर्वमेवावगतो लिङ्गं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**अत्रेति**। सत्वासत्वे तावदेकस्मिन्देवदत्ते देशविशेषावनन्तर्भाव्य न शक्येते संसृज्य रोद्धुं, अतो ययैव धिया तयोः संसर्गो गम्यते तयैवाभावाक्रान्तत्वाद्गृहाद्वहिरेव चैत्रस्य विद्यमानत्वमवगतं भवतीति। अतो हेतुज्ञानकाल एव साध्यस्यापि ज्ञातत्वात् नानुमानस्य किंचित्प्रमेयमस्तीति पिण्डितार्थः । अत्रैव वार्तिकमुदाहरति—**आहचेति**। *गेहेति। एतच्छ्लोकान्तरस्योत्तरार्धं ग्रन्थकारेणात्र योजितं तुल्यार्थत्वात्। अत्र वार्तिककारैः 'वहिर्देशविशिष्टेऽर्थे देशे वा तद्विशेषित' इत्यादिना ग्रन्थेन वहिर्देशविशिष्टे चैत्रे तद्विशिष्टे वा वहिर्देशेऽनुमेये गृहे चैत्राभावस्य वा लिङ्गत्वं स्यात् । चैत्राभावविशिष्टस्य वा गृहस्येत्यादयोऽनेके विकल्पा उपक्षिप्ता दूषिताश्च ते ग्रन्थविस्तरभयान्न लिखिताः । एवं तर्ह्यनुमानवदर्थापत्तेरपि न किंचित्प्रमेयमस्तीति चोदयति—**नन्विति**। अनुमान एव प्रमेयाननुप्रवेशित्वं नाम दूषणं तत्र ह्यर्थादर्थान्तरप्रतीतिः संवन्धवलेनानुपपत्त्या धूमदर्शने सत्यप्यगृहीतसंवन्धस्य वह्निप्रतिपत्तेरभावात्। इह तु प्रमाणद्वयप्रतिपन्नयोरेकाधिकरणयोर्भावाभावयोः संवेदनार्थमेव वहिर्भावाख्यप्रमेयानुप्रवेश इति न दोष इत्याशयवान्परिहरति—**उच्यत इति** । ननु प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनानुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये यार्थान्तरकल्पना सार्थापत्तिरित्युक्तं कथमिदानीं संसृष्टधीरेवार्थापत्तिरित्युच्यते। सत्यम्। अत्रापि वहिर्भावरूपार्थान्तरकल्पनास्त्येव किंत्ववगतजीवनविशिष्टगृहाभावोपपादकत्वेनैव तज्ज्ञानं न स्वातन्त्र्येण । **नन्वत्रा**पि गृहाभावस्य वहिर्भावेन नियतत्वादविनाभावेन प्रतिपत्तेरनुमानमेवास्तु। मैवम् । अगृहीताविनाभावस्यैव प्रतिपादकत्वेनानुमानत्वाभावात्। अस्तु वार्थापत्त्या गृहाभाववहिर्भावयोः संवन्धेऽवगते पश्चादनुमानं न विरोधः कश्चित्। तदुक्तम्—'तेन संवन्धवेलायां संवन्ध्यन्यतरो ध्रुवम् ॥ *अर्थापत्त्यावगन्तव्यः पश्चादस्त्वनुमानता'। **ननु** *संसृष्टधीरर्थापत्तेः कारणं सैव चेदर्थापत्तिस्तदा तत्कारणमतिरिक्तं वाच्यम्, नच तत्संभवतीत्याशयेन पृच्छति—**किं पुनरिति** । उत्तरमाह—**द्वयोरिति**। प्रतिघातमेव दृष्टान्तेन विवृणोति—**यथेति**। दार्ष्टान्तिके संगमयति—**एवमिति** । तर्हि दृष्टान्तवदत्रापि

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

अन्यतो वहिर्भावलक्षणे। **अर्थापत्त्येति**। साहित्यसिद्ध्यर्थमेवार्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वं तद्वशेन तु संवन्धे गृहीते । पश्चादस्त्वनुमानमित्यर्थः। **संसृष्टेति**। जीवनसंसृष्टगृहाभावबुद्धिर्वहिर्भावकल्पनारूपार्थापत्तेः कारणमित्यर्थः । **विरुद्धेति**।

यते सोऽयं प्रतिघातो न फलसद्भावासद्भाववदसमाधेयः किंतु वहिर्भावकल्पनया समाधातुं शक्यत इत्येतावान्विशेषः । तेन प्रमाणसिद्धयोर्द्वयोरर्थयोः परस्परं प्रतिघातोऽर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनालोच्यमानोऽर्थापत्तेः कारणम् । तत्समाधानाय चार्थान्तरकल्पनार्थापत्तिः प्रमाणान्तरमनुमानात् । यश्चायं प्रतीतस्य प्रमाणान्तरेण प्रतिघातः स एवार्थानुपपत्तिरित्युच्यते ॥

अर्थापत्तावनुमानस्यान्तर्भावशङ्का ।

भवत्वर्थापत्तिः प्रमाणं अनुमानं त्वर्थापत्तावेवान्तर्भवति । तथाहि यत्र यत्र धूमस्तत्रतत्राग्निरित्यवगतम् । पर्वतस्य च धूमवत्तावगता । यदि पर्वतेऽग्निर्न स्यात्तदा धूमवत्ता वा मिथ्या स्यात् । सर्वधूमवतां वाग्निमत्त्वं मिथ्या स्यात् कथं तदुभयमप्यमिथ्या स्यादित्यग्निमत्त्वं कल्प्यत इत्यर्थापत्तिरेषा । स्यादेवं यदि सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानादन्येनावगतं स्यात् । नत्वेवमस्ति । दृष्टान्तधर्मिष्वेव हि धूमस्याग्निनियमोऽवगतो न सर्वत्र । अनुमानात्तु सर्वधूमवतामग्निमत्तावगतिरित्युक्तम् । नच दृष्टान्तधर्मिष्वेवावगतस्याग्निनियमस्य सर्वधूमवदग्निमत्तां विना कश्चिद्विरोधो येनार्थापत्तिः स्यात् । तस्मादसंकीर्णविषयत्वादनुमानमपि प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरपि । सिद्धे च द्वयोः प्रामाण्ये येन नाम सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानेनावगतं तस्य पर्वतादिषु धूमदर्शनाद्यदग्निविज्ञानं तद्द्वेधापि संभवति दृष्टान्तपरिदृष्टनियमस्मरणाद्वानुमानम् । प्रतिघातालोचनयावार्थापत्तिः । तस्मादर्थापत्तिः प्रमाणान्तरम् । यापि क्वचिदवस्थितस्य देवदत्तस्यान्यत्र सर्वत्राभावप्रतिपत्तिः साप्यर्थापत्तिः । तथाहि मूर्तस्यार्थस्य युगपत्कात्स्न्र्येनानेकदेशसंवन्धो न घटत इति स्वशरीरेऽवगतम् । स्वशरीरस्य हि कचिदवस्थितस्य ततोऽन्यत्र सर्वत्राभावो दृश्यादर्शनेनावगतः, अतोऽन्यस्यापि देवदत्तादेर्युगपदनेकदेशसंवन्धो नास्तीत्यनुमीयते । ततो देवदत्तं कचित्प्रत्यक्षेणावगच्छन्युगपदनेकदेशासंवन्धं चानुमानेनावधारयन्नुभयोपपत्तये देशान्तरेषु सर्वेष्वभावं कल्पयति । नन्वनुमानमेवेदं संभवति देवदत्तोऽधुना सर्वत्र नास्ति गृहेऽवस्थितत्वान्मद्वदिति । सत्यम् । देवदत्तेन सहैकदेशावस्थितस्य संभवति, यस्तु क्वचिद्गृहेऽवस्थितस्तदनन्तरं गृहमप्यतीत्य तृतीये गृहे देवदत्तं केनचित्प्रमाणेनावगतवान् स तद्गृहातिरिक्ते मध्यगृहे देशान्तरेषु च सर्वेष्वभावं देवदत्तस्य केन लिङ्गेन प्रतीयात् । अथ क्वचिद्देवदत्तं पश्यन् तद्देशव्यतिरिक्ते च प्रत्यासन्ने देशे तदभावमवगच्छन्नन्येषामपि सर्वदेशानां प्रत्यासन्नदेशवत्तद्देशव्यतिरिक्तत्वात्तच्छून्यतामनुमिमीते । तत्रापि 'विरुद्धाव्यभिचारित्वं तद्वदेव हि गम्यते ॥ समी-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

परस्परप्रतीघातान्नार्थान्तरकल्पनोदेष्यतीत्याशङ्क्याह—**सोयमिति** । समाधेयत्वात्तद्विलक्षणोऽयं प्रतिघात इति भावः । फलितमाह—**तेनेति** । कार्यकारणयोर्विवेकं दर्शयति—**यश्चेति** ॥

यद्येवंरूपार्थापत्तिस्तर्ह्यनुमानस्य तत्रान्तर्भावः प्राप्नुयादिति शङ्कते—**भवत्विति** । समाधत्ते—**स्यादेवमिति** । अर्थापत्तेः पूर्वमेवानुमानप्रवृत्तेर्न विषयसंकर इति भावः । निगमयति—**तस्मादिति** । अनेनैवोपायेनान्यत्राप्यर्थापत्तिरित्याह—**यापीति** । यत्तु तत्रानुमानत्वं अर्थापत्तिस्वरूपनिर्वाहकमेवेति भावः । अत्र चोदयति—**नन्विति** । परिहरति—**सत्यमिति** । अत्र भावाभावौ संवन्धिनौ तत्र परिमितदेशकालत्वाच्छक्यते ग्रहीतुम् । अभावस्त्वनन्तदेशकालवर्ती न कथंचिद्ग्रहीतुं शक्यते अतः साहित्यग्रहणासंभवादननुमानमिति भावः । हेत्वन्तरेणानुमानं शङ्कते—**अथेति** । न सर्वदेशगतेनाभावेन नियमं ब्रूमः किंतु देवदत्ताधिष्ठितदेशव्यतिरिक्ततया तच्छून्यत्वमनुमीयत इति शङ्कार्थः । अयमत्र प्रयोगः—विवादपदं देशान्तरं देवदत्तशून्यं देवदत्ताधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तत्वात् देवदत्ताधिष्ठितप्रत्यासन्नदेशवदिति । एतदपि वार्तिकोक्तदूषणेनैव दूषयति—**तत्रापीति । तद्वदिति** । चैत्रयुक्तमित्यर्थः । प्रयोगश्चैवं—देशान्तरं देवदत्तयुक्तं देवदत्ताधिष्ठितसमीपदेशव्यतिरिक्तत्वात् तदधिष्ठितदेशवदिति । *विरुद्धाव्यभिचारित्वं दूषणमुक्तमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—न तावद्देवदत्तसंयुक्तदेशव्यतिरिक्तत्वादिति हेतुः संभवति संदिग्धत्वात् देशान्तराण्यपि तत्संयुक्तानि न वेत्येतदेवात्र विचार्यते

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

विरुद्धः साध्यविपर्ययसाधकप्रतिपक्षरूपोऽव्यभिचारी यस्य तथा तस्य भावस्तत्त्वं तदिवेति । एतावानेको वाक्यार्थ इति

पदेशभिन्नत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवत्' । इति वार्तिक एव दूषणमुक्तम् तस्मादर्थापत्तिरेवेयम् । एतेन बीजादिष्वङ्कुरजननशक्तिकल्पना व्याख्याता ॥

शक्तेः पदार्थान्तरत्वोपपादनम् ।

किं पुनः शक्तिकल्पनां विना नोपपद्यते बीजादिषु सत्स्वङ्कुराद्युपपत्तिदर्शनात् असत्सु चादर्शनात् । बीजादीनामङ्कुरादिकारणत्वमवगम्यते । सत्स्वपि बीजेषु मूषिकाघ्रातेष्वङ्कुरानुत्पत्तेरकारणत्वं प्रतिभासते । सोऽयं कारणत्वाकारणत्वयोर्विरोधः शक्तिकल्पनया समाधीयते—नूनमस्त्यतीन्द्रियमपि रूपं यद्भावात् कदाचिदङ्कुरोत्पत्तिः यस्य च मूषिकाऽऽघ्राणेन नाशात्कदाचिदनुत्पत्तिरिति कल्प्यते, घ्राणाभावोऽप्यङ्कुरस्य कारणम् । घ्राणे च सति तदभावादेवानुत्पत्त्युपपत्तेरलं शक्तिकल्पनयेति चेत् । न । घ्राणक्रियायाः क्षणिकत्वादुत्तरकालं तदभावे सत्यप्यङ्कुरानुत्पत्तेः । प्रागभावः कारणं न प्रध्वंसाभाव इति चेत् । न । अभावत्वाविशेषात् । नहि प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः प्रागूर्ध्वकालभेदं मुक्त्वा किंचिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति, नचाविलक्षणे कारणे कार्यवैलक्षण्यं संभवति । प्रागभावस्य प्रध्वंसाभावाद्विलक्षणमस्ति रूपमिति चेत् कल्प्यमेवं सति किंचित् । तच्चाभावे कल्प्यतां बीजस्वरूपे वेति बीजस्य साक्षादङ्कुरकारणत्वात्तत्रैव कल्पयितुं युक्तम् । एवं यागादेरपूर्वस्वर्गादिसाधनशक्तिकल्पनमूहनीयम् । कथं पुनः शक्तिमति यागे विनष्टे निराधारा शक्तिरवतिष्ठते, न निराधारा भविष्यति । आत्माधारत्वात् । कथमन्यशक्तिरन्यत्र स्यात् तथावगमात् । नावश्यं स्वाश्रयैव शक्तिरिति नियमोऽस्ति, सा हि कार्यतः कल्प्यमाना यत्रैव कार्याय कल्पते तद्गतैव कल्प्या । साचेयमपूर्वाख्यशक्तिर्यागाश्रया सती यागविनाशान्न स्वर्गनिष्पत्तये पर्याप्नुयादित्यात्माश्रया कल्प्यते । यथाह—'शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद्यद्गतैवोपयुज्यते ॥ तत्रैव साभ्युपेतव्या स्वाश्रयान्याश्रयापि वेति ॥' कथमात्माश्रया सती यागशक्तिरिति व्यपदिश्यते । तस्य हि फलसाधनत्वमुपपादयितुं सा कल्प्यते तावता तच्छक्तित्वम् । लोकेऽपि प्रसिद्धमेतत् तैलपानसामर्थ्याच्चिरवृत्तेऽपि तस्मिन्बलपुष्ट्यादिकमद्य मे जातमिति लौकिका व्यवहरन्ति तस्मादनवद्यम् ॥

श्रुतार्थापत्तिनिरूपणम् ।

दृष्टग्रहणेनैव प्रतीतिमात्रग्रहाच्छ्रौतस्यापि ग्रहणे सिद्धे श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वेन दृष्टार्थापत्तितो वैलक्षण्यमुपपादयितुं श्रुतग्रहणम् । तथाहि लोके तावत् द्वारं द्वारमित्यादिषु संपूर्णार्थप्रतिपादनाय संव्रियतामित्यादिशब्दान्तरं श्रुतशब्दैकवाक्यत्वेन कल्प्यते ॥ * ॥ तथा वेदेपि 'विश्वजि-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

कथं तेषां तत्संयुक्तदेशाद्व्यतिरेकः सिद्धः अप्रयोजकश्चायं साध्यव्यतिरेकस्यापि साधयितुं शक्यत्वादिति । उपसंहरति—**तस्मादिति** । अन्यत्राप्यर्थापत्तिमतिदिशति—**एतेनेति** ।

एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—**किंपुनरिति** । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं शङ्कते—**घ्राणाभाव इति** । परिहरति—**नेति** । प्रतिबन्धकाभावे सत्यपि कार्यानुत्पत्तेस्तस्याकारणत्वमित्यर्थः । विशेषं शङ्कते—**प्रागभाव इति** । परिहरति **नेति** । प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव कारणता वक्तव्या विशेषविवक्षायां गौरवापत्तेरिति भावः । बीजस्वरूपे तत्कल्पनायां नियामकमाह—**बीजस्येति** । उक्तमर्थमन्यत्रातिदिशति—**एवमिति** । नियमाभावे कारणमाह—**साहीति** । अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमत आह—**साचेति** । अत्रैव वार्तिककृत्संमतिमाह—**यथाहेति** । तर्ह्यात्मशक्तिरित्येव वक्तव्यं न यागशक्तिरिति चोदयति—**कथमिति** । समाधत्ते—**तस्येति** ।

एवं प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्येदानीं लक्षणागतश्रुतपदव्यावर्त्यमाह—**दृष्टेति** । एतच्च व्याख्यातपूर्वम् । **नन्वत्र** वार्तिककारैः 'पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचःश्रुतौ । रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते' इत्यनेनार्थविषयता दर्शिता तत्कथं प्रमाणग्राहिणीत्वमुच्यते । अथ 'दृष्टः पञ्चभिरप्यस्माद्भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा ॥ प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात्पूर्वविलक्षणा' इत्युपक्रमवार्तिकपर्यालोचनया प्रमाणग्राहिणीत्वमुच्येत तर्हि वार्तिकमेव पूर्वापरविरुद्धम् । नैष दोषः । अर्थविषयत्वस्य

ता याजेते'त्यत्र स्वर्गकाम इति वा स्वर्गार्थमिति वा येनैव शब्देन श्रुतशब्दैकवाक्यभूतेन परिपूर्णार्थाभिधानं संपद्यते वाक्यं तदेव हृदयमानीय श्रुतेन सह मेलयित्वा परिपूरणाद्वाक्याद्वाक्यार्थः प्रतीयते, तथा 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादिषु विधिष्वितिकर्तव्यताप्रतिपादकशब्दाश्रवणादपूर्णेषु तत्प्रतिपादकशब्दापेक्षया चोदनालिङ्गोपस्थापितस्याग्नेयविधेरुयंशस्य साध्यसाधनांशप्रतिपादकभागावनपेक्षितत्वादनादृत्य यस्तृतीयोंऽश इत्थंभावोऽन्वाधानादिर्विध्यन्तत्वेन परिकल्पितस्तस्य वाचको यः शब्दः 'आग्नेयादिव'दिति स वाक्यशेषत्वेन कल्प्यते ॥ * ॥ अथवा किमक्लृप्तेनाग्नेयादिवच्छब्देन कल्पितेन, किंतु य एवायमाग्नेयविध्यन्तस्तस्यैव व्यवहितस्यापि चोदनालिङ्गबलोपस्थापितस्य विकृतिविधिना सहैकवाक्यतामात्रमर्थापत्त्या कल्प्यते । नह्ययमनुषङ्गो येन व्यवहितस्य न स्यादिति । अतिदेशस्त्वयं व्यवहितस्यापि कथंचिदुपस्थानादुपपन्नएव । तथाच वक्ष्यति—'विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तेते'ति 'विध्यन्त इति प्रधानविधिवर्जितं समस्तमेव पौरोडाशिकं काण्डमभिधीयत' इति भाष्यकारः ॥ * ॥ नन्वेवं शास्त्रातिदेशाङ्गीकरणे दशमाद्यविरोधः स्यात्, ऊहबाधयोश्चासिद्धिः । भवेदेवं यदि यथाश्रुतरूपमेव 'व्रीहीनवहन्ती'ति वाक्यं विकृतिं नीत्वा तस्य यथासंभवं विकृतिविधिना सहैकवाक्यता परिकल्प्येत । यदि तथा क्रियते तत्र कृष्णलचरौ व्रीहिशब्दस्य हविर्लक्षणार्थत्वायोगादवघातस्य च दृष्टप्रयोजनाभावात् व्रीहिसाधनकोऽवघातोऽदृष्टार्थो विधीयेत तत्र नावघातस्य बाधः स्यात् । एवं नीवारादिष्वपि 'व्रीहय एवावहन्तव्याः' इति न नी-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

मतान्तराभिप्रायेणोक्तत्वात् । अतएवानन्तरं तस्याः प्रमाणग्राहिणीत्वप्रदर्शनार्थं विप्रतिपत्तिरुपन्यस्ता । 'तामर्थगोचरां केचिदपरे शब्दगोचराम् ॥ कल्पयन्त्यागमाचैनामभिन्नां प्रतिजानत' इति । सर्वे चागमान्तर्भूतां मन्यन्त इत्यर्थः । प्रयोजनं चागमान्तर्भावस्य तत्रैवोक्तम्—'प्रायशश्चानया वेदे व्यवहारो व्यवस्थितः ॥ सोऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येषा भिद्यते ततः' । अत्रकेचित्—दिवा न भुङ्क्त इति श्रुतस्यैव शब्दस्य रात्रिभोजनप्रतिपादकत्वं कल्पयन्ति । अन्येतु शब्दान्तरमेव तत्प्रतिपादकमिति । तत्र न तावदाद्यः । एकस्य वाक्यस्यानेकार्थतायोगात् अन्यथापि रात्रिभोजनप्रतिपत्तेः । किंच वाक्यस्य वाचकत्वे स्यादप्यनेकार्थता, नचैतदस्ति, पदार्थान्वयरूपेणहि प्रतीयमानो वाक्यार्थः शब्दशक्तिकल्पनाहेतुर्भवति । नच दिवावाक्यस्य रात्र्यादिपदार्थान्वयोऽस्ति, तस्मात्कल्पितस्य वाक्यान्तरस्यैवायमर्थो न श्रुतस्य । तत्र कल्पितं वाक्यं किंप्रमाणमूलकमिति तावद्विचारणीयम् । न तावदस्य प्रत्यक्षं मूलं अनुच्चारितत्वात् । नानुमानं श्रुतवाक्यस्याश्रुतेन संबन्धाग्रहणात् । नापि शब्दगम्यत्वमसंभवात् । किं दिवावाक्यमेव रात्रिवाक्यस्य वाचकं वाक्यान्तरं वा । नाद्यः । वाच्यवाचकयोः संबन्धाभावात् । नान्त्यः । अनवस्थानात् । वाक्यान्तरस्यापि मूलगवेषणायां पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । नाप्युपमानगम्यत्वं श्रुतवाक्येनाश्रुतवाक्यस्य सादृश्याभावात् । अतः पारिशेष्याच्छ्रुतार्थापत्तिरेव रात्रिवाक्ये प्रमाणम् । तथाहि—पीनत्वे सति दिवाभोजनप्रतिषेधस्यात्मलाभो रात्रिवाक्यंविना नोपपद्यत इति तच्छेषत्वेन रात्रिवाक्यं कल्प्यत इति श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणविषयत्वेन दृष्टार्थापत्तिवैलक्षण्यम् । ननु न रात्रिभोजनवाक्यं पीनत्वस्योपपादकं किंतु भोजनमेव, अतोऽर्थं एव कल्प्यतां किं शब्दकल्पनयेति । अथवा रात्रिभोजनसद्भावोऽपि दिवावाक्यस्यैवार्थो भवतु किं प्रमाणान्तरकल्पनेन । अथ विश्वजिदादिषु फलादेः शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं शब्दकल्पनमित्युच्यते, तर्हि यथा शब्दाभिहितपदार्थगम्योऽपि वाक्यार्थः शब्दमूलतया शाब्दस्तथा वाक्यार्थानुपपत्तिगम्योऽप्यर्थो वाक्यमूलतया शाब्दो भविष्यति । अत्रोच्यते—श्रुतार्थानुपपत्त्या हि सविकल्पकं विज्ञानमुत्पद्यते तच्च शब्दानुवेधेनार्थं विषयीकरोतीति शब्दः पूर्वं प्रतीयते । ततश्च प्रथमावगतेन शब्देनैवानुपपत्तिपरिक्षयात् नार्थं यावदर्थापत्तिर्गच्छति, प्रतिपन्नैस्तु शब्दैरर्थावगतिरिति । यद्यपि स्मर्यमाणस्य शब्दस्य सविकल्पकज्ञानोत्पादकत्वं संभवति दृष्टार्थान्यथानुपपत्त्या च सविकल्पकमेव ज्ञानमुत्पद्यते, तथापि प्रमाणैकदेशश्रवणान्यथानुपपत्त्या तदवयवस्यैव कल्पनात्तस्यैव भावनायां प्रमाणत्वात् । अधिकं तु वार्तिकेऽवगन्तव्यम् । एतदेवोपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । वेदेऽपि शब्दान्तरकल्पनां दर्शयति—**तथेति** । अस्तु वा लोके यथा तथा, वेदेत्ववश्यं शब्दान्तरकल्पनयैवोपपत्तिरिति भावः । अक्लृप्तकल्पनापत्त्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह—**अथवेति** । कथं व्यवहितस्य विकृतिविध्येकवाक्यता । उक्तंच—'व्यवायान्नानुषज्येत' इत्याशङ्क्याह—**नहीति** । सूत्रकृत्संमतिमाह—**तथाचेति** । एकदेशिमतापत्त्या विरोधं शङ्कते—**नन्वेवमिति** । प्रकारातिदेशस्यैव तत्र स्थापितत्वादित्यर्थः । मन्त्रस्यापि यथाश्रुतस्य प्रयोगापत्त्या ऊहासिद्धिः । बाधाद्यसिद्धिं च ग्रन्थकार एव यदीत्यादिना दर्शयिष्यति । परिहरति—**भवेदिति** । किं

वारादिष्ववहन्तिरूह्येत । नत्वेवमस्माभिरुच्यते किंतु प्रकृतौ प्रधानेन सहैकवाक्यतयावगतस्यास्य यावान्परिकरो यादृग्रूपं तादृगतिदिश्यते प्रकृतौ व्रीहीणां हविष्ट्वात्, तल्लक्षणार्थो व्रीहिशब्दः, अवघातस्य च तेषु दृष्टं प्रयोजनं तुषविमोचनं संभवतीति तद्द्वारेणास्य प्रधानैकवाक्यता । ततश्च—'अवघातवितुषीकृतैर्व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेते'तीदृशः प्रकृतिविधिः, तस्य प्रधानप्रतिपादको योंऽशः 'यजेत' इति तद्वर्जं विशेषणांशो विकृतिवाक्येन संबध्यते, तस्यच न साक्षादवघातो विशेषणम्, अवघातविशेषितवितुषीकरणविशिष्टं हि हविर्योगस्य विशेषणं प्रकृतौ, अतस्तदेव विकृतावाकृष्यते । कृष्णलयागे च कृष्णलशब्दस्य हविर्वाचिनः प्रत्यक्षश्रवणात्तद्विरोधात्पुरोडाशशब्दो निवर्तते, तन्निवृत्त्या च व्रीहीणामपि निवृत्तिः । नहि ते कृष्णलानां प्रकृतित्वेन संभवन्ति । वितुषीकरणशब्दोऽपि यो द्वारप्रतिपादकः सोऽपि कृष्णलेषु तदसंभवान्निवृत्तः, तद्विशेषणं चावघात इति सोऽपि निवर्तते इति बाधसिद्धिः । नीवारादिषु तु वितुषीकरणसंभवादनिवृत्तोऽवघात इत्यूहस्यापि सिद्धिः । दशमाद्ये च यावच्छ्रुतानामङ्गशास्त्राणामतिदेशमाशङ्क्य प्रकृत्यन्वितानां तेन रूपेणातिदेशः सिद्धान्तित इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ * ॥ नन्वर्थमेवाध्याहृत्य वाक्यं पूर्यतां किं शब्दकल्पनया । नार्थमात्रेण पूरणं संभवति, एकवाक्यभूतपदद्वयप्रतिपादिता हि पदार्था वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति नान्यथा। नहि 'आनय'इत्येतावत्युक्ते गामित्यनुक्ते प्रत्यक्षप्रतिपन्नेऽपि गवि गवा सहानयनमन्वीयते । एवंच विकृतिषु सौर्यादिष्वसमवेतार्थाग्न्यादिपदनिवृत्तेर्न्यूनसाकाङ्क्षमन्त्रवाक्यपूरणाय सूर्यादिपदप्रक्षेपादूहसिद्धिः ॥

अर्थाध्याहारपक्षखण्डनम् ।

अर्थाध्याहारवादिनां तु सूर्यार्थेनाध्याहृतेन विशिष्टं निर्वपामिपदमेव प्रकाशयतीति नोहः सिध्येत् । तथा यत्राधिकारवाक्येऽर्थवादमात्रं श्रुतं 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती'ति, तत्रापि भवन्मते विध्यर्थ एवाध्याहार्यो न विधिशब्दः, ततश्च प्राकृतस्योपकारस्य पदार्थानां च नापूर्वैदमर्थ्यं सिध्येत् । सत्स्वपि ह्यर्थानामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वेषु नाभिधानमन्तरेणान्वयसिद्धिः । नचेहापूर्वाभिधायी शब्दोऽस्ति योऽपूर्वं प्राकृतैरन्वितमभिदध्यात् । नापि प्राकृताः शब्दा विकृतौ सन्ति ये स्वार्थानपूर्वान्वितानभिदध्युः । नचार्थवादपदार्थैस्तेषामन्वयः नाप्युत्पत्त्यपूर्वेणेत्यनन्वय एव स्यात् । ॥ * ॥ एवं प्रकृतावपि 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यत्र विधिशब्दस्यानाम्नानादनध्याहाराच्च विध्यर्थस्यैव स्वर्गकामाधिकारापूर्वादाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वेभ्यश्च पृथग्भूतस्याध्याहारान्न समिदादीनामैदमर्थ्यं सिध्येत् । नहि समिदादियजतयोऽवघातादिवदधिकारापूर्वान्वितं स्वार्थमभिधातुमलं स्वापूर्वविषयत्वव्याघातात् । तस्मादीदृशेष्वधिकारविधिषु विधिशब्द एवाध्याहार्यो नार्थः ॥ * ॥ कथंच विध्यर्थस्यात्यन्तालौकिकतया प्रमाणेन तदाभासेन वा बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेनाभिमतस्य बुद्धिसंनिधानात्मकोऽध्याहारोऽश्रुतविधिशब्दकेष्वधिकारवाक्येषु वा 'उत्पत्तिवाक्येषु यदाग्नेयोऽष्टा-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

तद्यतिदिश्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—**किंत्विति** । अर्थाध्याहारवादी शङ्कते—**नन्वर्थमिति** । शब्दस्यापि कल्पितस्यार्थोपस्थापन एव व्यापारादिति भावः ॥

अर्थाध्याहारवादिनां प्रकृतावप्यनिष्टापत्तिमाह—**एवमिति** । नाप्यर्थाध्याहारः कर्तुं शक्यत इत्याह—**कथंचेति** । दूषणमुपसंहरति—**इतीति** । अर्थापत्तेर्भेदप्रतिपादनप्रयोजनं वार्तिककारैरुक्तम् । तथाहि—'*स्मृत्या श्रुतिर्या परिकल्प्यतेऽस्मिँल्लिङ्गादिभिर्या विनियोजिका च ॥ फलादिभिर्यत्परिपूरणं च संवन्धदृक् तत्र न काचिदस्ति ॥ तत्सर्वमित्याद्यसम-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

भावः । **स्मृत्येति** । स्मृत्या श्रुतिकल्पने न कश्चित्संबन्धोऽस्ति येनानुमानं स्यात् । लिङ्गादिभिरपि श्रुतिकल्पने नानुमानं संबन्धाभावात्, सत्यपि वा संबन्धे तज्ज्ञानाभावात् विश्वजिदादिषु फलादिकल्पनेऽप्यर्थापत्तिरेव नानुमानं संबन्ध ज्ञाना-

कपालोऽमावास्याया’मित्यादिषु वा शक्यते, इत्यकामेनापि शब्दाध्याहारोऽङ्गीकर्तव्य इत्यास्तां तावत् ॥ इत्यर्थापत्तिवादः ॥

अभाव(अनुपलब्धि)परिच्छेदः ।

‘अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यासंनिकृष्टस्ये’ति । कथं पुनः प्रमाणाभावः प्रमाणलक्षणं विपरीतत्वात् । पूर्वोक्तसदुपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाभिप्रायोऽयं प्रमाणशब्दः । तदभावश्च षष्ठस्य लक्षणमिति नानुपपत्तिः । किमस्य प्रमेयम् । उक्तं ‘नास्तीत्यर्थस्य’ इति । सर्वं हि वस्तु सदसदात्मना द्विविधं, तद्यदा यत्र सद्रूपेण वर्तते घटादि तत्तदा तत्र प्रत्यक्षादिभिरस्तीति प्रतीयते । यत्र त्वसद्रूपेण वर्तते तत्र सद्रूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनां सद्रूपबोधनायोत्पत्तुं योग्यत्वे सत्यपि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायो भाष्ये प्रमाणाभावशब्देनोक्तस्तेनैवेन्द्रियशब्दादिस्थानीयेन नास्तीति प्रतीयते भूतलेऽत्र घटो नास्तीति ॥ * ॥ यस्तु नास्तित्वमपह्नुत्य प्रमेयाभावात्षष्ठं प्रमाणं नास्तीत्याह तस्य दृश्यादर्शनानन्तरं नास्तीह भूतले घट इत्येवमुपजायमानस्य ज्ञानस्य किमालम्बनम् । न भूतलम् । सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । तथा गवि योऽश्वो न भवतीति प्रत्ययो रूपे च रसो न भवतीति तस्य किमालम्बनम् । न गोरूपम् । तस्य प्रतियोग्यनपेक्षप्रतीतिकत्वात् । अश्वो न भवतीति ज्ञानस्य प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । गोरूपालम्बनत्वे च सिंहादावश्वोऽयं न भवतीति प्रत्ययो न स्यात् गोरूपस्य तत्राभावात् ॥ * ॥ अथ योऽश्वाद्भेदो गवादिष्वनुस्यूतः सोऽस्यालम्बनमित्युच्यते । कोऽयं भेदो नाम, यदीतरेतराभावः समाश्रितस्तर्ह्यभावः । अथ पृथक्त्वं नाम गुणविशेषो भेद इत्युच्यते, ततस्तस्य द्रव्यगतत्वाद्गुणेषु रूपादिषु ‘रसो न भवति रूपं’ ‘रूपं न भवति रसः’ इतीतरेतराभावप्रत्ययो न स्यात् ॥

प्रभाकरमतखण्डनम् ।

यस्तु वैयात्यात् ‘भूतलप्रतीतिव्यतिरेकेण घटो नास्तीत्येवंविधा प्रतीतिरेव नास्ति’ इति वदति,

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

जसं स्यान्न चेदियं स्यादनुमानतोन्या । *एवंस्वभावाप्यनुमानशब्दं लभेत चेदस्तु यथेप्सितं वः’ ॥ **इत्यर्थापत्तिवादः** ॥

इदानीमभावाख्यं षष्ठं प्रमाणं निरूपयितुमारभते—**अभावोऽपीति** । प्रमाणाभावः प्रमाणमिति यथाश्रुतं लक्षणभाष्यमाक्षिपति—**कथमिति** । समाधत्ते—**पूर्वोक्तेति** । तदुक्तम्—‘प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपेण व्यज्यते ॥ वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणते’ति । **ननु** केवलभूप्रदेशातिरेकेण घटाभावस्याभावात्किमस्य प्रमेयमित्याह—**किमिति** । एतदुत्तरत्वेन नास्तीत्यादिभाष्यं योजयति—**उक्तमिति** । नास्तीत्यस्यार्थस्येत्यनेन भाष्यकृता भूप्रदेशातिरिक्तस्मर्यमाणघटावच्छिन्नभूप्रदेशाधिकरणं नञर्थरूपं प्रमेयमुक्तमित्यर्थः । असन्निकृष्टस्येत्यनेनापि प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमुक्तम् । एतदेवोपपादयति—**सर्वमिति** । तच्च नास्तितारूपमभावाख्यं प्रमेयं चतुर्विधं वार्तिककारैरुक्तम् । तथाहि—‘क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥ नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥ गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥ शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ॥ *शशे शृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥’ अयंच वस्त्वसंकरो सत्यभावप्रामाण्येन सिध्यतीत्यभिप्रायेणोक्तं—‘क्षीरे दधि भवेदेवं दध्नि क्षीरं घटे पटः ॥ शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥ अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह ॥ व्योम्नि संस्पर्शिता ते च नचेदस्य प्रमाणता’ इति । मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**यस्त्विति** ॥

कश्चित्तु प्रतीतिमेवापलपति तं प्रत्याह—**यस्त्विति** । इतश्चाभावाख्यं प्रमेयमस्तीत्याह—**घटोऽत्रेति** । अत्राभावाति-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

भावात् । **ननु** स्मृतेः विकरणे प्रमाणमनुमानं स्यादिति प्रयोगात् भाष्यकारेणापि पश्चान्मानसामान्यादनुमानशब्दप्रयोगात्कथं नानुमानत्वं तत्राह—**एवमिति** ॥ **इत्यर्थापत्तिः** ॥ ॥ **शशेति** । शृङ्गस्य यदसद्रूपं शशमूर्धावयवसमवेतं सोऽत्य-

स भूतलादिप्रतीतिमप्यपह्नुवीत, अविशेषात्, घटोऽत्र भूतले नास्तीति व्यवहारस्य किं कारणं, दृश्ये घटे यद्भूतलमात्रविषयं ज्ञानं तदस्य कारणमितिचेत्, तथासति पटवद्भूतलोपलम्भे घटो नास्तीति व्यवहारो न स्यात् । भूतलमात्रोपलम्भाभावात् । घटविविक्तभूतलोपलम्भ इति चेत्, कोऽयं घटविवेकः, यदि भूतलरूपमेव, घटवत्यपि प्रसङ्गः । घटसंयोगाभावश्चेत्, अङ्गीकृतस्तर्ह्यभावः ॥ * ॥ स्यान्मतम्, यद्भाववादिनोऽभावज्ञानस्य कारणं तदेवास्माकं व्यवहारकारणं भवत्विति । नैवं वक्तुं शक्यम् । मम हि दृश्यादर्शनमभावज्ञानकारणम्, अदर्शनं च दर्शनाभावो नचासौ भवताङ्गीकृतः, अभावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रमाणाभावाङ्गीकारे वा किमपराद्धं प्रमेयाभावेन ॥ * ॥ ननु प्रथमं प्रत्यक्षेण भूतलं गृहीत्वा पश्चादभावो बोद्धव्यस्तत्राभावज्ञानात्प्राक् यादृशं भूतलज्ञानं तादृशादेव व्यवहारो भवतु । तदिदमुक्तोत्तरम्, तथाहि—यस्यामवस्थायां भूतलस्वरूपज्ञानं घटतदभावयोश्चाज्ञानं ज्ञानाभावस्तेन घटतदभावज्ञानशून्यं भूतलज्ञानं तस्यामवस्थायामस्माभिरुपेयते तदेव च भूतलमात्रवेदनमित्युच्यते ॥ * ॥ 'स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा चे'त्यादिषु मात्रशब्देन हि घटतदभाववेदनयोरभाव उच्यते, भूतलमात्रं ज्ञायते न घटस्तदभावो वेत्यर्थः । तेन यदि भवानपि घटादिज्ञानाभावयुक्तं भूतलज्ञानमङ्गीकुर्यात् ततो ज्ञानाभावाङ्गीकाराद्घटाभावोऽप्यङ्गीकर्तव्य इत्युक्तमेव । तेन नैवं भ्रमितव्यम्—अभाववादिनापि 'स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च पश्चात्किंचित्स्मरन्नपी'ति वदता भावज्ञानातिरेकेण तन्मात्रवेदनमङ्गीकृतम्, तदेव दृश्ये प्रतियोगिनि नास्तीति व्यवहारकारणत्वान्नास्तीति शब्दस्याभिधेयमिति, तस्य हि ज्ञानाभावाभिप्रायो मात्रशब्दः । नचासौ भवतोऽस्ति, अतो मात्रशब्दस्यार्थाभावाद्भूतलवेदनमेव कारणमिति वक्तव्यम् । ततश्च घटवत्यपि प्रसङ्ग इति स्थितं दूषणम् ॥ * ॥ अथ 'भावे देशान्तरस्थे देशान्तरग्रहणं कारण'मिति मतं, ततः शाबलेयस्थितं गोत्वं धावलेये नास्तीति व्यवह्रियेत, स्थूणान्तरस्थितश्च वंशः स्थूणान्तरेऽनुस्यूतोऽपि तत्र नास्तीति व्यवहर्तव्यः स्यात्, अतोऽत्राभाव एव नास्तीति व्यवहारकारणम्, नान्यत्र सद्भावः । स्मर्यमाणे घटे भूतलवेदनं नास्तीति व्यवहारकारणमितिचेत् । न । गृह्यमाणस्यापि पार्श्वदेशेष्वभावव्यवहारात् । संप्रत्यानीतस्य च घटस्य गृह्यमाणस्यैव 'प्रागयमिह नासीत्' इति प्राक्कालीनाभावव्यवहारात् ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

रिक्तं कारणं शङ्कते—**दृश्य इति** । भूतलमात्रेत्यस्यार्थमाह—**एकाकीति** । परिहरति—**तथेति** । पटविशिष्टस्य भूतलस्यैकाकित्वाभावादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण शङ्कते—**घटेति** । नास्तीति व्यवहारस्य कारणमित्यनुषङ्गः । प्रकारान्तरेण पुनः शङ्कते—**नन्विति** । अस्त्वेवं किमेतावता स्यादत आह—**तत्रेति** । निराकरोति—**तदिदमिति** । उक्तोत्तरत्वं विवृणोति—**तथाहीत्यादिना** । उक्तेर्थे वार्तिकं संवादयति—***स्वरूपमात्रमिति** । 'पश्चात्कंचित्स्मरन्नपि । तत्रान्यनास्तितां पृष्टस्तदेव प्रतिपद्यत' इति श्लोकशेषः । एतमेवार्थमक्षरारूढं करोति—**भूतलेति** । ततः किमत आह—**तेनेति**। **ननु** स्वरूपमात्रमित्यत्र भूतलमात्रज्ञानमङ्गीकृतमिति प्रतीयते । ततश्च तदेव नास्तीति शब्दस्याभिधेयमिति कस्यचिद्भ्रान्तिस्तां निराकरोति—**तेन नैवमिति** । पुनः प्रकारान्तरेण शङ्कते—**अथेति** । घटादौ देशान्तरस्थे देशान्तरस्य ग्रहणं नास्तीति व्यवहारस्य कारणमित्यर्थः । दूषयति—**तत इति** । अथ प्रदेशान्तरेऽपि तस्याभावान्नास्तीति व्यवहारो न भवति । अतोऽभावे सत्येव नास्तीति व्यवहारादभाव एव कारणमित्यर्थः ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

न्तंभाव इत्यर्थः । **स्वरूपेति** । कंचित्प्रदेशं स्वरूपमात्रेण दृष्ट्वा पुनः कालान्तरे प्रदेशान्तरे तस्य आसीत्तत्र देवदत्त इत्यनेन पृष्टस्थप्रदेशं देवदत्तविषयं दृश्यादर्शनं च स्मृत्वा नासीत्तत्र देवदत्त इति ज्ञानमुच्यमानं अनवगतविषयत्वेन प्रमाणं श्रुति-

प्रभाकरमतानुवादः ।

ननु भवन्मते प्रमीयमानस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावज्ञानं भावप्रमाणाभावो ह्यभावज्ञानकारणम् । नच प्रमीयमाणे प्रमाणाभावः संभवति । संप्रति प्रमीयमाणोऽपि घटः प्राक्कालसंबन्धितया न प्रमीयते अतः प्राक्कालसंबन्धगोचरप्रमाणानुदयात्तत्कालीनाभावज्ञानं युक्तमेवेति चेत् । न । अयोग्यत्वात् । नहि प्राक्कालसंबन्धोऽधुना प्रमातुं योग्यः, योग्यप्रमाणाभावश्चाभावज्ञानकारणं न प्रमाणाभावमात्रम् । प्राक्काले तु योग्यस्यैव प्रमाणस्यानुदय आसीत्, नहि तदानीं घटाभावः सन्नपि प्रमितः प्रतियोगिनो घटस्यापरामर्शात् तदपेक्षत्वाच्चाभावज्ञानस्य, अतएव घटाभावोऽधुना स्मर्यत इति न युक्तम् । अप्रमितस्य स्मरणायोगात् । यश्चायं प्राक्कालीनः प्रमाणानुदयः सोऽधुना प्रमाणोदयेन नष्टो नाभावज्ञानमुत्पादयितुमर्हति, उद्धृतमिव नेत्रं रूपबुद्धिम् ॥ * ॥ अथ नष्टोऽपि प्रमाणानुदयः संप्रति परामृश्यमानोऽभावज्ञानं जनयेत्, ह्यस्तन इव धूमो विनष्टोऽपि संप्रति स्मर्यमाणो ह्यस्तनाग्निज्ञानम् । स्यादेवं यदि प्रमाणाभावो ज्ञायमानतया मेयाभावं बोधयेत् लिङ्गमिव लिङ्गिनम् । नच तथा संभवति अनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमेयाभावं हि ज्ञातुं प्रमाणाभावो ज्ञातव्यः । सोपिचाभावत्वादन्येनाभावज्ञानेन ज्ञातव्यः, सोऽप्यन्येनेति न जन्मसहस्रेणापि घटाभावोऽवधार्येत । तस्मात्सत्तामात्रेणैव प्रमाणाभावोऽभावज्ञानमुत्पादयति नेत्रादिवदित्यङ्गीकर्तव्यम्, अतः प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावप्रमितिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उच्यते—सत्तामात्रेण ज्ञानाभावो ज्ञेयाभावं बोधयतीति सम्यगुक्तम्, अस्त्येव त्वधुना दृश्यमानस्यापि घटस्य प्राक्कालसंबन्धगोचरयोग्यज्ञानानुदयः, सहि प्राक्कालसंबन्धितया स्मर्तुं योग्यः सन्नपि न स्मर्यते, नचावश्यंप्रमाणाभाव एवाभावस्य बोधकः स्मरणज्ञानस्यापि योग्यत्वे सत्यनुदयो भावं बोधयत्येव, तेन संप्रति दृश्यमानोऽपि घटो यदि प्रागप्यासीत्ततोऽवश्यं तत्र स्थितेन प्रमितः स्यात्, प्रमितश्चाधुना स्मर्तव्यः स्यात्, एवं सत्यपि न स्मर्यते सोऽयं स्मर्तव्यविषयस्मरणानुदयः संप्रति विद्यमानः संप्रतितनं प्राक्कालीनाभावविषयं विज्ञानं जनयतीति न किंचिदनुपपन्नम् । भाष्ये च प्रमाणाभावशब्दः स्मरणाभावस्याप्युपलक्षणार्थः, तथा वार्तिकेऽपि । यद्वा प्रमाणस्य स्मरणफलत्वात्तदभावोऽपि फलतः प्रमाणाभाव एवेति शक्यते वक्तुम् ॥

उक्तप्रभाकरमतखण्डनम् ।

ननु न सत्तामात्रेण योग्यानुपलब्धेरभावबोधकत्वं युक्तं, सत्यामपि तस्यां कदाचिदभावबुद्ध्यनुदयात्, असत्यामपि कदाचिदुदयात् । तथाहि योऽङ्गुलीयकबुभुत्सया ससन्तमसावपवरकदेशं हस्ताभ्यां सर्वतः परामृष्टवान् तस्य तावत् सर्वदेशपरामर्शात् वस्तुतो योग्यानुपलब्धिर्जातैव, अथच किं सर्वो देशः परामृष्टः किं वा कश्चिद्देशो न परामृष्टोऽपि स्यादिति संदिहानो योग्यानुपलब्धेरनिश्चयात् सत्यामपि तस्यां नाङ्गुलीयकस्याभावमवधारयति । कदाचित्तु सर्वतोऽपरामृश्यापि सर्वतः

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

गृह्यमाणस्यैवाभावव्यवहारादिति श्रुत्वा लब्धावसरः शङ्कते—**नन्विति** । असंभवे कारणमाह—**भावेति** । परिहारं शङ्कते—**संप्रतीति** । दूषयति—**नेति** । अयोग्यतामेवोपपादयति—**नहीत्यादिना** । वैषम्येण परिहरति—**स्यादेवमिति** । शङ्कामुपसंहरति—**अत इति** । समाधत्ते—**उच्यत इति** । ननु भाष्ये प्रमाणाभावग्रहणात्कथं स्मरणाभावो बोधक इत्युच्यते तत्राह—**भाष्ये चेति** । अस्मिन्नर्थे *वार्तिकमप्युदाहरति—**तथेति** ॥

सत्तामात्रेण बोधकत्वमिति यदुक्तं तत्र शङ्कते—**नन्विति** । एतदेव विवृणोति—**तथाहीति** । ततश्चैतत्सिद्धमित्याह

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

त्ताभावग्राहकत्वेन चानक्षतं स्यादित्यर्थः । **वार्तिकमिति** । एतच्च वर्तिकातिरिक्तम् । **कार्येत्यादि** । यत्तु दधिरूपं प्रागभूत्वा भवति तदुपादानं कार्यं यत्तु प्रागवस्थितक्षीररूपं पश्चान्न भवति तदुपादानं कारणं तथा गौरश्वो न भवति

परामृष्टमिति भ्रान्त्या योग्यानुपलब्धिं निश्चित्यासत्यामेव तस्यां भ्रान्त्याङ्गुलीयकस्याभावमवधारयति । तस्माज्ज्ञाततयैव योग्यानुपलब्धिरभावज्ञानकारणमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तथाचानवस्थाप्रसङ्गः । तस्मात्स्वसंवेद्या तन्मात्रसंविदेव दृश्यस्य प्रतियोगिनोऽभावो न तत्वान्तरम् ॥ * ॥ ननु चाभावानङ्गीकारे तन्मात्रधीरपि न कदाचिन्निरूपयितुं शक्यते, नच भूतलधीरेव तन्मात्रधीः, संसृष्टधियोऽपि तन्मात्रतापातात् । तत्रापि भूतलावभासात् । अतो घटादिवेदनाभावे सति या भूतलधीः सा तन्मात्रधीः । एवंच ज्ञानाभावाङ्गीकारादभावपह्नवोऽनर्थकः । कथं तर्ह्येतन्निरूपयितव्यं, तदभिधीयते—घटाद्यभावोऽस्ति प्रमेयम् । योग्यप्रमाणानुदयश्च तस्य सत्तामात्रेणैव नेत्रादिवद्बोधको न ज्ञाततया, यतोऽनवस्था स्यात् ॥ * ॥ यत्तु सत्यामपि योग्यानुपलब्धावभावानवधारणम्, असत्यां चावधारणमिति, तत्तु योग्यत्वाज्ञानकृतं, योग्यानुपलम्भो हि कारणं तत्र योग्यत्वं ज्ञाततयैव कारणं न सत्तामात्रेण, ततः सदेव योग्यत्वं कदाचिदज्ञातं नाभावमवधारयति कदाचित्त्वविद्यमानमेव योग्यत्वं भ्रान्त्या निश्चित्याभावमवधारयति । उपलब्ध्यभावस्तु सन्मात्रतया कारणं न ज्ञाततया, तेन नानवस्थापत्तिरिति सर्वमवदातम् । अतोऽस्त्यभावाख्यं प्रमेयम् ॥

अभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वम् ।

नच तदैन्द्रियकम्, इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि तज्ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । योऽहनि प्रातःकाले गृहेऽवस्थितो मध्यंदिनसमये पृच्छ्यते 'किमस्मिन्गृहे प्रातःकाले माथुरः कश्चित्पुरुषः शुक्लवासा दीर्घ-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

—**तस्मादिति** । ननु चेत्यादिसिद्धान्तग्रन्थः शङ्कापरिहारार्थः । **नन्विति** पूर्वपक्षिसंबोधनार्थम् । अस्तु नामाभावाङ्गीकारस्तथापि प्रमेयत्वं प्रमाणत्वं च कथं निरूपणीयमिति पृच्छति—**कथमिति** । निरूपयितुमारभते—**तदभिधीयत इति** । पूर्वोक्तव्यभिचारं परिहर्तुमनुवदति—**यत्त्विति** । उपपादितमर्थं निगमयति—**अत इति** । यस्मात्सर्वोऽप्ययं कार्यकारणादिव्यवहारोऽभावं विना नोपपद्यते तस्मादभावाख्यं प्रमेयमस्तीत्यर्थः । नचावस्तुन एते भेदाः संभवन्ति । किंच कारणस्वरूपमेव कार्यस्याभावः, अतोपि वस्तुत्वम् । उक्तंच—'कार्यादीनामभावः को यो भावः कारणादितः' । एतच्चानुपपन्नम् । कारणातिरिक्ताभावोपपादनेन वस्त्वसंकरस्य पूर्वं साधितत्वात् भावस्वरूपत्वे चाभावस्य प्रत्यक्षावसेयत्वेनाभावप्रमाणोच्छेदः । सत्यम् । नात्र कारणस्वरूपमेवाभाव इत्युच्यते किंतु कार्याभावस्य वस्तुत्वसिद्ध्यर्थं कारणधर्मत्वमुच्यते । क्षीरमेव दध्यभावः तद्धर्मधर्मिणोश्चानतिभेदात् । तदयं वस्तुधर्मः सन् कथमवस्तु स्यादिति प्रयोगद्वयं चात्र वार्तिककारैरुक्तम्—*'यद्वानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् ॥ तस्माद्गवादिवद्वस्तु *प्रमेयत्वाच्च गम्यते ॥' नचैतस्य प्रत्ययद्वयस्य मिथ्यात्वं बाधकप्रत्ययाभावात् । नन्वस्तुनामाभावाख्यं प्रमेयं तस्य प्रमाणं किंलक्षणकमिति तावद्वक्तव्यम् । ननूक्तं भाष्यकारेण 'अभावोऽपि प्रमाणाभाव' इति तत्राभाव इति लक्ष्यनिर्देशः, प्रमाणाभाव इति लक्षणं, प्रत्यक्षादेरर्थापत्तिपर्यन्तस्य यथाविषयमनुत्पत्तिः अभावप्रमाणस्य लक्षणमित्यर्थः । प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिस्तु अभावरूपे वस्तुनि इह प्रदेशे घटो नास्तीति या बुद्धिः सा भावाख्यं प्रमाणमित्युक्तं भवति ॥

ननु निमीलिताक्षस्याभावज्ञानानुत्पत्तेरिन्द्रियार्थसंनिकर्षे सत्युत्पत्तेः प्रत्यक्षमेवैतत् । नच संनिकर्षाभावः संयुक्तविशेषणताया एव संबन्धत्वादफलवती शाखेतिवदित्याशङ्क्याह—**नचेति** । अयमाशयः—न तावदिन्द्रियाभावयोः संयोगः अद्रव्यत्वात् समवायादेश्चानङ्गीकारात् । नापि संयुक्तविशेषणत्वं प्रत्यासत्तिः । असति संबन्धे विशेषणत्वायोगात् । नहि भूतलघटाभावयोः कश्चित्संबन्धोऽस्ति येनाभावस्तद्विशेषणं स्यात् संबन्धं च विना विशेषणविशेष्यभावे हिमवद्विन्ध्ययोरपि तदापातात् । भावाभावयोः स्वरूपमेव संबन्ध इतिचेत् । न । तस्य संबधलक्षणरहितस्यासंबन्धत्वात् । **नन्वेवमिन्द्रियाभावयोरपि स एवास्तु** न विशेषणतानङ्गीकारात् तदङ्गीकारे वा गुणादेरपि तयैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणात्संयुक्तसमवायादिवैयर्थ्यापत्तिः संयुक्तविशेषणत्वेन च घटाभावस्याक्षग्रहणे रसादयोपि चक्षुषा गृह्येरन् । अयोग्यत्वादग्रहणमितिचेत्तर्हि योग्यतैवैका कार्यानुमेया ग्रहणकारणमिति संनिकर्षषट्प्रकारत्वमनुपपन्नम् । **ननु** भावादभिन्नत्वेनाभावस्यापीन्द्रियग्रहणयोगतास्त्येव । मैवम् । भेदस्याप्यङ्गीकारेणात्यन्तमभेदाभावादितिदिक् । इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयति—**योऽहनीत्या-**

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

अश्वश्च गौर्न भवति इत्यादिव्यवहारो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । **अभावं चेति** । अभावस्य प्रागभावादिरूपभेदे सतीत्यर्थः । **यद्वेति** । प्रागभावादिरूपेण व्यावृत्तिः अभावरूपेण चानुवृत्तिरिति हेत्वन्तरम् । **प्रमेयत्वादिति** । **कर्माणीति** ।

तमो लोहितवर्णः समागतः’इति स तदानीमेव योग्यस्मरणानुदयात्तस्याभावं प्रातःकालीनमवधारयति विनैवेन्द्रियव्यापारेण । नच प्रातरवगतोऽभावस्तदा स्मर्यत इति वाच्यम् । प्रतियोगिनो माथुरस्य तदानीं कथंचिदपि बुद्ध्यावनारोहात्, अबुद्धिस्थे च प्रतियोगिनि भावे तदभावज्ञानासंभवात् । एवंच यत्रापीदानीमेवानुपरतेन्द्रियव्यापारेणैव संनिहितदेशकालवर्त्यभावः प्रतीयते तत्रापि योग्यज्ञानानुदयस्यैव क्लृप्तसामर्थ्यस्य कारणत्वसंभवान्नेन्द्रियस्य कारणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । तस्मान्न प्रत्यक्षोऽभावः । नाप्यनुमेयः, अज्ञातेन तेन कस्यचिल्लिङ्गस्य संबन्धग्रहणासंभवात् ॥ * ॥ यदत्र कैश्चिदुच्यते —‘दृश्यस्य सत्तादर्शनव्याप्ता तेन व्यापकीभूतदर्शननिवृत्त्या व्याप्यस्य दृश्यस्य निवृत्तिरवसीयत’ इति तन्निरस्तम् । व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमनुमिमानेनावश्यं दृष्टान्तधर्मिषु निवृत्तिद्वयमवगम्य तयोश्च नियममवधार्य साध्यधर्मिणि पक्षेच साधनभूतां दर्शननिवृत्तिं केनचित्प्रमाणेनावगतम्य ततो दृश्यनिवृत्तिरनुमातव्या, निवृत्तेश्चाभावात्मिकाया न प्रत्यक्षेण ग्रहणं संभवति, निवृत्त्यन्तरेण तदनुमाने तदपि निवृत्तिरूपत्वान्निवृत्त्यन्तरेणानुमातव्यम् तदपि तथेत्यनवस्थापत्तिः । अतोऽवश्यं क्वचित्प्रमाणान्तरभूतयानुपलब्ध्याऽभावः प्रत्येतव्यः । प्रमितेच तस्मिन्पश्चाद्भवत्वनुमानम् । सिद्धं तावदभावस्य प्रमाणान्तरत्वम् शब्दोपमानार्थापत्तयस्तु नाशङ्कनीया एव । अतः सिद्धं षष्ठं प्रमाणम् । एतावन्त्येव च प्रमाणानि ॥ * ॥ यत्त्वधिकं संभवाख्यं प्रमाणं सहस्रादिसंख्ययाऽवयवभूतशतादिसंख्यावगतिः आढकप्रमाणेनावयवकुडवपरिमाणावगतिः कैश्चिदिष्यते, तदविनाभावनिमित्तत्वादनुमानमेव । ‘वटेवटे वैश्रवणः’इत्यादिकं चैतिह्यं प्रमाणमेव न भवति निर्णयाभावात् । प्रामाण्येपि वाऽऽगमेऽन्तर्गतत्वान्न प्रमाणान्तरम् । प्रातिभाख्यमपि प्रमाणं कैश्चिदिष्टं ‘श्वस्ते भ्रातागन्ते’त्यादिकम्, तत्तु लिङ्गाद्याभासजं, अनिश्चायकत्वादेवाप्रमाणम् । अतो यत्काश्यपीयैः प्रतिभागम्यमृषीणां धर्माधर्मत्वमाश्रितं तदसारम् । लोकप्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतैवेति न प्रमाणान्तरम् । अतः षडेव प्रमाणानि । तथाच भगवद्रामायणे ‘राम षड्युक्तयो लोके याभिः सर्वोऽनुदृश्यते’ इति । इत्याभाववादः ॥

चित्राद्यैहिकफलचोदनास्वाक्षेपः ।

लोकप्रसिद्धस्वतःप्रामाण्यदर्शनेन (प्रत्यक्षादीनां) तदन्तर्गतस्यापि च शास्त्रस्य स्वतःप्रामाण्यात् ‘चो-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

दिना । अत्रैव स्वरूपमात्रं दृष्टं वेत्युदाहार्यम् । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । अनुमानेऽन्तर्भावं निराकरोति—**नापीति** । अनुमानाद्भेदं निगमयति—**सिद्धमिति** । शब्दाद्यन्तर्भावसंभवानैव नास्तीति कृत्वा तद्भेदोपपादनं न कृतमित्यर्थः । महाप्रकृतं निगमयति—**अत इति** । ननु सर्वस्य प्रमाणस्य भावात्मकस्यैवोपलम्भादभावस्य प्रमाणत्वोपपादनमनुचितम् । सत्यम् । तस्य भावप्रमेयविषयत्वात् । अभावे तु प्रमेयेऽभावस्यैव प्रामाण्यौचित्यात् । प्रमेयानुरूपत्वात्प्रमाणाङ्गीकारस्य । यथाहुः—‘भावात्मके यथा मेये नाभावस्य प्रमाणता ॥ तथैवाभावमेयेपि नच भावप्रमाणता ॥ भावात्मकस्य मानत्वं नच राजाज्ञया स्थितम् ॥ परिच्छेदफलत्वात्तु प्रामाण्यं स्याद्द्वयोरपि’ इति । प्रयोगश्च प्रमाणाभावः प्रत्यक्षादेर्भिद्यते अभावशब्दवाच्यत्वात् प्रमेयाभाववत् । तथा प्रमेयाभावः स्वानुरूपेण प्रमाणेन मीयते प्रमेयत्वात् भावाख्यप्रमेयवदिति । प्रयोजनं च वार्तिककारैरुक्तम्—*‘कर्माणि सर्वाणि फलैः समस्तैः सर्वैर्यथावच्च यदङ्गकाण्डैः ॥ न संगतानीह परस्परं च नाङ्गं तदेतत्प्रभवं क्रतूनाम्’ इति । पौराणिकमतमनुवदति—**यत्त्विति** । उक्तंच—‘इह भवति शतादौ संभवाद्या सहस्रान्मतिरवियुतभावात्सानुमानादभिन्ना ॥ जगति बहु न तथ्यं नित्यमैतिह्ययुक्तं भवति तु यदि सत्यं नागमाद्भिद्यते तत्’ । सिद्धान्तमुपसंहरति—**अत इति** । एवं युक्तिभिः प्रमाणषट्कमुपपाद्यागममप्युदाहरति—**तथाचेति** । इत्यभाववादः ॥

नन्वौत्पत्तिकसूत्रेण सकलस्य वेदस्य प्रामाण्ये साधिते पुनराक्षेपोऽसंगत इत्याशङ्क्य संगतिं करोति—**लोकेति** । प्रतिज्ञार्थे साधितेऽप्यधुना सूत्रावयवेन पूर्वपक्षवादी विषयविशेषे शङ्कां करोतीति नासंगतिरित्यर्थः । इन्द्रियाणि हि विद्यमानमर्थमुपलभन्त एव । नच चित्रेष्ट्यनन्तरमुत्पन्नाः पशवश्चक्षुषोपलभ्यन्ते । यदा चोपलभ्यन्ते न तदा चित्रेष्टिरतश्चित्रा-

दनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति प्रतिज्ञातेऽर्थे साधिते संप्रति 'अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्' इत्यनेन चित्रादिचोदनानामैहिकफलानां प्रत्यक्षादिभिरसंवादेन विसंवादेन च प्रामाण्यमाक्षिप्यते, पूर्वोक्तस्तु 'नन्वतथाभूतं' इत्याक्षेपः परलोकफलस्वर्गकामादिचोदनाविषय इति विषयभेदादपौनरुक्त्यम् ॥ * ॥ **ननु च** नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदनेति चोदनामात्रपरिग्रहादविशेषेणैवासावाक्षेपः तथेहापि 'यदा तावदसौ विद्यमानासीत् तदा फलं न दत्तवती । यदा फलमुत्पद्यते तदासौ नास्ति कथमसती फलं दास्यती'त्याक्षेपस्य स्वर्गकामचोदनास्वपि तुल्यत्वादविशेषत्वमिति नास्ति विषयभेदः। उच्यते—पूर्वाक्षेपस्तावत्परलोकफलविषय एव । तत्र हि 'प्रमाणान्तरापेक्षः शब्दो न स्वातन्त्र्येण प्रमाणम् । नच चोदनार्थे प्रमाणान्तरमस्ति अतोऽप्रमाणं चोदनेत्ययमाक्षेपः, स चायं परलोकफलविषय एव भवति । पशुकामचोदनासु हि यदि तावत्कर्मानन्तरमेव पश्वादीन्युपलभ्यन्ते ततोऽपेक्षितमूलप्रमाणलाभात्सिद्ध्यति चोदनायाः प्रामाण्यम् । अथ नोपलभ्यन्ते ततः प्रमाणान्तरबाधेनैव सुखमप्रामाण्यमभिधातुं शक्यत इति किमाक्षेपसारूप्यप्रतिपादनव्यसनेन । तस्मात्स तावत्परलोकफलविषय एव । अयं लैहिकफलविषयः । नहि पारलौकिकस्य फलस्यानन्तरकालानुपलब्ध्या निरासः संभवति । नहि तेनानन्तरं भवितव्यम्, जन्मान्तरभावित्वात् ॥ * ॥ **ननु** 'असती कथं फलं दास्यती'तीदं तुल्यम् । नेति ब्रूमः—अपूर्वद्वारेण संभवात् । स्वर्गो हि स्वभावाद्देहान्तरानुभवनीयत्वादनन्तरासंभवित्वेन शास्त्रार्थावधारणवेलायामेव निश्चीयत इत्यपूर्वमन्तर्भाव्यैव तत्र शास्त्रार्थोऽवधार्यते, तच्च चिरस्थायीति कारणस्याविनाशात्संभवति कालान्तरे स्वर्गस्योत्पत्तिः । पश्वादयस्त्वनन्तरमपि संभवन्तीति तत्साधनत्वेन चोद्यमानानां चित्रादीनां शास्त्रार्थावधारणसमयेऽपूर्वप्रणाडीसमाश्रयणे कारणं न किंचिदस्तीति स्वरूपेणैव फलसाधनत्वं शास्त्रार्थोऽवधार्यते । तथाचानन्तरमेव फलेन भवितव्यम् । कालान्तरे कर्मस्वरूपस्य विनष्टत्वात् कारणत्वाभावात्, अनन्तरं च फलमनुपलब्ध्यैव निरस्तमित्यप्रामाण्यं चित्रादिचोदनानाम् ॥

चित्रादिचोदनास्वाक्षेपपरिहारौ ।

नचानुष्ठानानन्तरं फलानुपलब्ध्यैव शास्त्रार्थेऽपूर्वमन्तर्भावयितुं शक्यते शास्त्रार्थावधारणपूर्वकं ह्यनुष्ठानं नानुष्ठानपूर्वकं शास्त्रम्, तस्मादैहिकानामत्राक्षेप इति युक्तो विषयभेदः । विषयभेदाच्च न्यायोपि भिद्यते । परलोकफलासु प्रमाणापेक्षितत्वमाक्षेपन्यायः । अत्रतु प्रमाणान्तरविरोध इति

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

वाक्यं प्रत्यक्षविसंवादादप्रमाणम् । तथा यज्ञायुधवाक्यमपि प्रत्यक्षविरोधादप्रमाणम् । तत्सामान्यादग्निहोत्रादिचोदनानामप्यप्रामाण्यमिति चोदना न धर्मे निमित्तमतः प्रतिज्ञातार्थासिद्धिरिति सूत्रावयवार्थः । अत्र वृत्तिकारेण प्रत्यक्षसूत्रादविच्छिद्यानिमित्तमित्याद्यवयवः प्रतिज्ञातचोदनाप्रामाण्याक्षेपपरतया व्याख्यातः । **नन्वत**थेत्यादिना पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति—**पूर्वोक्तस्त्विति** । अत्रैव चोदनासूत्रस्थभाष्यं 'नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना यथा यत्किंचन लौकिकं वाक्यं नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीति । तत्तथ्यमपि भवति वितथमपि भवती'ति । अभेदं शङ्कते—**ननुचेति** । यदेत्यादिभाष्य ग्रन्थो*त्रत्यः । परिहरति—**उच्यत इति** । आक्षेपवैलक्षण्येन विषयभेद इति समस्तार्थः । अत्रत्यभाष्यस्य साधारण्यं शङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**नेति** । अपूर्वद्वारा तेषां स्वर्गादिफलसाधनत्वसंभवान्न तद्विषयोऽयमाक्षेपः संभवतीत्यर्थः । **तथाचेति** । स्वरूपेणैव फलसाधनत्वे सतीत्यर्थः ॥

ननु चित्रादिवाक्येऽप्यैहिकफलत्वमात्रं गम्यते नत्वनन्तरमेव फलमिति । अतो विलम्बितफलसिध्यर्थमपूर्वान्तर्भावो वाच्य इत्याशङ्क्याह—**नचेति** । अथवा पूर्वोक्तमेव सर्वविषयमाक्षेपमधुना सूत्रारूढं करोतीत्याह—**अथवेति** । पूर्वो-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

सर्वप्रकारोऽपि वस्त्वसंकरो भावप्रमाणक एव । नहि दर्शादेः श्रुत्यादिचोदितव्यतिरेके आगमान्तराभावे फलान्तराभावे वा आगमाभाव एव प्रमाणं नान्यत् । एतत्प्रभवं च आगमाभावप्रभवमित्यर्थः । न तथ्यं अनिर्णायकत्वात् ॥ इत्यभावः ॥ ॥ **अत्रत्य इति** । आक्षेपस्थ इत्यर्थः । **निमित्ताभावेनेति** । चित्रादिरूपस्य निमित्तस्याभावादित्यर्थः ।

न्यायभेदादपौनरुक्त्यम् । अथवा पूर्वोक्तं स्वमते सूत्राणि व्याचक्षणो सूत्रितमेवाक्षेपं दर्शितवान् । इदानीं तु वृत्तिकारमतेन सूत्रेणैवाक्षेपः क्रियते ॥ * ॥ तदिह । चित्रादिवाक्यानि प्रमाणान्यप्रमाणानि वेति विचार्यते । तदर्थं च किं तेषां प्रमाणान्तरविरोधोऽस्ति न वेति । तत्र फलानामनन्तरमुपलब्धव्यानामनुपलम्भादतत्साधनत्वं चित्रादीनामवगम्यते । तदिदं प्रत्यक्षाविसंवादेऽवश्यंभाविनि सति तदभावादप्रामाण्यम् ॥ * ॥ क्वचित्तु प्रत्यक्षविरोधादप्रामाण्यं 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती'ति, यज्ञायुधीति हि यज्ञायुधसंयोगाच्छरीरमुच्यते, यजमानशब्दोऽपि हि कर्तृवचनस्तस्यैव वाचको नात्मनः, तस्य सर्वगतत्वेनाभिमतस्य क्रियाविरहिणः कर्तृत्वायोगाद्यज्ञायुधसंयोगाभावाच्च, संयोगाभिप्रायश्चायं यज्ञायुधीति शब्दः पात्रचयनस्तुत्यर्थत्वात्, न स्वस्वामिसंबन्धाभिप्रायः । प्रागपि पात्रचयनात्तत्संभवात् शरीरस्य च प्रत्यक्षविरुद्धं स्वर्गगमनम् । नच कालान्तरेऽपि संभवति । यातीति वर्तमानापदेशात्, भस्मीभूतस्य च कालान्तरेऽपि तदसंभवात् । नच शरीरव्यतिरिक्तः कश्चिदात्मास्ति तस्मादप्रमाणम् । एवमपौरुषेयस्याप्यप्रामाण्ये स्वर्गकामचोदनायामपि नाश्वसितुं युक्तमित्यप्रामाण्यमेवायातम् ॥ * ॥ एवं प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधेन प्रत्यक्षविरोधेन चाक्षिप्ते प्रामाण्ये विरोधपरिहारमुपेक्ष्यैव कारणदोषनिराकरणेन पूर्वोक्तमेव स्वतःप्रामाण्यं स्वपक्षसाधनत्वेन सिद्धान्तवादी दर्शयति—'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेश' इति । पूर्वं हि प्रत्यक्षादीनां स्वतःप्रामाण्यस्य लोकसिद्धत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्च शास्त्रमपि प्रमाणमित्येतावदुक्तं ननु कारणदोषनिराकरणं कृतम्, इहतु शब्दार्थसंबन्धस्यौत्पत्तिकत्वात्तद्द्वारा पुरुषानुप्रवेशाभावात्पुरुषाश्रयत्वाच्च शब्ददोषस्यादुष्टमेव शास्त्रमतः प्रमाणमित्युक्तम् ॥ इति चित्राक्षेपवादः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

क्रमाक्षेपं सूत्रव्याख्यानकाले उत्सूत्रमेव दर्शितवान् । इदानीं सूत्रारूढं भाष्यकारः करोतीत्यर्थः । सूत्रारूढत्वे विचारस्वरूपं दर्शयति—**तदिहेति** । सूत्रेणैव पूर्वपक्षमाह—**तत्रेति** । चित्रादिवाक्यमप्रमाणं प्रत्यक्षादिगोचरार्थप्रतिपादकत्वे सति तद्विसंवादात् विप्रलिप्सुवाक्यवत्, तथा चित्रा पशुफला न भवति स्वकाले तदजनकत्वात् स्नानभोजनादिवत् इति प्रयोगद्वयं सूत्रसूचितं द्रष्टव्यम् । **ननु** साध्यसाधनसंबन्धमात्रं विधिना बोध्यते नानन्तर्यं तत्कथमनन्तरानुपलब्ध्या विधिविषयबाधः । सत्यम् । कालान्तरे *निमित्ताभावेन फलानुत्पादात् सामर्थ्यादानन्तर्यमाक्षिप्तम् । सामर्थ्यस्य च शब्दैकदेशत्वेन शब्दप्रतिपादितमेव तद्भवति दृष्टविरुद्धमपि भवति किंचिद्वचनमित्यादिभाष्यानुसारेण वाक्यान्तरमुदाहरति—**क्वचिदिति । तस्यैवेति** । यागयोग्यश्च यजमानशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वर्णत्रयस्य च यागाधिकारः शरीरस्य च वर्णत्रयविभागो नात्मन इति भावः । शरीरस्य जडत्वेनाकर्तृत्वादयजमानत्वमिति चेन्न । चेतनावच्छेदकत्वेन तत्संभवात् । अस्तु शरीरवचनो यजमानशब्दः किमेतावतानिष्टमत आह—**शरीरस्येति** । स्वर्गगमनविरुद्धभस्मीभावदर्शनादप्रमाणं वाक्यं स्यादित्यर्थः । प्रयोगश्च—यज्ञायुधीयवाक्यमप्रमाणं प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनीत्यादिवाक्यवत् । **ननु** 'धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चि'रित्यादिषु *मन्त्रेषु च हेतुसत्वादनैकान्तिकत्वम् । नैष दोषः । तेषामपि पक्षीकृतत्वात् *विधौ तु भविष्यत्तापि फलस्य संभवेत् नचासौ विधिरित्याह—**नचेति** । वर्तमानापदेशे तु तदानीं स्वर्गगमनं प्रत्यक्षविरुद्धमिति भावः । अस्तुवा विधित्वं तथाप्यनुपपत्तिरित्याह—**भस्मीभूतस्येति** । आत्मनः संभवतीति चेन्नेत्याह—**नेति** । आक्षेपकर्त्रा तदनङ्गीकारादिति भावः । अतिरिक्तो वा नासौ यज्ञायुधी भवेदिति भावः । आक्षेपमुपसंहरति—**तस्मादिति** । एवमग्निहोत्रादिवाक्येष्वपि मृषार्थता वेदवाक्यैकदेशत्वाच्चित्रादिवचनेष्विवेत्यभिप्रायवानाह—**एवमिति** । ननु विरोधपरिहारेण समाधानमकृत्वैवानन्तरमौत्पत्तिकस्त्वित्यादिना सिद्धान्तवादिनः प्रामाण्योपपादनमयुक्तमित्याशङ्क्याह—**एवमिति** । स्थिते हि प्रामाण्ये तद्बलेनैव सर्वाक्षेपपरिहारः सुकर इति भावः । **नन्वेवंजातीयकस्यार्थस्य** पूर्वमेव साधितत्वात्पुनरुक्तमेतदित्याशङ्क्याह—**पूर्वं हीति** । वैदिकवचनं न मिथ्या स्वार्थे वक्रनपेक्षत्वात् पदार्थे पदबुद्धिवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । अयंच सूत्रार्थः । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नाप्रामाण्यं चोदनायाः । यत औत्पत्तिकोऽपौरुषेयः शब्दार्थयोः संबन्धः तस्य चोदनालक्षणः सम्यक्प्रत्यय इत्यस्यार्थस्य ज्ञानं ज्ञापकः निश्चायकः । पौरुषेयो हि प्रत्ययो विप्लवते । अयं तु न तथा तस्मात्प्रमाणमेवेति । इति चित्राक्षेपवादः ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

मन्त्रेषुचेति । अदितिर्द्यौरित्यादिष्वित्यर्थः । **विधौत्विति** । यदि यायादिति विधिः श्रूयेतेत्यर्थः ॥ **एतद्धटितेति** ।

शब्दार्थयोः संबन्धाक्षेपः।

एवं संबन्धनित्यतयाऽप्रामाण्यं निराकृत्य स्वतःप्रामाण्ये स्थापिते, परः पुनराह—'स्यादेतत् नैव शब्दस्यार्थेनास्ति संबन्धः कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयतावे'ति। तथाहि न तावत्संयोगोऽस्ति तद्भावे हि क्षुरादिशब्दोच्चारणे मुख्यस्य पाटनापि स्यात्। नच कार्यकारणभावः, द्वयोरपि नित्यत्वात्। **ननु** वर्णस्फोटजात्यादिविकल्पेन व्यक्त्याकृतिसंबन्धादिविकल्पेन च वाच्ययोः शब्दार्थयोर्दुर्निरूपत्वाद्गकाराद्याकारं विज्ञानमेव शब्दः, तज्जनितं च गवाद्याकारविज्ञानमेवार्थ इति कार्यकारणत्वमेव शब्दार्थयोः संबन्धः। नैवम्। निरालम्बनज्ञानानुत्पत्तेः, संबन्धान्तरं तु नाशङ्कनीयमेव॥ *॥ प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं संबन्ध इति चेत् न। असति संबन्धे प्रत्यायकत्वासंभवात्। केन संबन्धेन शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीत्येतदेव हि निरूप्यते। तत्र प्रत्यायकत्वादेव प्रत्यायकत्वमित्यात्माश्रयदोषापत्तिः, तस्मान्नास्ति संबन्धः। असति च संबन्धे वस्त्वन्तरस्य वस्त्वन्तरबोधकत्वासंभवादनिरूपितहेतुविशेषं स्वप्नज्ञानवद्यादृच्छिकं शब्दार्थज्ञानं न प्रमाणं भवितुमर्हति। लौकिकस्तु व्यवहारोऽसत्यपि शब्दप्रामाण्ये प्रमाणान्तरवशात्कथंचित्संगच्छेतापि। वैदिकस्तु व्यवहारः शब्दैकशरणत्वादनादर्तव्यः स्यान्निर्मूलत्वात्॥ *॥ स्यादेवं यद्यसंबन्धः शब्दार्थयोः, अस्ति तु संबन्धः प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षणः, असत्येव संबन्धान्तरे स्वभावत एव शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थश्च प्रत्याय्य इत्ययमेव संबन्धो भविष्यति। यच्चेदमिन्द्रियलिङ्गादिवत्संनिकर्षव्याप्त्यादिसंबन्धानपेक्षमर्थप्रतिपादनम् इदमेवाभिधानमित्युच्यते, तदेव च संज्ञासंज्ञित्वं, तेनोच्यते संज्ञासंज्ञिलक्षणः संबन्ध इति॥*॥ किं पुनः शब्दस्यार्थप्रतिपादने प्रमाणम्, शब्दानन्तरमर्थप्रतिपत्तिरेव। नन्वियमभिप्रायानुमानद्वा-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

एवं सिद्धान्तवादिना पौरुषेयत्वेन प्रामाण्ये साधिते परं पूर्वपक्षभाष्यं स्यादेतदित्यादि तस्य तात्पर्यमाह—**एवमिति**। अत्र सिद्धान्तवादिना संबन्धिनित्यत्वमङ्गीकृत्य स्वतःप्रामाण्ये साधिते पूर्वपक्षवादी संबन्धं तस्य च नित्यत्वमनङ्गीकुर्वाणः संबन्धाभावं तावत्प्रतिपादयतीत्यर्थः। स्यादित्यादि वेत्यन्तो भाष्यग्रन्थः। संबन्धाभावमुपपादयति—**तथाहीति**। क्षुरादीत्यादिशब्देन मोदकग्रहणं पाटनादीत्यादिना पूरणग्रहणम्। **नन्वे**तदयुक्तं, संबन्धिनोः समानदेशतानियमाभावात्। नहि पित्रादिः सर्वदा पुत्रादिदेश एवावतिष्ठते संयोगस्य च सिद्धान्तिनानङ्गीकारात्तन्निराकरणं चायुक्तम्। सत्यमेतत्। संबन्धान्तरस्यासंभवात्पारिशेष्यात्संयोग एवावशिष्यते। लौकिकानां तत्रैव संबन्धत्वप्रसिद्धेः. संबन्धिनोश्चैकत्र सद्भावदर्शनात् क्षुरशब्दवत्तदर्थस्यापि मुखे सद्भावापत्तेः पाटनं मोदकसद्भावे च पूरणं स्यादिति युक्तमेव तन्निराकरणम्। अयमत्र प्रयोगः—शब्दोऽर्थेन न संयुज्यते अर्थदेशानन्तरमदर्शनात् विन्ध्यो हिमवता यथेति। संबन्धान्तरं निराकरोति—**नचेति**। भिन्नसामग्रीकत्वादित्यपि हेतुर्बोद्धव्यः। एतमेव संबन्धमुपपादयितुं शङ्कते—**नन्विति**। शब्दः किं वर्णमात्रं वा स्फोटो वा जातिर्वा ज्ञानं वेत्यादिविकल्पेन शब्दस्य दुर्निरूपत्वं तथार्थोऽपि किं व्यक्तिर्वाऽऽकृतिर्वा संबन्धो वा समुदायो वेत्यादिविकल्पेनार्थस्य दुर्निरूपत्वमित्यर्थः। दूषयति—**नैवमिति**। **ननु** संयोगाभावेऽपि समवायादिसंबन्धान्तरं भविष्यति तत्राह—**संबन्धान्तरमिति**। न तावत्समवायः युतसिद्धत्वात् संयोगसमवायाभावे *चैतद्घटितसंबन्धान्तराभावः। नाप्याश्रयाश्रयिभावः आकाशपृथिव्यादिभिन्नाश्रयसद्भावादिति भावः। सिद्धान्त्यभिमतं संबन्धमाशङ्कते—**प्रत्याय्येति**। परिहरति—**नेति**। कथं तर्हि गामानयेत्यादिशब्दश्रवणानन्तरं पुरुषस्य निष्कम्पा प्रवृत्तिस्तत्राह—**लौकिक इति**। समाधत्ते—**स्यादेवमिति**। कथं संबन्धाभावे प्रत्यायकत्वमत आह—**स्वभावत इति**। वाच्यवाचकशक्तिद्वयाभिप्रायोऽयं न संबन्धान्तरं स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षत इति भावः। **ननु** किमिदं वाचकत्वं नाम न तावद्गमकत्वं धूमादेरपि वाचकत्वप्रसङ्गात्। नाप्यर्थसादृश्येन गमकत्वं प्रतिबिम्बस्यापि वाचकत्वप्रसङ्गात्। नाप्यात्माध्यासेन गमकत्वं अध्यासस्य निरस्तत्वात्। नाप्यात्माभेदेन गमकत्वं अभेदे गम्यगमकत्वानुपपत्तेः। नापि रूपत्रयादिरहितं गमकत्वं चक्षुरादेरपि वाचकत्वप्रसङ्गात्। मैवम्। अभिधानस्यैव वाचकत्वात्। **नन्व**भिधानमेव न ज्ञायते किं तदिति तत्राह—**यच्चेदमिति**। यथेन्द्रियं संनिकर्षमपेक्षते लिङ्गादिकं वा व्याप्त्यादि तथायं न भवति किंतु संनिकर्षाद्यनपेक्षमेव यदर्थप्रतिपादनं इदमेवाभिधानमित्युच्यत इत्यर्थः। तदुक्तं भवति—अर्थप्रतिपत्तिफलकः शब्दव्यापारोऽभिधानक्रिया तस्यां च प्रतिपत्त्याख्यफलशालितया यदर्थस्य कर्मत्वं तद्वाच्यत्वं, शब्दस्य च विवक्षावशेन यत्कर्तृत्वं करणत्वं वा तद्वाचकत्वमिति। उक्तेऽर्थे भाष्यं योजयति—

रेणैवोपपन्ना, नेति ब्रूमः। अर्थाभिप्रायशून्येनापि स्वापाद्यवस्थायां परवशप्रयुक्तैरपि शब्दैरर्थप्रतिपत्तिदर्शनात्। तथा पुरुषान्तरकृतमपौरुषेयं वा वेदवाक्यमनर्थज्ञैरपि प्रयुज्यमानं व्युत्पन्नानामर्थबुद्धिं जनयत्येव, तस्मात् प्रत्यायकः शब्दः। किमिति तर्हि प्रथमश्रवणे न प्रत्याययति, सहकारिविरहात्संज्ञात्वग्रहणमपि शब्दस्यार्थं प्रत्याययतोऽङ्गं नेत्रस्येवालोकः, तेन यः पुरुषान्तरेभ्यो 'अयं शब्दोऽस्य संज्ञे'ति ज्ञातवान् तस्यैव प्रत्याययति नान्यस्येति न दोषः॥

शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वे आक्षेपः।

नन्वेवमस्तु नाम संबन्धः, स तु पौरुषेय इति त्वदुक्त्यैवापन्नम्। तथाहि नहि शब्दस्यार्थेन संयोगतादात्म्यादिसंबन्धः किंतु प्रत्यायकत्वम्। तच्च पुरुषाधीनमित्युक्तं, अतो देवदत्तादिशब्दस्येव 'अस्यार्थस्येयं संज्ञे'त्येवं संबन्धे कृते पश्चाच्छब्दस्यार्थप्रतिपादनमिति सिद्धं पौरुषेयत्वम्॥*॥ इति संबन्धाक्षेपः पूर्वाक्षिप्तं संबन्धनित्यत्वमसमाधायेदानीं 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः इति कया संगत्या केन वा

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

तेनेति। संज्ञासंज्ञिलक्षणः संबन्धोऽयमिति भाष्यकारेण यदुच्यते तदनेनैवाभिप्रायेणेत्यर्थः। एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—**किमिति**। अनन्यथासिद्धार्थप्रत्ययान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिरेव प्रमाणमित्युत्तरार्थः। शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वानङ्गीकारे च प्रतिज्ञार्थोऽपि प्रतिपादयितुं न शक्यत इति स्ववचनविरोधः स्यादिति भावः। **नन्वेवं** नियमजन्यत्वादनुमानमेव शाब्दं स्यादिति शङ्कते—**नन्विति**। परिहरति—**नेति**। अर्थप्रतीत्युत्तरकालत्वेनाविनाभावस्यात्रानुपयोगात्। अत्रहि अर्थप्रतिपत्तेः शब्दार्थयोर्गम्यगमकभावमेव *वृद्धेभ्यः प्रतिपद्य शब्दादर्थं प्रतिपद्यतेऽतस्तस्यैवार्थप्रतिपत्तावङ्गत्वम्। धूमादौ तु पूर्वमविनाभावित्वावगतिस्ततोऽर्थप्रत्ययस्ततः पश्चाद्गमकत्वावगतिरतोऽत्रानुमानमिति भावः। एवमवस्थिते पुनः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—**किमिति**। गोशब्दो न गोत्ववाचकशक्तिमान् संबन्धग्रहणात्पूर्वमप्रतिपादकत्वात् देवदत्तशब्दवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः। प्रत्यायकत्वे वा प्रथमश्रुत एव प्रत्याययेदिति बाधकस्तर्कः। परिहरति—**सहकारीति**। प्रथमश्रवणे संज्ञात्वग्रहणरूपसहकारिविरहान्न प्रत्याययतीत्यर्थः। तदुक्तम्—'यत्साधकतमत्वेन कस्यचित्किंचिदुच्यते॥ तस्यानुग्राहकापेक्षा न स्वशक्तिविघातिनी॥ नहि तत्करणं *लोके वेदे वा किंचिदीदृशम्॥ इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता'॥ **ननु** साधनत्वाविशेषे सति कथं किंचित्करणं किंचिदितिकर्तव्यतेति विभागः। उच्यते—यत्फलस्य प्रत्यासन्नं तदान्तरं चक्षुरादिकरणं भवति। बाह्यं तु दीपादिकमितिकर्तव्यता। क्वचित्तु बाह्यस्यापि विवक्षातः करणत्वम्। तथाहि—'उद्विग्नो ह्यन्धकारेण कश्चिदेवं ब्रवीत्यपि॥ किं चक्षुषा ममैतेन दृष्टं दीपेन यन्मया॥' वस्तुतस्त्वान्तरस्यैव चक्षुरादेः कारणत्वं आलोकस्य त्वनुग्राहकत्वमेव दीपसमवधानेऽप्यन्धस्य रूपाप्रतिपत्तेः। यथाहुः—'शारीरात्ममनोयोगादसाधारणतावलात्॥ विज्ञानासत्तिभावाच्च चक्षुः करणमिष्यते॥ तथैवेहापि संबन्धज्ञानमङ्गं प्रसिद्धितः॥'

एवमुपपादिते संबन्धसद्भावे तस्य कृतकत्वोपपादनेन पुनः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—**नन्वेवमिति**। एतदेव विवृणोति—**तथाहीति**। संज्ञात्वं पुरुषेभ्योऽवगम्यत इत्युक्तं तेन देवदत्तादिशब्दवदस्येयं संज्ञेति वदद्भिः पुरुषैरेव कृतं स्यात्। यदि तु संज्ञात्वातिरिक्तं किंचित्संबन्धान्तरं स्यात्तदा भवेदपि नित्यता, नतु तदस्ति, भिन्नदेशाद्यधिष्ठानत्वेन स्वभावतः शब्दार्थयोरसंबद्धत्वादिति समस्तार्थः। यथाह भाष्यकारः—'मुखे हि शब्दमुपलभामहे भूमावर्थं, शब्दोऽयं नत्वर्थः अर्थोऽयं न शब्द इति व्यपदिशति। रूपभेदोऽपि भवति। गौरितीमं शब्दमुच्चारयति सास्नादिमन्तमवबुध्यत इति। पृथगुक्तयोश्च यः संबन्धः स कृतको दृष्टो यथा रज्जुघटयो'रिति। उपपादितमर्थं निगमयति—**सिद्धमिति**। एवंच संबन्धस्य कृतकत्वात्तद्द्वारा च पुरुषानुप्रवेशसंभवाचोदना न धर्मे प्रमाणमिति तृतीयः प्रामाण्याक्षेपः। इति संबन्धाक्षेपः॥ अत्रानन्तरभाष्यं 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः। गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष' इत्यादि तदनन्तराक्षिप्तसंबन्धनित्यत्वस्यासमाधानान्मध्ये शब्दस्वरूपनिरूपणादयुक्तमित्याक्षेपपूर्वकं समाधत्ते—**पूर्वाक्षिप्तेति**। संबन्धाक्षेपपरिहारा-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

संयुक्तसमवायादेरभाव इत्यर्थः। शब्दं शब्दजन्यं ज्ञानमित्यर्थः। **वृद्धेभ्य इति**। त्रेधा चावगतिर्वृद्धेभ्यो भवति क्वचित्तावदस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति वृद्धाः कथयन्ति। क्वचिदयमस्य वाचकोऽयं च वाच्य इति कथयन्ति। क्वचिदुच्चारिताच्छब्दादर्थक्रियां दृष्ट्वा वाचकत्वमनुमानात्प्रकल्पयतीति। अनुग्राहिका चेयं सहकार्यपेक्षा। **लोके वेदेचेति**। लोके

प्रयोजनेन शब्दस्वरूपं निरूप्यते, संगतिस्तावत्प्रासङ्गिकी संबन्धप्रस्तावात् संबन्धिनोरपि शब्दार्थयोः प्रस्तुतत्वात्तत्स्वरूपं निरूप्यते । प्रयोजनमपि तदवयवाश्रितानामूहादीनां सत्यत्वं, निरवयवे हि वाक्ये पदे वा वाचकेऽवयवानां मृषात्वात् तदाश्रितान्यपि कार्याणि मृषा भवेयुः ॥ * ॥ किंच संबन्धसिद्ध्यर्थमवश्यं वर्णानां वाचकत्वं समर्थनीयम्, अन्यथा हि तेषां प्रत्येकं संगत्यभावाद्वाचकत्वानुपपत्तिमाकलयतां स्फोटस्य च शशविषाणायमानस्य दूरनिरस्तं वाचकत्वमिति संबन्ध एव वाच्यवाचकभावो निराधारत्वान्न स्यान्नतरां नित्यत्वमिति तत्सिद्ध्यर्थं वर्णानां वाचकत्वं समर्थयितुं शब्दस्वरूपं निरूप्यते । किं गौरित्यत्र वर्णा एव शब्दः उत तेभ्योऽर्थान्तरमित्येतत्प्राधान्येन निरूप्यते । वर्णावयव–गत्व–गोशब्दावयवि–जातिनिराकरणं तु प्रासङ्गिकम् । वर्णा एव शब्द इत्यवधारणसमर्थनार्थम् ॥ * ॥ तत्र वर्णानामपि पुद्गलाख्यानवयवानार्हताः संगिरन्ते तत्त्ववयवानुपलम्भादयुक्तम् । प्रत्यक्षेण तावदवयवा नोपलभ्यन्ते, वर्णेषु साकल्यवैकल्यग्रहणाभावात् । नानुमानेन, तैः सह कस्यचिल्लिङ्गस्य संबन्धाग्रहणात् । नच सामान्यतो दृष्टम्, नहि यद्यद्वस्तु तस्य तस्यावश्यमवयवैर्भवितव्यम्, परमाणूनां निरवयवत्वात् । तेऽपि सावयवा इति चेत्, तदवयवा अपि तथा स्युस्ततः परमपि तथेत्येकस्यैव माषावयविनोऽनन्तावयवित्वं स्यात्, ततश्चैकेनैव माषेण तिलेन वा सर्वं जगद्व्याप्येत, अनन्तैरवयवैर्मूर्तैरन्योन्यस्यावकाशमप्रयच्छद्भिरनन्तदेशव्याप्तेः । तस्मान्निरवयवाः परमाणवो वर्णाश्च । तथा गत्वजातिरौत्वजातिश्च निष्प्रामाणिकैव ॥ * ॥ ननु द्रुतविलम्बितमध्येपूदात्तानुदात्तस्वरितेषु सानुनासिकनिरनुनासिकयोर्ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु च प्रत्यभिज्ञायमाना जातिः कथं नास्तीति शक्यते-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

र्थमेव तन्नित्यत्वोपपादनाय तदाधारभूतयोः शब्दार्थयोर्निरूपणं सूत्रकाराभिप्रेतमेव भाष्यकारेण क्रियते । तत्रापि शब्दपूर्वकत्वादर्थप्रतिपत्तेः प्रथमं शब्दनिरूपणमिति । यथाहुः—'*वर्णातिरेकः प्रतिषिध्यमानः पदेषु मन्दं पदमादधाति ॥ *कार्याणि वाक्यावयवाश्रयाणि सत्यानि कर्तुं कृत एष यत्नः' इति । अत्र पूर्वार्धेनाशङ्कोत्तरार्धेन परिहार उक्तः । तदिति वाक्यं परामृशति । वाक्यावयवरूपपदाश्रयाणामित्यर्थः । ऊहादीनामित्यादिशब्दान्महावाक्यावान्तरवाक्यार्थप्रयाजाद्याश्रितस्य तन्त्रप्रसंगादेरपि सत्यत्वसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः । इतश्च वाचकमित्याह—**किंचेति** । मास्तु तेषां संगत्यभावाद्वाचकत्वं स्फोटस्य तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**स्फोटस्येति** । विधिमुखेन कार्यमुखेन चाप्रतिभासमानस्य शशविषाणतुल्यत्वमित्यर्थः । संबन्धग्रहणमपि वाचकत्वपक्षे प्रयोजनं भवतीति भावः । अत्र चोद्यते—**अथ गौरिति** । कस्यायं प्रश्नः । न तावत्पूर्वपक्षिणः । संबन्धाक्षेपानन्तरं तस्य शब्दप्रश्नानुपपत्तेः । नापि सिद्धान्तिनः । अकृताक्षेपपरिहारस्य तत्प्रश्नानुपपत्तेः गकारौकारेत्याद्युत्तरभाष्यमपि प्रश्नानन्तरमसंबद्धं स्यात् । उच्यते—सिद्धान्तिन एवायं प्रश्नः । स हि स्वाभिप्रेतशब्दार्थसंबन्धमुपपादयितुं पृच्छति । अथ गौरित्यत्र भवतः कः शब्दोऽभिप्रेतो यस्यार्थेन सह संबन्धाभावं मन्यसे । न तावत्स्फोटाख्यः । वर्णत्रयातिरिक्तस्य बुद्धावप्रतिभासमानत्वेनाभावात् । नाप्यर्थप्रतीतिलक्षणकार्येण तस्यावगतिः । अन्योन्याश्रयात् । तत्सिद्धौ तत्सिद्धेः । अस्माकं तु गकारौकारविसर्जनीया एव गोशब्दस्ते च श्रोत्रग्रहणाः । श्रोत्रग्राह्ये वस्तुनि लोके शब्दशब्दप्रयोगात् उपवर्षग्रहणेनास्य मतस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयति । बहुतरप्रमाणसिद्धत्वात् । **तत्सिद्ध्यर्थमिति** । वाच्यवाचकभावलक्षणसंबन्धसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । **ननु** शब्दस्वरूपं निरूप्यत इति प्रतिज्ञाय वर्णावयवादिनिराकरणमयुक्तमत आह **—वर्णावयवेति** । तत्र वर्णावयवादिमतमनूद्य निराकरोति—**तत्त्विति** । अनुपलम्भमेवोपपादयति—**प्रत्यक्षेणेति** । अवयवानामनुपलम्भादेव तैः सह संबन्धग्रहणाभाव इत्यर्थः । उक्तंच—'पृथङ्नैवोपलभ्यन्ते वर्णस्यावयवाः क्वचित् ॥ नच वर्णेष्वनुस्यूता दृश्यन्ते तन्तुवत्पटे ॥' गत्वादिजातिं निराकरोति—**तथेति** । देशादिभेदेन प्रतीयमानस्यापि गकारस्य स एवायमित्येकबुद्धिग्राह्यत्वेन व्योमवदेकत्वे सति नैकव्यक्तिकं गत्वसामान्यं भवतीति भावः । नन्वेकत्वे गकारस्य द्रुतादिभेदेन प्रतिभासो न स्यादित्यभिप्रायवांश्चोदयति—**नन्विति** । प्रत्यभिज्ञायमाना द्रुतादिगकारव्यक्तिष्वनुवृत्ततया गम्य-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

चक्षुरादौ प्रदीपाद्यपेक्षा । वेदे आग्नेयादौ प्रयाजाद्यपेक्षेत्यर्थः ॥ इति संबन्धाक्षेपः ॥ ॥ शङ्कते—**वर्णातिरेक इति** । परिहरति—**कार्याणीति** । पदाश्रयाणि संबन्धग्रहणादीनि कार्याणीत्यर्थः । एव इति वर्ण्यात्मकसंबन्ध्यपवारण-

ऽभिधातुम् । सत्यम् । अस्ति प्रत्यभिज्ञा, सा तु व्यक्त्येकत्वादेवोपपन्ना । द्रुतादिभेदावभासस्तु द्रुताद्यवस्थाभेदालम्बनो न व्यक्तिभेदमापादयितुमलं भवति ॥

गत्वादिजातिनिराकरणम् ।

भेदाभेदावभासोऽपि द्वेधा भवति । कचिद्भेदो धर्मिविषयोऽभेदस्तु धर्मविषयो यथा शावलेयादिष्वयं गौरयं गौरयमपीति जातेरात्मलाभः । कचित्तु भेदावभासो धर्माद्भेदावभासश्च धर्मिणमालम्बते—एकस्मिन्नेव देवदत्ते युवायं वृद्धोऽयं कृशोऽयमिति न तत्र जातिरङ्गीक्रियते । तदिह द्रुतादिषु धर्मिविषयोऽभेदो धर्मविषयस्तु भेदः । तथाहि ईदृशोऽत्रावभासः 'अनेनायमकारो द्रुतमुच्चारितोऽनेन विलम्बित'मिति न तु 'अयमकारो द्रुतोऽयं तु विलम्बित'इति येन धर्मिभेदो जातिश्चाङ्गीक्रियेयाताम् ॥ * ॥ ननु कार्श्यादीनां क्रमवर्तित्वादेकस्मिन्देवदत्ते युक्तः समावेशः, अनुनासिकादीनां तु धर्माणां युगपदनेकवक्त्रुच्चारिते वर्णे समवेतानां कथमेकवर्णविषयत्वम् । नहि विरुद्धधर्मानेको धर्मी युगपद्बिभर्ति । सत्यम् । नत्वेते परमार्थतो वर्णधर्मा ध्वनिधर्मास्त्वेते वर्णे केवलमाभासन्ते,

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

माना । परिहरति—**सत्यमिति** । एका गकारव्यक्तिरेव तत्र तत्रानुगता प्रतीयते नतु तदतिरिक्तं गत्वमित्यर्थः । द्रुतादिभेदेन गकारादिभेदे सति स एवायमित्येकत्वप्रत्ययो न स्यादिति भावः । गत्वसामान्यालम्बनो भविष्यतीति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि तत्सामान्यं जातिरूपं सादृश्यरूपमपोहरूपं वा स्यात् । आद्ये किं व्यक्तेर्भिन्नमभिन्नं वा स्यात् । नाद्यः भेदेनाप्रतीयमानत्वात् । नहि शावलेयादिषु स्वरूपेण व्यावर्तमानेष्वनुगतं गोत्वं तद्भेदेन प्रतीयते एवं गत्वमिति । नेतरः । अभेदे तत्त्वाभावप्रसङ्गात् । नापि सादृश्यरूपम् । स एवेत्यननुगमात् । भूयोवयवसामान्यलक्षणस्य सादृश्यस्य निरवयवे गकारेऽसंभवात् । नाप्यपोहरूपम् । द्रुतादिभेदेषु स एवायं गकार इति श्रौत्रविज्ञानस्याभावविषयत्वासंभवात् ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह—**भेदावभास इति** । अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमत आह—**तदिहेति** । वैषम्यं शङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**सत्यमिति** । ननु ध्वनीनां वायवीना*मश्रौत्रत्वात्कथं वर्णेषु तद्धर्मावभासः । उच्यते—द्रुतादिसंस्कृतश्रोत्रेन्द्रियः पुरुषस्तानपि वर्णमिश्रान् श्रोत्रेणैव गृह्णातीति तेषामपि प्रत्यक्षता । यथाहुः—'नादेन संस्कृताच्छ्रोत्राद्यदा शब्दः प्रतीयते ॥ तदुपश्लेषतस्तस्य बोधं केचित्प्रचक्षते' ॥ अयमाशयः—द्विविधः शब्दो वर्णो ध्वनिश्च । द्वयोरनुगतं शब्दत्वं वर्णत्वं ध्वनित्वं च तदवान्तरसामान्यं वर्णविशेषाः ककारादयः, ध्वनिविशेषाः शङ्खघोषादयः ध्वन्यात्मकश्च शब्दो वायुगुणः, सच वायौ कर्णविवरं प्राप्ते संयुक्तसमवायेन श्रोत्रं संस्कृत्य तेन गृह्यमाणः कदाचिद्धर्मरहितः, केवलो गृह्यते शङ्खघोषादिषु । कदाचिच्च वर्णानभिव्यञ्जन् तदुपश्लिष्टः प्रमीयत इति । अथवा नास्त्येव तेषां ग्रहणं, द्रुतादिसंस्कृतं तु श्रोत्रेन्द्रियमभिन्नेऽपि गकारादौ संस्कारानुकारेण भेदप्रत्ययं जनयति यथैव हि गत्वादिजातिवादिवैशेषिकमतेऽ*विद्यमानमेव शब्दे महत्त्वमल्पत्वं च ध्वनिसंस्कारानुसारिण्या बुद्ध्या गृह्यते तथा द्रुतादिकमपि ध्वनिषु श्रोत्रं प्राप्येव क्षिप्रमन्यतः प्रयातेषु तत्संयोगसंस्कारस्य श्रोत्रेऽल्पकालमवस्थानात् शब्दोऽपि तत्क्षण एवाविर्भूय तिरोभवन्द्रुत इति गृह्यते । तथा मध्यमो विलम्बित इति युक्तो व्यञ्जकधर्माणां द्रुतादीनां व्यङ्ग्ये शब्दे भ्रान्त्या समारोप इति । *कथमनवगतेषु भ्रमहेतुषु नादेषु तद्धर्मप्राप्तिर्व्यङ्ग्येषु शब्देषु, *अत्राहुः—'मधुरं तिक्तरूपेण श्वेतं पीततया तथा ॥ गृह्णन्ति पित्तदोषेण विषयभ्रान्तचेतसः' ॥ यथा पित्तदोषसंस्कृतं रसनेन्द्रियं मधुरं तिक्ततया गृह्णाति चक्षुरिन्द्रियं च पित्तगतं पीतत्वमगृह्णदेव श्वेतं पीततया गृह्णाति एवं ध्वनिगतान्द्रुतादीन्गृह्णदेव तथा शब्दं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एवं ह्रस्वदीर्घादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र केचित् दीर्घादिष्वभेदप्रत्ययवद्भेदप्रत्ययस्यापि वर्णालम्बनत्वमिच्छन्ति । द्रुतादिप्रत्ययो हि नादैरेव युज्येताप्यपारमार्थिकः । ह्रस्वदीर्घादिभेदस्तु अर्थविशेषप्रतीत्यौपयिकतया विवक्षितप्रयोगः कथं भ्रान्तिः स्यात् तद्भ्रान्तित्वे हि तन्निबन्धनार्थविशेषबुद्धिरपि अगमनं आगमनमित्यादौ भ्रान्तिः स्यात् । अतः पारमार्थिक एव ह्रस्वदीर्घादिषु वर्णभेद इति । तद्भेदे च सति तेष्वनुगतमत्वसामान्यमिच्छन्ति । एतच्चायुक्तम् । नहि यथा शावलेयादौ गोत्वं साधारणमेवमत्वं ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु । यथाहुः—'अत्वमित्युच्य-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

रूप इत्यर्थः ॥ **अश्रौत्रत्वादिति** । मीमांसकानामित्याहुः श्रोत्राप्रमेयत्वादित्यर्थः । **अविद्यमानमिति** । शब्दस्य गुणत्वे च तत्राल्पमहत्त्वयोरसंभवः गुणे गुणानङ्गीकारादिति भावः । शङ्कते—**कथमिति** । परिहरति—**अत्राहुरिति** ।

यथाल्पे महति च दर्पणे युगपद्दृश्यमाने मुखेऽल्पत्वं महत्त्वं चेति । तस्माद्वर्णस्य व्यक्त्येकत्वेऽपि न विरोध इत्यप्रामाणिकी गत्वादिजातिः ॥ * ॥ एवं गोशब्दावयव्यपि गकारादीनामयौगपद्यात्सर्वगतत्वाच्चावयव्यारम्भासामर्थ्यात् । सर्वत्र हि कारणपरिमाणादधिकं कार्यपरिमाणम् तन्तुपटयोरिव नच विभुभ्यो वर्णेभ्यः परिमाणाधिक्यं कस्यचिद्भवति, अतो नास्त्यवयवी । तदभावे च तदाधारं गोशब्दत्वं दूरापास्तम् । तस्माद्वर्णा एव शब्दः ॥ * ॥ आह—गृह्णीम एतत्—'अवयवावयविगत्वादिकं नास्ती'ति । ननु 'वर्णा एव शब्दा'इति । अर्थप्रत्ययानुपपत्तेः । तथाहि—'नह्येकाक्षरविज्ञानादर्थधीरुपजायते ॥ वाचश्च क्रमवर्तित्वात्साहित्यं नावकल्पते' ॥ उच्यते—'यथाग्नेयादिकर्माणि क्रमवर्तीनि सन्त्यपि ॥ संहत्य कुर्वते कार्यमेकं वर्णास्तथैव नः ॥

वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वम् ।

ननु क्रमवर्तिनामप्युत्पत्त्यपूर्ववशेन युक्तं साहित्यम्, वर्णानां तु कथम् । तेषामपि संस्कारेण भविष्यति तत्सद्भावे किं प्रमाणम्, यदेवाग्नेयादिषु । यथाहि तेषां शास्त्रेण संहत्यकारितावगमात्स्वरूपतश्च तदसंभवादपूर्वं द्वारं कल्प्यते, तथा वर्णानामप्येकैकशोऽभिधानादर्शनात्सकलोच्चारणे चावगमात्संहत्यकारित्वे निश्चिते स्वरूपेणासंभवात्संस्कारकल्पनं युक्तमेव, तद्वदेव चैककर्तृत्वं क्रमविशेषश्चाद्रियते विपर्ययेणार्थाभिधानादर्शनात् ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

मानं हि न दीर्घप्लुतयोर्भवेत् ॥ आत्वं न ह्रस्वप्लुतयोस्त्रिमात्रत्वं न पूर्वयोः ॥ *अवर्णकुलशब्दोऽपि स्थानसाम्याद्वनादिवत् ॥ समुदायार्थवाचीति न जातिवचनो भवेत्' ॥ अत एकमात्रादिकारादुच्चारणकृत एव भेदो न पारमार्थिकः । अत्रा*न्यदपि बहुतरं प्रमेयं वार्तिकादिष्ववगन्तव्यम् । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । ननु गकाराद्यारब्धगोशब्दस्यैव गोशब्दोपलक्षितस्य संबन्धग्रहणादर्थप्रतिपादकत्वमतः कथमिदं भाष्यं गकारौकारविसर्जनीया इत्याशङ्क्य गोशब्दावयविनं निराकरोति—**एवमिति** । अप्रामाणिक इति शेषः । **अयौगपद्यादिति** । युगपदवस्थितैरेवावयवैरवयव्यारम्भदर्शनादिति भावः । विच्छिन्नप्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्वेनोपलब्धितो यौगपद्याभावादित्यर्थः । नापि सत्तया यौगपद्येनारम्भकत्वमित्याह—**सर्वेति** । नित्यत्वेन सर्वगतत्वेन च सर्वदा सर्वत्रारम्भकत्वं स्यादिति भावः । किंचावयवेभ्योऽधिकपरिमाणोऽवयवी दृष्टः । नच विभुभ्यः कस्यचिदाधिक्यं संभवतीति न वर्णैरवयव्यारम्भ इत्याह—**सर्वत्रेति** । तदनारम्भे च तत्समवेतं गोशब्दत्वं दूरनिरस्तमित्याह—**तदभावेचेति** । अस्तु वावयवी तथापि निष्प्रमाणकमेव गोशब्दत्वं गत्वादिवत् । स एवायं गोशब्द इत्यभिन्नवर्णत्रयालम्बनप्रतिभासादिति भावः । समुदायोऽपि वर्णत्रयातिरिक्तोऽवयविवन्निराकार्यः । समुदायस्य भेदेनानुपलम्भात् । अभेदे तु वर्णत्रयादेवार्थप्रतीत्युपपत्तेस्तस्यैव समुदायशब्दवाच्यतां निगमयति—**तस्मादिति** । अत्र चोदयति—**आहेति** । अनुपपत्तिमेव विवृणोति—**तथाहीति** । नन्वाशुतरविनाशित्वान्मास्तु स्वरूपेण साहित्यम् । संस्कारद्वारेण तु भविष्यति । नेति ब्रूमः । संस्कारकल्पनायां प्रमाणाभावात् । नहि यथा पूर्वपरिकल्पनायां साध्यसाधनसंबंधान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमेवमत्र किंचिदस्ति, अर्थप्रतिपत्ते*रन्यथाप्युपपत्तेः । परिहरति—**उच्यत इति**॥

वैषम्यं शङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**तेषामिति** । अनुपपत्त्यभावाभिप्रायेण शङ्कते—**तत्सद्भाव इति** । अत्राप्यनुपपत्तिरस्तीत्यभिप्रायवानाह—**यदेवेति** । अनुपपत्तिं विवृणोति—**तथाहीति** । यथाहीति वा पाठः । **तद्वदिति** । उक्तंच—'तेषां च *गुणभूतानां अर्थप्रत्यायनं प्रति ॥ साहित्यमेककर्त्रादि क्रमश्चापि विवक्षित' इति । कथं तर्हि

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

अन्यदपीति । 'तथा वेगेन धावन्तो नाव्यारूढाश्च गच्छतः ॥ पर्वतादीन्विजानन्तो भ्रमणे ह्रियतश्च तान् ॥ मण्डूकवसयाक्ताक्षा वंशानुरगबुद्धिभिः ॥ व्यक्त्यल्पत्वमहत्त्वाभ्यां सामान्यं च तदाश्रयम् ॥ गृह्णन्ति यद्धि वृत्तानि निमित्तग्रहणादिना ॥ व्यञ्जकस्थमबुध्वैव व्यङ्ग्ये भ्रान्तिर्भविष्यति ॥' इत्यादिवार्तिके टीकायां चावगन्तव्यमित्यर्थः । कथं तर्हि अवर्णकुलमिति व्यवहारः ब्राह्मणकुलमित्यादौ समानजातीयसमुदाये प्रयोगदर्शनात् तत्राह—**अवर्णेति** । ह्रस्वादीनां स्थानसामान्यादित्यर्थः । ननु ह्रस्वादिरुच्चारणधर्मत्वादनित्यः तत्सवर्णस्य वाचकत्वे वाच्ये स्वरूपमिति नित्यं स्यात् । न । आनुपूर्व्यवदेव तस्य परिहारो भविष्यति । **अन्यथापीति** । स्फोटाङ्गीकरणेपीत्यर्थः । **गुणेति** । उपादेयगतत्वेन सर्वेषां विवक्षेति

स्फोटवादखण्डनम् ।

नन्वेवं प्रतिवर्णं संस्कारकल्पनादनेककल्पना स्यात् तद्वरमेकमेव शब्दतत्वं कल्पितम् । **नैवम् ।** दृश्यादर्शनेन निरस्तत्वात् । शब्दो हि प्रत्यक्षग्राह्योऽभ्युपगम्यते, नच प्रत्यक्षेण वर्णातिरिक्तं किंचित्प्रकाशते । तेन नास्तीत्यवगच्छामः । त्वयापि हि शब्दतत्वं कल्पयित्वा पुनः संस्कारकल्पनावश्यं कर्तव्या । ध्वनयो हि न प्रत्येकं स्फोटमभिव्यञ्जति, साहित्यं च क्रमवर्तिनां संस्कारद्वारमेवेति तुल्यं

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

क्रमवतां गकारादीनामेकपदत्वं कथं च गोशब्दो वर्तत इति पचतीतिवद्वर्तमानकालनिर्देशः । उच्यते । न घटादिवन्निष्पन्नाविनष्टतया व्यापारेषु वर्तमानापदेशः किंत्वेकफलावच्छिन्ना बह्ववयवात्मिका क्रिया 'तस्यामाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्याफललाभतः ॥ क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदे'ति । अभिधानरूपे वर्णव्यापारेऽप्ययमेव वर्तमानत्वप्रकारो बोद्धव्यः । यथाहुः—'तेनात्रापि विवक्षातः प्रभृत्यर्थावबोधनात् ॥ संकल्पेनेक्ष्यमाणे स्वाद्यापारे वर्तमानता' । विवक्षामारभ्यान्त्यवर्णपर्यन्ता वर्णा एकार्थप्रतिपत्तये विवक्षिता यावन्तं कालं व्याप्नुवन्ति तावान्वर्तमानः काल इत्युच्यते तत्कालावच्छिन्नाश्च वर्णा गोशब्दो वर्तत इत्युच्यते । व्यापारशब्देनात्र गकारादिज्ञानजन्यः संस्कारोऽभिधीयते क्रियाजन्यः संस्कारो वा । अतो नानुपपत्तिः ॥

अत्र लब्धावसरः स्फोटवादी शङ्कते—**नन्विति** । अयमाशयः—न तावद्वर्णानां प्रत्येकमर्थबोधकत्वम् । एकैकस्मादर्थाप्रतीतेः । नापि समुदितानां क्षणविनाशिनां, समुदायानुपपत्तेः । प्रतिवर्णं च संस्कारकल्पने गौरवापत्तिः । अतो वर्णोच्चारणानन्तरं यतोऽर्थप्रत्ययो भवति सोऽयं स्फोटकत्वेन प्रकाशकत्वेन स्फोट इत्युच्यते । स एव पदात्मा शब्दः । एवं वाक्यस्फोटोऽपि । अप्रत्यक्षोऽऽप्ययमर्थः प्रतीतिलक्षणकार्यानुपपत्त्या गम्यते । वर्णा एवानुभूयन्ते न तदतिरिच्यमानस्वरूपम् वस्तुतत्वमितिचेन्न । एकं *पदमेकं वाक्यमिति चैकरूपस्यानुभवात् । नचेयं वर्णावगाहिनी, तेषां परस्परभिन्नत्वात् । नचैकत्र नानात्वैकत्वे संभवतः, विरुद्धत्वात् । एकार्थविषयत्वेनैकत्वमितिचेत् । न । परस्पराश्रयात् । एकपदत्वेनैवैकार्थविषयत्वात् । तस्मान्न वर्णात्मकः शब्दः किंतु स्फोटरूप एवेति । तदेतद्दूषयति—**नैवमिति** । वर्णातिरिक्तवाचककल्पनायामर्थापत्तिः प्रमाणं प्रत्यक्षं वा । नाद्यः । अर्थप्रतिपत्तेरन्यथाप्युपपद्यमानत्वात् । नेतरः । तदभावात् । नचैकं पदमित्येकवस्त्ववगाहिनी नानावर्णेष्वनुपपद्यमाना बुद्धिरेव प्रमाणमिति वाच्यम् । वर्णेष्वप्येकार्थविषयत्वेन तदुपपत्तेः । अस्ति खल्वेकाभिधेयधीहेतुभावस्त्रयाणामपि वर्णानामेकस्मरणोपारूढानामश्मनामिवैकपिठरधारणे । नाप्यन्योन्याश्रयः । समधिगतैकाभिधेयधीहेतुभावानां तेषां पश्चात्पदत्वावधारणात् । कारकविशेषाभिधायी हि पदशब्दः पद्यतेनेनेति । सच कार्यसंबन्धज्ञाने सत्येव भवति नान्यथा । अत एकार्थविषयत्वज्ञाने सत्यैवैकपदत्वज्ञानम् । यदाहुः—'अर्थैकत्वादेकं वाक्य'मिति । पदमप्यर्थैकत्वादेकम् । श्रोत्रग्राह्ये च वस्तुनि शब्दशब्दः प्रसिद्धो वर्ण एव च श्रोत्रग्राह्यो न स्फोटः । अतो नासौ शब्दशब्दवाच्यः कथमर्थप्रत्यायकः स्यात् । शब्दादेवार्थप्रतीतेः सर्वलोकसंमतत्वात् । आशुतरविनाशिनां साहित्यासंभवात्कथं गमकत्वमिति चेत्संस्कारद्वारेणेति ब्रूमः । यदाह भाष्यकारः—'पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक' इति । व्यापारस्य चाव्यवधायकत्वात् शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्यप्युपपद्यते । अथवा भाष्यपर्यालोचनया अन्त्यवर्णस्यैव प्रत्यायकत्वम् । एवंच शब्दादिष्वेकवचनमप्युपपन्नम् । यथाहुः—'यदि चापूर्वसंस्कार इतिकर्तव्यतेष्यते ॥ वर्णोन्त्यो गमकस्तस्य शब्दत्वान्मुख्यता भवेत्' । केचित्तु सद्रूपान्त्यवर्णविषयप्रत्यक्षं पूर्वेषु चातीतेषु वर्णेषु । स्मृतिरूपेति चित्रस्वरूपा बुद्धिः सर्वार्थप्रतीतिहेतुरित्याहुः । उक्तंच 'चित्ररूपां च तां बुद्धिं सदसद्वर्णगोचराम् । केचिदाहुर्यथा वर्णो गृह्यतेऽन्त्यः पदेपदे ॥ तथान्त्यवर्णे विज्ञाते सर्वसंस्कारकारितम् ॥ स्मरणं यौगपद्येन सर्वेष्वन्ये प्रचक्षते ॥' अत्रान्यदपि प्रमेयं वार्तिकेऽवगन्तव्यम् । गौरवमिति चेत्तवापि तदस्तीत्याह—**त्वयापीति** । आवश्यकत्वं दर्शयति—**ध्वनय इति** । पदवाक्ययोरिति शेषः । प्रत्युत तव स्फोटसद्भावो *वर्णेभ्यश्च व्यतिरेकः सावयवे पदे गम्यमाने निरवयवत्वमित्यधिका कल्पना स्यादिति भावः । तुल्यत्वपरिहारं

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

भावः । **पदवाक्ययोरितीति** । ध्वनिमात्रोपादाने शङ्खादिध्वनीनां स्फोटाभिव्यञ्जकत्वस्य परैरनिष्टत्वादंशे सिद्धसाध्यत्वं स्यात् तन्माभूदिति पदवाक्ययोरित्युक्तम् । पदवाक्ययोर्वर्तमाना वर्णाः ध्वनयो वा न व्यञ्जन्तीत्यन्वयः । अत्र स्फोटं नाभिव्यञ्जयन्तीति साध्यो धर्मः । व्यञ्जकत्वादिति हेतुः । प्रदीपवदिति दृष्टान्तः । तस्यामेव प्रतिज्ञायां सत्वादिति हेतुः । घटवदिति दृष्टान्तः । **लौकिकेति** । नच प्रत्यक्षविरोधः । प्रत्यक्षादिभिरप्रतीयमानत्वादित्यर्थः । **वर्णेभ्य इति** । वर्णाति-

तत्कल्पनम् ॥ ॥ स्यान्मतम् । प्रत्येकमेव नादाः शब्दमभिव्यञ्जन्ति, नचैवमुत्तरनादवैयर्थ्यम्, पूर्वे हि नादाः शब्दमस्फुटमभिव्यञ्जन्ति उत्तरोत्तरे स्फुटं स्फुटतरं च व्यञ्जन्तीति नोत्तरेषामानर्थक्यम् । यद्येवं ततो य एवोत्तरे नादाः स्फुटाभिव्यक्तिसमर्थास्तैरेव भवितव्यमलं पूर्वैः ॥ ॥ ननु न कश्चिदपि नादः स्वतोऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति किंतु सर्वे ते प्रत्येकं व्यञ्जकाः । स तु न द्रागेव स्फुटमवभासते प्रथममस्फुटावभासितः सन् पुनः पुनः श्रूयमाणः स्फुटो भवति, तद्यथा दूरादवस्थितः सहकारः प्रथमं हस्तिपलालकूटादिसाधारणरूपेण प्रतिभातः पुनरालोच्यमानो वृक्षात्मना प्रकाशते पुनःसहकारात्मना स्फुटो भवति तद्वदेव द्रष्टव्यम् ॥ ॥ यद्येवं य एव ते पूर्वे नादास्तैरेवाभ्यस्यमानैरीदृशी स्फुटाभिव्यक्तिः स्यात् । उत्तरैर्वा केवलैरभ्यस्यमानैः, तत्र विजातीयनादाश्रयणमनर्थकम् ॥ ॥ तथा प्रत्येकं हि व्यञ्जकत्वे सत्युत्तरैरस्फुटाभिव्यक्तिः पूर्वैश्च स्फुटाभिव्यक्तिः स्यादिति व्युत्क्रमेणाप्युच्चारणं स्यात्, अतोऽपेक्षितक्रमविशेषानेकविजातीयनादसमुच्चयाश्रयणादवश्यं पूर्वनादाहितसंस्कारसहितान्तिमनादाभिव्यङ्ग्यः स्फोट इत्यवश्याङ्गीकर्तव्यमिति तुल्या संस्कारकल्पना । यद्वा तवैवेयं संस्कारान्तरकल्पना, मत्पक्षे तु स्मृतिहेतुभिरेव संस्कारैः सिद्ध्यत्यर्थावगतिरिति न संस्कारान्तरं कल्पयितव्यम् ॥ ॥ ननु ममापि त एव भविष्यन्ति । न । तेषां स्मृतेरन्यत्राव्यापारात् । मत्पक्षे तु स्मृतिमेव जनयन्तोऽर्थप्रतिपत्तिं संस्कारा जनयन्ति । तथाहि प्रत्येकवर्णानुभवभावितैः संस्कारैः संहत्य सर्ववर्णगोचरैका स्मृतिर्जन्यते । तस्यां च युगपदवभासमाना वर्णा विनैव संस्कारान्तरेण संहत्यार्थप्रत्ययं जनयन्ति ॥ ॥ त्वत्पक्षे तु नैवं संभवति, तथाहि नादा हि न ज्ञायमानतया स्फोटं व्यञ्जयन्ति अश्रावणत्वात्, अगृहीतत्वादेव च न स्मर्यमाणानां व्यञ्जकत्वम्, येन वर्णवत्स्मर्यमाणाः कार्यं कुर्वन्तीत्युच्येत । सत्तया हि ते श्रोत्रसंस्कारं कुर्वन्तः शब्दं व्यञ्जयन्ति, नच युगपत्सत्तास्ति क्रमवर्तित्वात्, अतः संस्कारद्वारमेव साहित्यमित्यवर्जनीयं संस्कारान्तरकल्पनम् ॥ ॥ अथ मतम् । सत्यं न स्मृतिहेतुभिः स्फोटाभिव्यक्तिः, ये तु वर्णोपलब्धिहेतवो नादजन्याः श्रोत्रगताः संस्कारास्तैरेव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिर्भविष्यति किं संस्कारान्तरकल्पनयेति । तदयुक्तम् । तेषां क्षणिकत्वात् । नह्याद्यवर्णोपलब्धिहेतुः संस्कारोऽन्त्यवर्णश्रवणवेलायामवतिष्ठते । यद्यवतिष्ठते ततो विसर्जनीयश्रवणवेलायामपि गकारश्रवणमनुवर्तेत, तस्मात्क्षणभङ्गिनस्ते, अतो न तेषां संहत्य स्फोटाभिव्यञ्जकत्वं भवति । प्रत्येकाभिव्यक्तौ चोत्तरोत्तरेषामनर्थकत्वमित्युक्तम् ॥ ॥ अथवा ध्वनिसंयोग एव श्रोत्रसंस्कारो नान्यः, तस्य च विस्पष्टमेव भङ्गुरत्वं गत्वरत्वाद्ध्वनीनाम् । तस्मादन्ये स्थायिनः संस्काराः कल्प्याः, तथा वर्णातिरिक्तः शब्दः कल्प्य

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

शङ्कते—**स्यान्मतमिति** । नादा एव प्रत्येकमभिव्यञ्जन्ति नतु तेषां समुदायो येन संस्कारकल्पना स्यादिति भावः । तुल्यत्वं निगमयति—**अत इति** । इदानीं स्वपक्षे विशेषं दर्शयति—**यद्वेति** । साम्यं शङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**नेति** । उक्तंच वस्तुधर्मो ह्येष यदनुभवः पटीयान्स्मृतिबीजमाधत्त इति । **ननु** त्वत्पक्षे स्मृतेरन्यत्रार्थप्रतिपत्तौ व्यापारो दृष्ट एव तत्राह—**मत्पक्षेत्विति** । एतदेव विवृणोति—**तथाहीति** । ननु संस्काराणां तत्र तत्र निरपेक्षाणामेव कारणभावोपलम्भान्न सर्वेषामखिलवर्णगोचरैकस्मरणजनकत्वं मैवम् । मिलितानामप्येकगोचारैकविज्ञानजनकत्वदर्शनात् । यथाहि संस्कारश्चक्षुराद्यनपेक्षः स्मरणकारणं चक्षुश्च तन्निरपेक्षमेवालोचनकारणं प्रत्यभिज्ञाने तूभयोः परस्परापेक्षा दृष्टैव । उत्तरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । अत्राशङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**नेति** । 'यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ॥ वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥ तेषां च गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ॥ साहित्यमेकवक्त्रादिक्रमश्चापि विवक्षितः' इति । नचैतत्कलकलश्रुतावशक्यज्ञानम् । तत्राप्यभ्यासपाटवेन ज्ञातुं शक्यत्वात् । अत्र चोदयति—**कः क्रम इति** । क्रमासंभवं विवृणोति—**नहीति** । समाधत्ते—**एवमिति** । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । वर्णेषु समारोपितेन ध्वनीनां क्रमेणेति संबन्धः । **ननु** पूर्वमर्थप्रतिपत्तिसंस्कारा जनयन्तीत्युक्तम् । इदानीं वर्णा वाचका इति वर्णानामर्थप्रतीतिजनकत्वमुपसंह्रियत इति विप्रतिषिद्धम् । नैष दोषः । तत्रापि तथाहीत्यादि विवरणग्रन्थे वर्णानामेवार्थप्रती-

इति बह्वप्रमाणकमापन्नम् । मत्पक्षे तु दृढस्मृतिविपरिवर्तिनां वर्णानां वाचकत्वान्न किंचिदूनम् ॥*॥ ननु युगपत्स्मर्यमाणानां वाचकत्वे व्युत्क्रमेणाप्युच्चारिता वर्णा वाचकाः स्युः, न, तत्क्रमस्याप्यङ्गत्वात् । कः पुनः क्रमोऽङ्गम्, नहि वर्णानां विभूनां नित्यानां च स्वरूपतः क्रमवत्त्वम् । न प्रतीतिक्रमः, तस्याः स्मृतिरूपाया एकत्वात् । एवं तर्हि ध्वनिक्रमो यो वर्णेष्वारोपितः प्रतिभासते सोऽङ्गमित्यदोषः । तस्माद्व्यञ्जकानां ध्वनीनां क्रमेण व्यङ्ग्येषु वर्णेषु समारोपितेन तद्वन्तः स्मर्यमाणा वर्णा वाचकाः नान्यः शब्दोऽस्तीति सिद्धम् ॥ इति स्फोटवादः

पदार्थनिरूपेणोपक्रमः ।

'अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः' इति वाच्यनिरूपणोपक्रमव्याजेनाकृतिसद्भावं प्रतिपादयति संबन्धनित्यत्वसिद्धये । नह्यसत्यामाकृतौ व्यक्तिभिः शब्दस्यापौरुषेयः संबन्धः सिद्ध्यति तासामनित्यत्वात्, उपलक्षणस्यापि नित्यस्याभावादाकृत्यभावे, तस्मादाकृतिरस्ति नास्तीति विचार्यते । साधिते तु तत्सद्भावे सैव शब्दाभिधेयेत्याकृत्यधिकरणे वक्ष्यते ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

तिजनकत्वस्योक्तत्वात् । अत्र वार्तिककारैः स्फोटाभावेवाचकत्वाभावे च प्रयोगो दर्शितः । तथाहि—'वर्णा वा ध्वनयो वापि स्फोटं न पदवाक्ययोः ॥ व्यञ्जन्ति व्यञ्जकत्वेन यथा दीपप्रभादयः ॥ सत्त्वाद्घटादिवच्चेति साधनानि यथारुचि ॥ लौकिकव्यतिरेकेण कल्पितेर्थे भवन्ति हि । नार्थस्य वाचकः स्फोटो वर्णेभ्यो व्यतिरेकतः ॥ घटादिव*न्न दृष्टेन विरोधो धर्म्मसिद्धितः' । तथा वर्णजन्यत्वेऽर्थप्रत्ययस्य प्रयोगः—'*वर्णोत्था वार्थधीरेषा तज्ज्ञानानन्तरोद्भवा ॥ तादृशी सा तदुत्था हि धूमादेरिव वह्निधीः ॥ *दीपवद्वा गकारादिर्गवादेः प्रतिपादकः ॥ ध्रुवं प्रतीयमानत्वा*त्तत्पूर्वं प्रतिपादनात्' इति । अबोधदहनोद्भूतस्फोटरूपनिराक्रिया ॥ चिकित्सेव कृता शब्दविदां मीमांसकैरियम् ॥ **इति स्फोटवादः** ॥

अत्र भाष्यकृता संबन्धनित्यत्वोपपादनाय अथगौरित्यत्र कः शब्द इति प्रश्नपूर्वकं वाचकस्वरूपं निरूप्यानन्तरमथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इत्यादिना वाच्यस्वरूपनिरूपणमुपक्रान्तं तस्यापि वाचकनिरूपणवदेव संगतिं स्पष्टत्वादनभिधाय प्रयोजनं तावदाकृतिसद्भावप्रतिपादनस्य दर्शयति—**अथेति** । वाच्यनिरूपणोपक्रमस्तु विचारसंगतिसिद्ध्यर्थमिति भावः । एतदेवोपपादयति—**नहीति** । यद्याकृतिव्यतिरिक्ता व्यक्तय एव शब्दार्थाः स्युः ततस्ताभिर्व्यभिचारात्संबन्धोऽपि न सिद्ध्यतीति भावः । **ननु** आकृतिस्तु क्रियार्थत्वादित्यत्र सूत्रकार एवाकृतेरभिधेयत्वं स्थापयिष्यति किमत्र प्रयासेनेत्यत आह—**अस्तिनास्तीति** । आकृतिसद्भावप्रतिपादनेनाकृतेरभिधेयत्वे साधिते क्रियायामनुपयोगात्पुनरनभिधेयत्वमाशङ्क्योपयोगप्रतिपादनेन तस्या एवाभिधेयत्वं सूत्रकारो वक्ष्यतीत्यर्थः । **ननु** संस्थानमाकृतिः । तच्च प्रतिपिण्डं भिन्नमेवेति तदभिधेयत्वेपि न संबन्धनित्यत्वसिद्धिः । मैवम् । जातेरेवाकृतिशब्देनाभिधानात् । यदाह—'द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृति'रिति । आक्रियते निरूप्यते द्रव्यमनयेति जातेरेवाकृतिशब्देनाभिधानं गौरियमित्येवंरूपेण । तथैव द्रव्यनिरूपणात् । तदुक्तं—'जातिमेवाकृतिं प्राहुर्व्यक्तिराक्रियते यया ॥ सामान्यं तच्च पिण्डानामेकबुद्धिनिबन्धनम् ॥' अत एवैकबुद्धिनिमित्तं यत्सामान्यं जातिरूपं सारूप्यरूपमपोहरूपं वा तस्य शब्दवाच्यत्वेन कस्यापि विप्रतिपत्तिरूपे तु विवाद इति तत्सद्भाव एवात्र साध्यत इत्यभिप्रायः ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

रिक्तत्वादिति हेतुः, घटवदिति दृष्टान्तः । नच दृष्टविरोधः, स्फोटस्यासिद्धत्वेन वाचकदृष्टेरित्याह—**न दृष्टेनेति** । नचाश्रयासिद्धिः अविद्यमानेपि वाचकत्वाभावस्य दर्शयितुं शक्यत्वात्सर्वथा असिद्ध्यभावात् परस्य सिद्धत्वात् । **वर्णोत्थेति** । अनन्यथासिद्धार्थकप्रतीतिः पक्षः । वर्णजन्येति साध्यं वर्णप्रतिपत्त्यनन्तरमुत्पद्यमानत्वादिति हेतुः । धूमादग्निज्ञानवदिति दृष्टान्तः । प्रयोगान्तरमाह—**दीपवदिति** । गकारादित्रयं पक्षः । गोत्वप्रतिपादकमिति साध्यम् । गोत्वप्रतिपादनात्पूर्वं ध्रुवं प्रतीयमानत्वादिति हेतुः । रूपे प्रदीपवदिति दृष्टान्तः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—**तत्पूर्वमिति** । यत्पूर्वं हि यत्प्रतिपाद्यते तत्तस्य प्रतिपादकं यथा दीपारोपणं प्रतिपाद्यमानस्य घटस्य प्रतिपादकं वर्णोच्चारणपूर्वोऽर्थः प्रतिपाद्यते अतो

बौद्धमतेन जातिखण्डनम्।

तत्र सौगताः स्वलक्षणमेव परमार्थं मन्यमाना नाकृतिसद्भावं मन्यन्ते। तथाहि—'पृथक्त्वे व्यक्तितो जातिर्दृश्येत पृथगेव सा॥ अभेदे व्यक्तिमात्रं स्याद्द्वेधा चेन्न विरोधतः॥' नहि सैव ततोन्या चानन्या च संभवति विरुद्धत्वाद्भेदाभेदयोः। यदि च भिन्ना जातिः सा सर्वगता व्यक्तिष्वेव वा, न तावत्सर्वगतत्वम्, अन्तरालेऽनुपलब्धेः। व्यक्तिस्था चेद्व्यक्तावुत्पन्नायां तस्मिन्देशे प्रागसती कथं तस्यामुपलभ्यते, न तावत्तत्रोत्पद्यते। नित्याया उत्पत्त्ययोगात्। नच व्यक्त्यन्तरादागच्छति अमूर्तत्वात्, तस्मिंश्च व्यक्त्यन्तरेऽनुपलब्धिप्रसङ्गात्। नचांशेनागतांशेन च तत्रैव स्थितेति शक्यं वक्तुम्। निरंशत्वात्। एवं व्यक्तिनाशे न च तत्रैव पश्चादवस्थिता अनुपलब्धेः। न विनष्टा नित्यत्वात्। नचान्यत्र याति अमूर्तत्वात्। व्यक्त्यन्तरे च पूर्वमेवावस्थिता जातिरिति पुनःप्रवेशे द्विगुणोपलभ्येत। यथाहुः—'नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्॥ जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसंततिः' इति॥ * ॥ व्यक्तौ च वर्तमानां यद्येकस्यां व्यक्तौ कात्स्न्र्येन वर्तेत व्यक्त्यन्तरेषु न स्यात्। नह्येका सती युगपदनेकत्र कात्स्न्र्येन वर्तितुं शक्नोति। नचावयवशो वर्तते निरवयवत्वात्। कथंच नानाविधास्वतीतानागतवर्तमानासु व्यक्तिष्ववयवशो वृत्तिः संभाव्येत। व्यक्तौ च वर्तमानेहप्रत्ययमनुभवेत्। नचेह गोत्वमिति कस्यचित्प्रतीतिरस्ति किं त्वियं गौरिति॥ * ॥ अथ व्यक्तेरात्मैव जातिर्न तदाधारं वस्त्वन्तरमिति चेत्, नैवं युक्तम्, कथं हि नानाभूतानामनित्यानां व्यावृत्तस्वभावानामेकरूपा नित्यानुवृत्तस्वभावा च जातिरात्मा स्यात् त्रैलोक्यसंकरप्रसङ्गात्॥ * ॥ नच प्रमाणमपि किंचिदाकृतिसद्भावे संभवति, न तावत्प्रत्यक्षम्। नहि जातिः स्वविषयं ज्ञानं जनयति नित्यत्वाभ्युपगमात्। नित्यानां च सर्वार्थक्रियास्वसामर्थ्यात्। नचाजनकस्य विषयत्वं संभवति तल्लक्षणत्वाद्विषयत्वस्य। तस्माद्विकल्पाकारमात्रं सामान्यम्, अलीकं वा॥ * ॥ ननु यथा ज्ञानवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं बाह्यानि स्वलक्षणान्यभ्युपगम्यन्ते तथा गवाश्वादिविकल्पवैचित्र्यसिद्ध्यये विचित्राणि सामान्यानि किं नाम नाभ्युपगम्यन्ते। न। विचित्रस्वभावस्वलक्षणदर्शनवशादेव विकल्पवैचित्र्योपपत्तेः॥ * ॥ अर्थशून्या अपि विकल्पा विचित्रार्थक्रियासमर्थस्वलक्षणाभिमानिनो जायमानास्तत्र व्यवहारार्थिनं प्रवर्तयन्तः परम्परया तत्प्रभवतया तत्प्रापयन्तो मणिमिव मणिप्रभाविषयमणिबुद्धिर्व्यवहाराविसंवादिनो भवन्तीति न लोकयात्रास्थितेः कश्चिद्विरोधः तस्मान्नास्ति जातिः॥ * ॥ एतेनावयविद्रव्यं प्रत्यूढम्, तस्याप्यवयवभेदादिविकल्पाक्षमत्वात्। स्थूलावभासस्तु संचितानेकरूपा-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

तदस्मिन्नर्थे सौगतानामत्यन्तं विप्रतिपत्तेस्तमेवादावुपन्यस्यति—**तत्रेति**। **द्वेधेति**। भिन्ना अभिन्ना चेत्यर्थः॥ भेदपक्षे दूषणान्तरमाह—**यदिचेति**। **तस्मिंश्चेति**। तस्य तज्जातिशून्यत्वादित्यर्थः। **एवमिति**। व्यक्तिस्थत्वपक्षे यथा व्यक्तावुत्पन्नायां तस्मिन्देशे इत्यादिना दूषणमुक्तं तथा व्यक्तिनाशेप्येतद्वक्ष्यमाणं दूषणमवगन्तव्यमित्यर्थः। दूषणान्तरमाह—**व्यक्ताविति**। **व्यक्तौचेति**। आधेयस्याधारनिष्ठत्वेन प्रतीतिनियमादिति भावः। सिद्धान्तमाशङ्क्य निराकारोति—**अथेति**। वस्त्वन्तरत्वे त्विह कुण्डे बदरमितिवदाधारनिष्ठत्वे प्रतीतिः स्यादिति भावः। कथं न युक्तमित्यपेक्षायां त्रेधा वैलक्षण्यादित्याह—**कथंहीति**। विलक्षणस्वभावानामप्येकात्मत्वे सर्वमेकमेव स्यादित्यर्थः। **ननु** गौरयमित्यस्त्येव प्रत्यक्षं तत्राह—**नहीति**। तन्मते नित्यानामर्थक्रियास्वसामर्थ्यम्। अर्थापत्तिं शङ्कते—**नन्विति**। अन्यथोपपत्त्या परिहरति—**नेति**। वस्तुमात्रं परमार्थसत् तच्च विचित्रस्वभावं दृष्टमिति तद्दर्शनवशादेव गवाश्वादिविकल्पवैचित्र्योपपत्तेर्न तद्वशात्सामान्यसिद्धिरित्यर्थः। व्यवहाराविसंवादादर्थसिद्धिरितिचेन्नेत्याह—**अर्थेति**। अर्थशून्या अपि विकल्पा व्यवहाराविसंवादिनो भवन्तीति संबन्धः। विचित्रार्थेति हेतुगर्भं विकल्पविशेषणम्। कथमभिमानिकज्ञानमात्रादर्थलाभोऽत आह—**परम्परयेति**। स्वलक्षणान्निर्विकल्पकमेव साक्षादुत्पद्यते; विकल्पास्तु परम्परया तत्प्रभवत्वात्तत्प्रापयन्तीति कृत्वा व्यवहाराविसंवादिनो भवन्तीत्यर्थः। अत्रानुगुणं दृष्टान्तमाह—**मणिमिति**। सामान्यनिरासोक्तदूषणमवयविद्रव्यनिरासेऽतिदिशति—**एतेनेति**। संचितानेकरूपादीति परमाणुविशेषणम्। यथा चिरकालीनाध्ययनादिखिन्नस्योत्थितस्य नीललोहितादिगु-

दिपरमाणुवशादेव केशोण्ड्रकावभासवदुपपन्नो नावयविकल्पनायालम् । तदभावे च निराधारत्वाद्दूरापास्तं गोत्वादिसामान्यम् ॥ * ॥ कथमसत्येकरूपे सामान्येऽत्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्यविलक्षणरूपं विकल्पं जनयन्ति । जनयन्ति चेत् किमिति कानिचिदेव गोविकल्पं जनयन्ति कानिचिदेवाश्वविकल्पम्, न सर्वाणि सर्वम् ॥ * ॥ सामान्यवादिनो वा कथं विलक्षणरूपा व्यक्तयो विलक्षणसामान्यात्मकत्वं तदाश्रयत्वं तदभिव्यञ्जकत्वं वा भजन्ते । भजन्तिचेत्किमिति काश्चिदेव व्यक्तयः केनचिदेव सामान्येन संबध्यन्ते न सर्वाः सर्वैः । स्वभावादिति चेत्, अस्माकमपि तुल्यमिदमुत्तरम् ॥

स्वमतेन जातिस्थापनम् ।

अथ व्यक्तीनामप्यविलक्षणरूपसामान्यसंबन्धसिद्ध्यर्थं परमविलक्षणरूपमभ्युपगम्यते, ततस्तेनापि संबन्धसिद्ध्यर्थमपरापरसामान्यापेक्षायामनवस्था स्यात् । तस्माद्विकल्पमात्रमेवेदम्, न परमार्थतः सामान्यं नाम किंचित् ॥ * ॥ अत्राभिधीयते—'प्रत्यक्षबलसिद्धस्य सामान्यस्य कुतर्कतः ॥ न शक्योऽपह्नवः कर्तुं सर्वं विजयते हि तत्' ॥ सर्वेष्वपि वस्तुषु 'इयमपि गौरियमपि गौः, अयमपि वृक्षोऽयमपी'ति व्यावृत्तानुवृत्ताकारं प्रत्यक्षं देशकालावस्थान्तरेष्वविपर्यस्तमुदीयमानं सर्वमेव तर्काभासं विजित्य द्व्याकारं वस्तु व्यवस्थापयत् केनान्येन शक्यते बाधितुम्, नहि ततोऽन्यद्बलवत्तरमस्ति प्रमाणम्, तन्मूलत्वात्प्रमाणान्तराणां तद्बाधसामर्थ्याभावात् । किंचानुमानान्यपि सामान्यापेक्षत्वात्सुतरां सामान्यं समर्थयन्ते नतु बाधितुं शक्नुवन्ति, नहि यद्यदपेक्षं तत्तस्य बाधं शक्नोति कर्तुम् । तद्बाधे हि स्वात्मापि न सिद्ध्येत् तदपेक्षत्वात् ॥ * ॥ तथाहि भेदाभेदविकल्पेन सामान्यं निराकुर्वतावश्यमेवं वक्तव्यम्—'यद्वस्तु तद्भिन्नमभिन्नं वा भवति' सामान्यमपि यदि वस्तु स्यात्ततोऽनेनापि भिन्नेनाभिन्नेन वा भवितव्यम् । नच द्वेधापि संभवति तस्मादवस्तु इति । एवंच वदता वस्तुत्वं सामान्यमङ्गीकार्यम्, अन्यथा कथं वस्तुत्वस्य भेदाभेदाभ्यां व्याप्तत्वाद्व्यापकानुपलब्ध्या सामान्यस्य वस्तुत्वं न संभवतीति भणितुं शक्यम् ॥ * ॥ नन्वौपाधिको वस्तुशब्दो न जातिनिमित्तकस्तत्कथमनेन जात्यापत्तिः । उच्यते—जातिर्वा भवतूपाधिर्वा सर्वथा तावत्सामान्यरूपमपेक्षितव्यम् । औपाधिकानामपि मूलोपलक्षणमेकमन्तरेणात्मलाभाभावात् । नच व्यावृत्तैकरसं सर्वं वस्तुजातमभ्युपगच्छतः सौगतस्य क्वचिदपि किंचिदप्यनुवृत्तं रूपं संभवतीत्यौपाधिको व्यवहारो

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

णविशिष्टः केशोण्ड्रकाख्यः कश्चिन्नयनाग्रे परिस्फुटति । अथवा करसंमृदितलोचनरश्मिषु येयं केशपिण्डावस्था स केशोण्ड्रकः । नच तावतावयविसिद्धिस्तथा स्थूलावभासो नावयविकल्पनायालमित्यर्थः । अवयविनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह—**तदभाव इति** । चोदयति—**कथमिति** । ननु कात्रानुपपत्तिः, नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम तत्राह—**जनयन्तीति** । प्रतिबन्द्या परिहरति—**सामान्येति** । तन्मते विशेषमाशङ्क्य परिहरति—**स्वभावादिति** ॥

वैषम्यमाशङ्क्य निराकरोति—**अथेति** । अस्माभिस्तु सामान्यसंबन्धसिद्ध्यर्थं परं सत्तासामान्यं स्वीक्रियते भवतां तु तदभाव इति वैषम्यमित्यर्थः । निगमयति—**तस्मादिति** । समाधत्ते—**अत्रेति** । श्लोकं व्याचष्टे—**सर्वेष्वपीति** । देशकालावस्थान्तरेष्वबाधितत्वेनास्य बलवत्तरत्वमित्यर्थः । **द्व्याकारमिति** । यदि स्वलक्षणमेव वस्तु स्यान्न सामान्यं ततोऽयं गौरयमपीति सामान्यबुद्धिर्न स्यात् । अथ सामान्यबुद्धिसिद्ध्यर्थं सत्तासामान्यमेवैकं स्वीक्रियते न गोत्वादि, ततो गौरयमश्वोऽयमिति विशेषबुद्धिर्न स्यात् । अतो द्व्याकारं वस्तु सिद्ध्यतीति भावः । **किंचेति** । व्याप्तिग्रहस्य सामान्याधीनत्वादिति भावः । किंचान्यदपि यत्सामान्यनिराकरणार्थमुपन्यसनीयं तदेव सामान्यसाधकमित्याह—**तथाहीति** । **अन्यथेति** । सामान्यस्यावस्तुत्वे पक्षताया अभावात्कुत्रावस्तुत्वं साध्येतेति भावः । चोदयति—**नन्विति** । उपाधिश्चात्र स्वलक्षणवस्तुनि प्रतीयमानत्वमेवेति भावः । अन्वारुह्यवादेन तावत्परिहरति—**उच्यत इति** । वस्तुतस्तूपाधिरपि तन्मते न संभवतीत्याह—**नचेति** । क्वचिदनुवृत्तरूपाङ्गीकारे, तत्र वस्तुशब्दः स्वाभाविको भवेत् सामान्ये औपाधिको भवेदिति

दुर्घट एव, तस्मात्सर्वप्रमाणसिद्धं सामान्यं न शक्यमपह्नोतुम् ॥ * ॥ कः पुनर्विकल्पानां परिहारः, न तावदपरिहृता अपि शक्नुवन्ति सामान्यमपह्नोतुं, तेषामपि तदपेक्षत्वादित्युक्तं तथापि परिहारोऽभिधीयते ॥

जातिव्यक्त्योर्भेदाभेदविचारः।

भेदाभेदविकल्पे तावत्केचिदाहुः—भिन्नमेव सामान्यं व्यक्तिभ्यः । नच पृथगुपलब्धिप्रसङ्गो व्यक्तिसंबन्धित्वात् । कः पुनः संबन्धः, समवायः । कः पुनरसौ, अयुतसिद्धानामिहप्रत्ययहेतुः संबन्ध इति केचित् । तत्त्वयुक्तम् । इहप्रत्ययासिद्धेः । इयं गौरिति हि सर्वदा सर्वेषां प्रतीतिर्नेह-गोत्वमिति । काचेयमयुतसिद्धिः, युतसिद्ध्यभावः । का पुनर्युतसिद्धिः, पृथग्गतिमत्त्वं पृथगाश्रयाश्रितत्वं वा, तदभावोऽयुतसिद्धिः ॥ * ॥ यद्येवमवयवावयविनोः संबन्धः समवायो न स्यात्, विनाप्यवयविचलनेनावयवानां चलनात्, अवयविनोऽवयवानां च स्वावयवाश्रयत्वात् । तथा सामान्यस्य व्यक्त्याश्रयत्वात् व्यक्तेश्च स्वावयवाश्रितत्वादस्ति पृथगाश्रयाश्रयित्वमिति समवायानुपपत्तिः। तस्मादेवं वक्तव्यम्—येन संबन्धेनाधेयमाधारे स्वानुरूपां बुद्धिं जनयति, स्वाकारेण बोधयतीत्यर्थः । स संबन्धः समवाय इति ॥ * ॥ यदि जात्यात्मना व्यक्तिः प्रतीयते ततो जातिव्यक्त्योरभेद एव प्रतीतिबलादापद्यते कथं भेदाभ्युपगमः । उच्यते—गौरयं शावलेयो गौरयं बाहुलेय इत्युभयत्र गवाकारोऽनुवर्तमानो दृश्यते, शावलेयबाहुलेयाकारौ तु व्यावर्तेते, तद्यदि तयोः शावलेयगवाकारयोरभेदः स्यादेकानुवृत्तावितरोऽप्यनुवर्तेत, तद्व्यावृत्तौ वा गवाकारोऽपि व्यावर्तेत । किंच तस्यामेव व्यक्तावियं गौरिति गवात्मना प्रतीयमानायामपि नेयंबुद्धिगोबुद्ध्योर्गौर्गौरितिवत्पर्यायत्वं प्रतीयते तस्मान्नाभेदः ॥ * ॥ कथं तर्हि ताद्रूप्यं व्यक्तेः प्रतीयते । इदमेव हि ताद्रूप्यं व्यक्तेर्यत् तत् समवायः संबन्धः, तस्यैष महिमा येनाधारमाधेयं स्वबुद्ध्यानुरञ्जयति तस्माददोषः । अथवा तादात्म्यप्रतीतेरभेदोऽप्यस्तु, पूर्वोक्तन्यायेन भेदोऽपि, तस्मात्प्रमाणबलेन भिन्नाभिन्नत्वमेव युक्तम् ॥ * ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

भावः । उपसंहरति—**तस्मादिति** । नन्वङ्गीकृत्यापि सामान्यं तस्य तुल्याकारबुद्धिजननशक्तिरङ्गीकर्तव्या तद्वरं विशेषाणामेवोभयवादिसिद्धानां शक्तिराश्रिता किं सामान्येन । मैवम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि—सर्वासु व्यक्तिष्वेका प्रतिव्यक्तिभिन्ना वा । व्यक्तिभ्यश्चान्याऽनन्या वा ग्राह्या अग्राह्यावेति । आद्ये पक्षे जातिरेव शब्दान्तरेणोक्ता स्यात् तस्या एव एवंरूपत्वात् । अथाग्राह्या शक्तिस्तर्हि सामान्यबुद्धिर्निर्विषया स्यात् । विशेषाणां तु भिन्नानामेकबुद्धिविषयत्वासंभवात् । विषयत्वे वा भिन्नत्वं न स्यात् । एवं विकल्पान्तरं प्रत्याख्येयम् ॥

मतान्तरेण तावत्परिहारमाह—**भेदेति** । **व्यक्तीति** । व्यक्त्या सह नित्यसंबन्धित्वादित्यर्थः । औलूक्याभिमतं समवायलक्षणमाह—**अयुतेति** । तदेतद्दूषयति—**तत्त्विति** । **तस्मादिति** । यत एतल्लक्षणमयुक्तं तस्मादेवं वक्तव्यमित्यर्थः । अस्त्वेवं ततः किमत आह—**यदीति** । ततश्चानेन प्रकारेण भेदसमर्थनं न संभवत्यतो यत्केचिदाहुस्तदयुक्तमिति भावः । अत्र चोदयति—**कथमिति** । तव भेदाभेदस्वीकारात्कथं भेदोपपत्तिरुक्तयुक्त्याऽभेदस्यैव पर्यवसानादित्यर्थः । **एकेति** । अभेदे हि गवाकारानुवृत्तौ शावलेयाकारोऽप्यनुवर्तेत । शावलेयाकारानुवृत्तौ वा गवाकारोऽपि व्यावर्तेत । एकस्यैव वस्तुनो विरुद्धस्वभावद्वयासंभवादिति भावः । अभेदपक्षे दूषणान्तरमाह—**किंचेति** । इयं गौरित्यत्रेयंबुद्धिर्गोबुद्धिश्च । नचैतयोर्गौर्गौरितिवत्पर्यायत्वं प्रतीयते । अभेदे तु पर्यायत्वं प्रतीयेत । तस्मान्नाभेद इत्यर्थः । अत्र चोदयति—**कथमिति** । एकान्ततो भेदपक्षे ताद्रूप्यप्रतीतिरनुपपन्ना । नहि घटपटयोस्ताद्रूप्यं कश्चित्प्रत्येति तस्मान्न भेद इति शङ्कार्थः । सिद्धान्ती तु भेदपक्ष एव ताद्रूप्यप्रतीतिमुपपादयन्परिहरति—**इदमिति** । तस्य समवायस्येत्यर्थः । आधेयं गोत्वादि । आधारं गवादिव्यक्तिम् । एवंरूपस्य समवायस्यावयव्यादिष्वसंभवेनापरितोषात्पक्षान्तरमाह—**अथवेति** ।

ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमेकत्र स्यातां न विरोधः सहदर्शनात् । यदि हि 'इदं रजतं नेदं रजत'-मितिवत्परस्परोपमर्देन भेदाभेदौ प्रतीयेयातां ततो विरुद्ध्येयातां, ननु तयोः परस्परोपमर्देन प्रतीतिः इयं गौरितिबुद्धिद्वयमपर्यायेण प्रतिभासमानमेकं वस्तु द्व्यात्मकं व्यवस्थापयति—सामानाधिकरण्यं ह्यभेदमापादयति अपर्यायत्वं च भेदम्, अतः प्रतीतिबलादविरोधः ॥ * ॥ अपेक्षाभेदाच्च । तथाहि गोरूपेण निरूप्यमाणया जात्या व्यक्तिरभेदेन प्रतीयते 'गौरयं शाबलेय' इति । यदा तु जातिर्व्यक्त्यन्तरात्मना निरूप्यते तदेयं व्यक्तिस्ततो भिन्नरूपावसीयते 'योसौ बाहुलेयो गौः सोऽयं शाबलेयो न भवती'ति । एवं धर्मिणो द्रव्यस्य रसादिधर्मान्तररूपेण रूपादिभ्यो भेदो द्रव्यरूपेण चाभेदः । तथावयविनः स्वरूपेणावयवैरभेदोऽवयवान्तररूपेण त्ववयवान्तरैर्भेद इत्यूहनीयम् । तत्र यथा दीर्घह्रस्वादीनां विरुद्धस्वभावानामप्यपेक्षाभेदादेकत्राप्यविरुद्धत्वं प्रतीतिबलादङ्गीक्रियते तथा भेदाभेदयोरपि द्रष्टव्यं प्रतीत्यविशेषात् ॥

प्राभाकरमतेन भेदाभेदसामानाधिकरण्ये आक्षेपः ।

कश्चित्पुनराह—प्रतीतिरेव भेदाभेदावभासिनी न संभवतीति विलक्षणरूपा प्रतीतिर्हि भेदावभासः, अविलक्षणस्वरूपा प्रतीतिश्चाभेदावभासः तद्येन भेदप्रतिभाससमये जातिरूपं व्यक्तिरूपं च प्रतीतम् तेनाभेदप्रतीतिवेलायां तयोरन्यतरत्प्रत्येतव्यम्, तत्रैकस्य द्विरवभासोऽयं भवेत्, न पुनरितरेणाभेदः प्रतीतो भवति, तस्मान्नास्ति भेदाभेदयोरेकत्र प्रतीतिः ॥ * ॥ तदिदमसारम् । नहि वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः तद्भावेऽप्यभावात् । प्रथमं व्यक्तिदर्शनेऽपि ह्यस्ति जातिव्यक्त्योर्द्वयोः प्रतीतिर्नच तदा तयोर्भेदः प्रतीयते व्यक्त्यन्तरदर्शनेन तु जातेरन्वयात्पूर्वव्यक्तेश्च व्यतिरेकादन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिव्यक्त्योर्भेदोऽवधार्यत इति भवतोऽपि सिद्धान्तः । तथा देवदत्तमुपलभ्य कालान्तरे तत्सदृशं यज्ञदत्तं दूरात्पश्यन् पूर्वोपलब्धं च देवदत्तं स्मरन् वस्तुतस्तद्विलक्षणमेव पुरुषद्वयं प्रत्येति तथापि न भेदमवधारयति संशेते हि 'किं स एवायं देवदत्तः किं वान्य' इति । तस्माद्वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरित्ययुक्तम् ॥ * ॥ तथा तमेव देवदत्तं कालान्तरे दूरात्पश्यन्नपि 'किं स एवायमुतान्य'इति संदिहानो वस्तुगत्यैकमेव प्रतियन्नपि नाभेदमवधारयितुमलं भवति, तस्मान्न वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः । नाप्येकवस्तुप्रतीतिरेवाभेदप्रतीतिः, किंत्वन्योऽयमिति बुद्धिर्भेदावभासः, अनन्योऽयमिति चाभेदावभासः । अस्तिच शाबलेयबाहुलेयावुपलभमानस्य 'अयं गौरयमपि गौः'इत्यभेदावभासः । 'अन्यः शाबलेयाद्बाहुलेय' इति च भेदावभासः । तस्मादुपपन्नं भिन्नाभिन्नत्वम् ॥ * ॥ **नन्वनुवृत्ता** नित्यानुत्पत्तिविनाशधर्मा च जातिः, विपरीतस्वभावा च व्यक्तिः, कथं तयोरैक्यम् । नह्येकमेव वस्त्वनुवृत्तं व्यावृत्तं नित्यमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकमतद्धर्मकं च संभवति त्रैलोक्यसंकरप्रसङ्गात्, जातिरप्येवमनित्यत्वादिधर्मा स्यात्, व्यक्तिरपि नित्यत्वादिधर्मा । नैष दोषः । नानाकारं हि तद्वस्तु केनचिदाकारेण नित्यत्वादिकं केनचिच्चानित्यत्वादिकं बिभ्रन्न विरोत्स्यते । जातिरपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति नात्र काचिदनिष्टापत्तिः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

शङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**नेति** । **अपर्यायत्वमिति** । इदंबुद्धिगोबुद्ध्योरित्यर्थः । इतोप्यविरोध इत्याह—**अपेक्षेति** । गोत्वं हि शाबलेयात्मना बाहुलेयाद्भिद्यते स्वरूपेण च न भिद्यते तथा व्यक्तिरपि गुणकर्मजात्यन्तरात्मना गोत्वाद्भिद्यते स्वरूपेणच न भिद्यते । तथा व्यक्त्यन्तरादपि व्यक्तिः जात्यात्मना न भिद्यते स्वरूपेण च भिद्यत इत्यर्थाभेदेप्यविरोध इत्यर्थः । तदुक्तम्—'एवंच परिहर्तव्या भिन्नाभिन्नत्वकल्पना ॥ केनचिचात्मनैकत्वं नानात्वं चास्य केनचित्' ॥ उक्तमर्थं प्रदेशान्तरेऽतिदिशति—**एवमिति** ॥

एवमेकत्र प्रतीतिबलाद्भेदाभेदयोरविरोधे उपपादितेऽत्रैकदेशी दूषणमाशङ्क्य निराकरोति—**कश्चिदिति । तत्रेति ।** यथा भेदप्रतीतौ वस्तुद्वयप्रतीतिरेवमभेदप्रतीतावेकवस्त्ववभासो वक्तव्यः । नचैवमस्ति, अत्रापि वस्तुद्वयप्रतिभासनात् । ततश्चैकस्यैव द्विरवभासोयं नत्वभेदप्रतीतिरित्यर्थः । उक्तमर्थं विवृणोति—**प्रथममिति** । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । प्रकारान्तरेण शङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**नैष इति** ॥

जातेः सर्वगतत्वाद्याक्षेपतत्परिहारौ ।

यत्तु सर्वगता व्यक्तिगता वा जातिरिति विकल्पितं, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिहृतम्। व्यक्तेर्ह्यसावात्मा कथमन्यत्र स्यात् । नन्वेवं व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्रागविद्यमाना जातिः कथं तत्र पश्चाद्भवति, स्वकारणान्निष्पद्यमाना व्यक्तिर्जातिविशेषात्मना संबद्धैवोत्पद्यत इति न दोषः ॥ * ॥ तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्या संबध्यते । नह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते नित्यत्वात् । नचान्यत आगच्छति अमूर्तत्वात् । उच्यते—योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन संयुज्यते सोऽपि प्रागस्मिन्देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन संयोगमनुभवति कारणवशादिति व्यक्तम्, एवं जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिसंबन्धमनुभवति । इयांस्तु विशेषः—संयुज्यमानः पूर्वत्रावस्थितोऽनन्तरदेशेन प्रथमं संयुज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेति क्रमेण देशान्तरसंयोगं गच्छति । तादात्म्यसमवाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्ष्यैव स्वकारणतो निष्पत्तिः । नहि यः संयोगस्य स्वभावः सएव तादात्म्यस्य समवायस्य वाङ्गीकर्तव्यः । प्रमाणाभावात्, विलक्षणस्वभावत्वाद्भावानाम् । तस्माददोषः ॥ * ॥ यद्वास्तु सर्वगतं सामान्यम्, नच सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगतमपि सामान्यं व्यक्तेरेवात्मा तत्समवेतं वा । संयुक्तसमवायसंनिकर्षेण च सामान्यस्योपलम्भः, तेन च संनिकर्षो व्यक्तिदेशे एव संभवति नान्यत्रेति न सर्वत्रोपलब्धिः । अभेदेऽपि जातिव्यक्त्योर्भेदस्यापि विद्यमानत्वान्नित्यत्वानित्यत्वादिवत्सर्वगतत्वासर्वगतत्वमपि नानुपपन्नम् ॥ * ॥ यत्तु कार्त्स्न्येन वा अवयवशो वा वृत्तिरिति विकल्पितम्, तदप्ययुक्तम् । भेदापेक्षं हि कार्त्स्न्यं नच सामान्यस्य स्वरूपतोऽवयवतो वा भेदोस्ति एकत्वादनवयवत्वाच्च । निरवयवत्वादेवावयवशोऽपि वृत्तिरसंभाव्यैव । तस्माद्व्यक्तिषु जातिर्वर्तत इत्येतावदेवात्र वक्तुं शक्यते प्रमाणतोऽवगमात्, न कार्त्स्न्यभागविभागः प्रमाणाभावादसंभवाच्च । तथावयविनोऽप्यवयवेषु न कार्त्स्न्यं संभवति बहुत्वाभावात्तदपेक्षत्वाच्च कृत्स्नत्वव्यवहारस्य । अवयवशो वृत्तिरप्यवयवान्तराभावादयुक्तैव । किमिदानीमेकरूपैव सामान्यस्य व्यक्तिष्ववयवेषु चावयविनो वृत्तिः । नेत्युच्यते । सामान्यं प्रत्येकं वर्तत, अवयवी तु व्यासज्येत्येवं विशेषः । व्यक्त्यन्तरमनपेक्ष्यैव व्यक्त्यन्तरे वर्तमाना स्वानुरूपां बुद्धिं जनयन्ती जातिः प्रत्येकं वर्तत इत्युच्यते

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

दूषणान्तरमप्यनूद्यानेनैव न्यायेन निराकरोति—**यत्त्विति । व्यक्तेर्हीति** । व्यक्तिमात्रगतं सामान्यमिति कस्यचिन्मतम् । तदुक्तम्—'पिण्डेष्वेव च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यतः ॥ नह्याकाशवदिच्छन्ति सामान्यं नाम किंचन' इति । चोदयति—**नन्वेवमिति** । परिहरति—**स्वकारणत इति** । जातिविशेषात्मना गोत्वादिजातिरूपेण । सामान्यसंबन्धमाक्षिपति—**तत्रेति** । एवं व्यक्तिगतत्वपक्षे दोषं परिहृत्य वैशेषिकाभिमतसर्वगतत्वपक्षेपि दोषं परिहरति—**यद्वेति** । सर्वगतं सामान्यमभिव्यक्तिशक्त्यनुरोधेन व्यक्तिष्वेव गृह्यते । वस्तुतस्तु सर्वगतमपि सामान्यं व्यक्तेरात्मातः स्वव्यक्तिष्वेव तदुपलम्भो न सर्वत्र । उक्तंच—'कस्मात्सास्नादिमत्स्वेव गोत्वं यस्मात्तदात्मकम् ॥ तादात्म्यमस्य कस्माचेत्स्वभावादिति गम्यताम्' ॥ कार्यदर्शनानुमेया हि शक्तिरतो यत्रैवाभिव्यक्तिर्दृश्यते तत्रैव शक्तिरवगम्यते । अतएव न विजातीयव्यक्त्यन्तरे प्रतीतिः । शक्तिव्यवस्थैव किंनिबन्धनेति चेत् । न । वस्तुशक्तेरपर्यनुयोज्यत्वात् । उक्तंच—'वह्निर्दहति नाकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ॥ नचान्या मृग्यते युक्तिर्यथा संदृश्यते तथा' । दर्शनासिद्धे एव वस्तुनि युक्तिरन्वेषणीयेति भावः । **तत्समवेतमिति** । सर्वगतमपि सामान्यं येषु विशेषेषु समवेतं तेष्वेवाभिव्यज्यतेऽतो येभ्यो निवृत्तिस्तैरसंबन्धित्वमेव वाच्यं, नतु तत्राभावः सर्वगतत्वाभ्युपगमादिति भावः । **नन्वनन्तत्वादेव** विशेषाणां जात्यापि संबन्धो न शक्यते ग्रहीतुमतः कथं तेन जातिरभिव्यज्यतां, सकलविशेषोपस्थापकानुगतैकोपलक्षणाभावात् । सत्यम् । नहि यथा शब्दार्थयोर्लिङ्गलिङ्गिनोर्वा संबन्धो ज्ञाततया कारणं तथा जातेरपि, किंतर्हि प्रत्यक्षायास्तस्या व्यक्तिसंबन्धः, सत्तामात्रेणैव कारणमतो न कश्चिद्दोषः । दूषणान्तरमनूद्य निराकरोति—**यत्त्विति । नचेति** । स्वरूपतो भिन्ने वस्तुनि कार्त्स्न्यशब्दो भवेत् । यथा कृत्स्ना घटाः पटा वेति । सामान्यं त्वेकमेवातस्तत्र कार्त्स्न्यशब्दानुपपत्तिरित्यर्थः । **अवयवान्तराभावादिति** । येष्व-

नतु कात्स्न्येंन वृत्तिः । अवयवी त्ववयवान्तराण्यपेक्ष्यावयवान्तरे वर्तमानः स्वाकारां बुद्धिं जनयन् व्यासज्य वर्तत इति व्यपदिश्यते। नह्येकस्यामेव व्यक्तौ गोबुद्धिवदेकस्मिन्नेव, तन्तौ पटबुद्धिरुत्पद्यते ॥

संयोगविचारः ।

संयोगस्येदानीं कथं संयोगिषु वृत्तिः किं जातिवत् किंवाऽवयविवत् । उभयविलक्षणेति ब्रूमः । स हि संयोग्यन्तरमपेक्ष्य संयोग्यन्तरे वर्तते नानपेक्ष्येति न जातितुल्यत्वम् । एकत्रैव च स्वानुरूपां जनयति बुद्धिम् 'इदमनेन संयुक्तमिदमनेन' इति, तेनावयविनापि नातीव तुल्यत्वमित्युभयवैलक्षण्यम् ॥ * ॥ अथ संयोगः किमेक एव द्वयोः संयोगिनोरुत प्रतिसंयोगि भिन्नावेव संयोगौ । काश्यपीयास्तावत् संयोगमुभयोर्व्यासक्तमेकं मन्यन्ते वयं तु यथा इदमनेन सदृशमिदमनेनेति प्रतियोगित्वमपेक्ष्येतरत्रेतरस्यावगम्यमानं सादृश्यं प्रतिधर्मिभिन्नं भवति तथा संयोगस्य तादृशबुद्धिविषयत्वाद्भेदमेव रोचयामहे । प्रकृतमनुसरामः—तस्मान्न वृत्तिविकल्पादपि जात्यपह्नवः । यत्तु नित्यत्वाज्जातेः स्वविषयज्ञानजननासामर्थ्यान्न ग्राह्यत्वमिति । तदसत् । नित्यानामप्यर्थक्रियासामर्थ्यं क्षणभङ्गनिराकरणे वक्ष्यामः । नच हेतुलक्षणं ग्राह्यत्वम् । ज्ञानजन्यफलभागित्वलक्षणं हि तदिति शून्यवादे वर्णितम् । तस्मादयमप्यदोषः ॥ * ॥ यत्तु स्वलक्षणैरेव स्वानुभवद्वारेण गवादिविकल्पोदयसंभवादप्रामाणिकी जातिकल्पनेति तदप्यसारम् । नहि जातिर्न दृश्यते येनैवमुपालम्भः स्यात् । उपजायमानं तु ज्ञानं स्वविषयभूतां जातिमुपस्थापयतीति नेदृशानां प्रलापानामवसरः ॥ * ॥ कथंचात्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्येकरूपं विज्ञानं जनयन्ति 'तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः' इति स्थितेः । भवतो वा कथं विलक्षणानां विशेषाणामेकरूपसामान्यसंबन्धकारणत्वमितिचेत्, स्वहेतुवशादिति ब्रूमः । कानिचित्स्वलक्षणानि स्वकारणादुत्पद्यमानान्येकेन केनचित्स्वसामान्येन तादात्म्यं समवायं वा भजन्ते ॥ * ॥ ननु हेतवो विलक्षणाः कथमेकविधसामर्थ्ययुक्तानि स्वलक्षणानि जनयन्ति । न जनयेयुर्यदि विलक्षाणाः स्युस्तेऽपि त्वेकजातीया एव ॥ * ॥ नन्वेवं तत्संबन्धसिध्यर्थमपरापरजात्यपेक्षायामनवस्था । नैष दोषः, यथा तालबीजमेकजातीयं परिणामपरंपरया तालजातिसंबद्धां व्यक्तिमुपजनयति, सापि तथैव स्वकारणभूतबीजसमानजातीयं बीजान्तरम् । तथैकजातीयाच्छुक्राद्गोजातीयव्यक्तिनिष्पत्तिः, तस्यां च तज्जातीयशुक्रनिष्पत्तिरिति नात्यन्तं तादात्म्यापत्तिः।तस्मादस्त्येकमाकृतिजातिसामान्यशब्दाभिलपनीयं शाबलेयादिष्वनुगतम् ॥ इत्याकृतिवादः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

वयवेषु वर्तते ततोऽवयवान्तरसद्भावे आश्रयभूतेष्ववयवेष्ववयवशो वृत्तिरिति वक्तुं शक्यते, नत्वेवमस्ति, अतोऽवयवशोऽपि वृत्तिर्न संभवति, तस्मादत्राप्यवयवेष्ववयवी वर्तत इत्येतावदेव वक्तुं शक्यते । प्रमाणतोऽवगमादित्यर्थः । तुल्यन्यायेन जातभ्रान्तिः पृच्छति—**किमिति** । प्रतीतिरेवात्र प्रमाणमित्याह—**नहीति** ॥

प्रसङ्गात्संयोगस्यो*भयवैलक्षण्यं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—**संयोगस्येति** । **नचेति** । नच हेतुत्वेनैव ग्राह्यत्वं येनोक्तदोषः स्यात् किंतु ज्ञानजन्यफलभागित्वेनातः सामान्यस्यापि ग्राह्यत्वं संभवतीत्यर्थः । ज्ञानजन्यफलभागित्वमेव नास्तीत्याशङ्क्य निराकरोति—**यत्त्विति** । **इतीति** । इतिहेतोरीदृशानां प्रलापानामवसरो नास्तीत्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वलक्षणस्यैवंरूपबुद्धिजनकत्वमेव संभवतीत्याह—**कथमिति** । अत्रैव तरसिद्धान्तस्थितिमाह—**तदिति** । अत्र चोदयति—**भवतो वेति** । परिहरति—**स्वहेतुवशादिति** । एतदेव विवृणोति—**कानिचिदिति** । मतभेदेन पक्षद्वयोपन्यासः । परिहरति—**नेति** । महाप्रकृतं निगमयति—**तस्मादिति** । स्वमतेन जातिरूपं सामान्यं प्रसाध्य सादृश्यमेव सामान्यमिति परमतमाशङ्क्य निराकरोति—**नचेति** ॥ अयमाशयः—किमिदं सादृश्यं नाम यद्येकरूपत्वं तर्हि जातिरेव सा । नचान्यत्सादृश्यं परस्परविलक्षणानां व्यक्तीनां संभवति । यदि तासामपि किंचिदवयवसंस्थानादिसामान्यमुच्येत तर्हि शाबलेयसदृशोऽयमिति बुद्धिः स्यात्, न, गौरिति जात्यनङ्गीकारे च सादृश्यमपि दुर्लभमित्याह—**नचेति** । **इत्याकृतिवादः** ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

वर्णः प्रतिपादक इत्यर्थः । **उभयेति** । संबन्धस्तस्यापौरुषेयत्वं चेत्यर्थः । **अपोहरूपमिति** । अपोहरूपसामान्यवादिनश्चायमभिप्रायः—न तावद्व्यावृत्तरूपाणामत्यन्तविलक्षणानां विशेषाणामनुवृत्तः कश्चिदात्मा संभवति । नच तेषां-

साद‍ृश्यादीनां सामान्यत्वखण्डनम्।

नच साद‍ृश्यमेव सामान्यं तद्बुद्ध्यभावात्, स एवायमिति प्रतीतिर्न तत्तत्सद‍ृश इति। नच सर्वसामान्यापह्नववादिनः साद‍ृश्यमपि संभवति भूयोवयवसामान्यात्मकत्वात्तस्य॥ *॥ नचातद्व्यावृत्तिरूपमपि सामान्यमनङ्गीकृतविधिरूपसामान्येन शक्यते प्रत्येतुम्। अगोव्यावृत्तिं हि प्रतीयतावश्यं प्रथममेव गौः प्रत्येतव्यः। नह्यप्रतीते गवि तद्व्यतिरेकात्मना गवां निरूपणं संभवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौः प्रत्येतव्यः। नहि तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्वादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण ग्रहः संभवति। तेषामनन्तानां बुद्धावनारोहात्, अनारूढेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गोः प्रत्येतुमशक्यत्वात्। गौर्गौरिति च विधिरूपं सामान्यमवगम्यमानं कथं निवृत्तिरूपं शक्यमङ्गीकर्तुम्। तस्मादिदमतिपेलवं दर्शनम्। तस्मादस्ति जातिः॥ इत्यपोहवादः॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

इदानीं सौगतमतसिद्ध*मपोहरूपं सामान्यं निराकरोति—**नचेति**। येन विधिरूपं सामान्यं नाङ्गीकृतं तेनातद्व्यावृत्तिरूपं सामान्यं प्रत्येतुमेव न शक्यते। अतो विधिरूपं सामान्यमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः। एतदेवोपपादयति—**अगोव्यावृत्तिमिति**। अगवामित्यकारप्रश्लेषः। कथं न संभवतीत्यपेक्षायामाह—**नहीति**। तेभ्यो गोभ्यः। दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति**। तदुक्तं—'अगोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं यैः परिकल्पितम्॥ गोत्वं वस्त्वेव तैरुक्तमगोपोहगिरा स्फुटम्॥ भावान्तरमभावो हि पुरस्तात्प्रतिपादितः॥ तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्मा भावः क इति कथ्यताम्॥' **ननु** प्रागभावादिचतुष्टयेऽभावत्वमेव सामान्यं न वस्तुरूपं सामान्यमस्ति। नैष दोषः। सर्वो ह्यभावो भावाश्रित एव भवति अतस्तत्राप्यभावत्वसामान्यमेवानुत्पत्त्यादिपर्यायप्रागभावादिरूपं न वस्तुरूपं सामान्यमस्ति। **ननु** परस्परविलक्षणेषु त्रिष्वपि क्षत्रियादिष्वब्राह्मण इति सामान्यबुद्धिरस्ति। नच तेषु वस्तुरूपं सामान्यमस्ति। *बुद्धेश्च पुरुषत्वालम्बनत्वे ब्राह्मणोप्यब्राह्मण इति बुद्ध्या गृह्येत तस्यापि पुरुषत्वात्। नच क्षत्रियत्वादिकमेवालम्बनं, सामान्यबुद्धेर्विशेषरूपालम्बनत्वासंभवात्। अतो ब्राह्मणाभाव एवात्र सामान्यं तच्चावस्तु। एवं गवादावप्यभावात्मकमेव सामान्यं सामान्यबुद्धेरालम्बनमस्तु कृतं भावरूपेणेति। **अत्र कश्चित्**—अक्षादिशब्दवदब्राह्मणशब्दोपि जातित्रयस्य वाचकः। अतो नेयं सामान्यालम्बना बुद्धिः किंतु क्षत्रियादिविशेषालम्बनैव। शब्दएवात्र साधारणो नार्थः। गवादौ त्वर्थोऽपि साधारण एव गोत्वादिरूपस्ततो नोक्तदोषापत्तिरित्याह—तदेतदयुक्तम्। *प्रतीतिविरोधात् अघटादिष्वसंभवाच्च। क्षत्रियादिषु परिमितेषु शक्येतापि साधारणशब्दत्वं ज्ञातुम्। वृक्षादिषु त्वनन्तेष्वघटादिशब्दस्य साधारणत्वं दुरधिगमम्। तस्मादेवं वक्तव्यम्—अब्राह्मणशब्देनात्र नञ्सामर्थ्याद्ब्राह्मणपर्युदासेन क्षत्रियादित्रयाधारं पुंस्त्वं प्रतिपाद्यते। कथमेकमेवाब्राह्मणपदं पुंस्त्वं प्रतिपादयति ब्राह्मणं च पर्युदस्यतीति चेत्। इत्थम्। अब्राह्मण इति हि समासपदं सावयवत्वाद्विग्रहवाक्यार्थे वर्तितुं शक्नोति। अतो ब्राह्मणपदसमभिव्याहृतेन नञा तदभावं प्रतिपादयता तत्संबद्धं पुंस्त्वं लक्षणया प्रतिपाद्यते। यावदुक्तं भवति ब्राह्मण्याभावयुक्तः पुमानिति, तावदब्राह्मण इति। एवमघट इत्यादावपि घटत्वाभावयुक्तं पार्थिवत्वादिकं सामान्यमेव प्रतिपाद्यत इति। **ननु** कथं ब्राह्मणत्वाभावयुक्तं पुंस्त्वमेव लक्ष्यते न वस्तुमात्रम्। उच्यते। सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वप्राणित्वपुंस्त्वब्राह्मणत्वादिकक्षाभेदेन सामान्यं भवति। पूर्वपूर्वापेक्षया चोत्तरोत्तरो विशेषो भवति। तदिह पुंस्त्वविशेषे ब्राह्मण्ये नञा पर्युदस्ते *तदभावयुक्तसामान्यापेक्षः शब्दस्तदनन्तरेण पुंस्त्वेनानुरुध्यते वस्तुत्वाद्यपेक्षया तस्यैव प्रथमं प्रतीतेः। अतो ब्राह्मणत्वान्निवृत्तं नरत्वमेव ब्राह्मणपदस्य प्रतिपाद्यमवशिष्यते। **ननु** श्रुत्यवगतब्राह्मण्यवदर्थावगतं पुंस्त्वमपि नञा किं न प्रतिषिध्यते। मेवम्। विरम्यव्यापाराभावात्। नहि श्रौतं ब्राह्मण्यं प्रतिषिध्य पुनर्लाक्षणिकं पुंस्त्वं नञा शक्यं निषेद्धुम्। सकृदुच्चरितस्य द्विरभिधानासंभवात्। तच्च प्रतीयमानं पुंस्त्वं निर्विशेषावस्थानासंभवादर्थात्क्षत्रियादिभेदान्तरस्थं प्रतीयते, लोकेऽप्यब्राह्मणपदात्क्षत्रियादिष्वेव प्रतीतिर्न वस्तुमात्र इति। कथं भेदान्तरस्थमेव पुंस्त्वं प्रतीयते न पुनर्ब्राह्मणस्थं, निषेधादिति चेत्, नञोत्रपर्युदासवृत्तिनिषेधकत्वाभावात्। उच्यते—पर्युदासवृत्तिरपि

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

मेवाभिधेयत्वमानन्त्यव्यभिचाराभ्यां अतोऽतद्व्यावृत्तिरेव सर्वानुगतशब्दार्थं इति। यथा शावलेयस्य गोव्यावृत्तिरेवं बाहुलेयस्यापीति। यथाहुः—'यद्रूपं शाबलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति तत्॥ अतद्रूपपरावृत्तिर्द्वयोरपि न भिद्यते' इति। **बुद्धिरिति**। अब्राह्मण इति बुद्धेः क्षत्रियत्वादिविशेषालम्बनत्वासंभवादित्यर्थः। **प्रतीतीति**। अत्राप्यब्राह्मणत्वरूपस्य साधारणस्यार्थस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः। विग्रहवाक्यार्थे ब्राह्मण्याभावयुक्तः पुमानित्यस्यार्थे। **तदभावेति**। ब्राह्मणत्वाभावयुक्तसामान्यं पुंस्त्वमेव तदपेक्षः शब्दस्तेनैवानुरुध्यते न वस्तुत्वादिनेत्यर्थः। **साद‍ृश्यस्यापीति**। अब्राह्मणो

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

नञ् अर्थतः प्रतिषेधफल एव भवति । नहि ब्राह्मण्याभावयुक्तपुंस्त्वं ब्राह्मणे संभवति तस्मात्क्षत्रियादिष्वेव वृत्तिर्न वस्तुमात्रे । किंच ब्राह्मणमात्ररहितवस्त्वन्तरापेक्षायां सादृश्यात्क्षत्रियादिष्वेव मतिः शीघ्रं भवति अभाववत् *सादृश्यस्यापि नञ्वाच्यत्वात् । **नन्वघट** इत्यत्र न घटावयवसामान्ययोगः शरावादेः संभवति । सत्यम् । अवयवसामान्यमन्तरेणापि संबन्धिसामान्यमात्रेणापि तत्र सादृश्योपपत्तेः । अस्तिच मृत्तिकाविकारत्वादिना, तत्रापि घटसादृश्यसंभवात् । तदुक्तम्—'सादृश्यमेव वा वाच्यमिष्टमब्राह्मणादिषु ॥ तच्चावयवसामान्याद्विना*प्येतेन लभ्यते' ॥ यत्र तर्हि नेक्षेतेत्यादौ नास्त्येव सादृश्यं तत्र कथं । सादृश्यमन्तरेणापि साहचर्यादिना तत्र शब्दप्रवृत्तिसंभवादिति ब्रूमः । तत्र हि ईक्षणसमभिव्याहृतेन नञा तदभावं प्रतिपाद्य तत्सहितस्तद्धेतुभूतः संकल्पो नेक्षेत इत्येवं लक्ष्यते । वक्ष्यति च—'न त्वयमीक्षणप्रतिषेधः किंत्वनीक्षणविधिः व्रतप्रक्रमादिति । उक्तंच—'क्वचिद्विनापि सादृश्यात्साहचर्यादिहेतुका ॥ नञ्युक्तशब्दवृत्तिः स्याद्यथा वक्ष्यत्यनीक्षणे ॥ ईक्षणव्यतिरिक्ता हि क्रिया तत्राप्यपेक्षिता ॥ प्रत्यासत्तेर्न संकल्पमतिक्रम्य प्रतीयते ॥' प्रतिषेधवाचिनः कथमर्थान्तरे वृत्तिरिति चेत् । न । सर्वत्रास्य निषेधवचनत्वाभावात् । तथाहि आख्यातयोग्ययं प्रतिषेधमभिधत्ते, नामधात्वर्थयोगी तु नञ् लक्षणया तदन्यमात्रे तद्विरुद्धे च वर्तते । यथाहुः—'नामधात्वर्थयोगी च नैव नञ् प्रतिषेधकः ॥ वदतोऽब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ' । **नन्वेवमपि** न पिबेदित्यादावाख्यातमात्रयोगिनो नञः प्रतिषेधपर्यवसानान्न वस्त्वालम्बनत्वसिद्धिः । मैवम् । तत्रापि वस्त्वालम्बनत्वसंभवात् । औदासीन्यं नाम क्रियारहितमात्रस्वरूपमेव, तच्च वस्त्विति । यथाहुः—'यत्राप्याख्यातसंबन्धात्प्रतिषेधः प्रतीयते ॥ तत्रौदासीन्य*वस्त्वेव प्रतिपत्तावलम्बते ॥' यदाचाभावबुद्धेरभावविशिष्टवस्त्वेवावलम्बनं नाभावमात्रं तदावश्यमसाधारणशाबलेयादेरालम्बनत्वानुपपत्तेस्तदन्यद्गोत्वरूपं वस्त्वेवालम्बनमापद्यत इति सर्वं समंजसम् । *अत्रान्ये विशेषा वार्तिकेऽवगन्तव्याः । तार्किकास्तु—*नञ्समासे अब्राह्मणमानयेत्यत्र पर्युदासे पूर्वपदेन नञोत्तरपदार्थसदृशक्षत्रिये लक्षणा । *अघटः पट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधार्थेन सामानाधिकरण्यादभाववल्लक्षणा । *व्यासेऽपि न घटः पट इत्यादौ यथा शुक्लः पट इत्यादौ शुक्लवल्लक्षणा तथा नञोऽभाववल्लक्षणा । *न पचतीत्यादौ क्रियासंबन्धे । भूतले न घट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधे नञो मुख्यार्थतेत्याहुः । नैयायिकास्त्वनुमानेन गवादिशब्दानामपोहाभिधानं निराकुर्वन्ति । तद्वार्तिककारैर्ज्ञेयार्थान्यानपोहत्वं । 'पक्षीकुर्याद्यदा सर्वांस्तदाऽथा*ऽऽवीत हेतुभि'रित्यादिना ग्रन्थेनोपन्यस्य निराकृतं तत्तत्रैवावगन्तव्यं विस्तरभयान्नेह लिखितम् । प्रकृतमनुसरामः—उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । इत्यपोहवादः ।

नचौलूक्यादिमतसिद्धा जातिरेवाकृतिशब्दार्थत्वेन भवद्भिरुपपादिता, भाष्यकारस्तु 'अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति पृष्ट्वा सास्नादिविशिष्टाकृतिरिति ब्रूम' इत्यनेन जातिविलक्षणं सास्नादिविशिष्ट*माकृतिशब्दार्थमाह । न*चैतत्संभवति, अवयविसंबन्धिनो गोत्वस्या*वयवेष्वस्थानात् 'द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृति'रिति वक्ष्यमाणविरोधश्च ।

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः । **एतेनेति** । संबन्धिसामान्यमात्रेणेत्यर्थः । **वस्त्वेवेति** । अब्राह्मणादिशब्देष्वेवापोहांशस्य वाचकत्वावगतिः । गवादिशब्देषु तु वस्तुस्वरूपमेव लोकेऽवगम्यत इति भावः । उक्तंच—'तस्माद्येष्वेषु शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवलम् ॥ भवेदन्यनिवृत्त्यंशः स्वात्मैवान्यत्र गम्यते' इति । **अत्रान्ये विशेषा इति** । मास्त्वपोहस्य शब्दार्थत्वं भेद एव तद्वान् शब्दार्थो भविष्यति न तावता गोत्वादिसामान्यस्य शब्दार्थत्वमिति । तन्न । विशेषाणामनुक्तेषु संबन्धग्रहणासंभवात् । यदि चापोहवत्वं सामान्यमेव शब्दार्थ इत्युच्येत तदपि कल्प्यमानं वस्तुरूपमवस्तुरूपं वा स्यात् । आद्ये जातिरेव सा । अन्त्येऽपोहमात्राभिधानं तत् । तच्च पूर्वमेव निरस्तम् । अथवापोहवत्त्वं नाम अपोहापोह्ययोः संबन्धः । तद्धितसमासेषु संबन्धाभिधानं भवत्प्रत्ययेनेति स्मरणात् । तदप्ययुक्तम् । संबन्धस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या वाच्यत्वस्य भवद्भिरेव निराकरणात् इत्यादयोऽन्ये विशेषा वार्तिकेऽवगन्तव्या इत्यर्थः । **नन्वब्राह्मणमानयेत्यत्र** नञोऽभावार्थकस्य ब्राह्मणपदेनानन्वयात् नञः सदृशलक्षणायामपि न ब्राह्मणपदेनान्वयः । नहि ब्राह्मणसदृशो ब्राह्मण इत्यन्वयः संभवति अतोऽब्राह्मणवाक्यस्यैव ब्राह्मणसदृशे शक्तिरिति मतमपाकरोति—**नञ्समास इति** । अब्राह्मणपदे ब्राह्मणपदस्य ब्राह्मणसंबन्धिलक्षणायां नञर्थान्वयादुत्तरपदार्थसदृशस्य लक्षणया लाभोपपत्तौ न शक्तिकल्पनं युक्तमित्यर्थः । अघट इत्यस्य घटान्योन्याभाववति शक्तिरिति मतं निराकरोति—**अघट इति** । घटपदे घटप्रतियोगिकत्वलक्षणायां नञर्थेन नान्वयः । पटसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या चनञोऽभाववतिलक्षणा । तथाच घटप्रतियोगिकाभाववान्पट इति वाक्यार्थः स्यादिति । इदानीमसमासेऽपि लक्षणेति दर्शयति—**व्यासेपीति** । अत्रापि नञ्पदं स्वार्थाधिकरणे लाक्षणिकमित्यर्थः । क्व तर्हि नञो मुख्यार्थत्वमत आह—**न पचतीत्यादाविति** । पाकघटयोर्नञर्थेन सामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः । **आवीतहेतुभिरिति** । आवीतहेतवो नामापक्षव्यावृत्तिमुखेन ये साध्यं गमयन्ति यथा प्रमादयः । ते हि निरात्मकेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्ताः शरीरस्य निरात्मकत्वापोहेन सात्मकत्वं गमयन्तीत्यर्थः । **आकृतिशब्दार्थमाहेति** । तस्माद्भवतो भाष्यविरोधरूपं दूषणमिति शेषः । **एतदिति** । सास्नादिभिर्विशिष्टत्वमित्यर्थः । **अवयवेष्विति** । यद्यवयवेषु गोत्वं वर्तेत तदाऽवयविवत्सास्नादिवैशिष्ट्यं तस्य संभवेदिति

अवयविविचारः।

एतेनावयवी व्याख्यातः। तस्याप्यवयवेभ्यो भेदोऽभेदो वेति विकल्पे भेदं समवायसंबन्धमवयवगुणेभ्यश्च तत्र विशेषगुणानामुत्पत्तिमाचक्षते वैशेषिकाः। येच स्वसमवेतविशेषणविशिष्टाः स्वाश्रयस्यैकजातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहुः। वयंतु भिन्नाभिन्नत्वम्। नहितन्तुभ्यः शिरःपाण्यादिभ्यो वावयवेभ्यो निष्कृष्टः पटो देवदत्तो वा प्रतीयते। तन्तुपाण्यादयोऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते। विद्यते च देवदत्ते अस्य हस्तः शिर इत्यादिः कियानपि भेदावभास इत्युपपन्नमुभयात्मकत्वम्। तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवी न द्रव्यान्तरम्। त एव हि संयोगविशेषवशादकद्रव्यतामापद्यन्ते, तदात्मना च महत्त्वं पटजातिं च बिभ्रतः पटबुद्ध्या गृह्यन्ते। तेन

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

नैष दोषः। *गोत्वोपलक्षणतया सास्नाद्युपादानात्। अस्ति हि *तेषामेकावयविसंबन्धो जात्यन्तरेभ्यो गोत्वेनासाधारण्यमतस्ते शक्नुवन्ति तदुपलक्षयितुम्। तच्चोपलक्षणं विना गोशब्दवाच्यं विविच्य निर्देष्टुं न शक्यम्। यथाहुः—'पिण्डे सत्तादिजातीनां बह्वीनां समवेतता॥ तेभ्यो विशिष्यते गोत्वं सास्नादिभिरसंशयम्' ॥ अथवा सास्नाद्येकार्थसंबन्धित्वाद्गोत्वस्य तदत्यन्तभेदात्तद्द्वैशिष्ट्यकीर्तनम्। अत्र कश्चिद्भाष्यगतरुचकाद्युदाहरणादाकृतिः संस्थानमिति मन्यते। तन्न। जातेरेवाकृतित्वेनाभिप्रेतत्वात्। नहि वाय्वग्निशब्दादौ किंचित्संस्थानमस्ति। नानासंस्थानपरिमाणेषु च तेष्वस्ति वायुत्वादिप्रत्यभिज्ञा। शावलेयादौ च प्रतिपिण्डं संस्थानभेदात्कथं तत्सामान्यं स्यात्। *रुचकाद्युदाहरणं च संस्थानातिरिक्तरुचकत्वादिसामान्याभिप्रायम्, त्रयानुगतसुवर्णत्वाभिप्रायं वा। वक्ष्यति च 'द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृति'रिति। नहि गुणकर्मसु संस्थानं संभवतीति। ननु यदि प्रत्यक्षा जातिस्तर्हि मनुष्यत्वादिवत् ब्राह्मणत्वादिकमपि सहसैव कथं न गृह्यते। सत्यम्। मातापितृसंबन्धस्य तदुपलक्षणस्यानवगमादिति ब्रूमः। तदुक्तम्—'तस्योपलक्षणं चापि क्वचित्केनचिदिष्यते॥ रूपादीनां विशेषेण देशकालाद्यपेक्षया॥ सुवर्णं व्यज्यते रूपात्ताम्रत्वादेरसंशयम्॥ तैलाद्धृतं विलीनं च गन्धेन च रसेन वा॥ भस्मप्रच्छादितो वह्निः स्पर्शनेनोपलभ्यते॥ अश्वत्वादौ च दूरस्थे निश्चयो जायते शनैः। संस्थानेन घटत्वादिब्राह्मणत्वादि योनितः॥ क्वचिदाचारतश्चापि सम्यग्राजादिपालितात्' इति। क्वचिद्देशे सम्यग्राजानुपालितादप्याचाराद्ब्राह्मण्यादिनिर्णयः। सच देशापेक्षः। यस्तु वसन्ताधानादिना ब्राह्मण्यादिनिश्चयः स कालापेक्षः। सर्वत्र तूपाध्यपेक्षैरिन्द्रियैरेव सुवर्णत्वादिनिर्णयः अपरोक्षभासादित्यर्थः। ननु यथा पङ्क्तिर्यूथं वनमित्यनेकेष्वेकत्वप्रत्ययो व्यामोहस्तथा गोत्वादिप्रत्ययोपि भविष्यति। मैवम्। रजतादिप्रत्ययवद्गवादिप्रत्ययस्य विपर्यासाभावात्। दूरत्वदोषेण हि बहुषु वृक्षेष्वेकं वनमिति प्रतीतिः। संनिकृष्टस्य तु वृक्षेषु एकत्वबुद्धिर्निवर्तते, जातिबुद्धिस्तु कथमपि न निवर्तत इत्यस्ति विशेषः। केचित्तु नानावृक्षगतं बहुत्वसामान्यमेव वनबुद्ध्या गृह्यते तत्र चैकत्वं वनत्वं च विद्यतेऽतो भवत्येकवचनोपपत्तिः। एवंच वनस्य सत्यत्वान्न तद्दृष्टान्तेनाकृतेर्मिथ्यात्वमित्याहुः। अत्रान्ये विषया वार्तिके वनवादेऽवगन्तव्याः॥

आकृतिन्यायमन्यत्रातिदिशति—**एतेनेति**। यथैव भिन्नेष्वेकबुद्धिसद्भावात्सामान्यं सिध्यति तथावयवेषु भिन्नेषु देवदत्तोऽयं घटोयमित्येकद्रव्यावभासादस्त्येवावयवेभ्यो भिन्नोऽवयवीत्यर्थः। तत्किमत्यन्तभिन्नोऽवयवी अभिन्नो वेत्याकाङ्क्षायां मतान्तरेण तावद्भेदमुपपादयति—**तस्यापीति**। तन्मते विशेषगुणलक्षणमाह—**येचेति**। स्वसमवेतं विशेषणं नेत्राद्येकाक्षगम्यत्वम्। स्वमतमाह—**वयं त्विति**। उभयोक्तयुक्तिबलादेवोभयरूपतासिद्धिरित्यर्थः। **ननु** भिन्नाभिन्नत्ववादिनामन्यतमस्याप्यनवधारणात्स्थाणुर्वा पुरुषो वेतिवत्संदेहात्किंचिदप्यबाधितं न सिध्येत्। सत्यं न सिध्येत्। यदि ज्ञानमेवाव्यवस्थितरूपमनेकमवगाहेत, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। नत्वेवं, वस्तुविषयो ह्यस्माकमनेकान्तवादोऽनेकाकारं वस्त्विति। यत्र तु ज्ञानमेवाव्यवस्थितरूपं तत्र संशयादप्रामाण्यं भवति। इह त्वनेकरूपमेव वस्त्विति निर्णयात्कुतोऽप्रामाण्यम्। यथाहुः—'ज्ञानं संदिह्यते यत्र तत्र न स्यात्प्रमाणता॥ इहानैकान्तिकं वस्त्वित्येवं ज्ञानं सुनिश्चितम्॥' निगमयति—**तेनेति**। वृत्तिविकल्पश्चास्य वार्तिककारैरेव परिहृतः। तथाहि—'वृत्तिश्चावयवेष्वस्य व्यासज्यैव प्रतीयते॥ ततः कात्स्न्र्यादिसंप्रश्नः प्रत्याख्येयोऽत्र जातिवत्' ॥ सापेक्षेष्वनेकेषु वृत्तिर्व्यासज्यवृत्तिः, साचावयविनोऽवयवेषु प्रतीतिबलादेवाङ्गीक्रियते। यत्तु विकल्पान्तरं किं कात्स्न्र्येनैकैकत्र वृत्तिः किंवावयवश इति तु जातिवदेव परिहर्तव्यमित्यर्थः। **ननु**

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

भावः। **गोत्वोपलक्षणतयेति**। उपलक्षणतयोपादानं नतु विशेषणत्वेनातो नोक्तदोष इति भावः। **तेषामिति**। सास्नादीनामित्यर्थः। **रुचकादीति**। रुचकः स्वस्तिको वर्धमान इति प्रत्यक्षमात्रवृत्तिर्दर्शयत इति भाष्ये रुचकाद्युदाहरण-

पटात्मना तेषामेकत्वम् अवयवात्मना तु नानात्वमुपपन्नम् ॥ * ॥ यदपि कारणगुणा रूपादयः कार्ये गुणमारभन्ते इत्युक्तं तदपि गुणद्वयप्रतीत्यभावान्नातीवास्मभ्यं रोचते । यदि हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयातां तन्तुष्वेकः पटे चापरस्ततः कार्यकारणभावं प्रतिपद्येयाताम् नतु गुणद्वयं प्रतीयते तन्तुरूपमेव शुक्लं तन्तुषु पटभावमापन्नेषु पटरूपतया प्रतीयते नतु रूपान्तरम् । यत्रापि नानारूपैः शुक्लकृष्णरक्तपीतैस्तन्तुभिरारभ्यते पटस्तत्रापि त एव वर्णाः पटगताः प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

यथा तन्त्वाद्यवयवा एव पटात्मना प्रतीयन्ते तथा सास्नादिसमुदायालम्बनैव गोत्वप्रतीतिः किं नाभ्युपगम्यते । मैवम् । पिण्डात्पिण्डान्तरेषु सास्नादिसमुदायस्य भेदात् । अतः सास्नाद्यतिरिक्तस्यैव गोत्वबुद्ध्यालम्बनत्वम् । *वनबुद्धिरपि तर्हि वनान्तरेष्वपि संभवन्ती न समुदायालम्बना स्यात् । सत्यम् । अस्ति ह्यस्माकमत्र वृक्षत्वं बहुत्वसामान्यं च, तदाश्रया वनमिति बुद्धिर्भविष्यति । नन्वस्मिन्पक्षे वनमित्येकवचनं, यदा हि 'वृक्षा हि बहवो वनमि'ति वार्तिकोक्तः पक्षस्तदा कथमेकवचनोपपत्तिः । नैष दोषः । जात्यभिप्रायेणैकवचनोपपत्तेः । यथाहुः—'एकत्वेप्याकृतेर्यद्वद्बहुत्वं व्यक्त्यपेक्षया ॥ बहुत्वेपि तथा व्यक्तेरेकत्वं जात्यपेक्षया ॥' तर्हि व्यक्तिसंख्यावशेन कदाचिदेकस्मिन्नपि वृक्षसमुदाये वनानीत्यपि प्रयोगः स्यात् । न स्यादिति ब्रूमः । शब्दानां नियतशक्तित्वात् । केचिदेकत्वेनैवावच्छिन्नमर्थं सर्वदा वदन्ति केचित्तु बहुत्वेनैव, केचिदुभयथापि प्रयोगभेदेन वदन्तीति । यथाहुः—'एकानेकाभिधाने च शब्दा नियतशक्तयः । केचिद्व्यक्तिं त्वसंख्याकां गमयन्त्यंबरादिवत्'॥ *एको व्रीहिस्तु निष्पन्न इति जातिं स्वसंख्यया ॥ *पत्नीसंनहनादौ तु व्यक्तिमाकृतिसंख्यया ॥ कपिञ्जलादिजातेस्तु प्रतीतिर्व्यक्तिसंख्यया ॥ व्यक्तिजाती वदन्त्यन्ये द्रव्यावयवसंख्यया ॥ अस्मानिति यथैकस्मिन्पाशानदितिरित्यपि ॥ *तत्र व्रीह्यादिशब्दानां संख्यायोगो यथारुचि ॥ वनदारादिशब्दास्तु प्रवर्तन्ते व्यवस्थया ॥ *जंगमे स्थावरे चार्थे यथायूथवनादयः ॥ *तत्र व्यक्तौ च जातौ च दारादिश्चेत्प्रयुज्यते ॥ व्यक्तेरवयवानां च संख्यामादाय वर्तते ॥ *वनशब्दः पुनर्व्यक्तीर्जातिसंख्याविशेषिताः ॥ वक्तीराहाथवा जातिं बहुव्यक्तिसमाश्रिताम् ॥' इति । एवं संयुक्तेषु परिगृहीतविततिविशेषेषु पङ्क्तिरिति बुद्धिरेकत्वावगाहिनी न निरालम्बना। संयोगादिविशेषस्यालम्बनत्वात् । एवमन्यत्राप्यूह्यम्। नन्वत्र भाष्यकृता पूर्वं वृक्षातिरिक्ताप्रत्ययाद्*सत्त्वमुपपाद्य पुनरपि 'वनादिषु नैव प्रत्ययविपर्यासो न ते न सन्ति' इति भाष्येण सत्त्वंतद्विरुद्धम्। वक्तव्यो वाभिप्रायविशेषः । उच्यते—'लोकप्रसिद्धपदार्थव्यवहारित्वान्मीमांसकानां न स्वतन्त्रपदार्थाभ्युपगमोऽस्ति लोकदृष्ट्या चासत्त्वं पूर्वं यदि वनेन्येनेत्यादिनोक्तम् । यदि तु नायं विशेषो घटत इति कश्चिदभिनिविशेत तंप्रतीदं भाष्यम् । अथ वनादिष्विति वनस्य सद्भावेपि न काचिदस्माकं क्षतिरित्यभिप्रायः । अतएवाहुर्वार्तिककाराः—'इति निगदितमेतल्लोकसिद्धैः पदार्थैर्व्यवहृतिरिह शास्त्रे न स्वतन्त्राभ्युपेतैः ॥ भवति तु जनदृष्ट्या जातिपङ्क्त्यादिभेदो यदि तु न घटतेऽसौ नैव बाधोस्ति कश्चित् ॥' 'प्रसक्तानुप्रसक्त्यैतद्वार्तिकादेर्निरूपितम् ॥ प्रमेयमधिकं मूलमनुसंधीयतेऽधुना ॥ इति वनवादः ॥ इदानीमौलूक्याभिमतं कारणगुणप्रक्रमं निराकर्तुमाह—**यदपीति** । ग्रन्थो निगदव्याख्यातः ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

मित्यर्थः । **वनबुद्धिरपीति** । यथा गोत्वबुद्धिर्विलक्षणेषु नानापिण्डेषु जायमाना न समुदायालम्बना तथा वनबुद्धिरपि बहुषु वनेषु विलक्षणेषु इदं वनमिदं वनमित्येकरूपा जायमाना न समुदायालम्बना स्यादित्यर्थः । **एको व्रीहिरिति** । अत्र व्रीहिशब्दोऽन्येषां जातिशब्दानां वृक्षादीनामुपलक्षणार्थः । **पत्नीति** । पत्नीशब्दोऽप्यौपाधिको यज्ञस्वामिन्यां वर्तमानो व्यक्तिवचनः । स च श्रुतिसंख्यया व्यक्तिमवच्छिनत्ति 'पत्नीं सन्नह्यति' इत्येतस्मिन्मन्त्रे द्वयोर्बहुषु चैकवचनस्यैव प्रयोगात् आकृतिसंख्यावाचिना शब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञस्वामित्वमोवाक्यं(?) तेन हि पत्नीत्वं नामाकृतिरस्ति अस्मानितिव्यक्तिमवयवसंख्यया 'अदितिः पाशा'नित्यत्र मन्त्रे जातिवचनः पाशशब्द एकस्मिन्नपि पाशे बहुवचनान्तः प्रयुज्यमानो जातिद्रव्यावयवसंख्यया वक्तीत्युक्तमिति । येचैते व्रीह्यादिशब्दास्ते प्रयोगभेदेन यथारुचि संख्यां भजन्त इत्याह—**तत्रेति** । वनदारादिशब्दास्तु व्यवस्थितसंख्यावचना इत्याह—**वनेति** । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—**जंगम इति** । कीदृशी पुनर्दारादिशब्दानां व्यवस्था तां दर्शयति—**तत्रेति** । दारादिशब्दो हि सर्वदा बहुवचनान्तः समयादेकव्यक्त्यभिप्रायेण प्रयुज्यते तदवयवसंख्यया व्यक्तिभेदमाचष्टे । यदात्वविवक्षितव्यक्तिभेदो दारमात्रपरः तदा व्यक्तिभेद इति । वनशब्दस्त्वेकत्वसंख्यैव विवक्षितेत्याह—**वनशब्द इति** । जातिग्रहणं बहुत्वदेशसमुदायानामुपलक्षणार्थं । शङ्कुभिन्नेषु वनेषु वनानीति प्रयोगः सादेश्ये बहुत्वं जातावुपचर्य क्रियते । द्रव्यसमुदायवनलक्षितदेशाद्यनेकत्वाभिप्रायत्वे वनस्य तद्भेदादेव युक्तं बहुवचनमिति । **असत्त्वमिति** । यदि वनेऽन्येन हेतुना सद्भावविपरीतः प्रत्यय उत्पद्यते मिथ्यैव वनप्रत्यय इति, अतो वनं नास्ती-

चित्रैकरूपनिराकरणम्।

ननु चित्रः पट इति प्रतीयते नतु शुक्लः पीत इति वा, तस्माच्चित्राख्यं रूपान्तरमत्रोत्पन्नम्। नैवम्। चित्रं नानारूपमित्यर्थः। चित्रशब्दो हि नानापर्यायो लौकिकानां प्रसिद्धः। ततश्चित्राख्यमेकमेव रूपं लोकविरोधादेवायुक्तमङ्गीकर्तुम्। नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटे समवायो नानुपपन्नः। एतेन संयोगजसंयोगो निरस्तो वेदितव्यः। यथा देवदत्तसंयोग एव तस्मिन्कुण्डलिनि संजाते कुण्डलिसंयोगो भवति तथा तन्तुतुरीसंयोग एव तन्तौ पटभावमापन्ने पटतुरीसंयोगो भवति न संयोगान्तरं प्रतीत्यभावादित्यलमतिविस्तरेण। तस्मादस्त्येवावयवी।—'वृत्तिः स्वावयवेष्वस्य व्यासज्येति प्रदर्शितम्॥ तेनास्त्यवयविद्रव्यं सामान्यं चास्ति सर्वगम्॥ इत्यवयविवादः॥

वर्णानामभिधातृत्वमाकृतेश्चाभिधेयताम्॥ कथयित्वाथ संबन्धकथैव प्रकृतोच्यते॥ ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च संबन्धः प्रागुदीरितः॥ तन्नित्यत्वं यदाक्षिप्तं तत्समाधीयतेऽधुना॥ एवं हि पूर्वमुक्तम्—यस्मात्प्रथमश्रवणे शब्दोऽर्थं न प्रत्याययति तस्मान्नास्य स्वाभाविकमिन्द्रियवत्प्रत्यायकत्वम्। अस्यायमर्थः। इति पुरुषेण कथिते प्रत्याययति ततो नूनमस्य पुरुषकृतं प्रत्यायकत्वमिति पौरुषेय एव संबन्ध इति॥ * ॥ तत्राभिधीयते—नह्यस्यायमर्थ इति संबन्धकरणमिदम्, प्रसिद्धसंबन्धकथनं ह्येतत्। कथमवगम्यते अर्थान्तरकथने वहुभिर्निवारणात्। यो हि कश्चित् कस्मैचित् गोशब्दस्याश्वं गवयं वार्थमाह तमन्ये वह्वो निवारयन्ति नायमस्यार्थः सास्नादिमानस्यार्थ इति, संबन्धक्रियापक्षे च देवद-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

प्रतीत्यभावादन्यदपि निराकरोति—**एतेनेति**। उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति**। महाप्रकृतं निगमयति—**वृत्तिरिति**। व्याख्यातप्रायं चैतत्। इति अवयविवादः॥

अनन्तरोक्तप्रमेयस्य वक्ष्यमाणप्रमेयेणासंगतिमाशङ्क्य संगतिं कर्तुमाह—**वर्णानामिति**। नन्वत्र ग्रन्थकारेणायं गौरित्यत्र कः शब्दस्तथा गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इत्यादिभाष्यद्वयमनुक्रम्य वर्णानामभिधातृत्वमाकृतेश्चाभिधेयतोपपादिता संबन्धोपपादनसमये तु अथ संबन्धः कइत्येतद्भाष्यं कथमुपेक्षितम्। प्रयोजनाभावादितिचेत्। न। तदनुसारेणैव संबन्धस्योपपादयिष्यमाणतया तत्सत्त्वात् प्रक्रमभङ्गापत्तेश्च। तस्माद्वक्तव्योऽभिप्रायविशेषः। उच्यते—संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्प्रश्नस्तावदनुपपन्नः। यच्छब्दे ज्ञातेऽर्थो विज्ञायत इत्युत्तरमप्यनुपपन्नं संबन्धस्वरूपस्याकथनात्। अतएवाहुः—'किमौषधं ज्वरस्येति पृष्टो यदि वदेदिदम्॥ येनासौ नश्यतीत्येवं किं तेन कथितं भवेत्॥' अथायमभिप्रायः—संबन्धग्रहणपूर्विका हि प्रतीतिः संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीत्युत्तरकालभावित्वान्न प्रतीत्यङ्गं संज्ञात्वमजानानस्यापि संबन्धान्तरदर्शनेनार्थप्रतीत्युपपत्तेः। अतोत्रापरितुष्यन् *अविनाभावरूपसंबन्धान्तराभिधित्सया पृच्छति—**अथ संबन्धः क इति**। एतच्चायुक्तम्। उत्तरभाष्ये विनाभावरूपसंबन्धकीर्तनाभावात्। तस्मादयमभिप्रायो भाष्यकारस्य। पूर्वोक्त एव संबन्धो मध्ये शब्दार्थविचारव्यवहितो नित्यानित्यविचाराय पुनः स्मारयति। उत्तरभाष्येणापि अभिधानक्रियांप्रति शब्दस्य यत्कर्तृत्वं करणत्वं वा तदेव शक्तिसंज्ञागमकत्वादिपर्यायमुच्यते—यच्छब्दज्ञानादर्थज्ञानं अयं संबन्धश्च ज्ञाप्यज्ञापकत्वमेवेति भाष्यार्थः। भाष्यादेतदर्थाप्रतीतिरिति चेत्। न। ननु कृतक इति पूर्वमुपपादित इत्यनुमानभाष्यपर्यालोचनया तस्यैव प्रतीतेः। नहि संबन्धान्तरस्य कृतकत्वं पूर्वमुक्तमिति। अतएव ग्रन्थकारोऽनतिप्रयोजनत्वाद्भाष्यमुपेक्ष्य पूर्वोक्तसंबन्धानुभाषणेनाक्षेपसमाधानाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वविचारमारभते—**ज्ञाप्येति**। आक्षेपं तावदनुभाषते—**एवंहीति**। समाधानं प्रतिजानीते—**तत्रेति**। **प्रसिद्धेति**। यदाह भाष्यकारः—'सिद्धवदुपदेशात्' यदि संबद्धुरभावान्नियोगतो नार्था उपलभ्येरन् ततोऽर्थापत्त्या संबन्धकर्तारमवगच्छामः। अस्ति त्वन्यः प्रकारो वृद्धानां स्वार्थेन व्यवहरमाणानामुपश्रृण्वन्तो वालाः प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते, तेपि वृद्धा यदा वाला आसन् तदान्येभ्यो वृद्धेभ्यः तेप्यन्येभ्य

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

त्यवगच्छाम इत्यनेन भाष्येणेत्यर्थः। इति वनवादः॥ **अविनाभावेति**। शब्दार्थयोरविनाभावाभावे शब्दे ज्ञानार्थज्ञानानुपपत्तेः। नहि वस्त्वन्तरेऽवगते वस्त्वन्तरं ज्ञायेत अतोऽविनाभाव एव तयोः संबन्ध इत्यर्थः। समयं निराकर्तुं विकल्पयति—

त्तादिवद्येनैव संवन्धः क्रियते स एवार्थ इति निवारणं नोपपद्यते । तस्मान्न तावदर्वाचीनाः पुरुषा अस्य शब्दस्यायमर्थ इति वदन्तोपि तत्संवन्धकर्तृत्वेनाशङ्कनीयाः । यदिपरमेवं स्यात् सर्गादिकाले भगवता प्रजापतिना सर्वमेव स्थावरजंगमं धर्माधर्मौ च सृष्ट्वा संव्यवहाराय च शब्दानामर्थैः संवन्धं कृत्वा धर्माधर्मप्रतिपादनाय च कृतसंवन्धैः पदैर्वेदान्कृत्वास्तेभ्यो मरीच्यादिभ्यः शब्दार्थसंवन्धो वेदाश्च प्रतिपादितास्तैरप्यन्येभ्यस्तैरप्यन्येभ्य इत्येवं पूर्वपूर्वेभ्यः प्रतिपद्योत्तरोत्तरेषां शब्दार्थप्रतिपत्तिर्व्यवहारश्चेति ॥ * ॥ तदप्ययुक्तम् । इत्थंभावे प्रमाणाभावात् प्रथमश्रुतावप्रतीतिरेव प्रमाणं सामयिकत्वे ह्यप्रतिपन्नसमयानामप्रतीतिः प्रतिपन्नसमयानां च प्रतीतिर्देवदत्तादिशब्दवदुपपन्ना भवति, स्वाभाविके तु प्रत्यायकत्वे प्रथमश्रवणेऽपि प्रतीतिः स्यादितिचेन्न। स्वाभाविकमपि प्रत्यायकत्वमवगतं सदर्थप्रतिपत्तौ निमित्तं नाप्रतिपन्नमिति युक्तैव प्रथमश्रवणेऽर्थस्याप्रतीतिः । नच सर्गादिर्नाम कश्चित्कालोऽस्ति, सर्वदाहीदृशमेव जगदिति दृष्टानुसारादवगन्तुमुचितम्। ननु स कालोऽभूत् यदा सर्वमिदं नासीदिति। प्रमाणाभावात्। मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिः प्रमाणमिति चेत् । न । वेदानां पौरुषेयसंवन्धापेक्षाणां स्वयं च पौरुषेयाणां शाक्यादिग्रन्थवदतीन्द्रियार्थे प्रामाण्यासंभवात्। तदप्रामाण्ये च तन्मूलानां धर्मशास्त्रादीनां दूरनिरस्तमेव प्रामाण्यम्। सर्वाभावे च सृष्टिरपि न संभवति । मृत्तन्त्वाद्युपादानेन हि घटादीन्युपादीयन्ते। सर्वाभावे हि केनोपादेन सर्वमिदमुपादेयम् ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

इति नास्त्यादिरिति। अतोऽर्वाचीनानां संवन्धवक्तृत्वमात्रं नतु कर्तृत्वमित्युपपादितमर्थं निगमयतीति—**तस्मादिति**। अत्र वार्तिककारैः—'*समयः प्रतिमर्त्यं वा प्रत्युच्चारणमेव वा ॥ क्रियते जगदादौ वा सकृदेकेन केनचित् ॥ *प्रत्येकं वापि संवन्धो भिद्येतैकोऽथवा भवेत् ॥ *एकत्वे कृतको न स्याद्भिन्नश्चेद्वेदधीर्भवेत् ॥ *भिन्नत्वे प्रतिसंवन्धं शक्तिः कल्प्याभिधां प्रति ॥' इत्यादिना ग्रन्थेन विकल्पोपन्यासपूर्वकमिदानींतनकर्तृत्वं संवन्धस्य निराकृत्य 'सर्गादौ तु क्रिया नास्ति तादृक्कालो हि नेष्यते' इत्यादिना महता प्रवन्धेन जगदादिपक्षो निराकृतस्तत्प्रपञ्चस्तत्रैवावगन्तव्यः। ग्रन्थकारस्तु तदनुसारेणैव सर्गादिपक्षं निराकर्तुमाह—**यदि परमिति**। निराकरोति—**तदपीति**। प्रमाणसद्भावं शङ्कते—**प्रथमेति**। शब्दानां प्रथमश्रवणेऽर्थस्य या प्रतीतिः सैवच संवन्धस्य कृतकत्वे प्रमाणम् । स्वाभाविकत्वे तु तस्य प्रथमश्रवणेपि प्रतीतिः स्यादित्यर्थः ॥ परिहरति—**नेति** । **इतीति**। प्रथमश्रवणे प्रत्यायकत्वस्यैवानवगमादर्थाप्रतीतिरित्यर्थः । **वेदानामिति**। एतच्च पौरुषेयत्ववादिमते दूषणम्। इतोपि न सर्गादिकालोऽस्तीत्याह—**सर्वाभाव इति**। तदुक्तम्—'*यदा सर्वमिदं नासीत्क्वावस्था तत्र गम्यताम्॥ प्रजापतेः क्व वा स्थानं किंरूपं च प्रतीयताम्॥' तथा—'*प्रवृत्तिः कथमाद्या च जगतः संप्रतीयते॥ शरीरादेर्विना चास्य कथमिच्छापि सर्जने ॥' **ननु** 'प्रजापतिर्वा इदमेकमेवासीत्सोऽकामयत प्रजाः पशून्सृजेये'त्युपक्रम्य 'ततो वै स प्रजाः पशूनसृजत' इति श्रुतिरेवात्र प्रमाणं किं युक्तिकलापेनेति चेत्। न। देवस्य प्रजापतितयानाश्वासात् नित्यत्वे वा सृष्टेः प्राग्विद्यमानस्य प्रजासर्गादिरूपयथाश्रुतार्थसंवन्धानुपपत्तेः। अतोऽन्यपरविध्यन्तरप्ररोचनारूपोर्थो वक्तव्य इति। सर्व-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

समय इति। प्रतिमर्त्यपक्षमपि विकल्पयति—**प्रत्येकमिति**। एकत्वे तावत्कृतकतैव न स्यादेकस्य वहुभिः क्रियाऽसंभवादित्याह—**एकत्व इति**। भेदस्तु प्रतीतिविरुद्ध एवेत्याह—**भिन्नश्चेदिति**। भिन्नत्वे च तेषामर्थप्रतीतिकारणत्वात् अनेकशक्तिकल्पना स्यादित्याह—**भिन्नत्व इति**। किंच यस्य केनचिद्वक्त्रा संवन्धः कृतः स वक्त्रन्तरप्रयुक्ततदर्थं न प्रतिपद्येत नह्यन्यस्मिन्संवन्धज्ञातशक्तावन्यस्मादज्ञातशक्तिकादर्थप्रतीतिः संभवति वक्त्रन्तरेणापि प्रयुक्तशब्दे स्वसंवन्धानुसारेण श्रोतार्थं वुध्यत इति चेतनस्यानेकैः पुरुषैर्नानार्थविषयाः अनेके संवन्धाः कृताः तस्य शब्दस्यार्थः कथं प्राप्येत । तस्मान्नार्वाचीनः संवन्धकर्ता संभवति। यदिच संवन्धकर्ता स्यात् स्मर्येत । यथा वृद्धिशब्दस्य संवन्धकर्ता पाणिनिः स्मर्यते। नहि विस्मृते सूत्रकर्तरि 'वृद्धिर्यस्याचामादि'रिति कश्चित्प्रतिपद्यते । एवं शब्दार्थसंवन्धकर्त्रापि व्यवहारोऽवश्यं स्मर्तव्यो भवतीति । **यदेति**। स्रष्टा चायं प्रजापतिस्तदा क्वावतिष्ठते पृथिव्यादीनामसंभवात् अधिष्ठानरहितस्य तस्य प्रयत्नादेरसंभवात्सृष्ट्यनुपपत्तिः। नापि शरीरी । तस्य भौतिकत्वात् भूतादीनां च तदानीमभावात्सर्वाभावे च निःसाधनस्याद्या प्रवृत्तिर्न संभवतीत्याह—**प्रवृत्तिरिति**। तदिच्छामात्रेणैव जगन्निष्पत्तिः किं प्रवृत्त्येतिचेत्। न। अशरीरस्येच्छाया अप्यसंभवात्। अत

अद्वैतमतेन पूर्वपक्षः।

स्यान्मतम्। आत्मैवैको जगदादावासीत् स एव स्वेच्छया व्योमादि प्रपञ्चरूपेण परिणमति बीजमिव वृक्षरूपेण, चिदेकरसं ब्रह्म कथं जडरूपेण परिणमतीति चेत्। न परमार्थतः परिणामं ब्रूमः किंत्वपरिणतमेव परिणतवदेकमेव सदनेकधा मुखमिवादर्शादिष्वविद्यावशाद्विवर्तमानमात्मैवात्मानं चिद्रूपं जडरूपमिवाद्वितीयं सद्वितीयमिव पश्यति। सेयमविद्योपादाना स्वप्नप्रपञ्चवन्महदादिप्रपञ्चसृष्टिः। तथाच 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किंचन' इत्यादयो बहवोऽद्वैतवादाः। तथा 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति भेदावगतेर्व्यक्तमेव मायानिबन्धनत्वं दर्शितम्। तथा 'लोकात्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्विदे'त्यादिनानात्मदर्शने निन्दा 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती'ति च नानात्वदर्शननिन्दा 'सर्वमिदमद्वितीयमेव ब्रह्म पारमार्थिकं भेददृष्टिश्चाविद्योपादाने'त्येतमर्थं प्रकटयतीति॥

उक्ताद्वैतमतखण्डनम्।

किमिदानीमसन्नेवायं प्रपञ्चः। ओमितिचेत्। न। प्रत्यक्षविरोधात्। तथाच प्रत्यक्षं प्रपञ्चसद्भावग्राहकं तथोक्तं प्रत्यक्षसूत्रे। नचागमेन प्रत्यक्षबाधः संभवति प्रत्यक्षस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वेन सर्वेभ्यो बलीयस्त्वात्। नच पौर्वापर्यन्यायेन प्रवृत्तमेव प्रत्यक्षमागमेन पश्चाद्बाध्यत इति वाच्यम्। आगमस्य प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविरोधात्। आगमप्रवृत्तिसमयेऽपि हि भेदप्रपञ्चमुपदर्शयत् प्रत्यक्षमागमप्रवृत्तिमेव निरुणद्धि। यथा खलूत्पत्तुमुपक्रममाण एव घटो दण्डेनाहन्यमानो नोत्पत्तुं प्रभवति तथागमोपि। किंच प्रपञ्चाभावं प्रतियतावश्यमागमोपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादसद्रूपतया प्रत्येतव्यः। कथं चागमेनैवागमस्याभावः प्रतीयेत, असद्रूपतया हि प्रतीयमानो न कस्यचिदप्यर्थस्य प्रमाणं स्यात्, प्रामाण्ये वा नासत्त्वम्॥ ❊॥ कश्चित्पुनराह नासत्वं प्रपञ्चस्य ब्रूमः। प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धत्वात्। नापि परमार्थतः सत्वम् आत्मज्ञानेन बाध्यमानत्वात्। तस्मात् सदसद्भ्यामनिर्वाच्योऽयं प्रपञ्च इति॥ ❊॥ तदिदमसारम्। सतोऽन्यत्वमेवासत्वम्, तद्यदि प्रपञ्चः सन्न भवति व्यक्तमसन्नेवायम्, असत्त्वाभावे वासत्त्वापत्तिः, सदसत्वयोरेकनिषेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वात्। नच विधाद्वयरहिते विधान्तरं संभवति अथापि यन्न कदाचित्प्रतीयते तदसत्, यथा शशविषाणम्, यत्प्रतीतं न कदाचिद्बाध्यते तत्सत् यथात्मतत्वम्, प्रपञ्चस्तु प्रतीयमानत्वाद्बाध्यमानत्वाच्च भावाभावाभ्यामनिर्वाच्य इति मतम्। तदनुपपन्नम्, लोकविरोधात्। यद्धि प्रतीतं बाध्यते मृगतोयरज्जुसर्पादि तदसदेवेति हि लौकिकी प्रसिद्धिः। नहि शशविषाणादीनां मृगतोयादीनां च कश्चिद्विशेषो लोके, सोयं प्रपञ्चोपि बाध्यते चेत् असन्नेवेति नानिर्वाच्यत्वम्। अथापि लोकप्रसिद्धिमनादृत्य वृद्ध्यादिवत्परिभाषारूपेणानिर्वाच्य इत्युच्यते, तथाप्ययुक्तम्—प्रपञ्चस्य बाध्यत्वाभावात्, न तावत्संसारावस्थायामागमेन बाधः संभवतीत्युक्तम्। मुक्तस्य तु बाधकज्ञानं नाशङ्कनीयमेव प्रलीनसर्वकरणत्वात्, करणाभावे च

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

लोकप्रसिद्धिविरुद्धः सृष्ट्यपलाप इति चेत्। न। अन्यपरसृष्ट्यादिवाक्यादुपजातायाः प्रसिद्धेः भ्रान्तिरूपत्वेनाप्रमाणत्वात् अन्यपरत्वं च वेदस्य प्रयोजनवदर्थपरत्वादुपाख्यानमात्रस्यानुपयोगात् स्तुतिनिन्दार्थत्वाङ्गीकारादिति॥

वेदान्तिमतं शङ्कते—**स्यान्मतमिति**। ग्रन्थो निगदव्याख्यातः। **एतमर्थमिति**। अनात्मदर्शननिन्दां नानात्वदर्शननिन्दां चैतमर्थं प्रकटयतीति संबन्धः। कोऽसावर्थस्तमाह—**सर्वमिदमिति**॥

निरोधं प्रकटयति—**आगमेति**। दूषणान्तरमाह—**किंचेति**। एतन्मतानुसारिण एवाभिप्रायमाह—**कश्चिदिति**। उक्तंच—'प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न यत्॥ गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवादिनः॥' इति। बाधाभावं विवृणोति—**न तावदिति**। असद्रूपतया हि प्रतीयमानो न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणं स्यादित्युक्तमित्यर्थः। प्रपञ्चस्याविद्यकत्वे

ज्ञानासंभवात्। नचास्मर्यमाणस्य प्रपञ्चस्याभावः शक्यते प्रत्येतुम्। नच तस्यामवस्थायां संभवति स्मरणम् सर्वसंस्काराणामुच्छिन्नत्वात्, तस्मान्न बाधसंभवः॥ * ॥ यच्चाविद्याकृतोऽयं प्रपञ्च इति, का पुनरियमविद्या किं भ्रान्तिज्ञानम्, किंवा भ्रान्तिज्ञानकारणभूतं वस्त्वन्तरम्। यदि भ्रान्तिः सा कस्य न ब्रह्मणस्तस्य स्वच्छविद्यारूपत्वात्। नहि भास्करे तिमिरस्यावकाशः संभवति। नच-जीवानाम्। तेषां ब्रह्मातिरेकेणाभावात् भ्रान्त्यभावादेव च तत्कारणभूतं वस्त्वन्तरमप्यनुपपन्नमेव। ब्रह्मातिरेकेण भ्रान्तिज्ञानं तत्कारणं चाभ्युपगच्छतामद्वैतहानिः॥ * ॥ तत्किंकृता च ब्रह्मणो विद्या, नहि कारणान्तरमस्ति। स्वाभाविकीतिचेत् कथं विद्यास्वभावमविद्यास्वभावं स्यात्। स्वाभाविकत्वे चास्याः केन विनाशः स्यात्। आगमिकं ध्यानादि तज्जन्यं वा स्वरूपज्ञानं ब्रह्माविद्यां नाशयतीति चेत्, न, नह्यागमो वा ध्यानादयो वा तज्जन्यं वा ज्ञानं नित्यज्ञानात्मकब्रह्मातिरिक्तमस्ति यदविद्यां नाशयेत्। तद्वरमस्मान्मायावादान्महायानिकवादः। यत्र नीलपीतादिवैचित्र्यं कार्यकारणभावो बद्धमुक्तादिव्यवस्था च संतानभेदेन समर्थ्यते। नित्यमेकरसं निष्प्रपञ्चमात्मानमुपेयुषां तु समस्तलोकवेदव्यवहारोच्छित्तिरेव स्यात्॥ * ॥ यदप्याहुः—अज्ञानजन्यः प्रपञ्चो ज्ञानेन विनाश्यते मृगतोयवत् स्वप्नप्रपञ्चवच्चेति। तदप्ययुक्तम्—यदि कुलालादिव्यापारस्थानीयेनाज्ञानेन घटवदुत्पन्नः प्रपञ्चो मुसलस्थानीयेन ज्ञानेन नाश्यते, तथापि नासत्वं प्रपञ्चस्य स्यात्, उत्पत्तिविनाशयोगादनित्यतामात्रं स्यान्नात्यन्ताभावः॥ * ॥ केन च ज्ञानेन नाशः, नात्मज्ञानेन, विरोधाभावात्। निष्प्रपञ्चात्मज्ञानेनेतिचेत्, न, तत्रात्मज्ञानांशस्याविरोधात्। निष्प्रपञ्चत्वज्ञानं विनाशकमिति पारिशेष्यादापन्नम्—प्रपञ्चाभावश्च निष्प्रपञ्चत्वं, नच विद्यमाने प्रपञ्चे तदभावज्ञानमुत्पत्तुमर्हति। ज्ञानेन ह्युत्पन्नेन प्रपञ्चो नाशयितव्यः प्राक् च ज्ञानात्सद्रूप एव प्रपञ्चस्तस्मिन्सद्रूपेऽवस्थिते कथं तदभावविषयस्य ज्ञानस्योत्पत्तिः। तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां प्रपञ्चस्य नाशः, तद्विनाशे च सति तदभावविषयज्ञानोत्पत्तिरितीतरेतराश्रयत्वम्॥ * ॥ एतेन मृगतृष्णिकाजलस्य ज्ञानविनाश्यत्वं प्रत्यूढम्। नहि तज्जलं सत् पश्चान्नाश्यते प्रागपि हि तत्र नैव जलं, अजलमेव हि रश्मिप्रतप्तमूषरं भ्रान्त्या जलात्मनावगतं पश्चाद्बाधकेन यथावस्थितरूपमवगम्यत इत्यलमनेन बालजल्पितेन॥ इत्यद्वैतमतनिरासः॥

अर्धजरतीयाद्वैतवादेन पूर्वपक्षः।

केचित्त्वौपनिषदाः परमार्थत एवात्मा प्रपञ्चरूपेण स्वेच्छया परिणमतीति मन्यन्ते, तथाच 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इत्येकस्यैव सन्मात्ररूपतया प्रागवस्थितात्मनोऽनेकव्योमादिभेदभिन्नप्रपञ्चरूपेण बीजस्येव वृक्षरूपेण परिणामो दर्शितः, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यौपनिषदां वादाः पुराणवादाश्चास्मिन्नर्थे शतशो दृश्यन्ते। 'पुरुष एवेदं सर्वं नेह नानास्ति किंचन' इत्यादि तु धर्मिभेदाभावाभिप्रायम्, तद्यथैको वृक्षः प्रादेशमात्रादूर्ध्वं

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

निराकर्तुमाह—**यच्चेति। भ्रान्त्यभावादिति**। कार्यैककल्प्यत्वादज्ञानस्य तदभावेऽनुपपत्तिरित्यर्थः। यथाहुः—लौकिकी वैदिकी वापि नाज्ञाने दृश्यते प्रमा॥ कार्यदृष्ट्याथ कल्प्यं चेल्लाघवादेकमेव तत्''इति। **नहीति**। जीवानां तावदविद्योत्तरकालीनत्वात्पूर्वसिद्धाज्ञानकारणत्वं न संभवति। तस्माद्ब्रह्मैव कारणमिति वाच्यम्। तच्चानुपपन्नम्। विद्यारूपस्याज्ञानकारणत्वानुपपत्तेः। नहि भास्करस्य तिमिरकारणत्वं दृष्टमिष्टं वा। ब्रह्मणश्च तत्कारणत्वे निर्मोक्षप्रसङ्गः। अतः कारणान्तराभाव इत्यर्थः। अन्यदप्याशङ्क्य निराकरोति—**यदपीति**। उक्तं न्यायमन्यत्रातिदिशति—**एतेनेति**। पूर्वकाले सतएव पश्चान्न विनाश्यत्वोपपत्तिरिति भावः॥ इत्यद्वैतवादनिरासः॥

तत्रैव मतान्तरमाशङ्कते—**केचिदिति**। ननु सर्वस्य व्योमादिभेदभिन्नत्वे भेदाभावप्रतिपादनं विरुद्धमत आह—**पुरुष एवेदमिति**। ननु यदि सद्रूपस्यैवात्मनो व्योमादिप्रपञ्चः परिणाम इत्युच्यते कथं तर्हि तस्यासत्वम्। नहि बीज-

नानाशाखोऽवस्थितो दूरस्थैर्नानावृक्षा इति गम्यते तद्वेदिनश्चान्ये तेभ्यः कथयन्ति 'नेमे नानावृक्षाः किंत्वेक एवायं वृक्षो नानाशाखोऽवस्थित'इति, तथा नामरूपप्रपञ्चं नानारूपं पश्यतां, मूलकारणस्यैकस्यात्मनोऽयं नानारूपः परिणाम इत्येवमजानतां तत्त्वकथनार्था एवंविधा वादाः। सर्वमेकस्यैव विस्तारो न किंचिदत्र नानास्तीति ॥ * ॥ ये च पुनरसत्त्ववादाः प्रपञ्चविषया अविद्यावादा भ्रान्तिवादा मायावादाश्च ते सर्वे प्रपञ्चस्यानित्यत्वादौपचारिकाः। यथा मृगतोयरज्जुसर्पस्वप्नप्रपञ्चादयः किंचित्कालमाविर्भूय पश्चाद्विलीयन्ते तथा भेदप्रपञ्चरूपो ब्रह्मपरिणामोऽप्याविर्भवति विलीयते चेत्याविर्भावतिरोभावधर्मकत्वसाम्यादसन्नित्युपचर्यते, तस्य चासत्कल्पत्वे तद्विषयस्य ज्ञानस्यापि सिद्धत्यौपचारिकं भ्रान्तित्वम्। मायानिबन्धनत्वं च 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते'इत्यादिषु युक्तमुपचारेण वक्तुम्। 'आत्मैवैकः सत्यः इति च तस्यैव नित्यत्वादुच्यते, यथा 'गोअश्वा एव पशवोऽन्येऽपशव'इति तथेदं द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ यस्त्वेवंविधान्वादान्यथाश्रुतार्थान्गृह्णाति स पश्वन्तरेष्वपशुत्ववादं 'आदित्यो यूपः'इत्यादि च यथाश्रुतं गृह्णीयात्। अथ तत्र प्रमाणान्तरविरोधः सोऽत्रापि समानः। अथार्थवादत्वात्तत्र न यथाश्रुतार्थग्रहणं, तदपि समानम्। प्रपञ्चस्याप्यसत्यत्वं वैराग्यजननार्थम्, आत्मनश्च परमार्थत्वं मुमुक्षूणामुत्साहजननार्थं। विस्पष्टं चैतन्मृत्पिण्डविकारदृष्टान्तदर्शनात्। ततश्च यथा कारणभूतमृत्पिण्डज्ञानेन मृन्मयो विकारः सर्वो विज्ञातो भवति शरावादिविकारो हि वाचारम्भणं नामधेयमात्रं मृत्तिकेत्येव सत्यं, एवं प्रपञ्चोपि सद्विज्ञानेन विज्ञातो भवति विकारो हि वाचारम्भणं नामधेयमात्रं सदित्येव सत्य'मित्युक्ते ज्ञायत एतत् यथाविर्भावतिरोभावधर्मा नानाविधो विकारः शरावादिः प्रपञ्चो मृत्तिका च सर्वत्रानपायिनी तेषां कारणं कार्यकारणयोश्चावस्थामात्रभेदात्स्वरूपभेदाभावात्कारणज्ञानेन तत्सर्वं कार्यमवस्थाभेदेनाज्ञातमपि स्वरूपेण ज्ञातं भवति। तथा प्रपञ्चोप्याविर्भावतिरोभावधर्मानवस्थायी तत्कारणं चात्मा सद्रूपः सर्वानुयायी नापायधर्मा। तस्मिन्विज्ञाते सर्वं तदात्मकमविज्ञातमपि व्यासरूपेण समासेन ज्ञातं भवतीत्येतदत्र विवक्षितमिति, तस्मादेकस्यैवात्मनः परिणामोऽयं भेदप्रपञ्चो नत्वसन्नेव। असत्वे हि कथं सद्विज्ञानेन विज्ञातः स्याच्छशविषाणवत्। नहि मृत्पिण्डे विज्ञाते सति शशविषाणं विज्ञातं भवति तथा प्रपञ्चोपि स्यात्, ततस्तु प्रस्तुतहानिरेव स्यात् एकोप्यात्मान्तःकरणोपाधिभेदाद्भिन्नो जीव इत्युच्यते जीवभेदाच्च बन्धमुक्तिव्यवस्थाप्युपपन्नेति ॥ * ॥ तदिदमयुक्तम्। चिद्रूपस्यात्मनो जडरूपपरिणामासंभवात्। एकत्वे चात्मनः सर्वशरीरेषु प्रतिसंधानं स्यात्—देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमेवेति, तथा देवदत्तशरीरे मे सुखं यज्ञदत्तशरीरे मे दुःखमिति, पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेतिवत् सर्वसुखदुःखोपलब्धिश्च स्यात्। अन्तःकरणभेदाद्व्यवस्थेतिचेत्, न। अचेतनत्वात्। नह्यन्तःकरणं सुखदुःखे अनुभवति अचेतनत्वात्,

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

परिणामस्य वृक्षस्यासत्त्वं भवति तत्राह—**ये चेति**। असत्त्ववादस्यौपचारिकत्वं दर्शयति—**यथेति**। **तस्यचेति**। प्रपञ्चज्ञानस्यापि वस्तुतो न भ्रान्तित्वं बाधाभावादिति भावः। **मायेति**। मायाविद्ययोरल्पान्तरत्वादभेदेनोपन्यासः। इत्यादिषु वाक्येषु यत्प्रपञ्चस्य मायानिबन्धनत्वं श्रुतं तदप्यौपचारिकं वक्तुं युक्तमित्यर्थः। नन्वागमतएव सत्यत्वश्रवणात्तदतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वावगतेः कथमौपचारिकं मायिकत्वमत आह—**आत्मैवेति**। अनेन चात्मन एव नित्यतया सत्यत्वमुच्यते। प्रपञ्चस्त्वनित्यः। ततो निकृष्टो यथा गवाद्यपेक्षयान्ये पशवः। नचैतावता प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमेव भवतीति भावः। **एवंविधानिति**। औपनिषदान्वादानित्यर्थः। कथमेतदर्थपरत्वमित्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तेन तात्पर्यनिर्णयमाह—**विस्पष्टमिति**। **सदिति**। यत्सद्ब्रह्म तदेव सत्यमित्यर्थः। ततः किमत आह—**कार्येति**। **सर्वमिति**। व्यासरूपेणाविज्ञातमपीत्यर्थः। सति विज्ञाते सद्रूपे विज्ञात इत्यर्थः। तथा प्रपञ्चोपि शशविषाणवदविज्ञात एव स्यादित्यर्थः। किमतो यद्येवमत आह—**ततश्चेति**। प्रपञ्चस्याज्ञाने च यत्प्रस्तुतं कारणे ज्ञाते कार्यं ज्ञायत इति तस्य हानिरेव स्यादित्यर्थः। इदंचेष्टं सिध्यतीत्याह—**एकोऽपीति**। तदेतद्दूषयति—**तदिदमिति**। परिहरति—**न**। **अचेतनत्वादिति**।

आत्मा त्वनुभविता स च सर्वत्रैक इति कः प्रतिसंधानं वारयेत्, तस्मादिदमपि नातीव सुन्दरमिति ॥ इत्यात्मपरिणामवादनिरासः ॥

सांख्यमतेन पूर्वपक्षः।

आत्मभेदं प्रकृतिपरिणामं च जगत् सांख्या मन्यन्ते। द्विविधं च सांख्यं निरीश्वरं सेश्वरं च। नीरीश्वरवादिनस्तावदाहुः—प्रकृतिरचेतना त्रिगुणात्मिका प्रधानशब्दाभिधेया महदादिविशेषपर्यन्तेन प्रपञ्चरूपेण चेतनानामुपभोगाय परिणमतीति। सेश्वरवादिनोऽप्येवमाहुः, इयांस्तु विशेषः—पुरुषशब्दाभिधेयमीश्वरं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टमाश्रित्य प्रकृतिर्जगत्सृजतीति। यथा हि संस्कृतं क्षेत्रमधिष्ठाय तत्संपर्कवशाद्बीजमङ्कुरादिक्रमेण महान्तं वृक्षमारभते तथा सर्वव्यापिनमीश्वरमधिष्ठाय सर्वव्यापिनी प्रकृतिस्तत्संपर्कवशान्महदहंकारतन्मात्रादिक्रमेण परिणमन्ती विशेषान्तं प्रपञ्चमारभत इति। इतिहासपुराणेष्वपि प्रायेणैतदेव मतम्। सेयं प्रकृत्युपादाना सृष्टिः, ईश्वरस्तु निमित्तमात्रम्, क्षेत्रज्ञास्तु भोक्तारः, प्रकृतिरेव तु सर्वकार्याणां कर्त्रीति भोग्या। सा च सर्वत्रैका भोक्तॄणां च भेदाद्बद्धमुक्तव्यवस्थोपपत्तिः। तथाच—'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इति व्यक्तमेव भोग्यायाः प्रकृते रजःसत्वतमोरूपाया एकत्वं, भोक्तॄणां भेदाद्बद्धमुक्तव्यवस्थानं च दर्शितम्। ऐकात्म्यवादास्तर्ह्यौपनिषदाः कथं, अवैलक्षण्येनेति ब्रूमः—भेदशब्दो हि वैलक्षण्यवचनो लोके प्रसिद्धः। तथाहि सुसदृशेषु वक्तारो भवन्ति, 'नास्यास्य च कश्चिद्भेदोऽस्ती'ति, तथात्मनामपि नरपशुतिर्यग्भेदभिन्नशरीरवर्तिनां शरीरसंबन्धमपोह्य केवलं नैजरूपेण निरूप्यमाणानां पद्मरजःपरमाणुद्वयवन्न किंचिदपि वैलक्षण्यमस्तीत्यनेनाभिप्रायेणैकत्ववादा नानात्वनिषेधवादाश्च। एतदभिप्रायमेव चैतदपि भगवद्वासुदेववचनम्—'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः' इति। तथैव 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति स्वयमविलक्षणोऽप्यात्मा नरपश्वादिविचित्रशरीरसंपर्कवशाद्भ्रान्त्या स्वयमपि विलक्षणरूपः प्रतीयत इत्यर्थः। ये च मुक्तानां क्षेत्रज्ञानामीश्वरेण सहैकत्ववादास्तेऽप्यत्यन्तसाम्याद्वैलक्षण्याभावाच्च। तथाच श्रुत्यन्तरम् 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्॥ तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इतीश्वरसादृश्यापत्तिमेव मुक्तस्य दर्शयति। तथा भगवता वासुदेवेनाप्युक्तम्—'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः॥ सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति ॥*॥ यत्तु 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः इति भगवद्वचनं तत्स्वामिभृत्यभावपरम्—यथा खल्वमात्या राज्ञोंशा व्यपदिश्यन्ते तथा जीवोपीश्वरांश इत्युच्यते। अन्यथा जीवत्वनाशात्सनातनत्वानुपपत्तिः॥ * ॥ यान्यपि 'विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति' इत्यादीनि पुराणवचनानि तेषामयमेवार्थः—वैलक्षण्यमात्मनो ब्रह्मणश्चान्यत्वमत्यन्तमविद्यमानमेवाज्ञाननिमित्तमज्ञाने विनष्टे स्वयमेव विलीयत इति। विस्पष्टं हि परापरपुरुषयोर्भेदो गीतादिषूपदर्शितः—'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः'॥ 'उपद्रष्टानुमन्ता च कर्ता भोक्ता महेश्वरः॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः' इति। अलमतिदूरं गत्वा। तस्मात्प्रकृत्युपादानेयं प्रपञ्चसृष्टिरिति नानुपादानोपालम्भः॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

प्रतिसंधानाभावे च नान्तःकरणभेदः प्रयोजकः किंतु सुखदुःखानुभवितृचेतनभेद एव। स च सर्वत्रैक एवेति प्रतिसंधानापत्तिरित्यर्थः। एतन्मतदूषणोपसंहारपूर्वकं सांख्यमतमुत्थापयति—**तस्मादिति**। जगत्प्रकृतिपरिणाम एव नात्मपरिणाम इति मन्यन्त इत्यर्थः। इत्यात्मपरिणामवादनिरासः॥

एतदेव विभजते—**द्विविधमिति**। पातञ्जलस्य सांख्यप्रवचनत्वात्तदपि सांख्यशब्देनोच्यत इत्यर्थः। एतन्मतस्योपनिषद्विरोधमाशङ्क्य निराकरोति—**ऐकात्म्येति**। **अन्यथेति**। परमार्थत ईश्वरांशानेनाज्ञानकृतजीवत्वनाशात् अनित्यत्वापत्तिर्जीवस्येत्यर्थः। नचैवमिष्टम्, अजवाक्येन जीवस्य नित्यत्वप्रतिपादनात्। सांख्यमतमुपसंहरति—**तस्मादिति**। अतो यदुक्तं सर्गादौ सर्वाभावे हि केनोपादानेन सर्वमिदमुपादेयमिति तत्परिहृतं प्रकृतेरुपादानत्वोपपादनादित्यर्थः॥

सांख्यमतखण्डनम्।

अत्राभिधीयते—कथं खल्वेकरूपा प्रकृतिर्नरपशुतिर्यग्भेदभिन्नं प्रपञ्चमारभते, नह्यविलक्षणं कारणं विलक्षणं कार्यं निर्मातुमर्हति। क्षेत्रज्ञगतधर्माधर्मसहायवैचित्र्याद्वैचित्र्यमितिचेत्। न। अन्तःकरणवृत्तित्वाद्धर्माधर्मयोः, अन्तःकरणस्य च कार्यवर्गान्तःपातित्वात् सर्वस्य महदादेः कार्यस्य प्राकृतप्रतिसंचरे प्रकृतौ विलीनत्वाद्धर्माधर्मावपि तस्यामवस्थायामविद्यमानावेवेति न तद्बलेन वैचित्र्यम्। महदादिविकारारम्भे चास्याः किं कारणं, स्वरूपमेवेतिचेत् सर्वदाऽऽरम्भप्रसङ्गस्ततः प्रलयानुपपत्तिः। ईश्वरेच्छया विक्रियत इतिचेत्। न। ईश्वरस्य समस्तक्लेशरहितस्यापास्तसमस्तकामस्येच्छाऽसंभवात्, इच्छायाश्चाप्यन्तःकरणधर्मत्वात् तस्मिन्काले तदसंभवात्॥ *॥ किंच प्राकृते प्रलये प्रकृतिमात्रमात्मानश्च केवलमवतिष्ठन्ते, सर्वे चात्मानो निर्विशेषाः सर्वेषां चैतन्यमात्ररूपत्वात्। नच धर्माधर्मकृतमपि वैलक्षण्यमात्मनां संभवति, तयोरात्मधर्मत्वाभावात्, अन्तःकरणवृत्तित्वात् तस्य च तदानीमभावादित्युक्तम्। एवंच धर्माधर्मरहितेषु निर्विशेषेषु पुरुषेष्ववस्थितेषु सर्गकाले प्रकृतिः शरीरारम्भेणात्मनो बध्नातीति चेत्, ये पूर्वसृष्टौ मुक्ता ये चामुक्तास्तान्सर्वान्बध्नीयादविशेषात्। तथा येऽश्वमेधमनुष्ठाय फलमभुक्त्वा पूर्वसृष्टौ स्थिताः, ये च ब्रह्महत्याकारिणस्तेषां सर्वेषामैकविध्यमेव स्यात् पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोर्नष्टत्वात्॥ *॥ ननु नाशो नाम नात्यन्ताभावः किंतु कारणे कार्याणां तिरोभावमात्रं विनाशः, उत्पत्तिरपि विद्यमानानामेव कारणे कार्याणामाविर्भवमात्रं, नह्यत्यन्तासतामुत्पत्तिः संभवति शशविषाणस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, असदुत्पत्तौ च सर्वत्र सर्वं स्यान्नियमो न स्यात्, तन्तुभ्यः पटो मृत्तो घट इति। यथाहुः—'असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्' इति। तथा—'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इति भगवद्वासुदेववचनम्। तस्मात्प्रलये धर्मादेः शक्त्यात्मनावस्थितत्वात्तद्वशेन युक्तं सृष्टिवैचित्र्यम्। नैतदेवम्—नहि मृत्पिण्डावस्थायां वा कपालावस्थायां वा घटरूपमस्ति दृश्यादर्शनविरोधात्॥ *॥ यत्तु 'नासतो विद्यते भावः' इति वचनं तदात्माभिप्रायं, पूर्वत्र हि 'नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः॥ नचैव नभविष्यामः सर्वे वयमतः परम्' इत्यात्मनित्यत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रान्तमेवानेनोच्यते—नाविद्यमानस्यात्मन उत्पत्तिर्न विद्यमानस्य विनाशः सर्वे एवात्मानोऽनुत्पत्तिविनाशधर्माणो नित्या इति, न पुनः कार्यजातस्य सर्वस्य नित्यत्वाभिप्रायम्, असर्वगतत्वादनुपलब्धिविरोधाच्चेत्युक्तम्॥ *॥ यदि परमुपादानोपादेययोरभेदमाश्रित्य मृदात्मनादौ घटो व्यवस्थित इत्युच्यते, नच तावता कार्यसिद्धिः। नहि मृदवस्थेन घटेनोदकाहरणं क्रियते। तथा धर्माधर्मावपि स्वरूपेणाविद्यमानौ प्रकृत्यात्मना स्थितावपि न स्वकार्याय पर्याप्ताविति न तद्वशेन वैचित्र्यसंभवः। प्रमाणमपि महदादिक्रमेण प्रकृतिपरिणामे किंचिन्नास्ति—

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

समाधत्ते—**अत्राभिधीयत इति**। प्राकृतप्रतिसंचरे प्रकृतौ सर्वेषां प्रलय इत्यस्मिन्पक्ष इत्यर्थः। एतेन प्रतिशक्तिवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यमित्यपि निरस्तम्। शक्तिवैचित्र्यस्यापि प्रकृतिकार्यतया धर्माधर्मतुल्यत्वाद्दूषणान्तरमाह—**महदादीति**। लब्धावसरः शङ्कते—**एवंचेति**। अत्र सांख्यः स्वसिद्धान्तावष्टम्भेन शङ्कते—**नन्विति**। एतदेवोपपादयति—**नहीति**। अस्मिन्नर्थे संमतिमाह—**यथाहुरिति**। उक्तार्थे चैतत्। तदेतद्दूषयति—**नैतदेवमिति**। **असङ्गतत्वादिति**। कार्यजातस्य कृतकत्वेनानित्यत्वावधारणात् प्रमाणविरुद्धं नित्यत्वाभिधानमसंगतं स्यादित्यर्थः। मृदादौ कारणे च घटादिकार्यसत्वमनुपलब्धिविरुद्धमित्यर्थः। अथ तु वेदनित्यत्वाङ्गीकारेण समाधीयेत तथापि दोष इत्याह—

पुरुषवचसां प्रमाणान्तरागोचरार्थे प्रमाणत्वासंभवात्, वेदानामपि पौरुषेयत्वादितरपुरुषवचनवदप्रामाण्यात् ॥ * ॥ यदि तु सृष्टिप्रलयपरम्परामनादिमङ्गीकृत्य प्रतिसृष्टि 'सर्वेषां चैव नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥ वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे' इत्यादिवचनैः ऋतुलिङ्गन्यायेन[१]नामप्रभावव्यवहारवस्तूत्पत्त्या शब्दानामनाद्यर्थसंबद्धानां वेदानां च नित्यत्वमाश्रित्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते, तथाप्येकस्य प्रजापतेः संप्रदायप्रवर्तकत्वे कृतकाशङ्का स्यादेव । अथ पुनः 'अष्टाशीतिसहस्राणि संप्रदायप्रवर्तकाः' इत्यादिवचनानुरोधेन बहूनां महर्षीणां सृष्ट्यन्तराधीतं वेदं स्मरतां सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन संप्रदायप्रवर्तकत्वमाश्रित्य कृतकाशङ्कां निरस्य नित्यता समर्थ्येत, तथाप्यनुपादानं जगन्निर्माणमशक्यमभ्युपगन्तुं, (प्रकृत्यादीनां ह्युपादानत्वं निरस्तम् ।) औपनिषदास्तु सृष्टिप्रलयवादाः पौराणिकाश्चार्थवादतया नेतव्याः । भवतु चैवं तथापि नास्माकं काचित्क्षतिः । संबन्धनित्यत्ववेदप्रामाण्ययोरविघातात् ॥ इति सांख्यमतनिरासः ॥

वैशेषिकमतेन पूर्वपक्षः ।

वैशेषिकास्तु—पौरुषेयत्वमेव शब्दार्थसंबन्धानां वेदानां चाङ्गीकुर्वन्तोऽनुमानेन सृष्टिप्रलयावीश्वरं च सिषाधयिषन्तः प्रयोगमारचयन्ति—त्रिविधं हि वस्तुजातं संप्रतिपन्नचेतनकर्तृकं घटादि, संप्रतिपन्नातत्कर्तृकं व्योमादि, विप्रतिपन्नतत्कर्तृकं महीमहीधरदूर्वाङ्कुरादि, तत्रान्तिममधिकृत्योच्यते—क्षित्यादिकं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वात् घटादिवत् । कार्यत्वं च क्षित्यादेः सावयवत्वात् घटादिवत् ॥ * ॥ किं पुनः पृथिव्यादेः समवायिकारणम्, पार्थिवाप्यतैजसवायवीयपरमाणुजातं यथास्वं पृथिव्यप्तेजोवायूनां समवायिकारणं, नहि प्रलये परमाणूनां प्रलयोऽस्माकमस्ति सांख्यादिवत् । कार्यद्रव्याणि तु द्व्यणुकादीनि सर्वाण्येवेश्वरेच्छया विश्लिष्टावयवानि प्रलीयन्ते, परमाणवस्तु मिथोऽसंयुक्तास्तिष्ठन्ति व्योमादयश्च क्षेत्रज्ञाश्चात्मीयधर्माधर्मयुक्ता एवावतिष्ठन्ते । सर्गकाले पुनरीश्वरेच्छां क्षेत्रज्ञादृष्टं च निमित्तमासाद्य परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते तद्वशाच्च मिथः संयुक्ताश्चतुष्टयेपि परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण यथास्वं पृथिव्यादिकं भूतचतुष्टयमारभन्ते । निमितभूतक्षेत्रज्ञादृष्टवैचित्र्याच्च जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजभिन्नं शरीरभेदमीश्वरेच्छाकारितसंयोगविशेषवशात्परमाणव आरभन्ते ॥

वैशेषिकमतखण्डनम् ।

नत्वेतदपि युक्तम्—नहीच्छामात्रेण प्रयत्नमन्तरेण परमाणुषु स्पन्दोत्पत्तिः संभवति, इच्छाकारितप्रयत्नवशेन शरीरस्पन्दोत्पत्तिरद्यत्वेऽपि दृश्यते । ईश्वरोऽपि प्रयतत इति चेत् । न । अशरीरस्य प्रयत्नासंभवात् । सर्वगता अपि ह्यात्मानः शरीरप्रदेश एव प्रयत्नमारभन्ते न बहिः, अतः शरीरापेक्षः प्रयत्नः । प्रलयकाले च सर्वकार्याणां प्रलयादीश्वरशरीरमपि प्रलीनमिति कथमशरीरः प्रयतेत । नचाशरीरस्येच्छापि संभवति मुक्तात्मनामिव । नापि ज्ञानं संभवति—इन्द्रियादेरभावात

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

यदि त्विति । यदितु वेदानां नित्यत्वमाश्रित्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते इति संबन्धः । **अथेति** । अथ पुनरेवं कृतकाशङ्कां व्युदस्य नित्यता समर्थ्येतेति संबन्धः । तथापि यत्पूर्वदूषणं 'सर्वाभावे हि नोपादानेन सर्वमिदमुपादेय'मिति तन्न शक्यं परिहर्तुमित्यर्थः । यस्मात्प्रकृत्यादीनामुपादानत्वं निरस्तमतिरिक्तस्य चासंभव इति भावः । अभ्युपेत्यापि सृष्टिप्रलयौ स्वपक्षसिद्धिमाह—**भवत्विति** । उक्तंच 'श्रुतिस्मृतीतिहासप्रामाण्यात्सर्गप्रलयावपीष्येते' इति ॥ इति सांख्यमतनिरासः ॥

इदानीमौलूक्यमतेन सृष्टिप्रलयौ दूषयितुमनुवदति—**वैशेषिकास्त्विति । चतुष्टयेऽपीति** । पार्थिवाप्यतैजसवायवीया इत्यर्थः ॥

एतदपि दूषयति—**नत्विति** । इच्छामात्रेणैव भगवतो जगन्निष्पत्तिः किं प्रयत्नेनेति चेत् । न । अशरीरस्येच्छाया अप्य-

---

१ प्रतिसृष्टिचतुर्लिङ्गन्यायेन.

॥ ※ ॥ नित्यमस्य ज्ञानं नित्या चेच्छा नित्यश्च प्रयत्न इति चेत्, न, सर्वज्ञानेच्छाप्रयत्नानामनित्यत्वव्याप्तेः । शक्यते हि प्रयोक्तुम्—क्षित्यादिकं नाऽशरीरिचेतनकर्तृकं न नित्यप्रयत्ननित्येच्छानित्यज्ञानकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति ॥ ※ ॥ ननु घटस्यापीश्वरकर्तृकत्वमस्त्येवेति साध्यहीनो दृष्टान्तः । तथापि कुलालस्यापि कर्तृत्वान्न केवलेश्वरकर्तृकत्वं घटस्य, ततश्चैवं प्रयोक्तव्यं—क्षित्यादिकं न केवलाशरीर्यात्मादिकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति, वस्तुत्वाद्व्योमदिवदिति हेतुदृष्टान्तौ सर्वथापि निर्दोषौ । तथा क्षित्यादिकं न बुद्धिमत्कर्तृकं शरीरिकर्तृकत्वविरहात् व्योमवदिति साक्षादेव प्रतिसाधनं कर्तव्यम् । अथेश्वरशरीरं नित्यमङ्गीकृत्य प्रलयेऽपि सशरीरमेवेश्वरमभ्युपगच्छेत्, ततः सावयवत्वमीश्वरशरीरे नैकान्तिकं न क्षित्यादेः कार्यत्वं साधयेत्, सशरीरकर्तृकत्वं च दूर्वाङ्कुरादीनामनुपपन्नमनुपलब्धिविरोधात् ॥ ※ ॥ किंच प्रतिकार्यं प्रयत्नभेदेन भवितव्यम्, अन्यो हि पादसंचरणे प्रयत्नः अन्यश्च बाहूद्धरणे, तथा सति यद्यपीश्वरे प्रयत्नो नित्यः स्यात्तथापि तस्यैकत्वान्न विचित्रकार्योदयहेतुत्वं संभवतीति व्यर्थ एवासौ । यदि त्वनन्तकार्यानुरूपा अनन्ता एव प्रयत्नाः सर्वदैवेश्वरेऽवतिष्ठेरन् तथासति प्रलयकरणीभूतस्य परमाणुविश्लेषकस्य प्रयत्नस्य सर्गकालेऽप्यवस्थानात्, संयोजकस्य च सर्गहेतोः प्रलयकालेप्यवस्थानात् उभयोः परस्परविघातान्न सृष्टिः स्यात् न प्रलयः । यच्च क्षेत्रज्ञादृष्टवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्योपपत्तिरिति, तदप्ययुक्तम्—नहि दृष्टकारणवैलक्षण्यमन्तरेणादृष्टवैलक्षण्यमात्रात्कार्यवैलक्षण्यं सिद्ध्यति । नह्यदृष्टशतेनापि तालबीजमन्तरेण तालवृक्षो निष्पद्यते । विनापि बीजमीश्वरमहिम्ना सर्वं सिद्ध्यतीति चेत् । न । तत्रैव प्रमाणाभावात् । नित्यत्वे

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

संभवादित्याह—**नहीति** । केवलाशरीर्यात्मादीत्यादिशब्देन नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्ना गृह्यन्ते । मास्त्वनित्यमीश्वरशरीरं ज्ञानादिवच्छरीरमपि तस्य नित्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति—**अथेति** । क्षित्यादेः कार्यत्वसाधने यत्सावयवत्वं हेतूकृतं तदीश्वरशरीरे अनैकान्तिकत्वान्न साध्यसाधनक्षममित्यर्थः । किंच सर्गाद्यकाले पृथिव्याद्यभावात् किमयं तच्छरीरं स्यात्, शरीरलक्षणाभावात् कथं शरीरमिति व्यवह्रियते । नह्यभोगायतनं शरीरं भवति । नापि हितकामस्येश्वरस्य दुःखप्रायजगत्सिसृक्षापि संभवति । नच साधनरहितस्य सृष्टिकर्तृत्वं संभवति । क्षेत्रज्ञगतौ धर्माधर्मौ साधनमिति चेत् । न । तयोरपि प्राक्सृष्टेरभावात् । *कार्यापवर्गित्वात्तयोः सद्भाव इति चेन्न । विनाशे कार्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । नच धर्माधर्ममात्रेण कार्यसृष्टिः संभवति । लोके दृष्टमृत्तन्त्वादेरप्युपादानदर्शनात् सृष्टेश्चानुकम्पाप्रयोज्यत्वे सुखमेव सृजेत् । अथ प्राणिगताशुभस्याप्यपेक्षणान्नैकरूपा सृष्टिस्तर्ह्यन्यदपेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यव्याघातः । जगत्सर्गे चास्य प्रयोजनमपि नास्ति आप्तकामत्वात् । नच तद्रहितस्य प्राकृतस्यापि प्रवृत्तिः संभवति । नाप्यनुकम्पया प्रवृत्तिः । उक्तोत्तरत्वात् । यदि चानुकम्पानिमित्ता सिसृक्षा स्यात् संजिहीर्षा तर्हि किंनिमित्ता । साप्यनुकम्पानिमित्तेति चेत् । न । विरुद्धयोः सिसृक्षासंजिहीर्षयोरेकहेतुकत्वापत्तेः । *अनुकम्पाभावे चानुकम्पाया अपि तदानीमसंभवात् । क्रीडार्था प्रवृत्तिरिति चेत् । न । कृतार्थत्वव्याघातापत्तेः । यथाहुः —'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥ *एवमेव प्रवृत्तिश्चेच्चैतन्येनास्य किं भवेत् ॥ क्रीडार्थायां प्रवृत्तौ च विहन्येत कृतार्थता ॥ बहुव्यापारतायां च क्लेशो बहुतरो भवे'दिति । किंच सर्गवत्संहारोऽपि न बुद्धिपूर्वकारिणः संभवति, निष्प्रयोजनत्वात् । **नित्यत्वे हीति** । तन्मते वेदानां पौरुषेयत्वेनानाश्वासान्नार्थनिश्चय इति भावः । यथा पर्वते वह्न्यनुमानं न तथात्यन्तमलौकिकेर्थेऽनुमानं संभवतीति भावः । **ननु** विमतः संबन्धः सकर्तृकः शब्दार्थसंबन्धत्वात् 'वृद्धिरादैच्'इत्या-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

ऐच्छिकस्वशरीरोत्पादनमपि न संभवतीति । **तदिदमिति** । केचित्त्वौपनिषदा इत्यारभ्य व्यवस्थानुपपन्नेत्यन्तस्य पूर्वपक्षस्य दर्पणं लब्धावसर इति । **कार्यापवर्गित्वादिति** । धर्माधर्मयोः फलजनननानन्तरमेव नाशो नान्तरा । फलोत्पत्तिपर्यन्तं तत्सद्भावकल्पना । अतः प्रलयेपि तयोर्नाशो नास्तीत्यर्थः । **अनुकंप्येति** । असृष्टशरीराणां चात्मनां युक्तानामिव न किंचिद्दुःखमस्ति येनानुकम्प्येरन् अतोऽनुकंप्याभाव इत्यर्थः । **क्रीडार्थेति** । क्रीडा हि विदेवनादिजनितसुखाप्त्यै नराणां, नचाप्तसुखस्य सा संभवति तदनवाप्तौ च कृतार्थतालक्षणमैश्वर्यं न सिद्ध्येदित्यर्थः । किंच क्रीडाल्पायासा रमयति अयंच समस्तधरादिविषयो महाव्यापारोऽतिक्लेशरूपः क्रीडार्थ इति वाचोयुक्तिर्न चित्तमनुरञ्जयतीति । **एवमिति** । प्रयोजनरहितप्रवृत्तौ च बुद्धिमत्त्वहानिरि-

हि वेदानामवसिते तत्प्रामाण्यबलेनेश्वरस्यापरिच्छेद्यो महिमा, सृष्टिप्रलयौ ऋतुलिङ्गन्यायमाश्रित्य सिध्येयुर्न वा । वेदांस्त्वनादृत्य दृष्टानुसारेण पर्वते इवानुमानमत्यन्तालौकिकेऽर्थे प्रवर्तयतामुपेक्ष्यैवोत्तरमित्युपरम्यते । तस्मान्न सर्गादिकालेऽपि संबन्धकारणम् ॥

शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वम् ।

अशक्यं च कर्तुं सर्वशब्दानां संबन्धकरणम्—यदा न कश्चिदपि शब्दः केनाप्यर्थेन संबद्ध आसीत् तदा कथं संबन्धः क्रियेत, संबन्धं हि कुर्वतावश्यं केनचिद्वाक्येन स कर्तव्यः—गौः सास्नादिमानित्यादिना । नचाप्रसिद्धमर्थंप्रतिपादकत्वेन सास्नादिशब्दमर्थप्रतिपादनाय शक्नोति कर्तोच्चारयितुं, तथा हस्तसंज्ञादयोपि, प्रतिपादकत्वासिद्धेः ॥ * ॥ नन्वेवमप्रसिद्धसंबन्धस्य कथनमप्यनुपपन्नम्—यद्यपि हि तदा वक्तुः प्रसिद्धसंबन्धत्वात्संबन्धकथनाय वाक्योच्चारणं संभवति तथापि श्रोतारोऽप्रसिद्धसमस्तपदार्था बालाः कथं वाक्येन संबधं प्रतिपद्येरन्, तस्मात्करणवत्कथनमप्यनुपपन्नम् । नैष दोषः । कथयितुस्तावन्न कर्तुरिवाशक्तिः—उपायसंभवात्, प्रतिपत्तारस्तूपायाभावान्न प्रतिपद्यन्त इति दृष्टविरुद्धम्, दृश्यन्ते ह्यप्रसिद्धसमस्तशब्दार्था बाला वृद्धेभ्यः संबन्धं प्रतिपद्यमानाः ॥ * ॥ किंचास्त्युपायो बालानां—नावश्यं संबन्धकथनवाक्येनैव वृद्धेभ्यो बालाः संबन्धं प्रतिपद्यन्ते, किंतु यदा वृद्धाः प्रसिद्धसंबन्धाः स्वकार्यार्थेन व्यवहरन्ति तदा तेषामुपश्शृण्वन्तो बालाः संबन्धं प्रतिपद्यन्ते । यदा हि केनचिद्गामानयेत्युक्तः कश्चित्सास्नादिमन्तमानयति तदा समीपस्थो बालोऽवगच्छति यस्मादयमेतद्वाक्यश्रवणानन्तरमस्मिन्नर्थे प्रवर्तते तस्मादस्माद्वाक्यादयमर्थः प्रत्यायित इत्येवं संमुग्धरूपेणावगतं प्रत्यायकत्वम् पश्चाद्बहुषु प्रयोगेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यभागानां पदानां पदभागानां च प्रकृतिप्रत्ययानां वाक्यार्थभागेषु पदार्थेषु विविच्यते, तस्मान्न पौरुषेयः संबन्ध इति न तद्वशेन पुरुषापेक्षास्तीति सिद्धमनपेक्षं वेदानां प्रामाण्यम् ॥ इति संबन्धाक्षेपपरिहारः ॥

यच्चानन्तरफलानुपलब्ध्या चित्रादीनां न पश्वादिफलत्वमिति स्यादेवम् । यदि प्रत्यक्षादिपञ्चकमेव प्रमाणं स्यात्तदा ह्यनन्तरफलोपलम्भादेव तत्साधनत्वं स्यात् नान्यथा, शब्दस्यापि तु प्रमितिजनकतया प्रत्यक्षादिवत्प्रमाणत्वात् तेनच चित्रादीनां पशुसाधनत्वावगमादसत्यप्यनन्तरोपलम्भे सिद्ध्यति तत्साधनत्वम् ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

दिसंबन्धवदित्यनुमानं भविष्यतीतिचेन्न । सकर्तृकत्वस्य स्मर्यमाणकर्तृकत्वप्रयोज्यत्वेन त्वदुक्तहेतोरप्रयोजकत्वात् । **नन्व**गृहीतसंबन्धाच्छब्दादर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या संबन्धकर्तृकल्पनेति चेत् । न । अनादिवृद्धव्यवहारहेतुकानादिसंबन्धग्रहणापेक्षत्वेनान्यथानुपपद्यमानत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य निगमयति—**तस्मादिति** ।

नचेति । अर्थप्रतिपादकत्वेनाप्रसिद्धं सास्नादिशब्दमिति संबन्धः । **विविच्यत इति** । अत्र प्रत्यायकत्वमित्यनुषञ्जनीयम् । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । यथाह सूत्रकारः—**उपदेश इति** । अनेन प्रत्यक्षं वृद्धव्यवहारमुपदिशति । प्रत्यक्षा हि व्यवहर्तारः । कल्प्यश्च संबन्धकर्ता । *अव्यतिरेकश्च यथास्मिन्देशे सास्नादिमति गोशब्द एवं देशान्तरेऽपि । नचैवमेकः कर्तुं शक्तः । अनेके च संबन्धकर्तारः सर्वेषु दुर्गमेषु कथं संगंस्यन्ते । अथवा अव्यतिरेकश्च । नहि संबन्धव्यतिरिक्तः कश्चित्कालोऽस्ति अतः सर्वत्र संबन्धस्याव्यतिरेकान्न कर्तृकल्पना । किंच प्रमाणान्तरेणानुपलब्धे देवदत्तादावर्थेऽनर्थकं संज्ञाकरणमशक्यं च, विशेषज्ञानार्थं हि संज्ञाः क्रियन्ते, नचाज्ञायमानेषु तेषु *तत्संभवति । तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धः । अतः प्रमाणमग्निहोत्रादिवाक्यम्, पुरुषानपेक्षत्वात् । तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मो नान्यलक्षणः । बादरायणग्रहणमुक्तार्थम् ॥ इति संबन्धाक्षेपपरिहारः ॥

एवं तावत्संबन्धनित्यत्वोपपादनेन स्वपक्षं प्रसाध्य **नन्वे**वमप्यनिमित्तं शब्दः कर्मकाले फलादर्शनात् कालान्तरे च कर्मण एवाभावादित्याक्षेपमनूद्य परिहरति—**यच्चेति** । **नन्व**सौत्रश्चित्राक्षेपपरिहारोऽनुपपन्नः । नानुपपन्नः । अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणमित्यस्यात्रापि योजयितुं शक्यत्वात् । अतएव जैमिन्याशयाभिज्ञो भाष्यकारः परिहरति स्म । 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके' इत्यभियुक्तोक्तेः ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

स्यर्थः । युक्त्यन्तरमाह—**अव्यतिरेकश्चेति** । **तत्संभवतीति** । तत् संज्ञाकरणम् । विशेषानुद्देशो हि संज्ञाक्रिया,

चित्रादिविषयकाक्षेपपरिहारः।

ननु प्रमाणान्तरविरोधादप्रामाण्यमित्युक्तं, न, तदभावात्, नहि शब्दोऽनन्तरमेव चित्राफलसाधनमिति ब्रूते येन विरोधः स्यात्, साधनत्वमेव प्रतिपन्नं तन्मात्रवचनात्, तस्य चापूर्वद्वारेण कालान्तरेऽपि तैलपानादिवत्फलसाधनत्वोपपत्तेः ॥ * ॥ यत्तु प्रागनुष्ठानाच्छास्त्रार्थावधारणवेलायां नापूर्वमन्तर्भावितमित्युक्तं, यद्यप्येवं तथापि पश्चादेवमवगच्छति—साधनत्वमात्रेऽपि शब्देनोक्ते भ्रान्त्या मया साक्षात्साधनत्वमेव प्रतिपन्नं तच्चेदानीमन्यथा जातम्, अतो नूनमस्य केनापि द्वारेण कालान्तरे फलमिति ॥ * ॥ प्रागपि च शक्यमेवापूर्वमवगन्तुम्—अनेकेषामङ्गप्रधानकर्मणां क्षणिकानामपूर्वमन्तरेण यौगपद्यासंभवात्, पश्वादीनां च दृष्टकारणापेक्षत्वान्न क्षणमात्रेणोत्पत्तिः संभवतीत्यवश्यंभाव्यपूर्वम्। नच पश्वाद्युत्पत्तिमात्रं फलम् उपभोगस्य तु चिरकालत्वात् यावदुपभोगमवस्थास्यमानेन केनचिद्भवितव्यम्। नच क्रियायास्तावत्कालमवस्थानं संभवतीत्यपूर्वमङ्गीकर्तव्यमिति तद्द्वारेण युक्तं कर्म कालान्तरे फलदमिति नानन्तरानुपलब्ध्या शास्त्रस्य बाधः ॥ इति चित्राक्षेपपरिहारः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

चोदयति—**नन्विति**। अनन्तरं फलानुपलब्ध्या साधनत्वबाधादित्यर्थः। परिहरति—**नेति**। विषयभेदेन प्रमाणान्तरविरोधाभाव इत्यर्थः। यथाहुः—'प्रत्यक्षादिविसंवादो न शब्दे दोषमासजेत् ॥ आनन्तर्यविसंवादो नाविशेषप्रवर्तिनीम् ॥ चोदनां बाधितुं शक्तः स्फुटा*द्विषयभेदतः'। विरोधाभावं विवृणोति—**नहीति**। सामर्थ्यादानन्तर्यं चोदितमिति चेत्। न। अविशेषप्रवृत्तवाक्ये तदभावात्। कृष्यादिवत्कालान्तरेऽपि फलसंभवात्। **नन्व**चोदितेऽप्यानन्तर्ये पाकादिवत्संभवात्किमित्यनन्तरमेव पशवो न भवन्ति। कर्मणां वैचित्र्यादिति ब्रूमः। कानिचित्स्वत एव विप्रकृष्टफलानि। कानिचिद्देशकालापेक्षया विलम्बन्ते। कानिचिद्विरुद्धफलेन कर्मान्तरेणार्धभुक्तेन प्रतिबन्धात्स्वफलमददन्त्यवतिष्ठन्ते। अतो नानन्तर्यनियम इति। अथ चित्रानन्तरफला क्रियात्वात् मर्द्दनवत् इति साध्येत तर्हि प्रत्यक्षानुपलब्ध्या समानविषयया बाधः। उपसंहरति—**इतीति**। आनन्तर्याभावेऽप्यपूर्वद्वारेण चित्रादीनां पश्वादिफलत्वं संभवतीत्यर्थः। अत्रेदं चिन्त्यते—किमिहैव जन्मनि चित्रादीनां फलं उतेह वा जन्मान्तरे वेत्यनियमः। केचित्त्विहैव मन्यन्ते। तथाच योगसिद्ध्यधिकरणे वक्ष्यति। तन्न युक्तम्। इह जन्मनि चित्रादिकं विनापि यत्फलं दृश्यते तस्य निर्निमित्तत्वापत्तेः चित्रादिफलस्यैकजन्मक्षीणत्वात्। **नन्वा**मुष्मिकस्वर्गफलज्योतिष्टोमादिकर्मशेषेणेहाकृतकर्मणामपि पश्वादिफलं सेत्स्यति अतो न निर्निमित्तत्वापत्तिः। मैवम्। स्वर्गादिफलसाधनत्वेन चोदितस्य कर्मणः फलान्तरसाधनत्वासंभवात्। तस्माद्यथाचोदनमविशेषितकालमेव फलं नत्विहैवेति नियमः। उक्तंच—'तस्मात्कालाविशेषेण चोदनार्थो यथा स्थितः ॥ स तथैवावगन्तव्यो नाधिको निष्प्रमाणकः' इति ॥ तार्किका अप्यैहिकफलत्वमेव चित्रादीनामभ्युपगच्छन्ति। यत्तु क्वचित्तत्कारिणामनन्तरमेव फलं न भवति तत्कर्मवैगुण्यादिति। तदप्यसत्। अकृतकर्मणां फलस्य निर्निमित्तत्वापत्तेः। **नन्वेवं** स्वर्गस्यापि कालविशेषाश्रवणादनियमः स्यात्। न स्यात्। षष्ठाद्ये तस्यामुष्मिकफलत्वसाधनात्। पश्वादीनामप्यैहिकत्वं योगसिद्ध्यधिकरणे वक्ष्यत इति चेत् न। तत्राप्यामुष्मिकत्वमेवेति पूर्वपक्षं विधायैहिकत्वमप्यस्त्वित्यनियमेनैव सिद्धान्तकरणात्। यथाहुः—'यदाकदाचिद्भवदेतदिष्यते फलं हि पश्वादि न सांपरायिकम् ॥ *तथा स्थितस्यैव च तस्य साधनं विधीयते योऽपि भृशं त्वरान्वितः ॥ *साधारणं यत्तु फलं बहूनां स्वभावतस्तादृशमेव चेष्टम् ॥ सर्वस्य चासन्नतयैव कांक्षितं वृष्ट्यादि तच्चैहिकमेव युक्तम् ॥ *कमिपदमविशिष्टं यद्यपि श्रूयते वा भवति फलविशेषो नान्यथा काम्यते हि ॥ *फलति यदि न सर्वं तत्कदाचित्तदेव ध्रुवमपरमभुक्तं कर्म शास्त्रीयमास्ते ॥ इति चित्राक्षेपपरिहारः ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

नच तस्योद्देशः संभवति अतोऽनर्थकं संज्ञाकरणमशक्यं चेति भावः। **विषयाभेदत इति**। आनन्तर्यविषयो हि प्रत्यक्षविसंवादो नासावविशेषवर्तिनीं चोदनां बाधते विषयभेदादित्यर्थः। यस्त्वत्यन्तं त्वरतेऽद्यैव मे पशवो भूयासुरिति कामयते तस्यापि किं तदैव फलं नेत्याह—**तथेति**। यदाकदाचिद्भवतः फलस्य साधनं विधीयमानमन्तरितापेक्षयान्यादृशं भवतीत्यर्थः। किमेष एवोत्सर्गः स्वर्गादन्यत्फलं इह वा अमुत्र वा भवतीति, नेत्याह—**साधारणमिति**। यत्खलु द्रव्यादिकं स्वभावत एव हि साधारणं तदप्येवं सर्वेषामिष्टं तथैवेष्यते तच सर्वेषामासन्नतयैवेष्टं अतस्तदैहिकमेवेति। **ननु** चित्रादिवदत्रापि कमिपदमविशिष्टं नह्यनन्तरं वृष्टिकाम इति श्रूयते तत्राह—**कमिपदमिति**। सत्यमेवैतत्तथाप्यनन्तरमेव फलं भवति कामनासामर्थ्याद्व्यभिचारराष्ट्रोपद्रवशमनादेरैहिकस्यैव सर्वैः काम्यमानत्वात्। कथं तर्हि क्वचित्कृतायामपि कारीर्यां नानन्तरमेव फलोत्पत्तिस्तत्राह—**फलतीति**। वृष्टिविरुद्धफलेन शास्त्रप्रतिषिद्धेन केनचित्प्रबलेन कर्मणा जन्मा-

आत्मवादारम्भः।

× यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती'त्येतच्छब्देन प्रत्यक्षं शरीरं यज्ञायुधसंयुक्तमुपदिशतीति। तदभिधीयते—अर्थवादत्वादस्यान्यपरत्वान्न स्वार्थे प्रमाणान्तरविरोधो दोषः। नच विरोधोऽपि विद्यते। नह्यनेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते किंतर्ह्यात्मनो यस्यैतच्छरीरं, सोऽपि हि शरीरशरीरिणोरभेदोपचारेण शरीरस्थेन यज्ञायुधित्वेन प्रत्यक्षत्वेन च व्यपदिश्यते। आत्मनो वा स्वर्गगमनं शरीरे उपचर्येत इति नास्ति विरोधः॥ *॥ यजमानशब्दोऽपि तस्यैव यागस्वामित्वात्कर्तृत्वाच्च वाचकः। नच शक्यते तस्य कापिलवदकर्तृत्वं वक्तुम्—श्रुतिविरोधात्, सर्वत्र हि कर्तृभोक्तृशब्दयोः सामानाधिकरण्यं दृश्यते। यथात्रैव—'यजमानः स्वर्गं लोकं याती'ति। तथा 'य एवंविद्वानग्निं चिनुते ऋध्नोत्येव' 'य एवंविद्वान्द्विरात्रेण यजते स्वर्गमेव लोकमेति,'तथोपनिषत्स्वपि 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'ति कर्तृत्वाभिधायिन्या षष्ठ्यात्मनः संकल्पं प्रति कर्तृत्वमुक्तम्॥ *॥ संभवति च सर्वगतस्याप्यात्मनो यागज्ञानप्रयत्नसंकल्पादिषु साक्षादेव कर्तृत्वं, नहि वयं स्पन्दमेव क्रियामुपगच्छामो वैशेषिकवत्, येनात्मनः कर्तृत्वं न स्यात्, धात्वर्थमात्रस्य क्रियात्वात्। स्पन्देष्वपि प्रयोजकत्वेनास्यैव कर्तृत्वं संभवति, प्रयत्नेन ह्यसौ शरीरं स्पन्दे प्रयोजयति। साक्षात्तु न संभवति, सर्वगते स्पन्दस्यासंभवात्—इत्यनेनाभिप्रायेण पुराणेषूपनिषत्सु चाकर्तृत्ववादाः॥

शरीरातिरिक्तात्मसाधनम्।

किंपुनः शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणं प्राणनादिलिङ्गं सुखादयश्च प्राणनादिशब्देन कोष्ठ्यस्य वायोरूर्ध्वाधोगमनवृत्तिविशेषस्य प्राणनादिशब्दवाच्यस्य हेतुभूतः प्रयत्न उच्यते सच सुखादयश्च न शरीरधर्माः संभवन्ति, अयावच्छरीरभावित्वात्। ये हि कार्यद्रव्यवर्तिनो विशेषगुणा रूपादयस्ते विरोधिगुणान्तराद्वा द्रव्यविनाशाद्वा विनश्यन्ति, प्राणनादयस्तु तद्भावेपि नश्यन्ति मृतावस्थायामिति न शरीरगुणाः। तथा ज्ञानमप्ययावच्छरीरभावित्वादेव न शरीरधर्मः। तथा ये प्रत्यक्षविषयाः शरीरगुणास्ते स्वयमिव परैरपि प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते यथा रूपादयः, सुखादयस्तु प्रत्यक्षा

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

एवं तावच्चित्राक्षेपं परिहृत्य संप्रति वाक्यान्तरे दृष्टविरोधं परिहर्तुमनुवदति—**यत्त्विति**। परिहरति—**तदिति**। अर्थवादस्य निरालम्बनस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह—**नचेति**। सोऽपि हि यज्ञायुधित्वेन शक्यते वक्तुमिति संबन्धः। तदुक्तम्—'साक्षाद्यद्यपि संबन्धो नात्मनो यज्ञसाधनैः॥ तथापि लक्षणावृत्त्या शरीरद्वारको भवेत्'॥ ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य कथं कर्तृत्वाद्युपपत्तिरत आह—**नहीति**। सांख्यमत एवात्मनस्तथात्वं नास्माकं वेदप्रामाण्यवादिनामिति भावः। **येनेति**। व्यापकस्य स्पन्दासंभवादिति भावः॥

नन्वकर्तृत्वमात्मन उपनिषित्सु श्रूयते तत्राह—**इतीति**। **किं पुनरिति**। ननु यज्ञायुधवाक्यस्यादित्ययूपादिवाक्यवदर्थवादतयापि नेतुं शक्यत्वाद्देहातिरिक्तात्मप्रतिपादनं व्यर्थम्। सत्यम्। नैरात्म्ये हि साध्यसाधनसंबन्धप्रतिपादकानां चोदनानामप्रामाण्यमापद्येत। तथाहि स्वर्गकामचोदनादिभिर्हि स्वर्गस्यामुष्मिकत्वाजन्मान्तरे फलोपभोगो बोध्यते, सोपि कर्तुरेव नान्यस्य। तस्य ज्ञानमात्रात्त्वेतेषां क्षणिकत्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वानुपपत्तेः। शरीरचैतन्येऽपि तस्य विनिपातात् अतिरिक्तस्य च कस्यचिद्वोकुरनङ्गीकारात् इष्ट्यादेश्चादत्तफलत्वापात् तद्वचनस्याप्रामाण्यं स्यादिति यज्ञायुधिवाक्यसामर्थ्यच्छलेन देहातिरिक्तात्मप्रतिपादनं तत्प्रामाण्यार्थमेवेति। यथाहुः—'तस्माद्वेदप्रमाणार्थमात्मात्र प्रतिपाद्यते॥ यद्यपि प्रकृतं वाक्यं व्याख्यायेतार्थवादतः'॥ यथाभाष्यं तावदाह—**प्राणनादीति**। योसौ प्राणित्यपानिति उच्छ्वसिति निमिषतीत्यादि चेष्टितवान् सोऽत्र शरीरे यज्ञायुधीत्यर्थः। युक्त्यन्तरमाह—**सुखादीति**। एतदेव विवृणोति—**प्राणनादीति**। कथं न संभवन्त्यत आह—**अयावदिति**। **तदभावेपीति**। द्रव्यविनाशाभावे शरीरे सत्यपीत्यर्थः। युक्त्यन्तरमाह—**तथेति**। **तदिदमिति**। अयावच्छशरीरभावित्वं परप्रत्यक्षाग्राह्यत्वं चेति द्वयमित्यर्थः॥ **ननु** कार्यादीनामपि देह-

अपि सन्तो न परप्रत्यक्षग्राह्याः तस्मान्न शरीरगुणाः, तदिदमपि द्वयं सुखादीनां शरीरगुणत्वं निवारयदन्यगुणतां सूचयति । योऽसावन्यः स आत्मा । किंच सर्वे एव विशेषगुणाः कारणेऽपि वर्तमाना एव कार्यद्रव्यगुणतां भजन्ते, नच शरीरकारणभूतेषु पार्थिवपरमाणुषु चैतन्यमस्तीति कथं शरीरगुणता चैतन्यस्य स्यात् । तस्मादन्यश्चेतनः ॥

देहाभिन्नात्मसाधनम् ।

कश्चित्पुनराह—सर्वथा वित्तिषु तावद्वेत्तावभासते अन्यथा स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गात् । नच शरीरस्य करचरणाद्यवयवसंनिवेशविशिष्टस्यास्ति तथावभासः, अतोऽन्यः शरीरादात्मेति । तत्त्वयुक्तम्—संनिवेशाप्रतिभासेऽपि शरीरप्रतिभाससंभवात् । नहि संनिवेश एव शरीरं, शरीरधर्मो हि संनिवेशः, संभवति च धर्माप्रतिभासोऽपि धर्मिणः प्रतिभासः, अन्यथा आत्मनोपि प्रतिभासो न स्यात् तद्धर्माणां सर्वगतत्वादीनामर्थवित्तिष्वप्रतिभानात् । नचैकान्तिकमर्थवित्तिषु वेत्तृभानं, अर्थ एव हि तदा भासते न वेत्ता॥ * ॥ नच स्वपरवेद्ययोरनतिशयः । नहि वेदितृभासनकृतोऽयमतिशयः किंतु कस्यचिदेव किंचिदाभासते नान्यस्य इत्येतावानतिशयो नान्यः, तस्मान्न ज्ञातृप्रतिभासेन शरीरविवेकसिद्धिः, किंतु पूर्वोक्तादेव कारणात्—ज्ञानसुखादीनां शरीरगुणत्वासंभवात् ततोऽन्य एतेषामाश्रयः स एवात्मा ॥

बौद्धमतेन विज्ञानात्मवादः ।

सौगतास्त्वाहुः—'सिद्धे ज्ञानसुखादीनां गुणत्वे गुणिकल्पना ॥ ननु तत्सिद्धमस्माकं तावन्मात्रोपपत्तितः ।' नह्याश्रयमन्तरेण ज्ञानमात्रमनुपपन्नं स्वतन्त्रमेव ज्ञानं किं नेष्यते सुखादयोऽपि ज्ञानविषयाः स्वतन्त्रा एव अन्यस्याश्रयस्यानुपलब्धेः । ज्ञानमेव च 'नीलमहं जानामी'ति ज्ञातृत्वेन विपर्यासितदर्शनैरध्यवसीयते नान्यः प्रमाणाभावात् ॥ * ॥ ननु ज्ञानस्य क्षणिकत्वात्कथं पूर्वेद्युरुपलब्धे परेद्युःस्मरणमिच्छा प्रत्यभिज्ञा च । नहि स्वयमनुपलब्धे तानि संभवन्ति—नहि देवदत्ते-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

गुणानामयावद्देहभावित्वं दृष्टम् । *स्थौल्याद्यवस्थान्तरं तत्रास्तीति चेत् । न । अत्रापि मृत्युरेवावस्थान्तरमस्त्येवेति वक्तुं शक्यत्वात्, अतो नायावद्देहभावित्वेन शरीरगुणत्वनिवृत्तिरिति । मैवम् । *प्राणादीनां शरीरगुणत्वे तदपगमस्य निर्निमित्तत्वापत्तेः । तथाहि द्रव्यविनाशाद्गुणान्तरोपनिपाताद्वा गुणस्य विनाशो दृष्टः । नच प्राणाद्यपगमरूपस्य मृत्योरन्यतरदपि निमित्तमत्रास्ति पापमिति चेन्न । तस्यात्मगुणत्वेन शरीरधर्मत्वाभावात् । अतो मृत्योः शरीरावस्थान्तरत्वाभावात्कार्श्यादितुल्यतेति । वस्तुतस्तु कार्श्यादीनां रूपादिवद्गुणत्वमेव नास्तीति । **ननु** कथं शरीरगुणत्वनिराकरणेनान्यगुणत्वसिद्धिरत आह—**सूचयतीति** । सुखादयः क्वचिदाश्रिताः गुणत्वात् रसादिवत् यत्राश्रिताः स आत्मेति भावः । दूषणान्तरमाह—**किंचेति** ॥

अत्रैव मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**कश्चिदिति** । **अन्यथेति** । वेदितुरनवभासे इत्यर्थः । **नचेति** । शरीरस्य तथावभासे तस्यैव वेत्तृत्वं स्यादिति भावः । **नहीति** । यदि संनिवेश एव शरीरं स्यात्तदा तदप्रतिभासे शरीराप्रतिभासः स्यादिति भावः । **नचेति** । तत्प्रतिभासे अहमाकारोल्लेखः स्यादिति भावः । दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । मतान्तरमवतारयितुं स्वोक्तमर्थमनुवदति—**पूर्वोक्तादिति** ॥

श्लोकचतुर्थपादं व्याचष्टे—**नहीति** । नन्वहं जानामीति नाश्रय उपलभ्यत एव तत्राह—**ज्ञानमेवेति** । अत्राशङ्कते—**नन्विति** । पूर्वेद्युर्दृष्टे परेद्युरहमिदमदर्शमिति भवति प्रत्ययः सच प्रत्यगात्मन्येवोपपद्यते नान्यत्रेत्यर्थः । इच्छाप्युपल-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

न्तरानुष्ठितेन प्रतिबन्धस्तदा कल्प्यते नच प्रतिबन्धादसाधयतः साधनत्वहानिरिति । कथं तर्ह्यकृतकारीर्यादिकर्मणां वृष्टिनिष्पत्तिः । कर्मान्तरादिति ब्रूमः । जन्मान्तरानुष्ठितमपि कर्मादृष्टफलं स्वफलोत्पादनाय शरीरमिव वृष्ट्यादिकमारभत इति न कश्चिद्दोषः । तेषां ज्ञानानामित्यर्थः । **स्थौल्यादीति** । शरीरे सत्यपि तद्विरुद्धावस्थान्तरेण पूर्वावस्थाया नाश इति भावः । परिहरति—**नेति** । अत्रापि मृत्युरेवावस्थान्तरं तेन सत्यपि शरीरे सुखादिनाशः कार्श्यादिवत्संभवतीति भावः । **प्राणादीनामिति** । कार्श्यादीनां देहगुणानां तन्निष्ठस्थौल्यादिरूपगुणान्तरोत्पादान्नाशः । प्राणादिनाशे तु न शरी-

नोपलब्धेऽर्थे यन्नदत्तस्य स्मरणादीनि संभवन्ति। सत्यम्—न संभवन्ति संतानभेदे समानायां तु संततावेकेनोपलब्धेऽन्यस्य स्मरणाद्युपपन्नं दृष्टत्वात्, नह्युपलब्धुः स्मर्तुश्चैकत्वं कचिदपि दृष्टं, एकस्य स्थास्नोः पुरुषस्य कचिदप्यनुपलब्धत्वात्, तस्माज्ज्ञानमेव ज्ञातृ नान्यो ज्ञातास्तीति ॥ * ॥ अत्रोच्यते—'प्रत्यभिज्ञायते कर्ता यः पूर्वापरकालयोः ॥ तस्य स्थास्नोः स्फुटो भेदो विज्ञानात्क्षणभङ्गुरात्'। विषयप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेर्ज्ञातुरेकत्वकल्पनायां स्यादप्येतदुत्तरं—संतानैकत्वादेवोपपद्यत इति। यदा तु ज्ञातैवैकः पूर्वापरकालयोः प्रत्यभिज्ञायते—योऽहं पूर्वमद्राक्षं स एवाहमनुपश्यामीति तदा प्रत्यभिज्ञयैव ज्ञातुरेकत्वावगमात्, विज्ञानस्य च क्षणिकत्वात्ततोऽन्यो ज्ञाता सिद्धो भवतीति ॥ * ॥ किमहंप्रत्ययगोचरो ज्ञाता स्यात्, तथा सति शरीरमेव जानामि कृशोऽहं स्थूलोऽहं गच्छाम्यहमिति कार्श्यादिबुद्धिसामानाधिकरण्यादहंबुद्धेर्गोचरः, आत्मनश्च सर्वगतस्य कार्श्याद्यनुपपत्तेः ॥ * ॥ उच्यते—ज्ञातृविषयस्तावदहंप्रत्यय इत्यविवादम्, यो हि परामृशति स स्वात्मानमहमिति परामृशति परानिदमिति। तेन निःसंशयमस्य ज्ञातृगोचरत्वं शरीरस्य च ज्ञातृत्वं निराकृतं, अतोऽत्यन्तसंसृष्टयोरेकत्वभ्रान्त्या सामानाधिकरण्यप्रतीतिरुष्णतोयप्रतीतिवत् भास्वरायःपिण्डप्रतीतिवच्च ॥

शरीरात्मनोर्भेदोपपादनम्।

तथा व्यतिरेकबुद्धिरपि दृश्यते 'ममेदं शरीरं कृश'मिति षष्ठ्यास्मदर्थस्य शरीरव्यतिरेकात्, शरीरस्य च परविषयेदंकारास्पदत्वात्, ततोऽस्माद्विवेकावभासात्पूर्वोक्तन्यायेन च शरीरस्याज्ञातृत्वात्, अभेदावगमस्य च संसर्गदोषवशेन भ्रान्त्याप्युपपत्तेः, पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धेन च विना जातस्य हर्ष-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

व्धिसमानकर्तृका सती ज्ञानातिरिक्तं स्थायिनमात्मानमुपकल्पयतीत्यर्थः। परिहरति—**सत्यमिति**। ननु योऽहमद्राक्षं स एवाहमनुपश्यामीत्युपलब्धुः स्मर्तुश्चैकत्वमिष्टमेव तत्राह—**एकस्येति**। संतत्यभेदेन *तदुपपत्तिरिति भावः। यदुक्तं सन्तानैकत्वादेव तदुपपत्तिरिति तत्परिहरति—**विषयेति**। यदि विषयप्रत्यभिज्ञान्यथानुपपत्त्या ज्ञातुरेकत्वं कल्प्येत तदैतदुत्तरं स्यादित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञास्वरूपमाह—**योऽहमिति**। योऽहमित्यादौ ज्ञातैवाहंप्रत्ययस्य विषयः। तद्यदाहंबुद्धिर्ज्ञात्रालम्बनी तदा ज्ञानातिरिक्त एको ज्ञाता सिध्यतीत्यर्थः। प्रयोगश्च—'ह्यस्तनाहंमतिग्राह्यो ज्ञाताद्याप्यनुवर्तते ॥ अहंप्रत्ययगम्यत्वादिदानींतनबोद्धृवत्' ॥ अत्र चोदयति—**किमिति**। शरीरमेवाहंबुद्धेर्गोचर इति संबन्धः। अतस्तस्यैवाहंबुद्धिगोचरत्वाज्ज्ञातृत्वमापद्यत इति भावः। उक्तंच—'अहं यामीत्यहंशब्दः शरीरार्थः प्रयुज्यते ॥ मन्तृत्वात्तस्य नह्यात्मा गमनं प्रतिपद्यते' ॥ समाधत्ते—**उच्यत इति**। परानिदमितीति परामृशतीत्यनुषङ्गः। कथं तर्हि देहेऽहंप्रत्ययः। अज्ञातविवेकानां भ्रान्त्येति ब्रूमः। ज्ञातविवेकानां तु नास्त्येव। तेषामपि ज्ञातृविषयकमहमिति जानामीति च ज्ञानमनुवर्तत एव। यथाहुः—'जानाम्यहमितीदं तु ज्ञानं नैव निवर्तते ॥ तन्निवृत्तौ न तेषां स्याद्ध्यानं शिष्योपदेशने' ॥ समानविषयबुद्धिधारणैव ध्यानम्। नच स्वात्मन्यहंबुद्धेरन्या बुद्धिः संभवति अतोऽस्ति योगिनामप्यहंमानः। तथा जानामीत्येवमात्मानमनवगच्छतः कथं शिष्योपदेशे प्रवृत्तिः। दृश्यते च योगीश्वरस्यापि वासुदेवस्यार्जुनोपदेशे प्रवृत्तिरिति। अहंमानश्च 'अहं सर्वस्य जगतः'इत्यादिभिरिति ॥ फलितमाह—**तेनेति**। अस्य। अहंप्रत्ययस्येत्यर्थः। **ननु** शरीरमेवाहंप्रत्ययगोचरत्वाज्ज्ञानात्। नेत्याह—**शरीरस्येति**। ज्ञानादिगुणत्वनिराकरणेन निराकृतमित्यर्थः। किंचैवं भूतचैतन्यवादी प्रष्टव्यः पञ्चभूतात्मके शरीरे किं सर्वाणि चेतयन्ते किंवैकमिति। आद्ये सर्वेषां समत्वात्परस्परमसंबन्धापत्तिः। एकचैतन्ये तु इतरेण विनापि लोष्ठादावपि पृथिव्यादिकस्य चैतन्यं स्यात्। नहि तस्य चैतन्येऽन्यदपेक्षणीयमस्ति। प्रयोगश्च येयं शरीरगता भूतान्तरसंसृष्टा पृथिवी सा न चेतयते पृथवीत्वात् लोष्ठवत्। एवं जलादावपि दर्शयितव्यम्। **ननु** कार्श्यादिसामानाधिकरण्याद्देहविषयोऽहंप्रत्ययः स्यादत आह—**अत इति**। देहात्मनोरभेदभ्रमाद्देहगतं कार्श्यादिकमात्मन्यध्यस्यत इति भावः ॥

भ्रान्तित्वे कारणमाह—**तथेति**। एवमिन्द्रियाणामप्यस्मदर्थाद्भेदपरामर्शात्सिद्धमज्ञातृत्वम्। यथाहुः—'इदं मयीदृशं चक्षुर्मनो मे भ्रान्तमित्यपि ॥ इन्द्रियेष्वपि भेदेन व्यवहारश्च दृश्यते' इति। **ननु** तुल्यत्वे कथमभेदप्रतीतिरेव भ्रान्तिः स्यादत आह—**तत इति**। उक्तन्यायेन शरीरस्याज्ञातृत्वसिद्धेः ज्ञातृगोचराहंप्रत्ययविषयत्वविरोधाज्ज्ञातुर्भिन्नेऽपि शरीरे तत्संसर्गकृतोऽयमभेदभ्रम इत्यर्थः ॥ **ननु** मम शरीरमितिवन्ममात्मेत्यपि भेदव्यपदेशोऽस्ति नायमर्थो ममात्मना ज्ञात

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

रनिष्ठगुणान्तरोपघातोऽस्तीति प्राणादिना न शरीरगुणत्वमिति भावः। **तदुपपत्तिरिति**। प्रत्यभिज्ञोपपत्तिरिति भावः।

भयशोकसंप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः। जातिस्मराश्च केचिदद्यत्वेऽपि देहान्तररहोवृत्तं वृत्तान्तं संबोधयन्त उपलभ्यन्त इत्युपलब्धिसिद्धः शरीरात्मनोर्भेदः॥ * ॥ यद्यपि चानेन प्रकारेण शरीरात्मनोर्विस्पष्टो भेदो न सिद्ध्येत् तथापि तावदभेदोऽपि न विस्पष्टः—मम शरीरमिति विवेकस्यापि प्रतिभासात्। तत्र संमुग्धे तत्त्वे श्रुतार्थापत्त्या साक्षाच्छ्रुत्या वा निर्णयः। स्वर्गकामादिश्रुतयो हि शरीरातिरिक्तं परलोकफलोपभोगयोग्यं कर्तारमन्तरेणानुपपद्यमानास्तमाक्षिपन्ति ताभिश्चाक्षिप्तं साक्षादेवोपनिषदः समर्थयन्ति 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा' इत्येवमादय इति सिद्धः शरीरातिरिक्तो मानसप्रत्यक्षरूपोऽहंप्रत्ययगम्यो ज्ञाता। कथं पुनर्ज्ञातुर्ज्ञेयत्वं, नह्येकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्वात्मनि क्रियाविरोधात्संभवति, तस्मान्नाहंवित्तिर्नाम घटादिवित्तिव्यतिरेकेण काचिदस्ति, घटादिवित्तावेव तु विषयवदात्मा भासत इत्युक्तम्॥

आत्मनो मानसाहंप्रत्ययगम्यत्वम्।

कः पुनरयं स्वात्मनि क्रियाविरोधो नाम, यस्यां क्रियायां यः कर्ता न सा तस्मिन्नेव स्वफलं जनयतीत्यर्थः। किं पुनः संवित्तिक्रियायाः फलं, भासनं, किमिदं कर्तरि न भवति। ओमितिचेत्, कथं तर्ह्यसौ भासते। नह्यसति भासने भासत इति शक्यते वक्तुं, तस्मादर्थवित्तिष्वप्यात्मनो भासनाभ्युपगमेऽपि स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तुल्य एव। व्यवहारयोग्यतामात्रं संवित्तेः फलं नान्यदितिचेत् भवत्वेवम्। अस्ति तावत्फलम्। तच्च विषयेष्विवात्मन्यपि संवित्तितो जायत इत्यङ्गीकृतं भवद्भिः। अतस्तुल्यो विरोधः॥ * ॥ यदि परमार्थविरोधमुद्भाव्य सत्यप्यात्मनः क्रियाजन्यफलभागित्वे कर्मसंज्ञा कर्मविभक्तिश्च न भवतीत्युच्यते 'परसमवायिक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वम्' इत्यभिधानात् तच्चायुक्तम्। शब्दसाधुत्वं हि प्रयोगतोऽवगन्तव्यम्। अस्ति चात्मनः स्वकर्तृकायामेव क्रियायां कर्मव्यवहारो लोके वेदे च—यथा तावद्बाष्य एव स्वसंवेद्यः संभवतीति कर्मवाची कृत्यप्रत्ययप्रयोगः, वेदेपि 'आत्मानमुपासीत' 'आत्मानं वेद' 'आत्मा ज्ञातव्यः' इत्यनेकशः प्रयोगः॥ * ॥ नच गन्तुर्गमने कर्मत्वं प्रयोगाभावात् शब्दसाधुत्वे हि प्रयोगपरवशा वयं न स्वयमीश्महे। यथाहि चलनार्थत्वे समाने गच्छतिः सकर्मकः चलतिश्चाकर्मकः प्रयोगस्य तथा दर्शनात्, एवं ज्ञातुः कर्मत्वं गन्तुश्चा-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

इति, ततश्चात्मनोऽन्यदात्मान्तरं प्रसज्येत। नैष दोषः। ज्ञानस्यैवावस्थारूपेणात्मनो भिन्नत्वात् ममेति भेदव्यपदेशोपपत्तेः। नचेह ज्ञातृज्ञानशरीरातिरिक्तं वस्त्वन्तरं प्रतीयते येनात्मान्तरापत्तिः स्यात् भेदस्याज्ञानहेतुकत्वात्। **ननु** नैतावता घटपटयोरिव शरीरात्मनोर्भेदः सिध्यत्यत आह—**तथापीति**। तत्र श्रुतार्थापत्तिं दर्शयति—**स्वर्गेति**। श्रुतिमुदाहरति—**अविनाशीति**। ननु नास्तिकान्प्रति श्रुत्युपन्यासोऽयुक्तः। नह्यनेन ते प्रतिबोधयितुं शक्यन्ते। सत्यम्। उक्तयुक्त्यैव तत्प्रतिबोधनात्। यस्तु वेदवादी शिष्यः, यो वा 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्यसंज्ञास्ती'ति भूतचैतन्याभिधानाज्जातभ्रान्तिर्वेदविरोधमात्मनो मन्यते तत्प्रतिबोधनाय श्रुत्युपन्यास इति। विरोधपरिहारं च ग्रन्थकार एव 'यत्तु विज्ञानघन'इत्यादिना ग्रन्थेन दर्शयिष्यति। *गूढाभिसंधिः पृच्छति—**कथमिति**। तत्किमात्मनो भानमेव नास्ति। अस्तीत्याह—**घटादीति**। विषयवद्भासते नतु ज्ञातृत्वेनेति भावः॥

प्रतिबन्द्या परिहरिष्यन्पृच्छति—**कः पुनरिति**। ननु विषयवद्भासत इत्युक्तमेव। सत्यम्। तथापि तत्र संवित्तिक्रियाकर्तृत्वेनैव भासतेऽतस्तुल्यो दोष इत्याह—**तस्मादिति**। चोदयति—**व्यवहारेति**। तच्च घटादिष्वेव संभवतीति भावः। परिहरति—**भवत्विति**। भासनरूपस्य फलस्य त्वयाप्यङ्गीकारात्तुल्यो विरोध इत्यर्थः। **यदीति**। परसमवेतक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं तच्चात्मनि ज्ञातरि विरुद्धमित्यभिप्रायः। एतदप्ययुक्तमित्याह—**तच्चेति**। लोके तावदुदाहरति—**यथेति**। नचैवं गमनक्रियाकर्तुरपि कर्मत्वापत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति—**नचेति**। उपपादितमर्थं निगमयति

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

कथं नहीति। देहस्यात्मनः सकाशात्परत्वे इदमिति परामर्शः स्यादिति भावः। **गूढाभिसंधिरिति**। आत्मनि

कर्मत्वं भविष्यति । तस्मान्मानसाहंप्रत्ययगम्य आत्मा । तथाच श्रुतिः 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति । तेन यद्यपि विषयवित्तिवेलायामेवात्मावभासस्तथापि न विषयवित्तिकर्तृतयावभासः किंतु मानसाहंप्रत्ययकर्मतयावभासो न तद्वित्तिकर्मतयाऽव्याप्तेः । ननु शरीरवदात्मन्यप्यहमभिमानो भ्रान्तिरेव, न, बाधाभावात् । योगिनामस्ति बाध इतिचेत्, न, प्रमाणाभावात् ।—'तथाच येऽपि योगस्य परां काष्ठामुपागताः ॥ योगेश्वरेश्वरास्तेऽपि कुर्वन्त्यात्मन्यहंमतिम् ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ॥ एवमादावहंशब्दः परस्मिन्पुंसि हि ध्रुवम् ॥' नहि महद्विकारोऽहंकारः कृत्स्नस्य प्रभवः, नापि क्षराक्षराभ्यामुत्तमः, नापि ब्रह्मशब्दवाच्ये प्रधाने गर्भं दधाति, पुरुषसंपर्ककृतत्वात्प्रकृतिक्षोभस्य । तथोपनिषत्स्वपि—'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि'इति, मन्त्रवर्णोपि 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च'इति । तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वमात्मनोऽनिच्छन्तः श्रुतिविरोधादेवोपेक्षणीयाः ॥*॥ यत्तु निर्मुक्ताहंकारममकारवचनं तदपि पौर्वापर्येण परामृष्यमाणं नाहंकारस्वरूपनिषेधार्थं भवति, एवंहि तद्वचनं—'नास्य कश्चिन्नायं कस्यचित् निर्मुक्ताहंकारममकार एवाय'मिति । तदयमर्थः—यस्मान्नास्य कश्चित्तस्मान्निर्मुक्तममकारः, यस्मान्नायं कस्यचित्तस्मान्निर्मुक्ताहंकार इति । यद्यहंकारस्वरूपनिषेधः स्यात्, न पूर्वेण संबध्येत,—यस्मान्नायं कस्यचित्तस्मादस्मिन्नहंभावो भ्रान्ति'रिति किं केन संगतम्, तस्मान्नायमहंतास्वरूपनिषेधः किं तर्हि जन्मसंबन्धितयात्मन्यहंमतिः 'अहमस्य पिताहमस्य पुत्र'इत्यादिः स भ्रम इत्येवं संगतं भवति ॥ * ॥ अयमात्मा न कस्यचिदपि पुत्रादिरूपेण संबन्धी, जन्यजनकभावस्य शरीरविषयत्वात्, शरीरं हि शरीराज्जायते नत्वात्मात्मान्तरात्, तस्मादन्यसंबन्धितयात्मन्यहंमतिः कृशादिमतिवच्छरीराद्विवेकमबुध्यमानानां भ्रान्तिरिति । तदिदमस्यान्यसंबन्धित्वनिषेधेन पुत्रादिविषयस्नेहनिवर्तनेन वैराग्यजननार्थमुच्यते, नाहंकारस्वरूपस्यायं निषेधोऽनुपयोगादसंगतत्वात् प्रमाणान्तरविरोधात् 'अहं ब्रह्मास्मि' इति वचनविरोधाच्च । तस्मादहंप्रत्ययगम्यो ज्ञाता शरीरातिरिक्त इन्द्रियव्यतिरिक्तश्च ॥

इन्द्रियात्मनोर्भेदः ।

कथमिन्द्रियभेदः, इन्द्रियाभावेऽपि ज्ञातुरेकस्य प्रत्यभिज्ञानात् योऽहं रूपमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति, योऽहमग्रहीषं सोऽहं स्मरामीति । मनस्तु प्रत्यक्षसिद्धस्य ज्ञातू रूपादिज्ञानेषु व्यतिरिक्तकरणाधीनत्वात् सुखादिज्ञानेषु भवितव्यं करणेनेत्येवं कल्प्यत इति नास्य ज्ञातृत्वमाशङ्कनीयम् ॥ * ॥ येतु कर्तृतयैवात्मसिद्धिर्न कर्मतयेत्याहुस्तेषामात्मनि स्मरणप्रत्यभिज्ञाने नोपपद्येयाताम्, तत्रापि हि पूर्वकालसंबन्धित्वेनात्मनः प्रतिभासोऽङ्गीकरणीयः, नच सांप्रते स्मरणे पूर्वकालसंबन्धिनः कर्तृत्वं संभवतीति कथं कर्तृतया सिद्ध्येत्, तस्मादहंप्रत्ययकर्मतयैवात्मनः सिद्धिरिति रमणीयम् ॥ * ॥ अथ स्वप्रकाशत्वमात्मनः सुखादीनां च किं नेष्यते, स्वप्रकाशस्य कस्यचिदप्यदर्शनात् सर्वस्यैव हि वस्तुनः

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

—**तस्मादिति** । स आत्मा जनानां मानसीनो मनोगम्य इत्यर्थः । **तदिति** । तस्य भासमानस्य वित्तिकर्मतयैवावभास इति व्याप्तेरित्यर्थः । अन्यथासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—**नन्विति** । **पुरुषेति** । महद्विकारस्यैवंरूपगर्भधारणासंभवादिति भावः । स्वमते श्रुतिविरोधं परिहरति—**यत्त्विति** । असंबन्धमेव विवृणोति—**यस्मादिति** ॥

इदानीमिन्द्रियातिरेकं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—**कथमिति** । मनसोऽपीन्द्रियत्वेनैव कल्पनान्न ज्ञातृत्वशङ्कास्तीत्याह—**मनस्त्विति** । ननु क्लृप्तमेवास्ति चक्षुरादिकं किं मनसेत्यत उक्तम् । **रूपादीति** । सुखादिज्ञानार्थं तत्कल्पनमित्यर्थः । अत्रैव मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**येत्विति** । अनुपपत्तिं विवृणोति—**तत्रापीति** । एतत्कालसंबन्धिनि स्मरणे पूर्वकालसंबन्धिनः कर्तृत्वं न संभवति अतः कर्मतयैव सिद्धिरित्याह—**तस्मादिति**। वेदान्तिमतमुत्थापयति—**अथेति**।

परप्रकाश्यत्वनियमात्। स्वप्रकाशत्वे चात्मा सुषुप्तावपि प्रकाशेत, नच प्रकाशते, यथोक्तम्—'अचेतयन्नेव सुषुप्त इत्युच्यते' इति ॥ ❋ ॥ ननु सुषुप्तावपि प्रकाशत एवात्मा स्वाभाविकपरमानन्दयुक्तः, अन्यथा कथम् 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति प्रबोधे प्रतिसंधानं स्यात्, अर्थान्तरं तु न किंचिच्छरीरमिन्द्रियमन्यद्वा वस्तु प्रकाशत इत्येतावान् स्वप्नजागराभ्यां सुषुप्तेर्भेदः। नैतदेवम्—संविद्विरोधात्, नहि सुप्तानामात्मा सुखं वा प्रकाशते, नह्यभासमानं व्यवहारमात्रेण प्रकाशत इति शक्यमङ्गीकर्तुम् ॥ ❋ ॥ किंच—'सुष्वापादुत्थिताश्चैवं निर्विद्यन्ते हि कामुकाः ॥ वृथेयमन्तरेणैव कामिनीं यामिनी गता ॥ आश्लिष्टामप्यबुद्धैनां मृतवच्छयितं मया ॥ भुक्त्वा च परमानन्दं तस्य च स्मरणादयम् ॥ स्वल्पाल्पसुखहान्यैवं निर्वेदो नावकल्पते ॥ तत्सुखं विस्मृतं चेत्स्यात्सुखमस्वाप्समित्ययम्। व्यवहारो न युज्येत, दुःखाननुभवे त्वियम् ॥ सुखव्यवहृतिस्तस्माद्गुणवृत्त्येति निश्चयः'। प्रबुद्धा हि सुषुप्ताववगतं किंचिदपि दुःखमसंस्मरन्तः स्मरणानुपपत्त्यैव सुषुप्त्यवस्थायां मे न किंचिदपि दुःखमासीदित्यवगम्य तत्रैव सुखव्यवहारं गुणवृत्त्या कुर्वन्ति, तथाच व्यवहरन्ति—एतावन्तं कालमहमात्मानमप्यबुद्ध्वा शयितोऽस्मीति। तस्मात्सुषुप्तावप्रकाशान्नात्मनः स्वप्रकाशत्वम्, अतो मानसप्रत्यक्षगम्य एवायमिति स्थितम् ॥

आत्मनो व्यापकत्वम्।

स पुनरयमात्मा अणुः शरीरपरिमाणो विभुर्वेति चिन्तनीयम्। तत्राणुपरिमाणत्वे युगपच्छिरःपादयोर्वेदनानुपपत्तिः। अयौगपद्येऽप्यतिशैघ्र्याद्यौगपद्यावगतिरिति चेत्, स्यादेवं यद्यणुत्वं कुतश्चित्सिद्धं स्यात्, तदसिद्धौ दृष्टानुसारादनणुत्वमेव युक्तम्। तत्र शरीरपरिमाणत्वे सावयवः स्यात्, द्विविधमेव हि निरवयवद्रव्यम्—अणु विभु वा, तदसौ शरीरसंमितः सन् सावयवः स्यात्, तत्र बह्ववयवकल्पना तावतां चान्यूनानधिकानामवयवानां पुत्तिकाहस्तिदेहयोरतिसंकोचविस्तारकल्पनं नातीव हृदयमनुरञ्जयति, तस्माद्विभुत्वमेव युक्तम्। तथाच श्रुतिः—'अनन्तमपारम्' इति। भगवद्गीतासु च वचनम्—'नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' इति। ये चोपनिषत्स्वणुत्ववादाः पुराणेषु च 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषम्' इत्यादयस्ते सूक्ष्मग्रहणगोचरत्वाभिप्रायाः ॥ ❋ ॥ ननु विभुत्वे सर्वशरीरेष्वेक एवात्मास्तु किं नानात्मभिरभ्युपगतैः, नैवम्—एकत्वे सति यथा करणभेदेऽपि कर्तुरेकत्वाच्चक्षुषा दृष्टमर्थं मनसा स्मरति त्वचा च प्रत्यभिजानाति—यमहमदर्शं तमहं स्पृशामीति, तथा देवदत्तशरीरस्थेनात्मना दृष्टमर्थं यज्ञदत्तः प्रत्यभिजानीयात्, शरीरभेदेऽप्यात्मनः प्रत्यभिज्ञातुरेकत्वात्। कर्तुरेकत्वेऽपि मनोभेदाद्व्यवस्थेति चेत्, न, करणत्वान्मनसः, करणभेदस्य चक्षुरादेर्भेदव्यवस्थापकत्वायोगादित्युक्तम् ॥ ❋ ॥ चक्षुरादिकरणानामव्यवस्थापकत्वेऽपि मनः करणं व्यवस्थापकमिति चेत्, न, करणत्वाविशेषात्। स्यादप्येषा कल्पना यद्येकात्मत्वे दृढं प्रमाणं स्यात्। ननु तदस्ति। येत्वात्मैकत्ववादाः श्रुतिषु स्मृतिषु पुराणेषु वा ते 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' 'मम साधर्म्यमागताः' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादिभिरात्मभेदवचनैः प्रत्यक्षादिभिश्च विरोधान्नैकान्ततः शक्नुवन्त्यात्मैकत्वं निश्चाययितुम् ॥ ❋ ॥ वचनानां हि मिथो विरोधे सिद्धवस्तुविषयत्वेन च विकल्पासंभवे प्रमाणान्तरान्निर्णयः स्यात्, तच्च प्रमाणान्तरं भेद एव समर्थमित्यैकात्म्यवादानामवैलक्षण्यपरत्वं

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

ततश्च न कर्मकर्तृविरोधो भविष्यतीति भावः। परिहरति—**स्वप्रकाशत्वेति**। **अर्थान्तरमिति**। जाग्रदवस्थायामर्थान्तरप्रकाशः सुषुप्त्यवस्थायां त्वात्मन एव केवलस्य प्रकाश इति भेद इत्यर्थः। निराकरोति—**नैतदिति**। सुषुप्त्यवस्थायां परमानन्दप्रकाशेऽल्पतरसुखभागी निर्वेदो न स्यादित्याह—**भुक्त्वेति**। ननु सुषुप्तावानन्दाप्रकाशे सुखमहमस्वाप्समिति व्यवहारः कथमत आह—**दुःखेति**। गुणवृत्तिमुपपादयति—**प्रबुद्धाहीति**॥

आत्मन्येव विचारान्तरमवतारयति—**स पुनरिति**। ग्रन्थो निगदव्याख्यातः। **नन्वेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिरे-**

पूर्वोक्तन्यायेनावगन्तव्यम् ॥ * ॥ विस्पष्टं चैतद्वायुदृष्टान्तोपादानात्—'वेणुरन्ध्रादिभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ॥ अभेदव्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः' इति । नहि वायुद्रव्यं सर्वत्रैकं व्यक्तिभेदस्य स्पष्टत्वात्, अविलक्षणस्वभावस्य तु वायोर्वेणुरन्ध्रकृतं षड्जादिवैलक्षण्यं, एवमात्मनोऽपि पशुमनुष्यादिवैलक्षण्यं देहसंबन्धकृतं न स्वाभाविकमित्ययमेवार्थः । वायोरिति तस्येति चैकवचनं सामान्याभिप्रायम्, तस्मात्प्रतिशरीरं भिन्ना एवात्मानः सर्वगता नित्याः एवंच बद्धमुक्तादिव्यवस्थापि युक्ततरा भवति ॥ इत्यात्मवादः ॥

मोक्षवादारम्भः ।

कः पुनरयं मोक्षो नाम, विचित्रवासनावशेन विचित्रनीलपीतादिरूपेण प्रवहतो ज्ञानसंतानस्य निःशेषवासनोच्छेदान्नीलपीतादिवैचित्र्यं हित्वा केवलं संविन्मात्रेणावस्थानमिति केचित् । अपरे तु दीपसंतानस्येव ज्ञानसंतानस्योपरमम् । उभयमप्येतद्बाह्यार्थाभावमूलमिति तत्सद्भावप्रतिपादनेनैव निराकृतम् ॥ * ॥ अपरे तु प्रपञ्चविलयमपवर्गमाहुः । अविद्यानिर्मितो हि प्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत् प्रबोधेनैव ब्रह्मविद्यया अविद्यायां विलीनायां स्वयमेव विलीयते । तथाहि श्रुतिः 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति ॥ * ॥ तदिदमपि प्रपञ्चस्याविद्यानिर्मितत्वनिराकरणेन परमार्थत्वप्रतिपादनान्निरस्तमेवेति 'आत्मैवेदं सर्वमि'ति सर्वस्यात्मा भोक्तेत्यर्थः । यथा 'यः कामयेत राष्ट्रं स्यामि'ति राष्ट्रस्य भोक्तेत्यर्थः । यथा—'यः कामयेत सर्वमिदं भवेयमि'ति सर्वस्य भोक्ता भवेयमित्यर्थः । तथा—'आत्मा सर्वमि'ति सर्वस्यात्मा भोक्तेत्यर्थः । यत्तु 'यत्र हि द्वैतमिव भवती'ति द्वैतभावस्य भ्रान्तित्ववचनं तदौपचारिकम्—यथा खलु स्वप्नप्रपञ्चेन्द्रजालमृगतोयादिः कियन्तंचित्कालं दृष्टिपथमापन्नः पश्चाद्विलीनो भोग्यतामतिवर्तते तथायं शरीरेन्द्रियविषयरूपप्रपञ्चोऽप्यस्यात्मनः कियन्तंचित्कालमुपभोग्यः सन् पश्चाद्विनाशादनुपभोग्यो भवतीत्यनेन सादृश्येन भ्रान्तिरित्युपचारेणोच्यते पुरुषाणां विषयभोगेष्वास्थानिवर्तनेन मुक्तावभिरुचिं जनयितुं, यदपि 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू'दिति मुक्तावात्मनोऽद्वितीयत्ववचनं तदपि न प्रपञ्चस्वरूपनिषेधार्थं किंतु सतएव प्रपञ्चस्यात्मसंबन्धनिषेधार्थं, अस्येतिवचनात्, नह्यत्रैतावदुच्यते 'यत्र सर्वमात्मैवाभू'दिति, किं तर्हि, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवे'ति । तेनास्यायमर्थः—यत्र यस्यामवस्थायां मुक्तावित्यर्थः । अस्य आत्मनो दृश्यत्वेन दर्शनसाधनत्वेन दर्शनायतनत्वेन वा न किंचिदन्यत्संबन्धि विद्यते किंत्वात्मैवास्य सर्वं नान्यत्किंचित् तदा केन कं पश्येदिति । यथा लोके यस्य न किंचिदपि बान्धवो वित्तं वास्ति स एवं वदति—'न मे किंचिदस्ति अहमेव सर्वं' तत्र संबन्ध्यन्तरं न किंचिदस्तीत्येतावद्विवक्षितम्, एवं मुक्तावात्मैवात्मनः सर्वमिति संबन्ध्यन्तराभावमात्रं विवक्षितं न प्रपञ्चस्वरूपाभावः, तस्मान्न प्रपञ्चविलयो मोक्षः किंतु प्रपञ्चसंबन्धविलयः । त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति भोगायतनं शरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोग्याः शब्दादयो विषयाः । भोग इति च सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव उच्यते तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्यन्तिको विलयो मोक्षः ॥ * ॥ किमिदमात्यन्तिकत्वं पूर्वोत्पन्नानां शरीरेन्द्रियविषयाणां विनाशः, अनुत्पन्नानां चात्यन्तिकोऽनुत्पादः । कथमत्यन्तानुत्पत्तिः, उत्पादकयोर्धर्माधर्मयोर्निःशेषयोः परिक्षयात् । सोऽयं प्रपञ्चसंबन्धो बन्धस्तद्विमोक्षश्च मोक्षः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

वात्र प्रमाणमत आह—येष्विति । ते नैकान्ततः शक्नुवन्त्यात्मैकत्वं निश्चाययितुमिति संबन्धः । दृष्टान्तमेवोपपादयति—वेण्विति । सामान्याभिप्रायं अवैलक्षण्याभिप्रायमित्यर्थः ॥ इत्यात्मवादः ॥

प्रसङ्गान्मोक्षस्वरूपं निरूपयितुमारभते—कः पुनरिति । मतान्तरनिरूपणग्रन्थः स्पष्टार्थः । मतान्तरनिराकरणमुपसंहृत्य स्वमतमनुसंधत्ते—किंत्विति । मोक्षशब्दस्यान्वर्थतां दर्शयति—सोऽयमिति ॥

आनन्दमोक्षवादः।

नन्वेवमशेषधर्मक्षयान्मुक्तस्य न किंचित्सुखं स्यात् ततश्चापुरुषार्थो मोक्षः स्यात्। नैष दोषः—नहि धर्मजन्यो मुक्तस्यानन्दः तथा सत्युत्पत्तिमत्त्वात् विनाशी स्यात् तत्रापुनरावृत्तिश्रुतेर्विरोधः स्यात्। स्वाभाविकस्त्वात्मानन्दः संसारेणाभिभूतः सन् निर्मुक्तसंसारस्याभिव्यक्तौ भोग्यो भवति स्वाभाविकत्वे चानन्दस्य 'आनन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिसहस्रं प्रमाणम्॥ * ॥ **ननु** सुखाभावेऽपि श्रुतिरस्ति 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति। सत्यम्—विषयसुखाभिप्रायं त्वेवंजातीयकम्, अन्यथानन्दश्रुतिविरोधात्। अथ सुखाभाववचनबलेनानन्दवचनमेव दुःखाभावाभिप्रायं किमिति न व्याख्यायते सुखाभाववचनानामत्यल्पत्वात्तेषामेवान्यथाकरणं युक्तं न भूयसामानन्दवचनानाम्। किंचानन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वेऽत्यन्तस्वार्थहानिः स्यात्, सुखशब्दस्य तु सामान्यवचनस्य विशेषेऽपि व्याख्याने नातीव स्वार्थहानिरिति तदेव युक्तम्॥ * ॥ **ननु** विद्यमानोऽप्यानन्दोऽननुभूयमानोऽकिंचित्करएव, नच मुक्तस्य सर्वकरणहीनस्यानन्दानुभवः संभवति। स्वप्रकाशोऽयमानन्द इतिचेन्न, संसारावस्थायामप्रकाशात्। **ननु** तत्राप्यानन्दस्वभावः पुरुषः प्रकाशत एव आत्मनि प्रेमोत्पत्तेः, नह्यसुखे प्रेमोत्पत्तिः संभवति नाप्यविज्ञाते सुखे। किमिदानीमस्माभिरात्मा सुखरूपोऽनुभूयते, सत्यमिति ब्रुवाणस्यातिसाहसिकस्य नोत्तरं वाच्यम्। यदि संसारिणोऽपि परमानन्दमनुभवेयुस्ततो मुक्तस्य न कश्चिदतिशय इति तदेवापुरुषार्थत्वं मोक्षस्यापद्येत, अतो बलादसुखरूपस्याप्यात्मनः प्रेमविषयत्वं दृष्टत्वादङ्गीकर्तव्यम्॥ * ॥ अथ स्वप्रकाशोऽप्यानन्दः संसारावस्थायामभिभूतो न प्रकाशते। कोऽयं प्रकाशमानस्याभिभवो नाम, प्रकाशनिवारणं ह्यभिभवः। नच प्रकाशमानस्याप्रकाशनं संभवति, यदि तु नैव प्रकाशते संसारावस्थायां तस्यामवस्थायामसतः प्रकाशस्य मुक्तावस्थायामुत्पद्यमानस्य कारणं वक्तव्यम्, विज्ञानमेव च प्रकाशाख्यस्य फलस्य कारणं तच्चेन्द्रियाधीनम्, नच मुक्तस्येन्द्रियाणि संभवन्तीति कथमानन्दानुभवः स्यात्॥ * ॥ उच्यते—बाह्येन्द्रियाण्येव मुक्तस्य

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

आनन्दमोक्षवादिमतेन तावत्परिहरति—**नैष इति**। अत्र चोदयति—**नन्विति**। समाधत्ते—**सत्यमिति**। प्रियाप्रियशब्दयोर्विषयजन्यसुखदुःखयोरेव प्रयोगदर्शनादिति भावः। **तेषामेवेति**। 'विप्रतिषिद्धसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्व'मिति न्यायेनेत्यर्थः। इतश्चैवमित्याह—**किंचेति**। प्रकारान्तरेण शङ्कते—**नन्विति**। **नहीति**। उक्तंचाभियुक्तैः—'प्रेमानुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः स प्रत्यगात्मनि क्रमेरपि नित्यसिद्धः' इति। अनुभवविरोधादुपहासेन परिहरति—**किमिति**। दूषणान्तरमाह—**यदीति**। अभ्युपेत्याह—**यदित्विति**। कारणं वक्तव्यं तच वक्तुं न शक्यत इत्यभिप्रायः। अशक्तिमुपपादयति—**विज्ञानमेवेति**। समाधत्ते—**उच्यत इति**। **एवमिति**। ज्ञानमपि सुषुप्त्यवस्थायां श्रुतिबलादेवाङ्गीक्रियत इत्यर्थः। अत्र मोक्षस्याभावात्मत्वप्रतिपादनपरवार्तिकविरोधं परिहरति—**यत्त्विति**। अत्र सांख्याभिमतं मोक्षस्वरूपं निराकर्तुं 'सुखोपभोगरूपश्च यदि मोक्षः प्रकल्प्यते॥ स्वर्ग एव भवेदेष पर्यायेण क्षयी च सः॥ *नहि कारणवत्किंचिदक्षयित्वेन गम्यते'इत्युक्त्वा 'तस्मात्कर्मक्षयादेवे'त्यादिना मोक्षस्वरूपमुक्तम्। तथा—*'नच क्रियायाः कस्याश्चिदभावः फलमिष्यते॥ *तत्र ज्ञातात्मतत्त्वानां भोगात्पूर्वक्रियाक्षये॥ उत्तरप्रचयासत्त्वाद्देहो

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

ज्ञेयत्वे विषयतया ज्ञानत्वानुपपत्तिरित्यभिसंधिः। **नहीति**। भावरूपं सर्वमकारणवदुत्पत्तिधर्मकं दृष्टान्ते क्षयधर्मकमेव घटादिवत् अतो न सुखात्मिका मुक्तिरात्मज्ञानेन क्रियत इत्यर्थः। शरीरसंबन्धो हि बन्धस्तदभावो मोक्षः। अतस्तेन निष्पन्नानां देहानां प्रध्वंसाभावः। अनुत्पन्नानां च देहानां प्रागभावः सएव मोक्षः। कर्मनिबन्धनश्च बन्धः कर्मक्षयादेव नभवतीति सिध्यत्यभावात्मकत्वे मोक्षस्य नित्यता नत्वानन्दात्मकत्वे इत्यर्थः। वस्तुतस्तु बन्धप्रध्वंस एव मोक्षो नतु प्रागभावसहितः सकलकर्मक्षये तदसंभवात्। कारणान्तरसमवधाने हि प्रागभावः संभाव्येत नच तथास्ति धर्माधर्मरूपसकलकारणक्षयात्। नचाभावरूपस्यापि मोक्षस्य ज्ञानसाधनमित्याह—**नचेति**। नन्वस्तुनाम कर्मक्षयादेव मोक्षः स एव तु कुतस्तत्राह—**तत्रेति**। यस्तु देहाद्विविक्तमात्मानं जानाति तस्य पूर्वतनानां कर्मणां फलोपभोगेन क्षयात्तन्निर्मितशरीरे पतितेनागतानां

निवर्तन्ते मनस्तु तस्यामवस्थायामनुवर्तते इत्यानन्दश्रुतिवलादेवाध्यवसीयते । एवं ज्ञानं च 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः, विज्ञानघनश्रुतेश्च, तस्मान्मुक्त्यवस्थायां मानसप्रत्यक्षेण परमानन्दमनुभवन्नात्मावतिष्ठते । तदुक्तम्—'निजं यत्त्वात्मचैतन्यमानन्दश्चेष्यते च यः ॥ यच्च नित्यविभुत्वादि तैरात्मा नैव मुच्यते' इति । यत्तु 'तस्मात्कर्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते ॥ नह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्षनित्यत्वकारणम्' इति वार्तिकं तत्परमतमित्येवमानन्दमोक्षवादिनो मतम् ॥ * ॥ अपरे त्वाहुः—अभावात्मकत्ववचनमेव स्वमतमुपपत्त्यभिधानात् आनन्दवचनं तूपन्यासमात्रत्वात् परमतम् । नहि मुक्तस्यानन्दानुभवः संभवति करणाभावात् । मनः स्यादितिचेत्, न, अमनस्कत्वश्रुतेः 'अमनोऽवागि'ति ॥

मोक्षावस्थायां ज्ञानाभावोपपादनम् ।

यत्तु 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते'इति तज्ज्ञानशक्त्यभिप्रायम्, अन्यथा हि सुषुप्तावपि ज्ञानानुवृत्तिरुक्ता स्यात् साच संविद्विरुद्धेत्युक्तम् । विस्पष्टं चास्य शक्त्यभिप्रायत्वम् । एवं हि श्रूयते—'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति, नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' एवमन्यान्यपि वाक्यानि 'जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति नहि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यते', 'न श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते', 'न स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते', 'न ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति तत्र तत्र दृष्टिघ्रातिश्रुतिस्पृष्टिशब्दाश्चक्षुर्घ्राणश्रोत्रत्वगिन्द्रियजन्यानां रूपगन्धशब्दस्पर्शविषयाणां विज्ञानविशेषाणां वाचकाः नार्थान्तरविषयाणां नापि विज्ञानसामान्यस्य, नचैषां ज्ञानविशेषाणां सुषुप्तौ मुक्तौ वा कथंचिदप्यपरिलोपः संभवति, नहि तदानीमिन्द्रियाणि सन्ति नापि गन्धादयो ज्ञायन्ते तदुभयाभावे च न श्रुत्यादिशब्दवाच्यज्ञानविशेषाः संभवन्ति ॥ * ॥ ननु यथा प्रकाश्यासन्निधावपि सवितुः प्रकाशकत्वं नित्यम्, एवमिन्द्रियाभावेऽपि नित्यैव दृष्टिरितिचेत्, स्यादेवम्—यदि ज्ञानमात्रं दृष्ट्यादिशब्दानां वाच्यं स्यात्, नतु तथास्ति, लोकप्रसिद्ध्यभावात् । यथा लोके च शब्दार्थावधारणं न यथेच्छम् । नहि लोके गन्धादन्यद्घ्राणं जिघ्रतीत्युच्यते, गन्धमपि यदा घ्राणादन्येनानुमानादिना जानाति तदा न जिघ्रती-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

नोत्पद्यते पुनः ॥ *कर्मजन्योपभोगार्थं शरीरं नः प्रवर्तते ॥ तदभावे न कश्चिद्धि हेतुस्तत्रावतिष्ठते ॥ *मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥ *प्रार्थ्यमानं फलं ज्ञानं नचानिच्छोर्भविष्यति ॥ *आत्मज्ञे चैतदस्तीति तज्ज्ञानमुपयुज्यते' ॥ **परमतमिति** । परमतनिराकरणप्रसङ्गेनोक्तत्वादिति भावः । नन्वानन्दमोक्षस्य 'स्वर्ग एव भवेदेषः' इत्यनेन दूषितत्वात्कथं वार्तिकानुसारि तन्मतं स्यात् । सत्यम् । मोक्षस्यानित्यत्वापत्तिरूपं दूषणमुक्तं तदुक्तरीत्या परिहर्तुं शक्यतेऽतो वार्तिकाभिमतमेवानन्दरूपत्वं मोक्षस्येति कस्यचिद्व्याख्यातुर्मतमित्यर्थः । स्वाभिप्रेतं वार्तिकाभिप्रायमाह—**अपरे त्विति** । एतदनन्तरं मतान्तरानुपन्यासादत्रच युक्त्यभिधानात्तदेव वार्तिककृन्मतमित्यर्थः ॥

एतस्यैव स्वमतत्वं स्थापयितुमानन्दमोक्षवादिमतं दूषयति—**नहीत्यादिना** । कथं न संभवत्यत आह—**नहीति** । इन्द्रियविषययोरभावे च दृष्ट्यादिशब्दवाच्यानां ज्ञानविशेषाणामसंभवात् । 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति यथाश्रुत-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

च कर्मणामनुसंधानासत्त्वाद्देहान्तरानुत्पत्तेरत्यन्तासंवन्धः शरीरेण भवतीत्यर्थः । **नन्वसत्यपि** कर्मणि मातापितृसंयोगादेव शरीरनिष्पत्तेर्न मोक्षसिद्धिरत आह—**कर्मेति** । धर्माधर्मसहितस्यैव संयोगस्य शरीरे हेतुत्वान्नेत्यर्थः । अतो मोक्षार्थिभिर्न विवेकज्ञानमात्रेण कृतार्थमन्यमानैः स्थातव्यं किंत्वेवं कर्तव्यमित्याह—**मोक्षार्थीति** । काम्यनिषिद्धे हि स्वफलोपभोगाय शरीरमारभेते ते न शरीरारम्भं परिजिहीर्षता तेन कर्तव्ये । नित्यनैमित्तिके च पूर्वकृताधर्मक्षयाय कर्तव्ये । तदेवमात्मोपासनस्यापि पूर्वकृतकर्मक्षयद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वं उपासनं च ध्यानम् । एतदभिप्रायं च 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी'त्यादि । **ननु** नित्यान्येवाग्निहोत्रादीनि स्वर्गार्थान्यपीति तानि कुर्वतः कथं मोक्षोऽत आह—**प्रार्थ्यमानमिति** । फलाभिसंधिकृतान्येव स्वफलदानेन पुरुषं वध्नन्ति नत्वनभिसंधिकृतानि । अतएव 'अनाश्रितः कर्मफल'मित्युक्तम् । देहविवेकज्ञानविधिवाक्यशेषेऽपुनरावृत्तिश्रवणं तदर्थवादमात्रम् । अर्थवादस्यावलम्बनं दर्शयति—**आत्मज्ञ इति** । देहविविक्ता-

त्युच्यते, तस्माद्घ्राणादीन्द्रियजन्यगन्धादिविषयज्ञानविशेषवाचिनो घ्रात्यादिशब्दाः, नच तेषां सुषुप्तौ मुक्तौ वा संभवत्यपरिलोपः, तस्माद्घ्राणादिशक्तावेव प्ररोचनार्थं घ्राणाद्युपचारः, यथा 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति शक्तिवर्तमानत्वेन 'प्ररोचनार्थं क्रियते' इति वर्तमानत्वोपचारः, तस्मात् 'न ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत'इत्येतदपि शक्त्यभिप्रायमेव ॥ * ॥ यत्त्वादित्यप्रकाशकत्ववदिति, किं तस्य प्रकाशकत्वमभिप्रेतं, यदि तिमिरोत्सारणं, तन्नित्यमस्त्येव, सर्वदा ह्यसावव्यवहितेषु देशेषु तिमिरमुत्सादयत्येव, नत्वेवमात्मा सर्वदा शृणोति सुषुप्तावश्रवणात् । अथ ज्ञानजनकत्वमादित्यस्य प्रकाशकत्वम् न तन्नित्यं, तस्मात्सामर्थ्यमेव तत्रापि नित्यं, तस्माज्ज्ञानशक्त्यभिप्रायमिदं नित्यत्वाभिधानम् ॥ * ॥ एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिः—यदेतत्सुषुप्तौ मुक्तौ वात्मा न पश्यति पश्यन्नेव द्रष्टुं शक्नुवन्नेव न पश्यति । नहि द्रष्टुरात्मनो या दर्शनशक्तिस्तस्याः कदाचिदपि लोपो विद्यते सा ह्यविनाशिनीति न द्रष्टुर्द्वितीयमन्यद्दर्शनसाधनं चक्षुर्व्यापाररूपं दृश्यं वा तस्यामवस्थायामस्ति यतो दर्शनं स्यात्, यद्यपि दृश्यं रूपादिकं स्वरूपतस्तस्यामवस्थायामस्ति तथापि दृश्यता दर्शनयोग्यता तस्यामवस्थायां नास्तीति तेन रूपेणाभावाद्दृश्यं नास्तीत्युच्यते, तस्मात्साधनान्तरवैकल्यात्तस्यामवस्थायां न पश्यति न शक्तिवैकल्यात्, शक्तिस्तु न कदाचिदपि लुप्यत इति । एवमन्येषामपि वाक्यानां योजना । तथा ज्ञानशक्त्यपरिलोप एव ज्ञानापरिलोप उच्यते, ज्ञातिशब्दश्चात्रानुमानादिज्ञानपरः चक्षुरादिज्ञानानां स्वशब्दैरुक्तत्वात् ॥ * ॥ एवं 'विज्ञानं ब्रह्म''विज्ञानघन'इत्यादीनामपि शक्तिपरत्वं वेदितव्यम् । स्वयमेव श्रुत्या शक्तिपरत्वं व्याख्यातं 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यती'ति भूतेन्द्रियनाशादात्मापि प्रमाणागोचरत्वमापन्नो विनष्टइव भवतीति । न तस्येतः प्रेतस्य मुक्तस्य संज्ञास्तीति । एवं याज्ञवल्क्येनोक्ते मैत्रेयी चोदयतिस्म 'अत्रैव भगवान्मामोहितवान् विज्ञानघन इति न चास्ति संज्ञेति विरुद्धाभिधानात्' इति । षष्ठाध्याये तु विनाशाविनाशविरोधश्चोदयिष्यत इति विवेकः । एवं चोदितो याज्ञवल्क्यः परिहारमाह 'न वा अरे अहंमोहं' 'परस्परविरुद्धं ब्रवीमि' 'अलं वा अरे इदं विज्ञानाय' अत्रात्मतत्त्वं सर्वास्ववस्थासु विज्ञानाय समर्थमित्यर्थस्तेन विज्ञानघनत्वाभिधानं सामर्थ्याभिप्रायमिति व्याख्यातं भवति । संभवति च शक्तस्यापि ज्ञानाभाव इति नास्ति विरोध इत्यभिप्रायः । अनया च श्रुत्या सर्वविज्ञानश्रुतयः शक्त्यभिप्राया व्याख्याताः ॥ * ॥ यदि शक्तिरस्ति ततस्तस्यामवस्थायां ततः केन ज्ञानानुत्पत्तिः ज्ञानसाधनानामिन्द्रियाणां ज्ञेयानां च विषयाणामभावात् । तदाह 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्'इत्यादि, तदेतत्प्रागेव व्याख्यातम् । एवमर्थान्तरज्ञाने साधनाभावान्निराकृते सति आत्मानमेव मुक्तावस्थायां जानात्वित्याशङ्क्याह 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्'इति नह्यात्मापि विनासाधनेन ज्ञातुं शक्यते मनसा खल्वसौ संसारावस्थायां ज्ञायते नच मुक्तस्य मनःसंबन्धोऽस्ति अतः केनात्मानं जानात्विति व्यक्त एव मुक्तस्यात्मज्ञानस्याभावो ज्ञानशक्तिमात्रस्यावस्थानं श्रुत्या दर्शितं, तस्मान्निःसंबन्धो निरानन्दश्च मोक्षः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

मनुपपन्नं स्यात् अतो ज्ञानशक्त्यभिप्रायमेव व्याख्येयमिति भावः । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** । ननु ज्ञानवाचकस्य दृष्ट्यादिशब्दस्य कथं शक्तिपरत्वमत अत—**एषा हीति** । वाक्यान्तरं योजयति—**तथेति** । 'न ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्यस्याप्येवं योजनेत्यर्थः । **नन्वस्तु** नाम ज्ञात्यादिशब्दानां शक्तिपरत्वं 'विज्ञानं ब्रह्मे'त्यादीनां तु कथमत आह—**एवमिति** । नन्वेवं श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गोत आह—**स्वयमिति** । श्रुतिकृतव्याख्याने नायं दोष इति भवः । एतदेव दर्शयति—**विज्ञानेत्यादिना** । **षष्ठाध्याय इति** । उपनिषद एव षष्ठाध्याय इत्यर्थः । श्रुतिकृतं व्याख्यानमुपसंहरति—**तेनेति** । चेदयति—**यदीति** । परिहरति—**ज्ञानेति** । **एवमिति** । अर्थान्तरज्ञाने निराकृते सतीति संबन्धः । निगमयति—**तस्मादिति** ॥

आत्मनो ज्ञानानन्दस्वरूपत्वस्य खण्डनम् ।

ननु नात्मनोऽन्यद्विज्ञानमानन्दो वा किंत्वात्मैव ज्ञानमानन्दश्च 'विज्ञानं ब्रह्म' 'आनन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः, आत्मा च सुषुप्तितुरीययोरपि भवतीति कथं विज्ञानस्य चानन्दस्य चाभावः । नैतदेवं, यद्धि वस्त्वन्तरप्रकाशजननस्वभावं वस्तु यस्मिन्सति किमप्यर्थान्तरं प्रकाशत एव तल्लोके विज्ञानशब्देनोच्यते, नचात्मनि सति किंचिदन्यत्प्रकाशत एव, विद्यमानेऽपि तस्मिन्सुषुप्त्यवस्थायामर्थान्तरस्य कस्यचिदप्यदर्शनात् अतो न ज्ञानमात्मा ॥ * ॥ **ननु** प्रकाशजननस्वभावोऽपि सहकारिवैकल्यान्न जनयेत् । सत्यं न जनयति । यस्मिंस्तु सहकारिसंनिधाने तत्कृते वान्यस्मिन्नागन्तुके सति नियमेन प्रकाशत एवार्थान्तरं तज्ज्ञानशब्दवाच्यम् । तथा गीतिश्रवणप्रियालिङ्गनचन्द्रदर्शनमधुरास्वादसुरभिघ्राणादिजन्यमाह्लादमानन्दसुखशब्दावभिदधाते, नचैवंरूपत्वमात्मनोऽस्ति, यथा ह्यन्यसुखेषु सुखरूपं प्रत्यभिज्ञायते नैवमात्मनि प्रत्यभिजानीमो येनानन्दशब्दस्याभिधेयः स्यात् ॥ * ॥ यदि पुनरियदेवात्मरूपं प्रतीयते तस्यैव ज्ञानमिति चानन्दमिति च संज्ञेत्युच्यते न सा लौकिकी नापि वैदिकी । यदि परं वृद्ध्यादिवत्परिभाष्येत तदस्तु यथाकामम् । यत्तु 'विज्ञानं ब्रह्म' 'आनन्दं ब्रह्म'इति च सामानाधिकरण्यं तद्धर्ममात्रवचनत्वेन धर्मधर्मिणोरभेदान्नीलोत्पलादिवदुपपन्नम् ॥ * ॥ **नन्वा**नन्दशब्दा गुणमात्रनिष्ठा न नीलादिवद्गुणिनि वर्तन्ते, सत्यं, न बाहुल्येन वर्तन्ते, कदाचित्तु गुणमात्रवचनानामपि गुणिनि प्रयोगो भवति यथा शीतो मधुरो रसः स्निग्धो गुरुश्चेति रसशब्दो द्रव्ये प्रयुज्यते, अन्यथा शीतादिशब्दसामानाधिकरण्यायोगात् । किंच 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति मत्वर्थीयनिर्देशादात्मानन्दयोर्भेदोऽवगम्यते । तथा 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' 'स एको ब्रह्मण आनन्दः'इति षष्ठ्यानन्दाद्ब्रह्म व्यतिरिच्यते ॥ * ॥ किंच न मे सांप्रतं किंचिदपि सुखं दुःखमेव तु सर्वात्मना ममेति सुखाभावे दुःखानुभवे चानुसंधीयमानस्यात्मनः कथमानन्दरूपता स्यात् । किंच स्वप्रकाशानन्दरूपमात्मानमभ्युपगच्छतामस्माकं चैतावदविवादं सुषुप्तितुल्या मुक्तिरिति । संसारानुवृत्त्यननुवृत्तिमात्रं भिद्यते अन्यत्सर्वं तुल्यम् । तथाच श्रुतिरपि—'ता एताः प्रजा अहरहर्ब्रह्मलोकं यन्ति । अहरहरागच्छन्ति'इति सुषुप्तिं ब्रह्मलोकशब्देन वदन्ती तुल्यत्वमेतयोर्दर्शयति, सुषुप्तिश्चास्माकमपि गोचरो नच तत्रानन्दानुभवोऽस्तीति व्यक्तमेतत्, तस्मान्निरानन्दो मोक्षः, दुःखपरिलोपाच्च पुरुषार्थत्वम् ॥ * ॥ सुखलोपादपुरुषार्थत्वमपीतिचेत्—'नैवमल्पं हि संसारे सुखं तदपि सूरयः ॥ बहुप्रयाससाध्यत्वाद्दुःखमेवानुजानते ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखान्यनुदिनं नृणाम् ॥ स्वयमेव विनायत्नान्निपतन्ति सहस्रधा ॥ विहिताकरणान्नित्यं प्रतिषिद्धनिषेवणात् ॥ महदामुष्मिकं दुःखं यन्नरैर्नैव गम्यते ॥ बहुदुःखपरिष्वक्तं यन्नाम स्वल्पकं सुखम् ॥ सुरापानादिसुखवद्वर्जनीयं विवेकिनाम् ॥ एवंभूतेऽपि संसारे ये रक्ताः सुखतृष्णया ॥ न तेषामधिकारोऽस्ति मुक्तिशास्त्रे कथंचन ॥ संसाराद्दुद्विजन्ते ये दृष्टलोकपरावराः ॥ त एव खलु मुच्यन्ते न तु यः प्राकृतो जनः ॥ तेषामेवापवर्गाख्यः पुरुषार्थो महात्मनाम् ॥ तेषामेवाधिकारश्च मुक्तिशास्त्रे मनीषिणाम् ॥ तेनाभावात्मकत्वेऽपि मुक्तेर्नापुरुषार्थता ॥ सुखदुःखोपभोगो हि संसार इति शब्द्यते ॥ तयोरनुपभोगं तु मोक्षं मोक्षविदो विदुः ॥ श्रुतिरप्येतमेवाह भेदं संसारमोक्षयोः ॥ न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रियविहीनता ॥ अशरीरं

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

वेदान्तिमतेन समाधातुं शङ्कते—**नन्विति** । निराकरोति—**तदिति** । **यस्मिंस्त्विति** । यस्मिंस्तु सति प्रकाशत एवार्थान्तरं तत्तज्ज्ञानशब्दवाच्यं, ज्ञायतेऽनेनेत्यर्थकरणात् । नचात्मनि सति किंचिदन्यत्प्रकाशते अतो न ज्ञानरूपत्वमात्मन इत्यर्थः । एवमानन्दरूपत्वमपि न संभवतीत्याह—**तथेति** । सामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽभेदमाशङ्क्य निराकरोति—**यत्त्विति** । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते—**नन्विति** । इतश्च भेद इत्याह—**किंचेति** । युक्त्यन्तरमाह—**किंचेति** । अस्तु-नाम सुषुप्तितुल्यता ततः किमत आह—**नचेति** । **एतावतीति** । संसारे सुखदुःखसंस्पर्शः मोक्षे तु तदभाव इति ।

वा वसन्तं स्पृशतो न प्रियाप्रिये ॥ आनन्दात्मकमात्मानं ये वदन्ति स्वयंप्रभम् ॥ तन्मतेऽपि च संसारान्मुक्तेरेतावती भिदा ॥ आत्मा ह्यानन्दरूपोऽसौ संसारेऽपि प्रकाशते ॥ तावानेव स मोक्षेऽपि नाधिक्यं तस्य किंचन ॥ अथ संसारवेलायामानन्दो न प्रकाशते ॥ नह्यप्रकाशनं युक्तं स्वप्रकाशस्य वस्तुनः ॥ यद्यसौ न प्रकाशेत किंतर्ह्यन्यत्प्रकाशते ॥ आत्मस्वरूपमिति चेन्ननु चानन्द एव तत् ॥ तच्चेत्प्रकाशते नूनमानन्दोऽपि प्रकाशते ॥ तेन शब्दादिविषयजन्ययोः सुखदुःखयोः ॥ निवृत्तिरेव संसारादपवर्ग इतीर्यते ॥ ततश्च सुखलोपेन मुक्तेर्न पुरुषार्थता ॥ यद्यस्माकं भवेत्तर्हि तुल्यैषा भवतामपि ॥ सुखहानिमतस्तस्य भूयो दुःखविवर्जनात् ॥ मोक्षस्य पुरुषार्थत्वमावयोरुभयोः समम् ॥ सुखदुःखविहीनोऽतो मुक्तः स्वस्थोऽवतिष्ठते ॥' इति

मुक्तिस्वरूपकथनम्।

किमिदं स्वस्थ इति, ये ह्यागमापायिनो धर्मा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारास्तानपहाय यदस्य स्वं नैजं रूपं ज्ञानशक्तिसत्ताद्रव्यत्वादि तस्मिन्नवतिष्ठत इत्यर्थः । यदि तु संसारावस्थायामविद्यमानोऽप्यानन्दो मुक्तावस्थायां जन्यत इत्युच्यते ततो जनिमत्त्वादनित्यो मोक्षः स्यात्। केन चासावनुभाव्यः। नहि स्वप्रकाशत्वं कस्यचित्संभवतीत्युक्तम् । नच मनसानुभवः संभवतीति मुक्तस्य मनसोऽभावात् अमनस्कत्वश्रुतेरित्युक्तम्। अतएव 'नित्योऽप्यानन्दः संसारदशायामभिभूतत्वादननुभूतोपि मुक्तावभिभवे निवृत्ते मनसानुभूयते' इत्येतदपि निरस्तम् ॥ * ॥ किंच सुखविशिष्टात्मानुभवः पुरुषार्थो न सुखमात्रानुभवः, नच मुक्तावात्मानुभवः संभवति 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्'इति कण्ठेनैव श्रुत्या निषिद्धत्वात् 'अलं वा अरे इदं विज्ञानाय' इतिच श्रुत्या विज्ञानशब्दस्य शक्तिपरत्वं व्याचक्षाणया मुक्तौ शक्तिमात्रमवतिष्ठते न ज्ञानमिति व्यक्तमेवोक्तमिति श्रुतिविरुद्धं मुक्तस्य विज्ञानमशक्यमभ्युपगन्तुम्। नह्यस्याः श्रुतेः प्रियाप्रियास्पर्शश्रुतेश्च तत्त्वकथनं मुक्त्वा कथंचिदन्यपरत्वं संभवति। विज्ञानश्रुतयस्तु शक्तावेव विज्ञानोपचारं कुर्वन्ति प्ररोचनार्थतयेत्युपपन्नम्। एवमानन्दश्रुतयोऽपि पुरुषार्थत्वसामान्यात्सुखत्वोपचारेण प्ररोचनार्थतया प्रवृत्ताः। युक्तं चैतत् 'वचनयोर्विरोधेऽन्यतो निर्णयः'इति। विरोधश्चात्रानन्दप्रियाभाववचनयोः । नचाभाववचनं वैषयिकाभिप्रायम्, इतरत्तु स्वाभाविकाभिप्रायमिति शक्यं वक्तुम्। उभयत्रापि सामान्योपादानादत्यन्तसमानविषयत्वात्। अतः प्रमाणान्तरवशादानन्दवचनं दुःखाभावपरम्, इतरत्तु यथाश्रुतमिति न्याय्यम्। तस्मात्सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदो मोक्षः । सुखदुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोरुच्छेदात्, धर्माधर्मयोरुच्छेदश्चोत्पन्नानां धर्माधर्माणामुपभोगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनात्मज्ञानेन च विरोधात्, उत्पाद्यानां च काम्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां तदननुष्ठानेनानुत्पादात्, विहिताकरणप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणां विहितानुष्ठानेन प्रतिषिद्धाकरणेन च परिहारात्, असति शरीरारम्भे पूर्वशरीरनिपाते चाशरीरोऽवस्थितो मुक्तो भवति ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

एवमनङ्गीकारे दोषमाह—**आत्मा हीति**। तस्मादेतदेव निष्कृष्टं मोक्षस्य रूपं वक्तव्यमित्याह—**तेनेति**। किमतो यद्येवमत आह—**ततश्चेति** । अथ सुखहानिमतोऽपि मोक्षस्य दुःखनिवृत्त्यैव पुरुषार्थत्वं तदस्माकमपि तुल्यमित्याह—**तस्येति** ॥

उत्तरमाह—**ये हीति** । ये धर्मा बुद्ध्यादिसंस्कारान्तास्तत्परित्यागेन स्वस्मिन्नवस्थानमित्यर्थः । इतोऽप्येवमित्याह—**किंचेति**। नन्वलं विज्ञानायेति ज्ञानसद्भावप्रतीतेर्न ज्ञानमवतिष्ठत इत्यनुपपन्नं तत्राह—**नहीति** । तत्कथनं ज्ञानाभावकथनम्। **पुरुषार्थत्वसामान्यादिति**। सुखदुःखाभावयोः पुरुषार्थत्वं समानमतो दुःखाभावे सुखत्वमुपचर्यत इत्यर्थः। वाक्यान्तरविरोधे सत्येवमेव कल्पयितुं युक्तमिति वृद्धसंमत्या द्रढयति—**उक्तमिति** । बहुकृत्वोपि पथ्यं वदितव्यमिति न्यायेनोक्तमेवार्थं पुनराह—**तस्मादिति**। उत्पाद्यानां धर्माणामित्यग्रिमेण संबन्धः । एतदर्थसंवादकं वार्तिकमस्माभिः पूर्वमेव लिखितं तदत्रानुसंधेयम् ॥

आत्मज्ञानस्य क्रतुमोक्षोभयोपयोगित्वम्।

नन्वात्मज्ञानं क्रत्वर्थम्। सत्यम्। पुरुषार्थमपि च तत् संयोगभेदात्। यत्तावत् 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा'इत्यादिना शरीराद्यतिरिक्तनित्यात्मस्वरूपसद्भावज्ञानं तत्पारलौकिकफलकर्मानुष्ठानौपयिकत्वात्कर्मज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुसंयोगात्क्रत्वर्थम्। यथाहि ज्योतिष्टोमादिवाक्याध्ययनं दृष्टेनैवानुष्ठानौपयिकं ज्ञानं जनयतीति तदर्थतयाध्ययनविधिना विधीयते तथा 'अविनाशी वा अरेयमात्मा'-इत्यादिवाक्यानामप्यध्ययनविधिरेव कर्मानुष्ठानोपयोग्यात्मज्ञानार्थतां विधत्ते। तद्यदि प्रमाणान्तरेणात्मनः शरीरादिविवेको नैकान्ततः सिद्ध्यति ततो दृढविवेकप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां विस्पष्टमेव फलम्। यथोक्तम्—'इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या॥ दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन'इति। अथ त्वन्यतोऽपि सिद्ध्यति, ततो यथैवान्यथापि क्रतुज्ञानसंभवेऽध्ययनोपात्तवेदवाक्यावगतकर्मरूपाणामेव पुंसां कर्मस्वधिकारः तथैवाध्ययनोपात्तोपनिषद्वाक्यावगतात्मतत्त्वानामेवाधिकार इत्यध्ययनविधिबलादेव कल्प्यते॥ * ॥ यत्त्वात्मसद्भावप्रतिपादनोपक्रमे विधिसरूपं वाक्यम् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः'इत्यादि तद्वक्ष्यमाणस्यार्थस्यातिगहनत्वान्महोपयोगत्वाच्च कथं हि नामालस्यं हित्वा श्रद्धाविशेषेण वक्ष्यमाणमर्थं प्रतिपद्येतेत्येतावन्मात्रार्थम्। तस्मादेतज्ज्ञानं दृष्टोपयोगित्वात्क्रत्वर्थम्॥ * ॥ यानि पुनरितिकर्तव्यताविशेषयुक्तान्युपासनात्मकानि विधीयन्ते तेषां क्रतौ दृष्टोपयोगाभावाददृष्टफलत्वम्। अदृष्टं च फलं वाक्यशेषाद्द्विविधं अभ्युदयरूपं निःश्रेयसरूपं च, 'सर्वान्कामानाप्नोति' 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्'इत्याद्यभ्युदयफलम्। 'न स पुनरावर्तते'इत्यादि निःश्रेयसफलमिति विवेकः॥

आत्मनित्यत्वेनाधिकरणोपसंहारः।

यत्तु 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति'इत्यनेन ब्राह्मणेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशङ्क्यते तत्स्वयमेव ब्राह्मणेनात्रैव 'मा भगवन्मोहान्तं प्रापितवान्पूर्वमज-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

यदुक्तमात्मज्ञानेन विरोधादिति तत्राशङ्कते—**नन्विति**। पुरुषार्थत्वे हि निःश्रेयसफलतया विरोधः स्यादिति भावः। क्रत्वर्थत्वे तावत्संयोगं दर्शयति—**यत्तावदित्यादिना**। तस्मादेतज्ज्ञानं दृष्टोपयोगित्वात्क्रत्वर्थमित्यन्तेन। यानि पुनरित्यादिना विवेक इत्यन्तेन पुरुषार्थत्वप्रदर्शनम्। कर्मज्ञानवदिति दृष्टान्तार्थं विवृणोति—**यथाहीति**। दार्ष्टान्तिके योजयति—**तथेति**। नन्वनुमानादिनाप्यात्मज्ञानं सिद्ध्यति किमनेनेत्यत आह—**तद्यदीति**। अहं स्थूलोऽहं गच्छामीत्यादिशरीर एवाहंमानदर्शनात्प्रमाणान्तरप्रतिपादितोऽप्यात्मनः शरीरादिविवेको न दृढरूपेण हृदयेऽवतिष्ठत इति भावः। अत्र वार्तिककृत्संमतिं दर्शयति—**यथोक्तमिति**। नित्यात्मसत्तामात्रेणैव वेदप्रामाण्यसिद्धेस्तन्मात्रमिह भाष्यकारेण प्रतिपादितं दार्ढ्यार्थिभिस्तु वेदान्तविहितेष्वेव श्रवणमननिदिध्यासनादिषु यतितव्यमिति श्लोकतात्पर्यार्थः। एतेन भाष्यकारस्याप्ययमेवाशयो लक्ष्यते। अत्र नित्यत्वमात्रप्रतिपादकवेदान्तवाक्योदाहरणात्, अकर्त्रभोक्त्रात्मप्रतिपादकवाक्यानुदाहरणाच्च। तदुदाहरणे हि कर्मशरणानां कर्मणि शैथिल्यापत्तेरिति। **नन्वात्मज्ञानं** स्वतन्त्रमेव निःश्रेयससाधनत्वेन विहितं कथं तस्य क्रत्वर्थत्वमत आह—**यत्त्विति**। उक्तंच—'आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं नच चोदितम्॥ कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लक्ष्यते'। विवेकज्ञानस्य पारलौकिकफलेषु ज्योतिष्टोमादिषु प्रवृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनमित्यर्थः। पुरुषार्थरूपमात्मज्ञानमुदाहरति—**यानि पुनरिति**। उपासनात्मकस्य तु ज्ञानस्य कर्मणि पुरुषे वा दृष्टप्रयोजनाभावात् अदृष्टापेक्षायां श्रुत्याद्यभावेन च क्रत्वर्थत्वासंभवात् वाक्यशेषोपनीताभ्युदयनिःश्रेयसफलतया पुरुषार्थत्वमेवेति समस्तार्थः। 'युक्तिभिः श्रुतिभिश्चात्मनित्यत्वे प्रतिपादिते॥ वाक्यान्तरोत्थितभ्रान्तेः शङ्केदानीं निरस्यते' इति॥

यत्त्विति। तत्स्वयमेव ब्राह्मणेन परिहार उक्त इति संबन्धः। उक्तंच—*'सदसन्नाश्यनाश्यात्मपरकीर्तनमूढया॥ चो-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

त्मज्ञ एव हि देहसंबन्धवैराग्यात् यथोक्तमोक्षोपायानुष्ठानेन मुक्तो भवतीति तदालम्बनोऽर्थवाद इति। **सदसदिति**। यथा सद्रूपस्यासद्रूपस्य च कीर्तनं तथा विनाशिनोऽविनाशिनश्च कीर्तनं तेन मूढया मैत्रेय्या चोदितः सिद्धान्तरूपमुत्तरमाहेत्यर्थः।

रामृतत्वमभिधायाधुना विनाशीत्यभिधाना'दिति पूर्वपक्षं चोद्याख्यमुक्त्वा सिद्धान्तपरिहार उक्तः। 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा'इत्युक्त्वा कथं तर्हि विनाशवचनमित्याशङ्क्य 'मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवती'त्युक्तम्। मात्राशब्देन भूतेन्द्रियाणि धर्माधर्मौ च विकारशब्दवाच्या उच्यन्ते ॥*॥ एतदुक्तं भवति—विज्ञानघनशब्देन ज्ञानशक्तिस्वभावस्यात्मनोऽभिधानम्, 'स ह्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय मुक्तो भूत्वा तान्येवानुविनश्यति' भूतविनाशात्सोऽपि विनष्ट इव भवतीति, भूतस्थो ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते परैश्च शरीरचेष्टालिङ्गकेनानुमानेन । मुक्तस्तु प्रमाणपथातिवर्तनाद्विनष्ट इव भवतीति विनश्यतीत्युच्यते, तदनेन प्रकारेण मात्राणामेव विनाश इत्युच्यते नात्मन इत्यविरोधः। तदुक्तम्—'अविनाशी स्वरूपेण पुरुषो या तु नाशिता ॥ मात्राणां साधिकाराणां भूतादीनामसंज्ञिता'इति। किमिदं भूतादीनामसंज्ञितेति। यदि तावत् 'न प्रेत्य संज्ञास्ती'त्यस्य व्याख्यानं, तदयुक्तम्। नहि 'न प्रेत्य संज्ञास्ती'त्यनेन भूतादीनामसंज्ञित्वमुच्यते। किंतर्ह्यात्मन एव मुक्तस्य संज्ञाभावोऽनेनोच्यते, तस्यैवोपायाभावेन 'तत्केन कं पश्ये'दित्यादिना 'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यन्तेन विज्ञानाभावोपपादनात्। सत्यम् । नेदमस्य व्याख्यानं, प्रकरणार्थोपसंहारस्त्वयं—यत एवं पूर्वोक्तेन न्यायेन भूतचैतन्यं न संभवति ब्राह्मणेनापि तथैवोक्तम्, तस्माद्भूतेन्द्रियाणामसंज्ञित्वमचैतन्यम्, अन्यस्तु तेभ्यो नित्यश्चेतनः तस्य स्वर्गगमनसंभवान्न 'स्वर्गं लोकं याती'त्यस्य प्रत्यक्षविरोधः॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

दितः पूर्वपक्षोऽयमिति सिद्धान्तमब्रवीत्' ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति—**एतदिति**। अत्रैव सिद्धान्तश्रुतिव्याख्यानपरं वार्तिकमुदाहरति—**तदुक्तमिति** । अत्र पादत्रयेणैव सिद्धान्तश्रुतिव्याख्यानोपपत्तेश्चतुर्थपादानर्थक्यम्। तटस्थः शङ्कते—**किमिति**। प्रकरणार्थोपसंहारपरत्वमजानानस्य समाधानमाशङ्क्य निराकरोति—**यदीति** । स्वयं समाधत्ते—**सत्यमिति**। स्वर्गं लोकं यातीत्यस्य न प्रत्यक्षविरोध इति संबन्धः। अत्र हेतुः नित्यस्य स्वर्गगमनसंभवादिति । **नन्वस्तु** नाम नित्यत्वमात्मनस्तथापि मयैव कर्मकाले कृतस्यामुष्य कर्मणः फलमिदं मया भुज्यत इत्यपरामृशतः कर्मण्यनुरागाभावान्नानुष्ठानं स्यात्, तथा स्वोपयोगे परोपयोगे वा न कश्चिद्विशेषः स्यात्, यो ह्यस्य कर्मणः फलसाधनत्वं फलकालेऽनुसंधास्यामीति निरूपयति स कर्मानुतिष्ठति नान्यः। एवं निषिद्धमपि न वर्जयेत्। ततश्चानित्यपक्षवन्नित्यत्वपक्षेऽप्यात्मनः *कृतनाशाकृतागमौ फलत इति । यथाहुः—'नित्यः कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रतिपन्नोऽपि सन्यदा ॥ न कर्मफलसंबन्धं फलकाले च बुध्यते ॥ मया यद्यत्कृतं कर्म तस्येदं भुज्यते फलम् ॥ शुभाशुभं मयैवेति तदा कोऽस्य रसो भवेत् ॥ अपरामृश्यमाने हि स्वकर्मप्रत्यये फले ॥ न विशेषो भवेत्कश्चित्स्वपरात्मोपभोगयोः ॥ कुर्वन्नप्यशुभं कर्म तेनैवं चिन्तयेन्नरः॥ न स्मरिष्यामि भोगेऽहमिति नैतद्विवर्जयेत् ॥ तत्र नित्यत्वपक्षेऽपि कृतनाशाकृतागमौ ॥ फलतस्तुल्यरूपौ चेद्वृथा तत्प्रतिपादनम्' इति। नैष दोषः। भोगकालीनस्मृतेः कर्मणि प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिदुपयोगः, भोगस्य प्रवृत्त्युत्तरकालीनत्वात्। यस्तु प्रवृत्त्यङ्गभूतः शाश्वतः फलसाधनत्वपरामर्शः स प्रवृत्तेः पूर्वमस्त्येव । भोगकालेऽपि विदुषामस्त्येव परामर्शः। अविदुषां तु तदभावेऽपि न दोषः। यथाहुः—'नैष दोषो न भोगे हि स्मृतिर्न ह्युपयुज्यते ॥ न प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा भोगकाले स्मृतेर्भवेत् ॥ तदङ्गं यः परामर्शस्तदस्तित्वं च मृग्यते ॥ प्राक्प्रवृत्तेश्च सोऽस्त्येव विदुषां शाश्वतः स्फुटः ॥ भोगकालेऽपि शास्त्रज्ञा विमृशन्त्येव केचन ॥ तेषामेवाधिकारश्च माभूदविदुषां हि सः' इत्यात्मवादः॥ इति पञ्चमाधिकरणम्॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

कृतनाशेति । कर्तुः कृते कर्मणि नाशः भोक्तुश्चाकृते कर्मण्यागम इत्यर्थः। कर्मजन्यत्वं तत्तत्कर्मफलत्वमित्यर्थः।

शब्दानित्यताधिकरणम् ॥ ६ ॥

कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥ [अस्थानात् ॥ ७ ॥ करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥ सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥ प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥ वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥ समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥ सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥ प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥ आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १५ ॥ वर्णान्तरमविकारः ॥ १६ ॥ नादवृद्धिपरा ॥ १७ ॥ नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥ सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥ संख्याभावात् ॥ २० ॥ अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ प्रख्याभावाच्च योग्यस्य ॥ २२ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥]

विध्यादिरूपो यः शब्दः सोऽनित्योऽथाविनश्वरः ॥ अनित्यो वर्णरूपत्वाद्वर्णे जन्मोपलम्भनात् ॥ ४९ ॥
अबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णस्य नित्यता ॥ उच्चारणप्रयत्नेन व्यज्यतेऽसौ न जन्यते ॥ ५० ॥

शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं स्वाभाविकमिति यदुक्तं तदाक्षिप्यते—शब्दस्यानित्यत्वात्, नह्यभिनवस्य शब्दस्य वृद्धव्यवहारपरम्परया स्वाभाविकं प्रत्यायकत्वं शक्यते गृहीतुम्, अगृहीतमपिचेत्स्वभावतश्चक्षुरादिवत्प्रत्याययेत् प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेत्, तस्मादनित्यत्वे शब्दस्य देवदत्तादिशब्दवत्पुरुषकृतमेव प्रत्यायकत्वमापद्यते । कथं पुनरनित्यत्वं शब्दस्य, प्रयत्नानभिव्यङ्ग्यत्वे सति तदनन्तरमुपलब्धेर्घटादिवत्तज्जन्यत्वमध्यवसीयते । अन्यथा किमिति तदनन्तरमेवोपलभ्यते न पूर्वं, उपलब्धस्य च द्रागेव तिरोभावाद्विनाशित्वमध्यवसीयते । नचासिद्धमनभिव्यङ्ग्यत्वम्, अभिव्यक्त्ययोगात् । सा हि प्रतिबन्धकनिरासेन वा संस्कारविशेषाधानेन वा । न तावत्प्रतिबन्धनिरासः—प्रतिबन्धकानुपलब्धेः । स्तिमिता वायवः श्रोत्रमाच्छाद्यावस्थिताः शब्दोपलब्धिं प्रतिबध्नन्ति, तेषु प्रयत्नोत्थापितैः कौष्ठ्यैर्वायुभिरुत्सारितेषूपलभ्यते शब्द इतिचेत्, एवंतर्हि सर्वे शब्दाः सर्वगतत्वात् श्रोत्रं प्राप्याव-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥६॥ नन्वौत्पत्तिकसूत्रोपक्षिप्तशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेन वेदप्रामाण्यसिद्धेरसंगतः शब्दाधिकरणारम्भः । निष्प्रयोजनश्चायं विचारः । असत्यपि नित्यत्वे वेदप्रामाण्यसिद्धेः अनित्यादपि शब्दादनित्यत्ववादिनामिवार्थप्रतीतिसंभवात् । शब्दव्यवहारानादितया च पुरुषानुप्रवेशाभावात् । अनित्यत्वे संबन्धनित्यत्वं न सिद्ध्यतीतिचेत् मासेत्सीत् । अनित्यत्वेऽपि तस्मिन्पुरुषस्वातन्त्र्याभावादेव प्रामाण्यसिद्धेरव्याहतत्वादित्याशङ्क्य संगतिं तावत्करोति—**शब्दस्येति** । कथमनित्यत्वे प्रत्यायकत्वहानिरत आह—**नहीति** । नहि क्षणिकस्य संबन्धग्रहणं संभवति तदनपेक्षायां च नेत्रादिवत्प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेत् । अतः शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वासंभवान्निर्निमित्तैव वेदादर्थप्रतीतिः स्यादिति भावः । कथं तर्हि लोके शब्दादर्थप्रतीतिः । निर्मूलैरपि विज्ञानैर्दृष्टार्थेषु गतिसंभवादिति ब्रूमः । शब्दैकसमधिगम्ये धर्मे तदनुपपत्तेः । व्यवहारानादित्वेनोपपत्तिरिति चेत् । न । शब्दस्यानित्यत्वे* तदनुपपत्तेः । तदिहाधिकरणे पदात्मकः शब्द उदाहरणं स किमनित्यः किंवा नित्य इति संदेहे पूर्वपक्षेऽनित्यत्वं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—**कथमिति** । **नन्वभिव्यक्तावपि** प्रयत्नानन्तर्योपपत्तेर्नैकान्ततोऽनित्यत्वसिद्धिरित्याशङ्कानिराकरणाय सत्यन्तम् । अयंच सूत्रार्थः—कर्मजन्यत्वमेके नैयायिकादयः शब्दस्य मन्यन्ते, कुतः तत्र दर्शनात् । तस्मिन्कर्मणि सति शब्ददर्शनात्, अतः कृतकत्वादनित्यः शब्दः । इत्यवगच्छामः । एतत्सूचितमनुमानं तूक्तमेव । अभिव्यक्त्यैवान्यथासिद्धिरितिचेत् । न । अभिव्यक्तेः प्राक्शब्दसद्भावे प्रमाणाभावात् । अस्थानादित्यनेन सूचितं हेत्वन्तरमाह—**उपलब्धस्येति** । उच्चारणानन्तरं मुहूर्तमप्यवस्थानाभावाद्विनष्टः शब्द इत्यवसीयत इत्यर्थः । किंच शब्दं कुरु शब्दं माकार्षारित्यादिकरोतिशब्दव्यवहारादप्यनित्यः शब्दः तदिदमुक्तं **करोतिशब्दादिति** । हेतुगतविशेषणासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—**नचेति** । शब्दसंस्कारपक्षे दूषणमाह—**शब्दस्येति** । नित्यत्वपक्षे सर्वगतोऽयं शब्दः तदयं संस्कृतः सर्वैः पुरुषैः श्रूयेते कृतकत्वेतु प्रादेशिकत्वान्नायं दोष इति भावः ।

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

तदनुपपत्तेरिति । व्यवहारानादित्वानुपपत्तेरित्यर्थः । **ननु** धर्माधर्माय गृहीतो नभोभागः श्रोत्रं न सर्वमाकाशभागभेदाच्च

स्थिता: प्रतिबन्धकेपूत्सारितेषु युगपच्छ्रूयेरन् ॥ * ॥ अथ संस्काराधानं तत्रापि त्रैविध्यं—शब्दस्य वा संस्कारमादध्युः कौष्ठया वायवः श्रोत्रस्य वा उभयोर्वा । शब्दस्य चेत् तस्यैकत्वात्सर्वगतत्वादनवयवत्वेनावयवसंस्कारायोगात् सुघ्नस्थैर्वायुभि: संस्कृत: शब्द: पाटलिपुत्रेप्युपलभ्येत, तदिदमुक्तं—'तत्र सर्वैः प्रतीयेत'इत्यादिना । श्रोत्रसंस्कारपक्षेऽप्ययमेवदोषः ॥ * ॥ यदि काणादकापिलवैदिकमतेनाकाशमहंकारो दिग्वा श्रोत्रं तस्यैकत्वात्सर्वगतत्वादनवयवत्वाच्च सर्वपुंसामेकमेव श्रोत्रं स्यात्तच्चैकदेशस्थैरपि ध्वनिभिः संस्कृतमिति कः सर्वेषां शब्दोपलब्धिं वारयेत् । तदिदम्—'आकाशश्रोत्रपक्षेचे'त्यादिना 'श्रोत्रादेरियमेव दिगि'त्यन्तेन दर्शितम् । अस्मिंश्च पक्षे श्रोत्रस्य सर्वशब्दसाधरणत्वादेकशब्दोपलब्ध्यर्थमपि संस्कृतं श्रोत्रं प्रसङ्गात्सर्वान्शब्दान्घटार्थोन्मीलितमिव नेत्रं समानदेशस्थान्पटादीनवबोधयेत् । तदिदं—'सकृच्च संस्कृतं श्रोत्र'मित्यादिना दर्शितम् ॥ * ॥ अयंच दोषः पूर्वोपक्षिप्तेऽपि शब्दसंस्कारपक्षे दर्शयितव्यः—सर्वे हि शब्दाः श्रोत्रदेशेऽवस्थितास्तत्रैकस्मिन्संस्क्रियमाणे बलादन्येषामपि संस्कारः स्यादेव । नहि समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां कस्यचित्संस्कारः कस्यचिन्नासंस्कार इति व्यवस्था संभवति घटादावदर्शनात्, तदिदमुक्तं—'एतदेव प्रसंक्तव्यम्'इत्यादिना ॥ * ॥ उभयसंस्कारपक्षे तूभयेऽपि दोषाः समुच्चित्य दर्शयितव्याः, तस्मान्न प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यः शब्दः, तज्जन्यस्त्वसौ प्रादेशिकश्च, श्रोत्रं च कर्णशष्कुल्येव, तथा सति हि कैश्चिदेव कश्चिदेव शब्दः श्रूयत इत्युपपद्यते, अन्यथा श्रोत्रव्यवस्था शब्दव्यवस्था चोभयमपि न स्यात् । किंच नानादेशस्थैश्च वक्तृभिरुच्चारितः शब्दो युगपन्नानादेशेषूपलभ्यते 'तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्न'मितिशा०भाष्यम् । तत्र नि-

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

ननु शब्दैकदेशो ध्वनिभिः संस्कृतः स दूरवर्तिनां श्रोत्रेणाप्राप्तः कथं ते श्रृणुयुरत आह—**अनवयवत्वेनेति** । अत्र वार्तिककृत्संमतिमाह—**तदिदमिति** । 'शब्दः संस्क्रियते यदि ॥ निर्भागस्य विभोर्न स्यादेकदेशेऽपि संस्क्रिया'इति श्लोकशेषः । **नन्वाधारद्वारक** एवास्य ध्वनिभिः संस्कारः, अतो य एवाधारः संस्कृतस्तत्समीपगतैरेव पुरुषैर्गृह्यते न दूरस्थैः । मैवम् । व्योमात्मादिवच्छब्दस्य निराधारत्वात् । आकाश एवाधार इति चेत् । न । तस्य निरवयत्वेन प्रदेशसंस्कारासंभवात् । श्रोत्रसंस्कारपक्षेऽप्युक्तमेव दोषमतिदिशति—**श्रोत्रेति** । काणादमते आकाशं श्रोत्रं । सांख्यमतेऽहंकारः । मीमांसकमते दिक् श्रोत्रम् । तत्राप्येकत्वादिकं समानम् । अतः सर्वेषां शब्दोपलब्धिः स्यादित्यर्थः । अनित्यत्वादिमते तु कर्णशकुल्या एव श्रोत्रत्वान्नायं दोष इति भावः । अत्रापि संमतिमाह—**तदिदमिति** । 'विभुत्वात्प्राप्तितुल्यता ॥ दूरभावेऽपि शब्दानामिति ज्ञानं प्रसज्यते ॥ श्रोत्रस्य चैवमेकत्वं सर्वप्राणभृतां भवेत् ॥ तेनैकश्रुतिवेलायां श्रृणुयुः सर्व एव ते ॥ *तस्यानवयवत्वाच्च न धर्माधर्मसंस्कृतः ॥ नभोभागो भवेच्छ्रोत्रं व्यवस्थाद्वयसिद्धये ॥ वैशेषिकोक्तसिद्धान्तेष्वेवं तावत्प्रसज्यते । कापिलेपि विभुत्वेन श्रोत्रादेरियमेव दिक्' इति ग्रन्थशेषः । दूषणान्तरमपि श्रोत्रसंस्कारपक्षे दर्शयति—**अस्मिंश्चेति** । अत्रापि संमतिमाह—**तदिदमिति** । 'सर्वशब्दान्प्रबोधयेत् ॥ घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नहि न बुध्यते' इति श्लोकशेषः । दूषणमेव दर्शयति—**सर्वेहीति** । अत्रापि संमतिमाह—**तदिदमिति** । *'विषयस्यापि संस्कृतौ ॥ समानदेशवृत्तित्वात्संस्कारो ह्यविशेषतः ॥ स्थिरवाय्वपनीत्या च संस्कारोऽस्य भवेन्न चेत् ॥ *दृष्टं चावरणापाये तद्देशान्योपलम्भनम् ॥ संस्कृतासंस्कृतत्वे च शब्दैकत्वे न सिध्यतः॥*एकावस्थाभ्युपेतौ वा सर्वैर्ज्ञायेत वा नवा ॥'इत्यादिशब्दग्रहीतो ग्रन्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । यस्मान्नित्यत्वे विभुत्वे च शब्दस्य क्वचिदेव कस्यचिच्छ्रवणमिति व्यवस्था नावकल्पेत तस्मादित्यर्थः । अत्र 'सत्वान्तरेयौगपद्या'दिति हेत्वन्तराभिधानार्थं चतुर्थं पूर्वपक्षसूत्रं तद्व्याख्यानार्थं भाष्यं 'नानादेशेष्वि'त्यादि । तदनुसंधत्ते—**किंचेत्यादिना** । तदनुसंधानं च पूर्वपक्षौपयिकार्थविशेषप्रदर्शनार्थम् । अत्र भाष्यपुस्तकेषु 'नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे'इति पाठः । ग्रन्थकारस्तु 'नानादेशैश्च वक्तृभि'रित्यादिना सोपस्करं पठितवानित्यदोषः । नानादेशेषु सत्वान्तरे यौगपद्यात् युगपदुपलभ्यमानत्वात् नह्यकृतक*एको युगपन्नानादेशेषूपलब्धुं शक्यते, कृतकत्वे तु कारणा-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

संस्कारव्यवस्था कस्यचिच्छ्रवणं न सर्वेषामिति च व्यवस्था सिध्यत्यत आह—**तस्येति** । **विषयस्यापीति** । श्रोत्रविषयस्य शब्दस्येत्यर्थः । **दृष्टं चेति** ।अदृष्टरूपे संस्कारस्यापि काचिद्व्यवस्था, स्थिरवाय्वपनयनरूपे तु संस्कारतास्त्येकरूपत्वात्तेन व्यवस्थासिद्धिरित्यर्थः । **शब्दैकत्व इति** । स्यादपि शब्दभेदे कथंचित्संस्कारव्यवस्था नत्वेकस्मिन् शब्दे सा संभवति विरुद्धत्वादि-

त्यस्यानुपपन्नमिति प्रतिज्ञा, एकस्येति हेतुः, नित्यो ह्यसावेकः स्यात् एकस्यानुपपन्नं नानादेशेपूपलम्भनमिति ॥ * ॥ **ननु** नावश्यत्वं नित्यत्वे सत्येकत्वं भवति, अनेकान्येव हि गकारादीनि नित्यानि भवन्त्वित्यत आह—'असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वम्'(शा.भा.)इति। एतदुक्तं भवति—प्रत्यभिज्ञाख्यविशेषप्रत्ययबलेन ह्यस्तनाद्यतनगकारयोरेकत्वावगमान्नित्यत्वमाश्रीयते। अस्तिचासावविशेषप्रत्ययो युगपन्नानावक्तृभिरुच्चारितेऽपि गकारे नहि तत्रापि प्रत्ययविशेषोऽस्ति, असति च विशेषे नित्यस्य नानेकत्वं संभवति। अनेकत्वे हि प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यमस्माकमिव भवतोऽपि स्यात् तदप्रामाण्ये च नित्यत्वानुपपत्तिः, तस्मान्नित्यत्वे सत्येकत्वमङ्गीकर्तव्यं, एकस्य चानुपपन्नं नानादेशोपलम्भनमिति ॥ * ॥ वार्तिकेपि—'यौगपद्योपलम्भाद्वा भेदो भेदाच्च कार्यते'ति द्वयमुपक्षिप्य यथायौगपद्योपलम्भाद्भेदो भवति तथा दर्शितम्—'अविभुत्वे हि युगप'दित्यादिना 'स्फुटेऽन्यत्वेऽवकल्पते'इत्यन्तेन। यथाच भेदात्कार्यता भवति नाकार्यस्य नित्यस्य भेदोऽवकल्पते तथा दर्शितम्—'नित्यत्वे त्वेकबुद्धिः स्या'दिति। नहि नित्यत्ववादिना प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वमिष्यते। तथाच वक्ष्यते—'अपि चैकरूप्ये सति देशभेदेन कामं देशा एव भिन्नाः स्युर्नतु शब्दः'इति। नहि तदप्रामाण्ये नित्यत्वं सिद्ध्यति प्रमाणान्तराभावात्, अतो नित्यत्वे सत्येकत्वं स्यात्तच्च नानादेशोपलम्भेन विरुध्यत इति, ततश्च यौगपद्योपलम्भाद्भेदो भेदे च प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यं तदप्रामाण्ये च नित्यत्वाभावात्कार्यत्वं—तदेतदानुपूर्व्यं स्वतन्त्रसिद्धम्। दृढे चानित्यत्वे दीपवत्सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञा भवति तस्मादनित्यः शब्द इति प्राप्ते ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

यतत्वेन सर्वमुपपद्यत इति सूत्रार्थः। भाष्यं व्याचेष्टे—**तत्रेति**। अग्रिमं भाष्यमवतारयति—**नन्विति**। भाष्यार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। उपपादितमर्थं वार्तिकोक्तं करोति—**वार्तिकेऽपीति**। **अविभुत्वे हीति**। तत्रैवं वार्तिकग्रन्थः—*'अविभुत्वे हि युगपन्नैको नानावगम्यते॥ कात्स्न्र्येन चावगम्यत्वादेकदेशे घटादिवत् ॥ शब्दस्याविभुता तस्मादन्यतास्य मुखान्तरे॥ *एकः सन्नेकदेशस्थो यदेकत्र प्रयुज्यते॥ तदा वक्त्रान्तरे न स्यादेकवक्तृमुखादिवत्॥ *कार्यत्वे स्यात्क्रियाभेदात्फलभेदः प्रतिक्रियम्॥ *तेनैकबुद्धिः सादृश्यात्स्फुटेऽन्यत्वेऽवकल्पते'इति। **नित्यत्व इति**। '[1]न किंचिद्भ्रान्तिकारणम्। कामं देशा इति न्यायात्तच्चैकत्वं विरुध्यते'इति श्लोकशेषः। श्लोकार्थमाह—**नहीत्यादिना**। भाष्यकारोक्तं न्यायं विवृणोति—**तथेति**। अपिचेत्यादि नतुशब्द इत्यन्तो भाष्यग्रन्थः, तस्यार्थमाह—**नहीत्यादिना**। अस्त्वेवं कथमेतावता कार्यत्वसिद्धिरत आह—**ततश्चेति**। अनित्यत्ववादिशास्त्रसिद्धमित्यर्थः। पूर्वपक्षं निगमयति—**तस्मादिति**। अत्रान्यदपि पूर्वपक्षसूत्रद्वयम्। तद्यथा—'प्रकृतिविकृत्योश्च' अत्र दर्शनादिति शेषः। दध्यत्र इत्यत्र इकारः प्रकृतिर्यकारो विकृतिः। नच नित्यत्वे प्रकृतिविकृतिभावः संभवति। यद्धि विक्रियते तदनित्यं अतः प्रकृतिविकृतिभावदर्शनादनित्यः शब्द इति। तथा 'वृद्धिश्च कर्तृभूम्नास्य'। कर्तृणां भूम्ना बहुत्वेन वृद्धिः महत्त्वमस्य शब्दस्योपलभ्यत इति शेषः। बहुषु शब्दमुच्चारयत्सु महाञ्शब्दः श्रूयते स यद्यभिव्यज्यते तदा बहुभिरल्पैश्चोच्चार्यमाणस्तावानेवोपलभ्येत बह्वल्पप्रदीपाभिव्यक्तघटादिवत्, कृतकत्वे तूपचितावयवत्वेन सर्वमुपपद्यते तस्मात्कृतकः शब्द इति। उक्तंच—'हेतुवृद्ध्यनुसारित्वात्कार्यतास्य घटादिवत्॥ नहि दीपसहस्रेऽपि व्यञ्जके वर्धते घटः॥ षड्भिः सूत्रैः पूर्वपक्षस्तावद्भिस्तन्निराकृतिः॥ पुनरन्यैस्तु सिद्धान्तः षड्भिरित्येष संग्रहः'। सिद्धान्तं प्रतिजानीते—**इति प्राप्त इति** ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

त्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**एकेति**। नन्वविभुत्वमेवासिद्धं तत्राह—**अविभुत्वे हीति**। गगनं हि तत्तदुपाधिपरिच्छिन्नमेव प्रदेशेषु गृह्यते न कात्स्न्र्येन सामान्यस्यापीदमेव कात्स्न्र्यार्थः सर्वव्यक्त्यनुरागः। नचैकस्यैकत्रावगतिः एकैकव्यक्त्यनुरक्तप्रतीतेः अतो युक्तं तयोर्विभुत्वं शब्दस्यैकैकत्र कात्स्न्र्येनावगमात् घटवदविभुत्वमिति। तस्माद्युगपदनेकवक्त्रुच्चरितस्य गकारस्य नानात्वम्। अविभुत्वे सति युगपन्नानादेशावगमात् घटवत् एकत्वेवाननानादेशेवगमः स्यादित्याह—**एक इति**। एकत्वे हि एकेन प्रयुज्यमानस्तन्मुखेऽवस्थितो मुखान्तरे न स्यात् यथा तदेव मुखं मुखान्तरकृतकत्वे उपपन्नो नानादेशोपलम्भ इत्याह—**कार्यत्व इति**। कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञात आह—**तेनेति**। तिलादाविवेत्यभिप्रायः। यदि चावश्यं

---

१ न कश्चिद्भ्राति कारणम्.

शब्दनित्यत्वोपपादनम्।

अभिधीयते—'प्रयत्नानन्तरं दृष्टेनैकान्त्यात्कार्यता ध्वनेः ॥ तदभिव्यङ्ग्यपक्षेऽपि युज्यते तत्र दर्शनम्' ॥ यत्तु कथमभिव्यङ्ग्यत्वमिति, श्रोत्रसंस्कारेणेति ब्रूमः। यत्त्वाकाशस्याहंकारस्य वा श्रोत्रत्वे तत्संस्कारत्वे च सर्वत्र पुंसामुपलब्धिः स्यादित्युक्तं तत्र ब्रूमः—यदि तयोः श्रोत्रत्वे भवेदयं दोषः। तत्कर्णशष्कुलीभवतु श्रोत्रं साच प्रतिपुरुषं भिन्नेति नातिप्रसङ्गः। यद्यपि चाकाशमेव श्रोत्रं तत्तु न साक्षात्संस्क्रियते किंत्वधिष्ठानद्वारेण, ततश्च यद्यपि श्रोत्रं सर्वेषामेकं तथाप्यधिष्ठानानां भिन्नत्वात्संस्कारव्यवस्थया श्रवणस्य व्यवस्था भविष्यति ॥ * ॥ नन्वेकत्वेसतीन्द्रियस्य यद्यप्यधिष्ठानानि भिन्नानि तथाप्येकेनाप्यधिष्ठानेन संस्कृतेनेन्द्रियस्य संस्कृतत्वात्सर्वपुंसामिन्द्रियं संस्कृतमिति सर्वेषामुपलब्धिः स्यादेव। तदुक्तं—'नन्वेकस्मिन्नधिष्ठाने लब्धसंस्कारमिन्द्रियम् ॥ बोधकं सर्वदेहेषु स्यादेकेन्द्रियवादिनः' इति। सर्वदेहवर्तिनां पुंसामित्यर्थः। अत्रोत्तरम्—'पुंसां देहप्रदेशेषु विज्ञानोत्पत्तिरिष्यते ॥ तेन प्रधानवैदेश्याद्विगुणा सा तु संस्कृतिः' इति। अयमर्थः—स्वशरीर एव भोगायतने सर्वपुंसामपि ज्ञानमुत्पद्यते नान्यत्र, शब्दज्ञानाङ्गं चायमधिष्ठानसंस्कारः प्रधानसमानदेशत्वं चाङ्गानां गुणस्तेन देहान्तरवर्तिनः पुरुषस्य यत्स्वदेहे निष्पादयितव्यं विज्ञानं तस्य तद्देहगत एव संस्कारो निष्पादको भवति न देहान्तरगतः। सहि तत्प्रधानभूतेन ज्ञानेन विदेशत्वाद्विगुणः ॥ * ॥ ननु संस्कार्यस्यैकत्वात्तद्वारत्वाच्च संस्काराङ्गभावस्य देशभेदोऽकिंचित्कर एव, यथा बर्हिरेकत्वात्तत्संस्काराणामातिथ्याकालानामप्युपसदग्नीषोमीयाङ्गत्वं न विहन्यते तद्वदत्रापि स्यात्। न। अदर्शनात्। नह्येकस्मिन्नधिष्ठाने सर्वेषां ज्ञानमुपलभ्यते, अतः साधारणमपीन्द्रियं विज्ञानसमामदेशसंस्कारसचिवमेव ज्ञानमुत्पादयति नान्यथेति दर्शनबलादध्यवसीयते ततो नातिप्रसङ्गः ॥ * ॥ नचावश्यमेकमेवेन्द्रियं—यद्यप्याकाशमेकमनवयवं च तथापि तस्य प्रादेशिकैर्घटादिभिर्ये संयोगास्तेऽपि प्रादेशिकास्तत्रश्च कर्णशष्कुलीसंयोगानां प्रतिपुरुषं भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नस्य चाकाशस्य श्रोत्रत्वात्सत्यपि स्वरूपैकत्वेऽवच्छिन्नरूपाणां श्रोत्राणां भेदाद्व्यवस्थासिद्धिः। एवमहंकारभागे दिग्भागे वा श्रोत्रे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ यत्तु 'सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान्प्रकाशयेदि'त्युक्तं, तत्रोच्यते—ध्वनयो हि ताल्वादिस्थानविशेषसंपर्काद्विजातीया विलक्षणसामर्थ्यान्निष्पद्यन्ते, ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः कस्यचिच्छब्दस्यानुगुणं संस्कारमाधत्ते न सर्वसाधारणमित्युपलब्धिव्यवस्था कल्प्यते शब्दसंस्कारपक्षेऽपि कश्चिदेव ध्वनिः कंचिच्छब्दं संस्करोति न सर्वः सर्वमिति युक्ततरैव व्यवस्था। दृष्टा च समानेन्द्रियग्राह्याणा-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

अत्र पूर्वपक्षनिराकरणसूत्रषट्कमध्ये 'समं तु तत्र दर्शन'मित्याद्यसूत्रं तदभिप्रायेणाह—**प्रयत्नानन्तरमिति**। वक्ष्यमाणयुक्तिकलापेन शब्दनित्यत्वे सिद्धे प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्याभिव्यञ्जकत्वेनान्यथासिद्धतया कृतकत्वस्यायोजकत्वमित्यभिप्रायः। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। तत्र प्रयत्नाख्ये कर्मणि सति यत् शब्दस्य दर्शनं तदुत्पत्तिपक्षेऽभिव्यक्तिपक्षे च समं तुल्यमिति सूत्रार्थः। उक्तं दूषणमनूद्य परिहरति—**यत्त्वित्यादिना**। उक्तेऽर्थे वार्तिककृत्संमतिमाह—**तदुक्तमिति**। सर्वदेहेष्वितिपदं व्याचष्टे—**सर्वेति**। अत्रोत्तरवार्तिकं पठति—**अत्रेति**। वार्तिकं व्याचष्टे—**अयमर्थ इति**। प्रधानसमानदेशत्वस्य व्यभिचारं शङ्कते—**नन्विति**। परिहरति—**नेति**। लोके कर्मोपलक्षणमिति न्यायेनात्र दर्शनबलादेवमङ्गीक्रियत इति भावः। **नन्वाकाशमिन्द्रियं** तच्चैकमेवेति तत्राह—**नहीति**। अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमत आह—**ततश्चेति**। नह्याकाशमात्रं श्रोत्रं, किं तर्हि धर्माधर्मोपगृहीतविशिष्टशक्त्युपेतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं, अतो यस्यैतादृशी कर्णशुष्कुली नास्ति धर्माधर्मलोपेन वाताद्युपहतत्वात् तस्य सदाप्याकाशं तदनवच्छिन्नत्वादयोग्यमिति स बधिरो भविष्यतीत्यपि व्यवस्था सिध्यतीति भावः। **ध्वनयो हीति**। शब्दोपलब्धिव्यवस्थां दृष्ट्वा तद्बलेन प्रतिवर्णसंस्कारहेतुभूता ध्वनिजातिभेदाः कल्प्यन्ते, तत्संयोग एव श्रोत्रस्य संस्कारो न स्थिरवाय्वपनयो येनातिप्रसङ्गः स्यादिति भावः। अथ ताल्वादिसंयोगविभाग एव शब्दस्य कारणं न वायवीय इत्युच्येत तथापि तस्य विजातीयत्वाद्विलक्षणसामर्थ्याच्च व्यवस्थेति भावः। शब्दसंस्कारपक्षोक्तदूषणपरिहारोपि ध्वनिजातिभेदाश्रयणेन कर्तव्य इत्याह—**शब्देति**। ननु विजातीयानामेव

मप्यभिव्यञ्जकव्यवस्था—'सावित्रं हि तेजो घटादीनामेवाभिव्यञ्जकं न नक्षत्राणां, निम्वत्वक्

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

प्रदीपादीनां घटाद्यभिव्यञ्जकत्वं दृष्टमत आह—**दृष्टेति** । एतदेव विवृणोति—**सावित्रमिति** । अस्मिन्नेव पक्षे दूषणान्तरं परिहरति—**नचेति** । अत्र वैशेषिकादयः 'संयोगाद्वा विभागाद्वा शब्दाद्वा शब्दनिष्पत्ति'रित्याहुः । तथाहि प्रथमं भेरीदण्डसंयोगात् वेणुदलविभागाद्वा शब्दो निष्पद्यते । सच वीचीसंतानवत्समानजातीयान्शब्दान्सर्वतस्तनोति । तेषु च संतन्यमानेषु स्वदेशप्राप्तः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यत इति । एतच्चायुक्तं लोकविरोधात् । लोको हि एकमेव शब्दं परस्मै श्रावयितुं विवक्षति नतु शब्दान्तरं श्रावयितुं शब्दान्तरं विवक्षति तेनेयं विवक्षानुसारिणी शब्दश्रुतिः, शब्दसन्तानपक्षे त्वन्य एव शब्दो वक्त्रा विवक्ष्यते श्रोत्रा चान्यः श्रूयत इति न विवक्षानुसारिणी शब्दश्रुतिः स्यात् । अदृष्टचरशब्दानेकत्वकल्पने गौरवं च स्यात् । आरम्भकत्वं तु न केवलमदृष्टं प्रमाणविरुद्धं च निष्क्रियत्वात् । देशान्तरकार्यारम्भश्च सुतराममूर्तस्याभिघातमकुर्वतोऽनुपपन्न एव । या चेयमारम्भणीयं प्रति नातिदूरमारभत इति देशेयत्ता नच तस्याः किंचिन्निमित्तमस्ति अन्तिमोऽपि शब्दः शब्दान्तरमारभेतैवाविशेषात् । सदृशं सजातीयं वा करोतीत्येतदपि न दृष्टचरम् । यत्तु वीचीसन्तानवदित्युक्तं तदनुपपन्नं, तत्र सक्रियत्वादभिघातकरणाद्वेगवत्त्वाच्च यथाक्रममारम्भोपपत्तेः । यथाहुः—'वेगवत्सक्रियत्वाभ्यां तरङ्गाणां च युज्यते ॥ कार्यदेशान्तरारम्भो यावद्वेगं च तत्क्रिया'इति । देशान्तरे कार्यारम्भो यावद्वेगं चेत्युपपन्नमित्यर्थः । प्रयोगश्च—शब्दो न शब्दारम्भकः शब्दत्वादन्त्यशब्दवत् । एवं संयोगविभागावपि न शब्दारम्भकौ संयोगविभागत्वात् ताल्वादिसंयोगविभागवदिति । अतो भाष्यकारोक्त एव पक्षः साधीयान् । यदाह भाष्यकारः—'अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान्संयोगविभागानुत्पादयन्तो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते तेन वायोरप्रत्यक्षत्वात्संयोगविभागा नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु शब्द उपलभ्यते नोपरतेषु अतो न दोषः । अतएवानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दो न प्रतिवातम्'इति । अभिघातेन हीत्यादिना यदुक्तं तत्प्रत्यक्षसिद्धं न कल्पनीयम् । स च वायुः शब्दविशेषाभिव्यक्तौ ताल्वादिस्थानविशेषसंयोगमनुरुध्यते स्थानविशेषवशेन शब्दविशेषोपलम्भात् । यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्त इत्येतदपि वेगवत्त्वादेव वायूनां शरादिवत्क्लृप्तमेव । यदपि स्तिमितानि वाय्वन्तराणीत्याद्युक्तं तदपि सर्वं क्लृप्तमेवेति । **ननु** स्तैमित्यं स्थिरत्वमेव नच तद्वायोः संभवति सदागतित्वात् । सत्यम् । सूक्ष्मत्वात्पदार्थान्तरानचालयन् स्थिरवद्भवतीति स्थिराभिधानम् । अत्र वार्तिककारैर्ध्वनिजन्यः संस्कार एव श्रोत्रमित्यादिभर्तृमित्रमतम् ।—'इममेव च संस्कारं शब्दग्रहणकारणम् । केचित्तु पण्डितंमन्याः श्रोत्रमित्यभिमन्यते ॥'इत्यादिना महता प्रबन्धेन दूषयित्वा 'श्रोत्रमाकाशदेशं च भौतिकेन्द्रियवादिनः'इत्यादिना तन्त्रान्तरविरोधं च प्रदर्श्य *'यदि चावश्यकर्तव्यस्तार्किकोक्तिविपर्ययः ॥ ततो वेदानुसारेण कार्या दिक्श्रोत्रता मतिः ॥ दिशः श्रोत्रमिति ह्येतत्प्रलयेष्वभिधीयते ॥ तच्च प्रकृतिगामित्ववचनं चक्षुरादिवत् ॥ दिक्च सर्वगता चैका यावद्व्योमव्यवस्थिता ॥ कर्णच्छिद्रपरिच्छिन्ना श्रोत्रमाकाशदेशवत् ॥ यावांश्च कणभुङ्न्यायो नभोभागप्रकल्पने ॥ दिग्भागेषु समस्तोऽसावागमात्तु विशिष्यते'इत्याद्युक्तं तत्तत्रैवावगन्तव्यम् । अत्र ग्रन्थकारेणानुक्तः परिहारार्थसूत्रद्वयार्थ उच्यते—तत्र *अस्थानादित्येतस्य परिहारसूत्रम् 'सतः परमदर्शनं विषयानागमा'दिति । यत्परं कारणमनित्यत्वे कथितं अस्थानादिति, तत्र सतो विद्यमानस्यैव शब्दस्य अदर्शनं परं नत्वभावः । कुतः । विषयानागमात् विषयं शब्दं प्रति अनागमात् । उच्चारयितृमुखोद्गतवायवीयसंयोगविभागानां स्तिमितसमीरणापसारणेन शब्दाभिव्यञ्जकानामभावात् । सतोऽपि शब्दस्याग्रहणं नतु स्वरूपाभाव इति सूत्रार्थः । वार्तिककारैस्त्वस्थानादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातम् । यथाहुः—'कूपपूरणयत्नेन खं तिरोधीयते यदा ॥ अस्थानादित्ययं हेतुस्तदा नैकान्तिको भवेत् ॥ *आकाशधीप्रबन्धो हि तदा तस्मिन्न तिष्ठति ॥ तिरोहितानभिव्यक्तेः शब्दबुद्धिप्रबन्धवत्' ॥ **नन्वप्रत्यक्षस्याकाशस्य** किमिदं तिरोधानं नाम । नाप्रत्यक्षमाकाशमिति ब्रूमः । अपरोक्षावभासात् । अप्रत्यक्षस्य प्रमाणान्तरासंभवेनासिद्ध्यापत्तेश्च । शब्दलिङ्गकमनुमानमेव प्रमाणमिति चेत् । न । गुणत्वाभावेन गुण्यनुमापकत्वासंभवात् । गुणत्वे वा वायुगुणत्वात्प्रसिद्धस्य गुणिनोऽनुमानम् । वायौ हि श्रोत्रं प्राप्ते शब्द उपलभ्यते यथा चम्पकद्रव्ये घ्राणसंनिकृष्टे गृह्यमाणस्य गन्धस्य तद्गुणत्वम् । यद्वा वायुरेव ताल्वादिस्थानसंयोगात्तत्तच्छब्दगुणको निष्पद्यते तस्मिंश्च श्रोत्रं प्राप्ते संयुक्तसमवायसंनिकर्षेण श्रोत्रेण शब्दो गृह्यते । अनित्यवायुधर्मत्वे शब्दे कथं नित्यतेति चेत् गोत्वशुक्लत्वादिगुणवच्चैतदिति ब्रूमः । *नीरूपस्यापि

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

तन्त्रान्तरविपरीतमेव वक्तव्यं तर्ह्येव वक्तव्यमित्याह—**यदीति** । वेदानुसारमेव दर्शयति । दिश इति । अध्रिगुप्रैषे हि संज्ञप्यमानस्य पशोरङ्गानां प्रलये विधीयमाने दिशः श्रोत्रमिति वचनेन श्रोत्रस्य दिक्षु प्रलयोऽभिहितः तत्र यथा 'सूर्यमस्य चक्षुर्गच्छता'दिति तेजोरूपे सूर्ये चक्षुर्विलयेन तेजःप्रकृतिकत्वज्ञानं तथा श्रोत्रस्य दिक्प्रकृतिकत्वज्ञानमिति । **अस्थानादिति** । उच्चारणानन्तरमवस्थानाभावादित्यर्थः । कथमिति तत्राह—**आकाशेति** । **नीरूपस्येति** । आकाशरूपस्येत्यर्थः ।

चन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न गन्धान्तराणां, तस्माददोषः ॥ * ॥ नच शब्दसंस्कारे सर्वपुंसामुपलब्धिप्रसङ्गः—ध्वनीनां प्रादेशिकत्वात्तद्देशे शब्दः संस्क्रियते न सर्वत्र, अतः संस्कृतेन शब्देन यस्येन्द्रियं संनिकृष्टं स एव शृणोति नान्य इत्युपपन्नम् ॥

शब्दस्यानेकदेशोपलम्भः।

'युगपद्देशभेदश्च स्यादेकस्यापि सूर्यवत् ॥ ये विन्ध्यनिलया ये च कामरूपे व्यवस्थिताः ॥ प्राग्भागे ह्यात्मनः सर्वैरुद्यन्भास्वान्निरीक्ष्यते ॥ प्रत्यग्भागे तथास्तं यन्मध्याह्ने चोपरि स्थितः ॥ भिन्नाश्च तेषां प्राग्भागास्तथा प्रत्यक् तथोपरि ॥ तेष्वस्य दृश्यमानस्य विस्पष्टा भिन्नदेशता' ॥ तथा यस्मिन्यावद्दूरे देशे कैश्चित्सूर्योदयो दृश्यते तद्देशवर्तिनोऽन्येपि ततः परस्तात्तावति पश्यन्ति ततोऽप्यस्ति भेदाभेदः। नच सूर्यनानात्वमाशङ्कनीयम्, नहि केचिद्भिन्नं सूर्यं पश्यन्ति ॥ * ॥ किं पुनरेकदे-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

चापरोक्षावभासान्नानुपपन्नं प्रत्यक्षत्वम्। एवं दिक्कालयोरपि प्रत्यक्षता समर्थनीया। तयोरप्यपरोक्षावभासात्प्रमाणान्तरासंभवाच्चेति दिक्। **ननु** नानुपलब्धत्वं हेतुः किंत्वसत्वम्। सत्यम्। तदप्यसिद्धत्वादसाधकम्। यथाहुः—अथ पूर्वापरासत्वं हेतुस्तत्राप्यसिद्धता ॥ सन्नेव *साधनाभावाच्छब्दोऽतो नोपलभ्यते ॥' हन्त तर्हि यदा व्यञ्जकं लब्धं तदा *किं न चिरमुपलभ्यते। उच्यते—वायवीया हि ध्वनयोऽभिव्यञ्जकाः, तेच श्रोत्रं प्राप्यैवान्यतः प्रयाताः शब्दबुद्धिरपि तदनुवर्तिनी न चिरमनुवर्तते। यथा मेघान्धकारे विद्युज्जनिता घटादिबुद्धिरिति। तदुक्तं—'क्षणिकं साधनं चास्य बुद्धिरप्यनुवर्तते ॥ मेघान्धकारशर्वर्यां विद्युज्जनितदृष्टिवत् ॥ *यथा घटादेर्दीपादिरभिव्यञ्जक इष्यते ॥ चक्षुषोऽनुग्रहादेवं ध्वनिः स्याच्छ्रोत्रसंस्कृतेः ॥' अत्रेदं चिन्त्यते—किमिदं तमोद्रव्यान्तरमुतालोकाभाव इति। तत्र 'द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः' इति काश्यपीयास्तन्न युक्तिसहम्। नीलबुद्धेर्निर्निमित्तत्वापत्तेः। अभावस्य नीलिमाभावात्। नचासतो नीलिम्नः किंचिद्ग्राहकं स्मारकं वास्ति। भूगुणारोपस्य च सादृश्यं विनानुपपत्तेः। नेदं रजतमितिवद्बाधाभावाच्च। अभावत्वे तु प्रतियोगिविशेषोल्लेखश्च स्यात् आलोकादर्शनमात्रेण तु तद्भ्रमो भवन् तच्छून्यभागेपि स्यात्। अतो द्रव्यान्तरमिदं वायुवन्नीलिमगुणकम्। वायुः रूपरहितस्पर्शवान् इदं चास्पर्शरूपवदित्येतावान्विशेषः। **ननु** रूपान्तरग्रहणवदेतद्ग्रहणे आलोकापेक्षया भवितव्यम्। सत्यम् अस्तु नामान्यत्र तथा, एतन्नीलरूपग्रहणे त्वालोकापेक्षा नास्तीति दर्शनबलादेवाभ्युपगम्यते। निमीलितनेत्रस्यापि कानिचिच्चाक्षुषाणि तेजांसि निःसरन्त्येव यैर्नीलरूपं गृह्यते। वस्त्वन्तरमपि गृह्येतेति चेत् एतावद्भिस्तद्ग्रहणासंभवात्। जात्यन्धानामुद्धृतनेत्राणां च यद्यन्धकारदर्शनमस्ति ततस्तेषामपि सन्ति कानिचित्तेजांसीति कार्यबलादेव कल्प्यते। अधिकं तु टीकायामवगन्तव्यम्। भाष्यवार्तिककाराभ्यामनुपक्षेपात्प्रकृतविचारानुपयोगाच्चास्माभिर्न प्रपञ्चितम्। औलूक्यादीनां त्वेतदेव विचारसर्वस्वमिति तैः प्रपञ्चितम्। **ननु** सजातीयानामेवाभिव्यञ्जकत्वं दृष्टं पार्थिवं घ्राणं गन्धेन गन्धानभिव्यनक्ति। आप्यं रसनं रसेन रसान्। नच वायवीयानां ध्वनीनां शब्देन साजात्यमस्ति। नच शब्दस्तेषां गुणोऽतः कथमभिव्यञ्जकत्वं स्यात्। नैष दोषः। विजातीयानामप्यभिव्यञ्जकत्वदर्शनात्। दृश्यते हि तैजसः प्रदीपादिर्घटाद्यभिव्यञ्जकः ॥ यत्तु करोतिशब्दादित्युक्तं तस्यैतत्परिहारसूत्रं 'प्रयोगस्य पर'मिति। यत्परं कारणमुक्तं कृतकत्वे शब्दं कुर्वित्यादि तत्प्रयोगस्य उच्चारणस्य नतूत्पत्तेः; गोमयान्कुर्विति समाहारेपि करोत्यभिधानदर्शनात्। यथा पादौ कुरु अवकाशं कुरु तथा शब्दप्रयोगं कुर्विति सूत्रार्थः। 'सत्त्वान्तरे च *यौगपद्या'दिति यदुक्तं तत्परिहारसूत्रं 'आदित्यवद्यौगपद्यम्' इति। यथा एक एवादित्यो नानादेशेष्वनेकैर्गृह्यते तथा शब्दोऽपीति सूत्रार्थः ॥

एतदभिप्रायेणाह—**युगपदिति**। एतेन पूर्वपक्षोक्तहेतोरनैकान्तिकत्वमुक्तं भवति। अत्र चोदयति—**किं पुनरिति**।

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

साधनाभावादिति। व्यञ्जकाभावादित्यर्थः। **किं न चिरमिति**। अभिव्यक्तस्य पुनस्तिरोधाने कारणाभावादिति भावः। **यथा घटादेरिति**। चाक्षुषस्य तेजस आप्यायनं कुर्वन् प्रदीपो यथा चाक्षुषाणां घटादीनां व्यञ्जको भवति तथा ध्वनयोपि श्रोत्रसंस्कारं कुर्वन्तः शब्दस्याभिव्यञ्जका भवन्तीत्यर्थः। **यौगपद्यादिति**। शब्दो कृतकः नानादेशेषु

शस्यैव सवितुर्नानादेशोपलम्भे कारणम्, उच्यते—अतिदूरवर्तिनोऽस्य यथावद्देशमजानन्तः स्वसंनिधिमध्यस्यन्तो देशभेदं मन्यन्ते । विस्पष्टं चैतत् । तथाहि—'योऽपराह्णे यस्मिन्यावद्दूरे देशे सूर्यं पश्यति—'अस्मिन्क्षेत्रेऽस्मिन्पर्वते सूर्यः' इति, स सवितारमीक्षमाण एव तद्देशे गतस्ततः परस्तात्तथैव तं पश्यति तेनावगम्यते सर्वेषां देशानामग्रतः स्थितोऽसौ संनिहितवदवभासत इति । ये चादित्यापेक्षया स्तोकदेशाः पर्वतास्तेऽपि द्वियोजनस्थितानां त्रियोजनस्थितानां च पुरुषाणां तुल्यवदवभासन्ते, तस्मादेकत्वेऽपि संभवति नानादेशोपलम्भः । तथैकमेव मुखं भिन्नेष्वादर्शेषु युगपद्दृश्यते ॥ * ॥ ननु प्रतिबिम्बं नामार्थान्तरं तत्र दृश्यते । न । तस्याभावादनुपलम्भाच्च, नहि मूर्तमध्ये मूर्तान्तरं संभवति । किंच शरावस्थमुदकं भूमेरुपरि नाभिदघ्ने धारयित्वा तस्योपरिष्टादरत्निदघ्ने स्वमुखं कुर्वन्नुदकस्याधस्तादरत्निमात्रे मुखप्रतिबिम्बं पश्यति, तस्मिंश्च देशे पार्श्वस्थाः पुरुषा न कंचिदपि पश्यन्ति तेन दृश्यादर्शननिरस्तः प्रतिबिम्बाख्योऽर्थो न शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मादादर्शतेजसा जलेन च प्रतिहतं नायनं तेजः परावृत्य गृह्णातीति युक्तम् । तस्मादनैकान्तिको नानादेशोपलम्भो न नानात्वं शब्दस्य साधयति ॥ * ॥ ननु सवितुः सांनिध्याध्यासाद्युक्ता नानादेशावगतिः शब्दे तु कथम् । सर्वगतत्वात्—सर्वगतो हि शब्दो भिन्नदेशैर्ध्वनिभिः स्वेस्वे देशेऽभिव्यज्यमानो भिन्नदेशोऽवभासते, ध्वनयो हि श्रोत्रदेशमागत्यापि शब्दं व्यञ्जयन्तः स्वोत्पत्तिदेशमिव शब्दं भासयन्तीति दर्शनबलादभ्युपगम्यते ॥ * ॥ ननु प्राप्यकारि श्रोत्रं, नच ध्वन्युत्पत्तिदेशः श्रोत्रेण प्राप्यत इति कथं तस्य श्रोत्रेण ग्रहणम्, तदग्रहे च कथं तद्विशिष्टशब्दग्रहः । उच्यते—नायं श्रोत्रतस्तद्विशिष्टशब्दप्रत्ययः, किंतु श्रोत्रं हि स्वदेशस्थितं शब्दं बोधयदपि न देशविशिष्टं बोधयति किंतु स्वरूपमात्रेण, यतस्तु दिश आगता ध्वनयस्तया विशिष्टं शब्दं बोधयन्ति, सा हि दिक् श्रोत्रप्राप्ता शक्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम्, यद्यपि न स्वातन्त्र्येण दिशः श्रोत्रग्राह्यत्वं तथापि रावे गृह्यमाणे तद्विशेषणतया दिगपि श्रोत्रेण गृह्यत इति दृष्टत्वादङ्गीक्रियते कालवत् । यथाहि कालो न स्वातन्त्र्येणेन्द्रियैर्गृह्यते अथच विषयेषु स्वेषु गृह्यमाणेषु तद्विशेषणतया सर्वैरपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत् । ततश्चास्यां दिशि शब्द इति विशिष्टग्रहणं तावत्सिद्धम् ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

समाधत्ते—**उच्यत इति** । दूरस्थस्य सन्निध्यध्यासकृतो नानादेशभ्रम इत्यर्थः । अस्य सवितुः । निगमयति—**तस्मादिति** । नहि स देशोऽस्ति यत्रोच्चरितः शब्दो न गृह्यते अतो देशानवच्छेदादाकाशवद्विभुत्वमिति भावः । विभोरपि न सर्वे व्यापितया ग्रहणं व्यञ्जकाधीनत्वादिति भावः । **नन्वस्तु** नामैवं तथापि कथं *देशभेदभ्रान्तिः । इत्थम् । व्यापको हि शब्दो यदा भिन्नदेशे युगपत्तैर्ध्वनिभिरभिव्यज्यते तदा शब्दो पि तत्तद्देशेऽवगम्यते ध्वनीनां च पूरितान्तरालत्वाच्छब्दोऽप्यन्तरालेऽनवगम्यमानो विच्छिन्न इव भासते । अतो ध्वनेरल्पदेशत्वाच्छब्देऽप्यविभुत्वभ्रान्तिरिति । उदाहरणान्तरमाह—**तथेति** । उक्तंच—'जलपात्रेषु चैकेन नानेकः सवितेक्ष्यते ॥ युगपत्*नच भेदस्य प्रामाण्यं तुल्यवेदनात्' ॥ दृष्टं च नेत्रप्रवृत्तिभेदादेकस्यापि चन्द्रादेरनेकधा दर्शनम् । यथाहुः—'ईषन्निमीलितेऽङ्गुल्या यथा चक्षुषि दृश्यते ॥ पृथगेकोपि भिन्नत्वाच्चक्षुर्वृत्तेस्तथैव न'इति ॥ 'अत्र ब्रूमो यदा तावज्जले सौरेण तेजसा ॥ स्फुरता चाक्षुषं तेजः प्रतिस्रोतःप्रवर्तितम् ॥ स्वदेश एव गृह्णाति सवितारमनेकधे'ति । उपपादितं सूत्रार्थं निगमयति—**तस्मादिति** । अत्राशङ्कते—**नन्विति** । अस्तुनामाग्रहणं ततः किमत आह—**तदिति** । समाधत्ते—**उच्यत इति** । यदि ध्वन्युत्पत्तिदेशविशिष्टशब्दग्रहणं स्यात्तदायं दोषः स्यान्नतु तथास्तीत्यर्थः । **साहीति** । यस्मात्सा दिक् श्रोत्रदेशा भवतीति भावः ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

युगपदुपलभ्यमानत्वादिति हेतुरिति । **देशभेदेति** । अत्रैव देशे शब्दोऽस्ति नान्यत्रेति कथं देशभेदभ्रान्तिरित्यर्थः । ननु भिन्नान्येव तत्र प्रतिबिम्बानि नेत्याह—**नचेति** । नहि बिम्बात्प्रतिबिम्बस्य भेदोऽस्ति प्रत्यभिज्ञानात् । नतरां प्रतिपात्रं

दिक्कालयोर्विशेषणतयेषग्राह्यत्वम्।

ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभवन्तः प्रत्यासन्नाद्दूराद्दूरतराच्च देशादागतास्तीव्रं मन्दं मन्दतरं च शब्दं बोधयन्ति। बोधविशेषाच्च ध्वन्युत्पत्तिदेशः प्रत्यासन्नदूरादिरूपेणानुमानाद्धृदयदेशमागच्छन्ति तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेशः श्रोत्रदेशस्तस्याग्रहणाद्दिग्विशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च ग्रहणात्तयोः संसर्गभ्रमादेवंविधः प्रत्ययो भवति—प्राच्यां दिश्येतावदन्तराले शब्द इति, तस्मादभिव्यञ्जकदेशभेदादुपपन्नं नित्यस्यापि नानादेशोपलम्भनमित्यदोषः॥ *॥ नन्वयं दोषो यदसति बाधके भ्रान्तित्वम्, प्रत्यभिज्ञायां वा कः पक्षपातो येन सा भ्रांतिर्न स्यात्। अयमस्ति पक्षपातः—नह्यसंभवति तद्भ्रान्तित्वे भ्रान्तित्वमङ्गीकर्तुं युक्तम्, नानादेशोपलब्धेस्त्वपरिहार्यं भ्रान्तित्वम्—अनित्यत्वपक्षेऽपि श्रोत्रगत एव परमार्थतो गृह्यते श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्। नच वक्तृमुखगतो येन तद्देशग्रहणस्याभ्रान्तित्वं स्यात्॥

शब्दप्रत्यक्षे बौद्धमतखण्डनम्।

यदपि सौगतोऽप्यप्राप्यकारित्वमेवाङ्गीकुर्वन्नभ्रान्तित्वं समर्थयते, तदयुक्तम्—अप्राप्यकारित्वे हि संनिकृष्टविप्रकृष्टस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयातां, तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कथंचिदप्यप्राप्यकारित्वे समर्थयितुं शक्या॥ *॥ किंच क्षणिको वा शब्दः स्यात्स्थायी वा। यदि क्षणिकस्ततः प्रत्यासन्नैर्गृहीतमात्रो नष्टः कथं विप्रकृष्टैः पश्चाद्गृहीतुं क्षमः। स्थायित्वं तु सौगतानामनभिमतमेव। स्थायित्वे च प्रत्यासन्नानां शब्दश्रवणं चिरकालमनुवर्तेत। तस्मादप्राप्यकारित्वासंभवादवर्जनीयं नानादेशोपलब्धेर्भ्रान्तित्वम्। अस्मत्पक्षे तु ध्वनीनां क्रमेणासन्नदूरगमनात् गत्वरत्वेन चैकस्मिन्श्रोत्रे चिरमनवस्थानादुपपन्ना क्रमेणोपलब्धिश्चिरकालाननुवृत्तिश्च, तस्मान्नैकान्ततस्तावदनित्यत्वम्॥*॥ अर्थ-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

दृष्टान्तार्थं विवृणोति—**यथेति**। उपपादितं विशिष्टग्रहणं निगमयति—**ततश्चेति**। भ्रान्त्या तद्विशिष्टग्रहणं संभवतीति भावः। भ्रान्तित्वमुपपादयितुं भूमिकामारचयति—**ध्वनयश्चेति**। ध्वन्युत्पत्तिदेशोऽनुमानाद्धृदयमागच्छति नतु श्रोत्रेण गृह्यत इत्यभिप्रायः। कथमेतावता भ्रान्तित्वमत आह—**तत्रेति**। ग्रहणादित्यत्रानुमानेन ग्रहणादिति ज्ञेयम्। चोदयति—**नन्विति**। बाधकप्रत्ययंविना भ्रान्तित्वे प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रान्तित्वं स्यादिति भावः। परिहरति—**अयमिति**। नन्वनित्यत्वपक्षे तत्रतत्र शब्दोत्पत्तिसंभवान्नानादेशोपलब्धेरभ्रान्तित्वमत आह—**अनित्येति**॥

अत्रैव मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**यदपीति**। दूषणान्तरमाह—**किंचेति**। **तस्मादिति**। यस्मात्स्थायित्वे क्षणिकत्वे वाऽप्राप्यकारित्वं न संभवति तस्मात्प्राप्यकारित्वमेव वाच्यं तदाच नानादेशोपलब्धेः भ्रान्तित्वमेव गतिरित्यर्थः। स्थायित्वपक्षोक्तं दूषणं स्वमते परहरति—**अस्मत्पक्ष इति**। महाप्रकृतं निगमयति—**तस्मादिति**। अत्र ग्रन्थकारेण परिहारसूत्रद्वयं सिद्धान्तसूत्रं च परित्यक्तं तत्प्रसङ्गाद्व्याख्यायते। यदुक्तं यकारादिरूपेण विक्रियमाणत्वादिकारादेरनित्यत्वमिति तस्यैतत्परिहारसूत्रम् 'शब्दान्तरमविकार'इति। यस्त्वया 'दध्यत्रे'त्यत्र इकारस्य यकारो विकार उक्तस्तच्छब्दान्तरमेव न विकारः। परमते शब्दस्य गुणत्वात्स्वमतेच विभुत्वेन विकारायोगात्। ननु 'इको यणची'ति स्मृतिवशादिकारः प्रकृतिर्यकारो विकृतिरित्यवगम्यते। मैवम्। स्मृत्या प्रकृतिविकृतिभावाप्रतिपादनात्। उक्तंहि शास्त्रादौ—'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे नियमार्थं व्याकरण'मिति। प्रकृतिविकारभावं च ब्रुवता दध्यत्रपदमसिद्धमेव साधितं स्यात्। अतोऽयमभिप्रायः सूत्रकारस्य—अचि परतः संहितायामेव यणन्तानां साधुत्वमन्यत्र चेगन्तानामिति। एतेन *संप्रसारणं व्याख्यातम्। नापि सादृश्यात्प्रकृतिविकारभावावगतिः। इकारयकारयोः सर्वात्मना सादृश्याभावात्। यदुक्तं 'वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्येति' तत्परिहारसूत्रं 'नादवृद्धिपरे'ति। या त्वया शब्दस्य वृद्धिरुक्ता सा ध्वनिरूपस्य संयोगविभागात्मकस्य नादस्यैव न शब्दस्य निरवयवत्वात्। बहुषु ह्युच्चारयत्सु उत्पाद्यमानाः संयोगविभागाः पृथक्पृथक् शब्दं व्यञ्जयन्तः स्वगतमुपचयं तत्रारोपयन्तः शब्दे महत्त्वव्यवहारमुपजनयन्ति, न स्वतःशब्दे वृद्धिरुपपद्यते निरवयवत्वात् एवं पदस्यापि। उक्तंच—'वर्णो-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

भेद इति भावः। **संप्रसारणमिति**। यकारस्येकारः संप्रसारणं वकारस्योकार इति तत्रापि क्वचिद्विषये यकारस्य सा-

प्रतिपत्त्यनुपपत्त्या तु नियतत्वमेव युक्तम्, नहि प्रत्युच्चारणमन्यस्यान्यस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्यायकत्वं संभवति, संवन्धग्रहणासंभवादगृहीतसंवन्धस्य चाप्रत्यायकत्वात्। नचान्यस्मिन्गृहीतसंबन्धेऽन्यस्य प्रत्यायकत्वं संभवति। नहि गोशब्दे गृहीतसंवन्धेऽश्वशब्दः प्रत्याययति। सत्यम्—असदृशो हि न प्रत्याययति, यस्त्वन्योऽपि गृहीतसंवन्धेनार्थवता शब्देन सदृशः शब्दः स प्रत्याययतीति चेत्, न। तदसंभवात्। नहि कश्चिदपि मुख्योऽर्थवान् संभवति, सर्वेषां तुल्यत्वेन संवन्धग्रहणात्, नहि द्वित्रिर्वांतुपलब्धस्य संवन्धग्रहणं संभवति अन्वयव्यतिरेकाभावात्॥

शब्दानित्यत्वपूर्वपक्षस्तत्खण्डनं च।

अथ व्युत्पत्तिसमये सदृशेषु शब्देषु द्वित्रेषूपलब्धेषु पश्चाच्छ्रूयमाणः संवन्धग्रहणं लब्ध्वार्थवान्भवति, तदुत्तरकालास्तत्साहश्यात्प्रत्याययन्तीत्युच्यते। तदयुक्तम्—य एवोपलब्धशब्दान्तरेण

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

ऽनवयवत्वात्तु वृद्धिह्रासौ न गच्छति॥ व्योमादिवदतो सिद्धा वृद्धिरस्य स्वरूपतः'इति॥ **भाष्यकारोप्याह**—'वायवीयाः संयोगविभागाः नैरन्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यञ्जयन्तो नादशब्दवाच्याः। तेन नादस्यैषा वृद्धिर्न शब्दस्य'इति। **ननु** यदि वायवीयाः संयोगविभागाः संयोगविभागविशिष्टो वा वायुरेव नादो न शब्दविशेषस्तर्हि वायोरश्रावणत्वात्तद्रूपस्य शङ्खादिनादस्य श्रवणं न स्यात्। अत्र केचित् वायुगुणभूताः ध्वन्याख्याः शब्दविशेषा एव श्रोत्रेण गृह्यन्ते। त एव च वायुना सह ताल्वादिभिः प्रेरिताः श्रोत्रं संस्कुर्वन्तः शब्दस्य व्यञ्जका इत्याहुः। **ननु** वर्णोच्चारणवेलायां ध्वनयो न श्रूयन्ते तत्कथं तेषां व्यञ्जकत्वम्। मैवम्। वर्णोच्चारणे ध्वन्युपलब्धेः सर्वजनीनत्वात्। तथाच दूरादधीयानेषु वर्णानशृण्वतोऽपि ध्वनिमात्रं शृण्वन्ति। तेचताल्वादिसंयोगविशेषलाभे सति वर्णान्व्यञ्जयन्ति स्वयं चोपलभ्यन्ते। भेर्यादिध्वनयस्तु केवलं स्वयमेवोपलभ्यन्ते। भाष्योक्तवायवीयध्वनिपक्षे तु ध्वन्याख्यशब्दाभावेऽपि वायुनानात्वादेव शङ्खादिघोषश्रवणमुपपद्यते। अधिकं तु वार्तिकेऽवगन्तव्यम्। एवं तावत्पङ्क्तिः सूत्रैः परपक्षं प्रतिक्षिप्य तावन्मात्रेण स्वसिद्धान्तासिद्धिं मन्यमान आह—'नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वादि'ति। सिद्धान्तसूत्रमेतत्। तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति—नित्यः शब्दो भवितुमर्हति। कुतः। दर्शनस्य परार्थत्वात्। दृश्यते शब्दोऽनेनेति दर्शनमुच्चारणं तस्य परार्थत्वात् अर्थप्रत्यायनार्थत्वात्। उच्चारितमात्रो विनश्यतीतिचेच्छब्दः तदार्थावगत्यर्थं नोच्चार्येत। अगृहीतसंगतिकत्वेनार्थाववोधकत्वासंभवात्। अर्थवत्साहश्यादर्थावगम इति चेत्। न कश्चिदपि शब्दोऽर्थवान् सर्वेषामभिनवत्वात्। **नन्वसिद्धो**ऽयं हेतुः पारार्थ्यस्य दर्शनधर्मत्वेन शब्दधर्मत्वाभावात्। स्वरूपेण सिद्धस्यापि पक्षधर्मत्वेन न सिद्धिः। नैष दोषः। अर्थापत्तेर्विवक्षितत्वात्। यथाहुः—'अनुमानप्रयोगे हि **वक्तुमित्यादि युज्यते॥ अर्थापत्तिरियं चोक्ता पक्षधर्मादिवर्जिता'इति॥ अर्थापत्तौ च द्वावेव दोषौ अन्यथाप्युपपत्तिरन्यथैवोपपत्तिः। तदिहापि यद्यनित्यत्वेप्यर्थप्रत्यायकत्वमुपपद्येत अनित्यत्व एव वा ततो दूषणं स्यादिति। अतोऽर्थप्रत्यायकत्वेन नित्यत्वमेवाङ्गीकर्तुं युक्तमिति सूत्रार्थः। ग्रन्थकारोप्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह—अर्थप्रतिपत्त्यङ्गत्वाच्छब्दस्य नित्यत्वमेवयुक्तमित्यर्थः। उक्तंच—'**फलवद्व्यवहाराङ्गभूतार्थप्रत्ययाङ्गता॥ निष्फलत्वेन शब्दस्य योग्यत्वादवधार्यते' इति। अनुपपत्तिमेवोपपादयति—**नहीति**। कथं न संभवतीत्यत आह—**संवन्धेति**। अगृहीतसंवन्धस्य चार्थप्रत्यायकत्वेऽपूर्वोपि सर्वः शब्दः सर्वं प्रकाशयेदिति भावः। संवन्धज्ञानं च न क्षणिकस्य संभवतीति भावः। **ननु** कंचित्कालं शब्दोऽवस्थास्यति यावत्संवन्धदर्शनं व्यवहारश्च संभवति नैतावता नित्यत्वसिद्धिः। सत्यमेतत्। यद्यवस्थानं स्यात् कंचित्कालमवस्थाने वा कालान्तरावस्थानं को निवारयेत्। यथाहुः—'संवन्धदर्शनं चास्य नानित्यस्योपपद्यते॥ संबन्धज्ञानसिद्धिश्चेद्ध्रुवं कालान्तरे स्थितिः'॥ शङ्कते—**सत्यमिति**। परिहरति—**नेति**। असंभवमेवोपपादयति—**नहीति**। तदुक्तम्—'कस्य चैकस्य साहश्यात्कल्प्यतां वाचकोऽपरः॥ अदृष्टसंगतित्वेन सर्वेषां तुल्यता यतः'॥

उक्तेऽर्थे वार्तिककृत्संमतिमाह—**तदुक्तमिति**। य एव हि कस्यचिच्छ्रुतशब्दान्तरस्य चरमश्रुतोऽर्थवान्स्यात्स एवाश्रुतशब्दान्तरस्यान्यस्य प्रथमश्रुतत्वादनर्थकः स्यादिति विरुद्धमापद्येतेति श्लोकार्थः। अत्रापि संमतिमाह—**तदुक्तमिति**। 'कैश्चिदर्थो न गम्यते॥ तत्तुल्यमुत्तरस्येति किं साहश्येन वाचकः' इति श्लोकशेषः। **तदयुक्तमिति**। 'अथानन्यश्रुती-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

*ध्रुवं क्वचिदिकारस्येति। तद्रूपस्य वा पुरुषस्येत्यर्थः। **वक्तुमिति**। अनुमानप्रयोगे विवक्षिते इत्यादिदूषणं वक्तुं युज्यत इत्यर्थः। **फलवदिति**। फलवतो गवानयनादिव्यापारस्याङ्गभूतोऽर्थप्रत्ययः तत्फलेन फलवान् शब्दः स्वयं तु निष्फल

पश्चाच्छ्रूयमाणोऽर्थवान्निरूप्यते स एवाश्रुतशब्दान्तराणां पुरुषाणां प्रथमश्रुतोऽनर्थक इति विरोधापत्तेः। तदुक्तं—'अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसावनर्थकः। स एवान्यश्रुतीनां स्यादर्थवानिति विस्मयः' इति ॥ * ॥ अथार्थवानेवायम्, अप्रतीतान्यशब्दास्त्वन्वयव्यतिरेकवैकल्यादर्थवत्त्वं न जानन्तीत्युच्यते। तथासति तदुत्तरकालानामपि शब्दानामेवमर्थवत्त्वसंभवात्किमिति सादृश्येन प्रत्यायकत्वम्। तदुक्तम्—'अथास्य विद्यमानोऽपी'त्यादिना ॥ * ॥ अथोत्तरकालस्य शब्दस्य कांश्चिदगृहीतसंबन्धान्प्रत्यप्रत्यायकत्वादानर्थक्यमेवाश्रीयते, ततो योऽसावर्थवत्त्वेनाभिमतः शब्दो यत्सादृश्यादुत्तरेषां प्रत्यायकत्वं सोऽपि केषांचिदप्रत्यायक इत्यनर्थक एवेति सर्वेषामानर्थक्यं स्यात्। तदुक्तम्—'अनर्थकत्वमस्य स्या'दित्यादिना ॥ * ॥ किंच व्युत्पत्तिकालवर्ती शब्दोऽर्थवान्। उत्तरे तु व्यवहारकालवर्तिनस्तत्सादृश्यात्प्रत्याययन्तीति ब्रुवाणस्य विरुद्धमापद्यते—य एव हि केषांचिद्व्युत्पत्तिकालवर्ती स एवान्येषां व्यवहारानुपातीत्येकस्यैवार्थवत्त्वं मुख्यं तत्सादृश्याद्गौणमिति विरोधः। तदुक्तम्—'अर्थवत्सदृशत्वेने'ति। तस्मान्न सादृश्येन प्रत्यायकत्वमित्येकत्वमेव शब्दस्याश्रयितव्यम् ॥ * ॥ अथ गत्वादिसामान्यमेकमाश्रित्य वाचकत्वं समर्थ्येत, तन्न। तदभावात्—व्यक्तिभेदे हि सामान्यमात्मानं लभते नान्यथा ॥

वर्णानामनवयवत्वं नित्यत्वं च।

कश्चित्पुनराह—सत्यपि व्यक्तिभेदे निष्प्रमाणकमेव सामान्यं, यत्र हि भेदावगतौ सत्यामेवाभेदावगतिस्तत्र सामान्यम्, इह तु सन्नपि व्यक्तिभेदो नावगम्यते, अतोऽत्र विवेकाग्रहणादेव प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरूपा नालं सामान्यं साधयितुमिति ॥ * ॥ तत्त्वयुक्तम्—सति हि व्यक्तिभेदे कथमन्तरेण सामान्यं प्रत्यभिज्ञा स्यात्। विवेकाग्रहणादिति चेत्, कोऽयं विवेकाग्रहो नाम, ह्यस्तनाद्गकाराद्यतनस्य गकारस्य यद्व्यावृत्तं रूपं तन्न गृह्यत इत्यर्थः। किं तर्हि गृह्यते, अद्योच्चरितेऽपि गकारेऽवश्यं किंचिद्रूपं गृह्यते। व्यावृत्तं चेन्न गृह्यते व्यक्तमनुवृत्तग्रहणम्। अनुवृत्तं च सामान्यमित्युच्यते। तस्मात्सिद्ध्यति सामान्यम्। नच सादृश्यादेव प्रत्यभिज्ञासिद्धेरलं सामान्येनेति वक्तव्यम्, अवयवसामान्ययोगात्मकत्वात्सादृश्यस्य वर्णानां चानवयवत्वात् ॥ * ॥ ननु संबन्धिसामान्यमात्रं सादृश्यम्, अतोऽनवयवानामपि ताल्वादिस्थानसामान्यं सादृश्यं भविष्यति। न। अश्रावणत्वात्, श्रवणजन्या हीयं प्रत्यभिज्ञा तदस्याः श्रवणग्राह्यमेवालम्बनं वक्तव्यम्, नच ताल्वादिसामान्यं श्रावणम्, अतो गत्वादिसामान्यनिबन्धनेयं प्रत्यभिज्ञा सिद्ध्यति। एवंसति व्यक्तिभेदे सामान्यं तदभावात्तु नास्ति सामान्यमेव वक्तव्यम्, अतः सिद्धं प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य नित्यत्वम् ॥ * ॥ किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञाख्यं प्रमाणम्, प्रत्यक्षमिति ब्रूमः पूर्वानुभवजनितसंस्कारसध्रीचीनेन्द्रियजन्यत्वाद्ग्रहणस्मरणरूपमिदमेकं ज्ञानं, तत्र पूर्वानुभूतोंऽशः स्मर्यते स्मर्यमाणेन तु तेन सहैकत्वविशिष्टं

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

न्प्रति ॥ पूर्वस्मिन्नपि तत्सत्वात्सर्वानर्थकता भवेत्'इति शेषः। अन्यदप्युदाहरति—**तदुक्तमिति**। 'यो वा श्रुतवतां ततः ॥ मुख्योऽसावश्रुतानां स्यात्तदेकत्वे न युज्यते'। एकएव शब्दः श्रुतार्थवच्छब्दान्तरस्य गौणः अश्रुतार्थवच्छब्दस्य मुख्यः स्यात्। नचैकस्य गौणत्वं मुख्यत्वं च युक्तमित्यर्थः। एतेच श्लोका ग्रन्थकारेणैव व्याख्यातप्रायाः ॥ अत्रैव किंचिदाशङ्क्य निराकरोति—**अथेति**। **व्यक्तीति**। विवेकाग्रहणादेवात्र प्रत्यभिज्ञानव्यक्त्यैकत्वमेवावगम्यत इति भावः ॥

कथं निष्प्रमाणकमत आह—**यत्रेति**। **अतोऽत्रेति**। विवेकाग्रहणादेवात्र प्रत्यभिज्ञा न व्यक्त्यैकत्वात्। अतो भ्रान्तिरूपेत्यर्थः। किमिति न गृह्यत इति चेत्तत्राह—**ह्येति**। प्रकृतं निगमयति—**अत इति**। ननु प्रदीपेऽपि स एवायमिति

वर्तमानं रूपं प्रत्यभिज्ञया प्रत्यक्षेण गृह्यत इति वेदितव्यं, तस्मान्नित्यः शब्दः । प्रदीपे तु प्रभामण्डलस्यावयवविश्लेषमन्तरेणात्यन्तानुपपत्तेर्विश्लिष्टावयवस्य चावयविनोऽवश्यंभावी विनाशो विनष्टे च पूर्वस्मिन्प्रदीपे पश्चात्तनमवश्यं प्रदीपान्तरमेव भवति दृढे च भेदे प्रत्यभिज्ञासादृश्यनिमित्तेति कल्प्यते । शब्दे तु न किंचिद्भेदे प्रमाणमस्तीति विशेषः ॥

पूर्वपक्षतया क्षणभङ्गवादः ।

ननु सर्वभावानां क्षणिकत्वात्कथं शब्दस्य नित्यता । किं पुनः सर्वक्षणिकत्वे प्रमाणं प्रत्यक्षं तावत्कालसत्तां बोधयति न कालान्तरनिषेधं करोति । नीलप्रत्यक्षमिव न पीतिमानं निषेधति । दृश्यादर्शनेन तु तस्य निषेधः । नच संप्रति कालान्तरं दृश्यं येन दृश्यादर्शनात्तन्निषेधः स्यात्, नचान्यदपि प्रमाणं पश्यामः—स्वभावहेतुकं प्रमाणं सत्तामात्रानुवन्धिसाध्यविषयत्वादिति । कथं पुनः सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः, क्षणिकतायाः विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः क्षणिकत्वविपक्षे ह्यक्षणिकत्वे व्यापकानुपलब्ध्या बाध्यमाना सत्ता क्षणिकत्वेन व्याप्यमाना तदनुमापयति । किं पुनः सत्ताया व्यापकं, क्रमाक्रमाविति ब्रूमः, तथाहि—अर्थक्रियाकारितैव सत्ता नान्या । नहि स भावः सत्तां लभते यो न कांचिदर्थक्रियामारभते, यतः स्वज्ञानस्यापि सर्वे भावाः कारणम्, यदपि किंचिदज्ञायमानमपि सत्त्वेन संभाव्यते तदपि सर्वं विज्ञानं प्रत्यालम्बनत्वादर्थक्रियाकारि, तदर्थक्रियाकारितैव सत्ता, यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति । साच क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्ता, नचाक्षणिकत्वे ते संभवतः—स्थायी हि पदार्थो न तावदर्थक्रियाः सर्वा युगपत्कर्तुमर्हति, तथासति द्वितीये क्षणे कृत्याभावादर्थक्रियाकारित्वविरहादसल्लक्षणापत्तेः क्षणिकत्वमेव स्यात् । नापि क्रमः संभवति —सहि भावः सर्वार्थक्रियासमर्थः किमिति कांचिदेवारभते नान्यां समर्थस्य क्षेपायोगात् ॥ * ॥ सहकार्यपेक्षया विलम्बत इति चेत् । न । सहकारिणो ह्यकिंचित्करा अनपेक्ष्याः किंचित्कराश्चेद्यत्तैः क्रियते तदेव कार्यसाधनं स्यात् तदनन्तरं कार्यनिष्पत्तेः भावस्तत्कारणमेव स्यात्—नह्यागन्तुकेऽतिशये कार्यमारभमाणे भावस्य कारणता संभवति भिन्नत्वात्, अभेदे वा भावोऽपि तत्कालजन्मा क्षणिक एव स्यात्, भेदाभेदौ तु विरुद्धावेव, तस्मान्नाक्षणिकस्य सत्ता संभवतीति सिद्धं सन्मात्रानुबन्धित्वं क्षणिकतायाः । किंच कृतकानां भावानामवश्यंभावी विनाशस्तेनापि क्षणिकत्वं घटादीनां । तथाहि—यद्येषां ध्रुवभावि न तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा ध्रुवभावी च कृतकानां विनाश इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः—ध्रुवभाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षित्वव्याप्ता अभ्युष्ण-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

प्रत्यभिज्ञास्त्येव नच तया प्रदीपस्य नित्यत्वमत आह—**प्रदीपे त्विति** । प्रदीपे तु प्रत्यक्षमेव भेदग्राहकं प्रमाणं, शब्दे तु न तादृशं किंचित्प्रमाणमस्तीति वैषम्यमित्यर्थः ॥

प्रमाणाभावमेवोपपादयति—**प्रत्यक्षमिति** । क्षणिकत्वे प्रमाणं शङ्कते—**पश्याम इति** । सतो वस्तुनः स्वभाव एव क्षणिकत्वे प्रमाणं कथमित्यपेक्षायामाह—**सत्तेति** । सत्तामात्रानुबन्धि यत्साध्यं क्षणिकत्वं तद्विषयत्वाद्वस्तुस्वभावस्य यत्सद्वस्तु तत्क्षणिकमिति नियमादिति भावः । एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—**कथमिति** । अत्रोत्तरं विपक्ष इति । अक्षणिकत्वे सत्ताया बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः सत्तानुबन्धसिद्धिरिति भावः । एतदेव विवृणोति—**क्षणिकत्व इति** । ननु स्थायित्वेपि सत्तोपपत्तिर्न क्षणिकत्वे सत्यं व्यापकत्वमित्यभिप्रायेण पृच्छति—**किं पुनरिति** । उक्तमर्थं विवृणोति—**तथाहीति** । अर्थक्रियां कुर्वत एव सत्तालाभ इति भावः । अस्त्वेवं कथमेतावता क्षणिकत्वसिद्धिरत आह—**साचेति** । कथं न संभवतीत्यत आह—**स्थायीति** । युक्त्यन्तरमाह—**किंचेति** । एषां यद्ध्रुवभावि तेषां तत्र हेत्वन्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः । न्यायं प्रकृते योजयति—**ध्रुवेति** । विरुद्धव्याप्तोपलब्धिं विवृणोति—**ध्रुवभावितेति** । निषिध्यमानं यत् हेत्वन्तरापेक्षित्वं ते न व्याप्ता यथाग्नेरुष्णत्वं ध्रुवभावित्वान्न हेत्वन्तरापेक्षं तथा नाशस्य ध्रुवभाविता हेत्वन्तरापेक्षां प्रति-

त्वादिषूपलब्धा स्वव्यापकमनपेक्षत्वमुपस्थापयन्ती तद्विरुद्धं सापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति । अथवा हेत्वन्तरापेक्षाणां वाससि रागादीनामध्रुवभावित्वव्याप्तेस्तद्विरुद्धं ध्रुवभावित्वं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षां निवारयति, निरपेक्षश्च विनाशः स्वाभाविको जन्मानन्तरमेव भवतीति सिद्धः क्षणभङ्गः ॥ * ॥ मुसलप्रहारादयस्तु विसदृशसंतानहेतवो न विनाशस्य । प्रतिपत्तारस्तु सदृशपरापरोत्पत्त्या क्षणानां भेदमलक्षयन्तस्तत्त्वभ्रान्त्या विनाशमबुध्वा मुसलप्रहारानन्तरं विसदृशसंतानदर्शिनस्तदैव विनाशं मन्यमाना मुसलादेर्विनाशहेतुतां मन्यन्ते । परमार्थतस्तु न केऽपि विनाशहेतवः, हेत्वन्तरजन्मा च विनाशो न तावद्भावादभिन्नो भवितुमर्हति हेतुभेदात्, भिन्नत्वे तु तस्मिन्जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् पटजन्मनि घटवत्, तस्मात्स्वहेतुत एव भावा विनाशस्वभावा जायन्त इति क्षणभङ्गसिद्धिः ॥ * ॥ किंच प्रयत्नरक्षितानामपि घटादीनां कियतापि कालेनावयवक्षयविश्लेषवशेन विनाशो दृश्यते विनैव मुसलप्रहारादिभिः, सोऽयमुत्पत्तिप्रभृति किंचित् किंचिदन्यथात्वमन्तरेण नोपपद्यते, प्रत्यक्षेणैव चान्यथात्वमभिनवपुराणावस्थयोरज्ञातघटोत्पत्तिकालैरपि पुरुषैरुपलभ्यते । नचैकस्यैव घटस्य नानारूपत्वं संभवति नानात्वैकत्वयोर्विरोधात्, तस्मात्प्रतिक्षणमन्यत्वं घटादेः । प्रयोगश्च भवति—'विवादाध्यासिता भावाः सत्वात्क्षणविनाशिनः॥ दीपवत्प्रत्यभिज्ञापि स्यात्प्रदीपवदेव नः' ॥

क्षणभङ्गवादखण्डनम्।

अत्राभिधीयते—न तावदर्थक्रियाकारितैव सत्ता सतो ह्यर्थक्रियाकारिता नतु सैव सत्ता—नच सर्वस्य भावस्यार्थक्रियाकारितानियमः, अतत्कारिणोपि संभवात् । नच ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतं—अज्ञायमानस्यापि स्वरूपसद्भावसंभवात् । नच सर्वेषां विज्ञानं प्रत्यालम्बनहेतुतातीतानागतानां भावानां संभवति, अविद्यमानानां हेतुत्वानुपपत्तेः । हेतुत्वे वा सर्वज्ञाननिष्पत्तौ सर्वेषां व्यापृतत्वात्क्रमानभ्युपगमेन च पुनर्व्यापारानुपपत्तेः, तल्लक्षणत्वाच्च सत्तायाः सर्वज्ञानानन्तरमेव समस्तस्य जगतः शून्यताप्रसङ्ग इति यत्किंचिदेतत् ॥ * ॥ संभवति च भावानां क्रमेणार्थक्रियाकरणत्वं, सहकारिव्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः । सहकारिणश्चातिशयमागन्तुकं भावाद्भिन्नाभिन्नं भिन्नमेव वा कुर्वन्त्येव, यथा बीजस्य क्षितिसलिलसंयोगेऽतिशयः तदलाभे स्थायिनोऽपि बीजस्य प्रागङ्कुरानारम्भः, लाभे चारम्भ इति न कदाचिदनुपपत्तिः ॥ * ॥ नन्वेवं संयोगस्यैव कारणत्वं स्यान्नतु बीजस्य । नैवम्, संयोगमात्रात्तदुत्पत्त्यदर्शनात्—नहि क्षितिसलिलसंयोगोऽङ्कुरं जनयति । बीजविशिष्टस्य तु संयोगस्य कारणत्वे विशेषणीभूतस्य बीजस्यापि कारणत्वमङ्गीकार्यम् । यस्तु सहकार्यपेक्षां नानुमन्यते तस्य क्षितिसलिलसंयोगानपेक्षात्कुसूलस्थादेव बीजादङ्कुरो जायेत ॥ * ॥ नन्वन्त्यक्षणप्राप्तः समर्थ एव भावोऽनपेक्षो जनयितुम् । निरपेक्षोऽप्यसौ सहकारिभिर्विना नास्तीति तैर्विना न करोति, कुसूलस्थं हि बीजमन्यदेव । अन्यच्चेदं क्षितिसंयुक्तं यतोऽङ्कुरो जायते । सत्यम् ।

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

क्षिपतीति संबन्धः । एवमन्वयमार्गेणोक्त्वा व्यतिरेकेणाह—**अथवेति** । रागादीनां हेत्वन्तरापेक्षित्वमध्रुवभावित्वेन व्याप्तं दृष्टमिति दृष्टान्तार्थः । फलितमाह—**निरपेक्षश्चेति** । विनाशस्य हेत्वपेक्षास्तीति चेन्नेत्याह—**मुसलेति** । उत्तरग्रन्थो निगदव्याख्यातः ॥

तदेतन्निराकर्तुमारभते—**अत्रेति** । यदुक्तं किंचित्कराश्चेदित्यादि तत्परिहरति—**सहकारिणश्चेति** । भावाद्भिन्नाभिन्नं भिन्नमेव वा भावनिष्ठमतिशयं कुर्वन्ति अतोऽभावस्यैव कारणता नतु तस्येति भावः । चोदयति—**नन्विति** । तदनन्तरं कार्योपलम्भादिति भावः । अत्रैव विशेषं शङ्कते—**नन्विति** । अनपेक्षश्चेत्कथं सहकारिणमपेक्षतेऽत आह—**निरपेक्षोऽपीति** । स्वरूपलाभार्थमेव तस्य सहकार्यपेक्षा न कार्यजननार्थमिति भावः । परिहरति—**सत्यमिति** ।

इदंत्वत्र वक्तव्यम्—यदिदमन्त्यक्षणप्राप्तं क्षितिसलिलसंयुक्तमङ्कुरजनकं तद्यदि कृषीवलप्रयत्नविरहात्कुसूलस्थमेव स्यात्तदापि किमङ्कुरं जनयति। ओमितिचेत् किमर्थं तर्हि कृषीवलस्य प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रयासः। विदुषां च स्वर्गापवर्गार्थं चैत्यवन्दनादिप्रयासः, तदुपदेशश्च देशिकानामनर्थकः स्यात्, अन्त्यक्षणप्राप्ताद्विज्ञानादेव धर्माधर्मानपेक्षात्स्वर्गापवर्गसिद्धेः। तस्मात्सहकार्यपेक्षाङ्गीकर्तव्या, ततश्च सहकारिसंनिधिक्रमेण संभवति स्थायिनोऽपि भावस्य क्रमेणार्थक्रियाकारणमिति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावादनियता क्षणिकत्वेन सत्ता नालं तदनुमापयितुम्। नच ध्रुवभावितया विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वं, घटसंताने कपालसंतानस्य ध्रुवभाविनो मुसलप्रहारादिहेत्वन्तरापेक्षादर्शनादनैकान्तिकत्वात्॥ * ॥ **ननु** हेत्वन्तरेण भावाद्भिन्ने विनाशे जाते विनाशेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् तस्मात्स्वाभाविको विनाशः। किमिदं स्वाभाविको विनाश इति। भावस्वभावादेव विनाशो जायते न हेत्वन्तरादित्यर्थः॥ * ॥ **ननु** भावादपि जातो विनाशो भावाद्भिन्नश्चेत्तुल्य एव दोषः पूर्ववदुपलब्धिः स्यादिति। अथाभिन्न एव विनाशो भावात्ततो विनाशस्याप्रत्यक्षत्वाद्भावोऽप्यप्रत्यक्षः स्यात्। अत्यन्तविपरीतस्वभावयोश्च भावाभावयोरेकत्वाभिधानं साहसमात्रम्। अथापि विनाशो नाम न किंचिद्भिन्नमभिन्नं वा तत्त्वं तुच्छत्वादिति। ततो जातस्य भावस्यासति विनाशे नित्यमेव स्यादिति सुसमर्थितः क्षणभङ्गः। तस्माद्भिन्नेनापि विनाशेन भावस्योपलब्ध्यादि निरस्यत इत्यकामेनाभ्युपगन्तव्यम्॥ * ॥ यत्तु प्रतिक्षणमवस्थाभेद इति, भवतु, नैतावतावस्थावतो भावस्य प्रतिक्षणं विनाशेन भवितव्यं प्रमाणाभावात्, नानावस्थानामपि युगपदेकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धानां क्रमेणाविरुद्धानां च संभवात्, ततश्च नूतनाद्यवस्थाः क्रमेणानुभूय पुराणावस्थां प्राप्तस्य प्रयत्नरक्षितस्यापि युक्तोऽवयवविश्लेषणाद्विनाशः। नच सत्तया दीपदृष्टान्तमात्रेण घटादेरपि क्षणिकत्वम्, सत्तायाः संदिग्धविपक्षव्यतिरेकादहेतुत्वात्, प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात्॥ * ॥ नच सादृश्यात्तदुत्पत्तिः, अवयवसामान्यासंभवात्, अनुवृत्तं हि सामान्यं संभवति नच सर्वक्षणिकवादिनामनुवृत्तं किंचित्संभवति, संभवे वा न सर्वक्षणिकत्वम्, तस्मान्न सर्वभावानां क्षणिकत्वं नतरां शब्दस्य, तस्य ह्यन्तेऽपि विनाशो नास्ति यतः सूक्ष्मविनाशकल्पना स्यात्, तस्मान्नित्यः शब्दः। प्रयोगश्च भवति—नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्॥

शब्दत्वस्य सामान्यत्वम्।

नच शब्दत्वं नास्तीति भ्रमितव्यं प्रत्यभिज्ञानात्, अरण्ये हि गच्छन्तोऽश्रुतपूर्वं शब्दविशेषं

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

विपक्ष इति। क्षणिकत्वविपक्षे स्थायित्वपक्षे अर्थक्रियाकारित्वे बाधकप्रमाणाभावादित्यर्थः। ततः किमत आह—**अनियतेति।** प्रभायाः क्षणिकत्वव्यभिचारादगमकत्वमित्यर्थः। उक्तदूषणपरिहारो नचेत्यादिना **नचेति।** प्रतिज्ञायां हेतुः—**घटसंतान इति। किमिदमिति** सिद्धान्तप्रश्नः। **भावस्वभावादिति।** क्षणभङ्गवादिन उत्तरम्। **ननु** भावादपीत्यादिः सिद्धान्तिग्रन्थः। दोषमेवाह—**पूर्ववदिति।** यथा विनाशात्पूर्वकाले उपलम्भस्तथा विनाशोत्तरकालेऽप्युपलम्भः घटजन्मनि पटस्येवेत्यर्थः। एतच्चाभ्युपेत्यवादेनोक्तं वस्तुतस्तत्त्वभेद एव न संभवतीत्याह—**अत्यन्तेति।** अन्यदप्याशङ्क्य निराकरोति—**अथापीति। नानेति।** नानावस्थानामपि अविरुद्धानामेकस्मिन्धर्मिणि युगपत्संभवात् विरुद्धानां च क्रमेण संभवात् नावस्थाभेदमात्रेण क्षणिकत्वसिद्धिरिति तात्पर्यार्थः। विनाशस्तु युज्यत इत्याह—**ततश्चेति। सत्ताया इति।** विपक्षे स्थायित्वे सत्तायाः संभवाद्व्यभिचारेणाहेतुत्वमित्यर्थः। निराकरणमुपसंहरति—**तस्मादिति।** सूक्ष्मविनाशः प्रतिक्षणविनाशः। महाप्रकृतं निगमयति—**तस्मादिति॥**

युक्तिभिरुपपादितमर्थं प्रयोगेण द्रढयति—**प्रयोगश्चेति।** नचास्य वायुधर्मभूतैर्ध्वनिभिर्व्यभिचारस्तेषामपि श्रावणत्वादिति वाच्यम्। ध्वनिधर्मान्यत्वेसतीति विशेषणात्। यथाहुर्वृद्धाः—'हेतुरेव त्वसौ स्पष्टो नित्यत्वस्योपलभ्यते॥

श्रुत्वा प्राणिनः कस्यायं शब्द इति संदिहन्ते, नच सामान्यदर्शनमन्तरेण विशेषसंशयो घटते। तथावान्तरजातिरपि वर्गतृतीयगकारादिष्वनुवृत्ता ककारादिभ्यो व्यावृत्ता कदाचिदस्ति। तथा वर्गप्रथमेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च यथास्वमनुवृत्ताः सन्ति जातयः॥ * ॥ कथमवगम्यते। प्रत्यभिज्ञानादेव, तथाहि—कियत्यपि दूरदेशं दकारमुच्चरितं श्रुतवतां गकारादिषु संशयो भवति न चायं संशयो दत्वनिबन्धनो गकारादिष्वभावात्, अतोऽस्ति तृतीयादिष्वनुवृत्तमन्येभ्यो व्यावृत्तं रूपं यदुपलम्भादेष संशयः। तथा धकारोच्चारणे भकारादिषु संशयो नान्येषु। तेन चतुर्थेष्वप्यस्ति सामान्यम्, एवं प्रथमेषु द्वितीयेषु पञ्चमेषु च यथास्वं सामान्यानि तैरेव दृष्टान्तैः शब्दस्य श्रावणत्वहेतुना नित्यत्वानुमानम्॥ * ॥ ननु शङ्खादिनादानामनित्यत्वेऽपि श्रावणत्वादनैकान्तिको हेतुः। न। तेषामपि प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वात्। यदि तेषु प्रत्यभिज्ञा नास्ति ततो 'ध्वन्यन्यत्वेसती'ति विशेषणादव्यभिचारः। यदा चानित्यत्वं ध्वनीनां तदा कार्यस्यानाश्रितस्यानुपपत्तेराश्रयभूतेन केनचिद्द्रव्येण भवितव्यं, तस्य चानेकत्वे प्रमाणाभावादेकत्वे द्रव्यस्यैकद्रव्याश्रितस्याभावाद्द्रव्यान्यत्वे शब्दस्य संयोगविभागयोरनपेक्षकारणत्वाभावादकर्मत्वे सति पारिशेष्याद्गुणत्वमेव ध्वनीनां भवति॥ * ॥ तत्र पार्थिवभेर्यादिगुणत्वे तरङ्गाद्याप्यद्रव्यगुणत्वे वा श्रवणप्राप्त्यसंभवान्न तद्ग्राह्यत्वं सिद्ध्येत्, तस्मान्न पृथिव्यादिगुणत्वम्। वायुगुणत्वं तु युक्तम्। मुखशङ्खादिसंयोगाद्भेरीदण्डसंयोगादन्यतो वा निष्पद्यमाना वायवस्तच्छब्दविशेषगुणका निष्पन्नाः सर्वासु दिक्षु प्रविशमानाः श्रोत्रेण संयुज्यन्ते ततश्च संयुक्तसमवायात्तद्गतः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते। यस्मादेव वायुगुणः शब्दस्तस्माद्यत्कैश्चिदुच्यते, 'शब्दलिङ्गमाकाश'मिति तन्निरस्तम्। वर्णानां तु नित्यानां द्रव्यत्वमेवाङ्गीक्रियते॥ * ॥ नन्वेषामपि शब्दत्वाद्ध्वनिवद्गुणत्वानुमानमिति चेत्। न। वर्णा न गुणाः ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् दिग्वत् कालवच्चेति प्रतिसाधनसद्भावात्। यथाच दिक्कालयोः श्रावणत्वं तथा प्रागे-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

भूतावयवधर्माख्यध्वन्यन्यत्वविशेषितः' इति॥ *अर्थापत्त्यभिप्रायेण वर्णितमपि सूत्रं प्रयोगाभिप्रायेण वर्णयितुं अङ्कते—**नचेति**।—'अत्रोच्यते स्थिरःशब्दो धूमगोत्वादिजातिवत्॥ संवन्धानुभवापेक्षसामान्यार्थावबोधनात्'॥ यथा धूमत्वमग्नेर्गमकं गोत्वं च विषाणित्वस्येति दृष्टान्तार्थः। नचानित्यत्वानुमानेनास्य सत्प्रतिपक्षतेति वाच्यम्। तस्य दुष्टत्वात्। नतावत्कृतकत्वेन तत्साधनं, कृतकत्वस्य परं प्रत्यसिद्धेः। नाप्यैन्द्रियकत्वं हेतुः। आद्यमध्यमशब्दयोरैन्द्रियकत्वासिद्धेः। औलूक्यादिभिरन्त्यस्यैव तदङ्गीकारः। अथान्त्य एव पक्षोस्तु। नैवम्। मीमांसकं प्रत्याश्रयासिद्धेः। तेनान्तिमशब्दानङ्गीकारात् अविशेषेण तु सर्वशब्दपक्षीकरणे भागासिद्धो हेतुः। आद्यमध्यमेष्वव्याप्तेः। नच पक्षतावच्छेदकनानात्वे एव दूषणमिति वाच्यम्। एतस्य परिभाषामात्रत्वात् आद्यमध्यमशब्दयोरनित्यत्वासिद्धेः। किंचैन्द्रियकत्वस्य सामान्येष्वपि सत्वाद्व्यभिचारः। सामान्यवत्त्वेसतीति विशेषणेपि व्यभिचारः। गोत्वादीनामपि सत्तासामान्ययोगित्वात् व्यक्त्यतिरिक्तजात्यङ्गीकारे मीमांसकं प्रति *तद्वत्त्वमसिद्धम्। अभेदाङ्गीकारे तु तार्किकं प्रत्यसिद्धिरिति दिक्॥ पक्षसाध्यहेत्वादिदूषणप्रपञ्चस्तु वार्तिकेऽवगन्तव्यः॥ प्रसङ्गादवान्तरसामान्यं साधयति—**तथेति**। अवान्तरसामान्यसाधनस्य प्रयोजनमाह—**तैरेवेति**। अत्र सांख्यानां सत्वरजस्तमःस्वभावः शब्दः। आर्हतानां पुद्गलारब्धः। औलूक्यानामाकाशगुणः। तादात्म्याच्छङ्खादिविषयः। शिक्षाकारस्यार्थवाचकरूपेण शब्दात्मना परिणतो वायुरेव शब्दः। वैयाकरणानां तु स्फोट एव शब्द इति। तदत्र नानामतातिरेकेण स्वमतं दर्शयितुमाह—**यदाचेति**। अस्त्वेकमेवाश्रयरूपं द्रव्यं तत्राह—**एकत्व इति**। द्रव्यत्वं त्वनेकद्रव्याश्रितमेव दृष्टं अत एकद्रव्याश्रितस्य द्रव्यत्वासंभवात् नादस्य द्रव्यान्यत्वमित्यर्थः। कर्मत्वमपि न संभवति तल्लक्षणाभावादित्याह—**शब्दस्येति**। एवं गुणत्वे सिद्धे स्वमते वायुगुणत्वं वक्तुं परिशिनष्टि—**तत्रेति**। एवं शब्दमात्रस्य वायुगुणत्वे प्राप्ते वर्णेषु विशेषमाह—**वर्णानामिति**। **न तावदिति**। अतो नोच्चारणं वर्णानां कारणमिति। एवं

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

एवेत्यर्थः। प्रयोगे सूत्रकारस्यापि संमतिं दर्शयितुमाह—**अर्थापत्तीति**। **तद्वत्त्वमिति**। भेदे सत्येव तद्वत्ता संभ-

वोक्तम्। यत्तु स्पर्शविरहित्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपादिवच्छब्दस्य गुणत्वमिष्यते, तस्यापि यथोक्तमेव प्रतिसाधनमित्यास्तां तावत्। तस्मात् ह्यस्तनाद्यतनयोः प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णानां न तावत्प्रत्युच्चारणमन्यत्वम्। एवंचोच्चारणं शब्दस्य न कारणं किंत्वभिव्यञ्जकमिति सिद्धम्। नचोच्चारणादन्यत्कारणं संभवतीत्यकार्यत्वं, अतएवाविनाशान्नित्यत्वसिद्धिः। इदमेव हि नित्यत्वं यत्स्वरूपसद्भावे सत्युत्पत्तिविनाशरहितत्वम्॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

शब्दमात्रस्य वायुगुणतेति भावः। कथं तर्हि तदनुविधानं वर्णानामत आह—**एवमिति**। ततश्च दर्शनस्य परार्थत्वादित्यस्य उच्चारणस्य शब्दाभिव्यक्त्यर्थत्वादित्यप्यर्थः संभवतीति भावः। अधिकरणार्थमुपसंहरति—**अत इति**। अत्र द्वितीयं सिद्धान्तसूत्रम्—**सर्वत्र यौगपद्यादिति**। इतोपि नित्यः शब्दः, यतो गोशब्दात्सर्वत्र सर्वगवीषु युगपत्प्रत्ययो जायते अत आकृतिवचनोऽयम्। नचाकृत्या शब्दस्य संबन्धः शक्यते कर्तु*मिति संबन्धनित्यत्वद्वारा शब्दनित्यत्वं साध्यते। विनष्टे शब्दे तन्नित्यताया असंभवात्। विनश्वराणामपि व्यक्तीनां जातिसंबन्धो नित्यो दृष्ट इतिचेत् तत्र जात्याश्रयाणां व्यक्तीनामत्यन्तानुच्छेदात्संबन्धनित्यत्वम्। ता ह्यनुद्भूतरूपेण सर्वदा सन्त्येव, गोशब्दानां त्वनुद्भूतरूपेण स्थित्यभावात्। **ननु** संबन्धनित्यताया अभावात्कथं तद्द्वारा शब्दनित्यत्वसिद्धिः। नैष दोषः। संबन्धस्य कृतकत्वेऽङ्गुल्या कंचिदेकमर्थं निर्दिश्य संबन्धः क्रियेत। अनेकव्यक्तिष्वङ्गुलिनिर्देशासंभवात्। ततश्चैकव्यक्तिनिष्ठः संबन्धो न सार्वत्रिकः स्यादिति न सर्वगवीषु प्रत्ययः सिद्ध्येत्। *जातिमेव निर्दिश्य संबन्धः क्रियत इति चेत्। न। *बहुजातिसंनिधाने हि सकृच्छ्रुतस्य गोशब्दस्य गोत्वमात्रशक्तिनिर्धारणा न स्यात्। यथाहुः—'पार्थिवद्रव्यसत्वादिलाङ्गुलत्वादिसंकरात्॥ विना प्रयोगभूयस्त्वान्न स्याद्गोत्वावधारणे'ति। नित्येतु गोशब्दे सति बहुकृत्व उच्चारितः श्रुतपूर्वस्यान्यासु गोव्यक्तिषु *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनतामवगमयिष्यति। तस्मादपि नित्यः। प्रयोगश्चात्र वार्तिककारैर्दर्शितः—'तस्मादकृत्रिमः शब्दो न कदाचिद्विनश्यति। नित्येन नित्यसंबन्धादाकाशपरमाणुवत्'। अथवा शब्दनित्यत्वमेवानेन सूत्रेणोच्यते न संबन्धनित्यत्वं, नित्येत्यादिभाष्यपर्यालोचनयैवमर्थावगात्। यथाहुः—'बहुभिः श्रवणैरेष प्राणित्वादीनि वर्जयत्॥ निकृष्टगोत्ववाचित्वं चिरेण प्रतिपद्यते॥ *तावत्कालं स्थिरं चैव कः पश्चान्नाशयिष्यति'॥ तथा परं सूत्रं 'संख्याभावादिति'। अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरित इति हि वदन्ति नाष्टौ गोशब्दा इति तेनैकत्वमवगम्यते। भिन्नत्वे तु शब्दस्याष्टौ गोशब्दा इति संख्यया भाव्यं साच नास्ति, अतः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वं शब्दस्य सादृश्याप्रत्यभिज्ञानमितिचेत्। न। तादृश इति प्रतिपत्त्यभावात्, कृत्वसुच्प्रत्ययानुपपत्तेश्च। योयं क्रियाभ्यावृत्तिगणनविहितकृत्वसुच्प्रत्ययः स क्रियावतामभेदे भवति। तेन पूर्वोच्चरितस्यैव गोशब्दस्य पुनरुच्चारणक्रियैवानुवर्तत इत्यवगम्यते। तदुक्तम्—'क्रियावतामभेदे हि क्रियावृत्तिषु कृत्वसुच्॥ तत्प्रयोगाद्ध्रुवं तस्य शब्दस्यावर्तते क्रिया'॥ भुक्तवन्तोऽष्टकृत्वो ब्राह्मणा इति प्रयोगदर्शनात् व्यभिचारी कृत्वसुच्प्रत्यय इति चेत्। नैष दोषः। कृत्वसुच्प्रत्ययेनात्र प्रत्यभिज्ञानरूप*प्रमाणान्तरोपस्थापनात्। नापि कृत्वसुचो व्यभिचारः। एकब्राह्मणत्वविवक्षयात्र प्रयोगनिष्पत्तेः। अत्र बुद्धिकर्मणी अपीत्यादिशङ्कापरिहारभाष्यम्। 'नहि ते प्रत्यक्षे अथ प्रत्यक्षे ते अपि नित्ये एवे'ति। तदनुपपन्नमिव। प्रत्यक्षत्वेन हि नित्यत्वं साधयतो घटादिभिर्व्यभिचारः स्यात्, अप्रत्यक्षत्वेन चानित्यत्वसाधने व्योमादेरप्यनित्यता स्यात्। ततः परिहारभाष्यस्यायमभिप्रायो वर्णनीयः। नास्माभिः प्रत्यभिज्ञाशब्दस्य नित्यत्वे हेतुत्वेनोक्ता येनानैकान्तिकत्वमुच्येत, किंत्वनित्यत्ववादिनं प्रति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधोऽयमुक्तः। नच प्रत्यक्षस्यानैकान्तिकत्वं दूषणं स्यात्। अथवा लिङ्गत्वेपि प्रत्यभिज्ञाया नानैकान्तिकत्वं प्रत्यक्षत्वेन विशेषणात्। नहि बुद्धिकर्मणोः प्रत्यक्षत्वमिति भाष्यार्थः। नच घटादिभिर्व्यभिचारः। स्थायित्वमात्रसाधने तस्य दृष्टान्तत्वात्। नित्यत्वसाधनत्वे तु श्रौत्र*प्रत्यक्षत्वमेव हेतुः शब्दत्वं च दृष्टान्त इति। **ननु** कर्मणः प्रत्यक्षत्वात्कथमप्रत्यक्षत्वाभिधानं। नैष दोषः। परमाण्वाद्याश्रित-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

वति। नच मीमांसकमते भेदोऽस्ति अतस्तद्वत्त्वं तन्मते सिद्धमित्यर्थः। **इतिसंबन्धेति** 'इतोपीत्यादिना कर्तुमि'त्यन्तेन भाष्येण संबन्धनित्यलक्षणशब्दनित्यत्वं साध्यत इत्यर्थः। **जातिमेवेति**। जातेरेकत्वादेकनिष्ठः संबन्धः सेत्स्यतीति भावः। **बहुजातीति**। पार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्वलाङ्गूलत्वगोत्वाद्यनेकजातिसंपिण्डितगोपिण्डे उत्पन्नविनष्टस्य गोशब्दस्यान्वयव्यतिरेकासंभवात् न संनिकृष्टगोत्वमात्रे शक्तिनिर्धारणा स्यादित्यर्थः। नित्येत्वित्यादिभाष्यग्रन्थः। **अन्वयेति**। तज्जातीयेषु सर्वेषु प्रयोगात् अतज्जातीयेषु चाप्रयोगादित्यर्थः। **नन्वेवं** स्थायित्वमात्रं सिद्ध्येन्न तन्नित्यत्वमत आह—**तावत्कालमिति**। **प्रमाणान्तरोपस्थापनादिति**। अतस्तदेवात्र प्रमाणं न कृत्वसुच्प्रत्यय इति भावः। **प्रत्यक्षत्वमेवेति**।

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

कर्माभिप्रायित्वात् प्रत्यक्षत्वाभिधानं तु प्रत्यक्षद्रव्यवृत्तिकर्माभिप्रायं तस्य तु शब्दत्ववदेव प्रत्यक्षत्वान्नित्यत्वमिष्टमेवेति। यथाहुः—'यत्कर्मातीन्द्रियाधारं तदप्रत्यक्षमिष्यते ॥ प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यो दृश्यन्ते याः क्रियाः पुनः ॥ तासां वर्णवदेवेष्टं नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञया' यदि नित्या एव ताः किमिति नित्यं नोपलभ्यन्ते। व्यञ्जकाभावादिति ब्रूमः। किं तदभिव्यञ्जकमिति चेत्कर्मोत्पादकत्वेन *यत्त्वदभिमतं नोदनाभिघाताख्यं तदेवाभिव्यञ्जकमिति गृहाण। व्यञ्जकाभावाच्च संततानुपलम्भः। यथाहुः—'तवशब्दत्वकर्मत्वे नित्ये अपि सती यथा ॥ न नित्यमुपलभ्येते तथा ये बुद्धिकर्मणी'। बुद्धेश्चैकत्वेऽपि प्रयत्नभेदाद्भेदः। कर्मणश्च देवदत्तश्चलति यज्ञदत्तश्चलतीत्याश्रयभेदाद्भेद इति। **ननु** कर्मणः संयोगविभागाख्यकार्यनाश्यत्वात्कथं नित्यत्वसिद्धिः। सत्यम्। तत्तु कर्मणां द्रव्यसंबन्धमेव नाशयति न कर्मस्वरूपम्। द्रव्यसंबन्धनमेव वाभिव्यक्तिः। क्रिया हि जातिवदेव यस्मिन्द्रव्ये तादात्म्यं समवायं वा संबन्धं प्रतिपद्यते तत्रैव गृह्यते। अतः संबन्धनमेव वाभिव्यक्तिः बुद्धेश्चैतन्यरूपत्वादेव नित्यत्वम्। चैतन्यं चितिशक्तिः तच्च पुंसः *स्वाभाविकत्वान्नित्यमेकंच। गोबुद्धिरश्वबुद्धिरित्यादिभेदस्तु *विषयनानात्वात्। यथाहुः—'बुद्धीनामपि चैतन्यस्वाभाव्यात्पुरुषस्य नः। नित्यत्वमेकता चेष्टाभेदस्तु विषयाश्रयः' ॥ **ननु** भाष्ये बुद्धेरेव नित्यत्वमुच्यते नतु तच्छक्तेः। सत्यम्। चैतन्यमेव भाष्ये बुद्धिशब्देनोच्यते तत्तु समर्थं शक्तियुक्तमिति यावत्। यदि चैतन्यः पुमान् किमिति सर्वं सर्वदा न जानाति। मैवम्। शक्तस्यापि सहकारिसंनिध्यपेक्षणात्। उक्तंच —'स्वरूपेण यथाचाग्निर्नित्यं दहनकर्मकः। उपनीतं दहत्यर्थं दाह्यं नान्यन्नचान्यथा' ॥ **ननु** विषयान्तरसंचारे पूर्वबुद्धेर्भङ्गित्वावगमात्कथं नित्यत्वम्। सत्यमेतत्। विषयोपनेतृचक्षुरादिकरणव्यापारभङ्गात्तन्निमित्तोऽप्यात्मविकारो भज्यत इति भङ्गबुद्धिर्न पुनश्चैतन्यभङ्गादिति। **ननु** बुद्धिश्चैतन्यं चितिशक्तिः तस्याश्चाप्रत्यक्षत्वात्कथं प्रत्यक्षत्ववचनम्। सत्यम्। चितिशक्तिरप्रत्यक्षा, अत्र तु चैतन्यस्वभावः प्रमातैव लक्षणया बुद्धिशब्देनोच्यते। सच प्रत्यक्षो नित्यश्च, तस्य ज्ञानाख्यो विकारोऽप्रत्यक्षोऽनित्यश्चेति तदभिप्रायं पूर्वभाष्यम्। तदेवं भाष्यार्थः—यत्पूर्वपक्षवादिना बुद्धिकर्मणोर्नित्यत्वप्रसञ्जनं कृतं तद्यदि ज्ञानस्वरूपविकाराभिप्रायं तदयुक्तम्। तस्याप्रत्यक्षत्वात्। अथ चिच्छक्तिस्वभावपुरुषाभिप्रायं, सतु नित्य एवेति। एवं शुक्लादिगुणानामपि नित्यत्वैकत्वेऽवगन्तव्ये। *भेदबुद्धिस्तु भिन्नाश्रयसंसर्गात्। स्वरूपैकत्वेच ततएव प्रत्यभिज्ञोपपत्तेर्न गुणत्वरूपत्वातिरेकेण शुक्लत्वादिजातिः कल्पनीया। योऽप्ययमतिशुक्लोयमीषच्छुक्ल इति भेदः सोपि संसर्गभेदात्। तथाहि केवलद्रव्यसंसर्गेऽपि शुक्लं नीलादिसंसर्गे त्वीषदिति। यदपि धूसरस्वच्छभासुरपार्थिवाप्यतैजसेषु द्रव्येषु शुक्लस्य वैलक्षण्यं तदपि भिन्नजातीयद्रव्यसंसर्गभेदेनावगन्तव्यम्। ज्वालादेः क्षणिकत्वेपि प्रत्यभिज्ञास्तीति चेत्। सत्यम्। सा यदि सामान्यविषया न दोषः। कैश्चित्तस्य नित्यत्वानङ्गीकारात्। व्यक्तिविषया तु तद्गताभेदबुद्ध्यैव बाधिता नालं नित्यत्वं साधयितुम्, प्रत्यभिज्ञा तु ज्वालादीनां सादृश्यादपि संभवति, शब्दे तु नैवं बाधकमस्तीति दिक् ॥ शब्दनित्यत्वे तु प्रयोगा वार्तिकेऽवगन्तव्याः। तथा परं सूत्रम् 'अनपेक्षत्वा'दिति। यथाभिनवं पटादिकं क्रियमाणमनुपलभ्यापि वर्तमानदशायां तन्त्वादिसंयोगापेक्षजन्मा पटादिरित्यध्यवसाय नूनमेतत्तन्त्वादिनाशात्तत्संयोगनाशाद्वा विनङ्क्ष्यतीत्यनित्यत्वमध्यवसीयते नैवं शब्दस्य किंचित्कारणमवगम्यते यद्विनाशाद्विनङ्क्ष्यतीत्यवधारणा भवति, अतोऽवयवसंयोगादिकारणानपेक्षत्वादसंभावितविनाशो नित्य एव शब्द इति सूत्रार्थः। **ननु** वायुरापद्यते शब्दतामिति शिक्षाकारवचनात्पटादिवदवयविद्रव्यविशेषः शब्दोऽतस्तद्वदेवावयवसंयोगविशेषविनाशात्संभवत्येवास्य विनाश इति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्। 'प्रख्याभावाच्च योगस्य' इति प्रकृष्टा प्रत्यक्षाख्या प्रख्या प्रत्यभिज्ञेतियावत्। वायवीयावयवयोगस्य अन्वयस्य कार्यशब्दप्रत्यभिज्ञाभावात् न तत्कारणकत्वं शब्दस्येति सूत्रार्थः। यदाह भाष्यकारः 'वायवीयश्चेच्छब्दो भवेत् वायोः संनिवेशविशेषः स्यात्। नच तानस्य वायवीयानवयवान् शब्दगतान्स्पृशामः तस्मान्न वायुकारणकः शब्दः अतो नित्य इति। वार्तिकं च—*'शब्दो यथा पौद्गलिको निषिद्धः स्याद्वायवीयस्य स एव मार्गः। तस्मादनिर्धारितहेतुभागः सर्वत्र साक्षाद्भवतीति नित्यः' ॥ इतश्च नित्यः शब्द

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

प्रत्यक्षत्वे सति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति हेतुविशेषणादित्यर्थः। **यत्त्विति**। संयोगविभागाख्यं कार्यमित्यर्थः। **स्वाभाविकत्वादिति**। एतच्च पुंसः स्वाभाविकमतो नित्यमित्यर्थः। **विषयेति**। विषयशब्देन विषयघटादिभेदेनानुष्ठीयमानभेदश्चितिशक्तेः कार्यभूतः पुंसो ज्ञानाख्यो विकार उच्यते। तस्यानुमेयत्वं शून्यवादे वर्णितं तद्भेदाद्भेदाभास इति। **ननु** बुद्धेः प्रत्यक्षत्वं शास्त्रविरुद्धं ज्ञाततालिङ्गकानुमानगम्यं चाङ्गीकारात्। मैवम्। बुद्धिज्ञानयोः स्वरूपभेदेन तदुपपत्तेः। अयमत्र विवेकः—'चैतन्यं चितिशक्तिर्या पुंसः सा बुद्धिरुच्यते ॥ चितिशक्तेः कार्यभूतो विकारः पुरुषस्य यः ॥ ज्ञानाख्यः सोऽनुमेयस्तु शास्त्रेऽस्मिन्नुपवर्णितः ॥ चितिशक्तिर्यदा बुद्धिः कथं प्रत्यक्षता तदा ॥ शक्तेरतीन्द्रियत्वं हि मीमांसायां प्रतिष्ठितम् ॥ शक्तिः कार्यानुमेयत्वादिति वार्तिकशासनात् ॥ चैतन्यमेव शास्त्रेऽस्मिन्बुद्धिरित्यभिधीयते ॥ चितिशक्तियुतं तत्तु प्रत्यक्षं सर्वदैव नः' इति ॥ **भेदबुद्धिस्त्विति**। अयमपि शुक्लोऽयमपि शुक्ल इति भेदबुद्धिः। **शब्दो यथेति**।

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

इत्याह 'लिङ्गदर्शनाच्च' । एतच्च वार्तिककारैः स्पष्टार्थत्वात्त्यक्तम् । अन्यपरं वाक्यमन्यार्थद्योतकं लिङ्गमित्युच्यते । तदत्र शब्दस्य नित्यत्वे दृश्यते 'वाचा विरूपनित्यये'ति रूपयतीति रूपं वाचःकर्ता तद्रहितत्वेन नित्या वेदवाक् विरूपनित्येत्युच्यते तयेति श्रुत्यर्थः । इयं चाग्निपदा ऋक् अतोऽत्र लिङ्गं तद्दर्शनान्नित्यः शब्द इति । उक्तंच—'अन्यपरं हीदं वाक्यं वाचो नित्यतामनुवदती'ति 'भाष्यवार्तिकयोर्दृष्टमुपयुक्तं स्वदर्शने । ग्रन्थकारेण च त्यक्तं प्रमेयं लिख्यते मया' ॥ **नन्वस्तुना**मैवं नित्यत्वं तथापि*आनुपूर्व्यनित्यत्वादनित्यत्वमापन्नं, पदं हि वाचकमिष्टं, तच्च क्रमाधीनं, विशकलितानां वर्णानामवाचकत्वात् क्रमश्चानित्यः । *तथाहि देशतः कालतो वा क्रमो भवति । नच वर्णानां सर्वगतानां नित्यानां च स्वतः क्रमः संभवति । *ध्वनयो हि क्रमवर्तिनः क्रमेण शब्दानभिव्यञ्जयन्तः स्वीयं क्रमं वर्णेष्वपि दर्शयन्ति, *क्रमरचना च पुरुषाधीना यथाविवक्षं तदुपपत्तेः । अतः पुरुषपारतन्त्र्यादप्रामाण्यापत्तिः । अतो निष्फलमेव वर्णानां नित्यत्वप्रतिपादनम् । नहि तन्नित्यत्वे वाचकस्य पदस्य नित्यत्वं सिद्ध्यति । नहि परमाणूनां नित्यत्वादारब्धे घटादौ नित्यत्वं दृष्टम् । यथाहुः—'वर्णाः सर्वगतत्वाद्वा न स्वतः क्रमवृत्तयः ॥ अनित्यध्वनिकार्यत्वात्क्रमस्यातो विनाशिता ॥ पुरुषाधीनता चास्य तद्विवक्षावशाद्भवेत् ॥ वर्णानां नित्यता तेन निष्फला परमाणुवत् ॥' किंच क्रमं विना वर्णानां प्रतिपादकत्वासंभवात्क्रमस्य च वाचकत्वात्पदत्वं न क्रमविशिष्टानां वर्णानां *तस्य चानित्यत्वाद्वाचकानित्यत्वमिति । अत्रोच्यते—न तावत्क्रमस्य पदत्वप्रसक्तिः । वस्त्वन्तराधारस्य स्वतन्त्रस्य क्रमस्यादर्शनात् अतोत्र गुणप्रधानभाव एव विचारणीयः किं क्रमविशिष्टा वर्णा एव वाचकाः उत वर्णाश्रितः क्रम इति । एवंच सति क्रमवतां वर्णानामेव वाचकत्वं प्राधान्यात् न क्रमस्य । सर्वपदार्थाङ्गत्वेन तस्यावगमात् । नह्यसौ स्वतन्त्र एव वस्त्वन्तरत्वेन क्वचिद्व्यवह्रियते । अतएव क्रमविशिष्टा वर्णा एवास्माकं प्रतिपादकाः न क्रममात्रम् । **नन्वस्तु** नामैवं तथापि क्रमस्य पुरुषार्थत्वात्तद्विशिष्टवाचकस्यापि पौरुषेयत्वमापत्स्यते तन्न । अत्राहुः—नच क्रमस्य कार्यत्वं पूर्वसिद्धपरिग्रहात् ॥ *वक्ता नहि क्रमं कंचित्स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ॥ यथैवास्य परैरुक्तिस्तथैवैनं विवक्षति ॥ परोप्येवमतश्चास्य संबन्धवदनादिता ॥ तेनैवं व्यवहारात्स्यादकौटस्थ्येपि नित्यता ॥ *यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता'इति । **ननु** वर्णानामपि व्यवहारादेवानिदंप्रथमत्वरूपनित्यत्वमस्तु किं कूटस्थनित्यतयेतिचेत् । नैवम् । वर्णानामनित्यत्वे *व्यवहारस्यैवानुपपत्तेः । तथाहि वर्णेषु नित्येषु सत्सु तानेवादाय प्रयोगविशेषेण शक्यते क्रमविशेषो निष्पादयितुं परमाणुभिरिव घटादीनि । वर्णाभावे तु किंमूला रचना स्यात् । नहि निरुपादानं कार्यरचनं संभवति । नच नित्यविभूनां क्रमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ध्वनिवशात्तदुपपत्तेः । ताल्वादिसंयोगविभागक्रमवशेन तत्प्रेरितानां ध्वनीनामपि क्रमो भवति । ताल्वादयो ध्वनयश्च जात्या नित्याः । तेन गकारौकारसविर्जनीयानां क्रममिच्छन् तदभिव्यञ्जकानां ध्वनिजातीयानां तदनुरूपेण क्रमेण प्रेरणं चिकीर्षन् ताल्वादिसजातीयानां स्थानानां संयोगविभागौ क्रमेणारभत इति तद्वशेन व्यापकानामपि वर्णानां क्रमग्रह इति । केचितु क्रमस्य कूटस्थत्वमेवाहुः । तथाहि–पौर्वापर्यं क्रमः चिरक्षिप्रात्मकं च दीर्घादिरूपं, पूर्वापरचिरक्षिप्रप्रत्ययाश्च कालालम्बनास्तेन ध्वनिभिर्वर्णेषु पूर्वापरभागेन व्यज्यमानः काल एव क्रम इति । **ननु** काल एव चेत्क्रमः स त्वेको विभुर्नित्यश्च कथं पूर्वापरेण रूपेण विभक्तो भासते । उच्यते–यथा वर्णो नित्यः सर्वगतोऽपि दीर्घादिरूपेण विभक्तो भासते ध्वन्युपाधिवशात् तथा कालोऽपि स्वयमभिन्नोपि आदित्यगतिक्रियोपाधिवशाद्भिन्नो भासते उपाधयश्च विनष्टवर्तमानाना-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

पौद्गलिकः पुद्गलाख्यवर्णपरमाण्वारब्धः स यथा निरस्तः तेनैव न्यायेन शब्दस्यावयवयोगोपि निराकर्तव्यः । बाधान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं तु शब्दस्य जनकतया प्रागेवोक्तम् तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारः । अतोऽस्य हेतुर्नास्ति उच्चारणस्याभिव्यञ्जकत्वात् । यतश्च भागा न सन्ति यतश्च सर्वदेशे साक्षाद्भावात् अपरोक्षीभावात्सर्वगतस्तस्माद्व्योमादिवन्नित्य इति श्लोकार्थः । **आनुपूर्व्यनित्यत्वादिति** । आनुपूर्वी क्रमः तस्या नित्यत्वाद्वाचकानित्यत्वमित्यर्थः । एतदेवोपपादयति—**पदं हीति** । कथं क्रमस्यानित्यत्वमत आह—**तथाहीति** । कुतस्तर्हि तेषु क्रमोऽत आह—**ध्वनयो हीति** । नन्वनित्यत्वेऽपि पुरुषस्वातन्त्र्याभावान्न प्रामाण्यं तत्राह—**क्रमेति** । पुरुषो हि स्वविवक्षानुसारेण क्रममारचयति । अतस्तत्र पुरुषस्य स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । तदुपपत्तेः क्रमोपपत्तेरित्यर्थः । **तस्य** चेति क्रमस्येत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—**वक्तेति** । कथं पुनरवगम्यते सर्वः परोक्तप्रकारमेव क्रमं विवक्षति । नतु कश्चिदपि स्वातन्त्र्येणेति तत्रोत्तरं संबन्धवदिति । कर्तुरस्मरणादित्यर्थः । **नन्वसत्यपि** स्वातन्त्र्ये पुरुषकार्यता तावत्क्रमस्यास्तीति । तद्विशिष्टस्यापि कथं नित्यतेति तत्राह—**तेनेति** । न कूटस्थनित्यतां वाचकस्य ब्रूमः किंतु व्यवहारवदेवास्य नित्यत्वं, अनिदंप्राथम्यमिति यावत् । गकारौकारविसर्जनीयानां एतेषामेव ईदृशेनैव क्रमेण व्यवहारः प्रायोऽनिदंप्रथम इति पदस्यानिदंप्रथमत्वं नित्यत्वमेव न वर्णवत्कूटस्थनित्यत्वमिति । **नन्वेवमपि** पुरुषकार्यतास्त्येव तदधीनं च प्रामाण्यं संपन्नमत आह—**यत्नत इति** । स्वातन्त्र्ये हि पुरुषस्य तदायत्तं प्रामाण्यं स्यात् न पारतन्त्र्ये । उच्चारणपरतन्त्रो हि पुरुषः । नह्यस्माभिरुच्चार्यमाणानामपि मन्वादिवाक्यानामस्मदादिदोषवशेना-

वेदप्रत्यायकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥ [तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२५॥ लोके संनियमनात्प्रयोगसंनिकर्षः स्यात् ॥२६॥]

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ॥ पृथक्संगत्यपेक्षायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥ ५१ ॥

वेदेऽपि लोकवन्नैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ॥ ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ॥ ५२ ॥

यद्यपि पदपदार्थसंवन्धस्यापौरुषेयत्वाद्वृद्धव्यवहारादेवार्थावगतिः सिद्ध्यति तथापि वाक्यार्थरूपे धर्मे पुरुषसंकेतानपेक्षत्वान्न किंचिन्मूलं संभवतीत्यप्रामाण्यं धर्मे चोदनायाः ॥ * ॥ तथाहि प्रत्येकं वा पदानि वाक्यार्थमवगमयेयुस्तत्संघातो वाक्यं वा पदार्था वा। न तावत्प्रत्येकं पदेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते, न पदानां वाक्यार्थविशेषैः संवन्धग्रहणमस्ति, नच संभवत्यनन्तत्वाद्वाक्यार्थानाम्। वेदार्थस्य च प्रमाणान्तरागोचरत्वात्तेन संवन्धग्रहणमत्यन्तासंभाव्यम्। अनन्तवाक्यार्थसाधारणत्वाच्च पदार्थानां प्रत्येकं वाक्यार्थविशेषप्रतिपादनमनुपपन्नम्, अगृहीतसंवन्धत्वादेव च पदसंघातवाक्यपदार्थानामपि न संभवति प्रत्यायकत्वम्। नचागृहीतसंवन्धः शब्दोऽर्थं प्रत्याययति बालानामप्रतीतेः, प्रतीतौ व्युत्पत्तिवैयर्थ्याच्च। यद्यपि पदमज्ञातसंवन्धं न प्रत्यायकं तथापि पदसंघातो वा पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो वा वाक्यान्त्यवर्णो वा निरवयवो वाक्यस्फोटो वा संवन्धग्रहणानपेक्ष एव वा वाक्यार्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत्। न। अव्युत्पन्नानामपि प्रसङ्गात्, व्युत्पत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्युक्तम्। अथ पदार्थवेदनमपि वाक्यार्थप्रतीतावङ्गमतस्तद्रहितानामपि प्रतीतिर्न दोषः, व्युत्पत्तिश्च पदार्थानां नानर्थिकेत्युच्यते, तदयुक्तम्। यदि हि पदेभ्योऽर्थान्तरभूतं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तं वाक्यार्थं साक्षादेव वाचकतया प्रतिपादयति कस्तदा पदार्थवेदनस्योपयोगः तदनुपयोगे च पदार्थव्युत्पत्तिरनर्थिका वाक्यार्थं प्रतिपित्सताम्। नच पदार्थाद्वाक्यार्थावगतिः असंवन्धात् ॥ * ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

गताः सूर्यादिक्रिया इति तद्वशेन कालेप्यतीतादिविभागः क्षिप्रत्वं चाल्पक्रियावच्छेदात्। वहुक्रियावच्छेदाच्चिरत्वमिति क्रमस्य नित्यत्वे पदस्यापि नित्यत्वं सिद्धम्। यथाहुः—'तस्मान्न पदधर्मो स्ति विनाशी कश्चि*दीदृशः ॥ *तेन नित्यं पदं सिद्धं वर्णानित्यत्ववादिनाम्' ॥ **ननु** ध्वनिधर्माः क्रमादयः कथं वर्णानामर्थं प्रत्याययतामङ्गं भवन्ति। अत्राहुः—'परधर्मेपि चाङ्गत्वयुक्तमश्वगजादिवत्' किं पुनः क्रमादिनां व्यवहारनित्यत्वे प्रमाणं। अर्थापत्तिरेवेति ब्रूमः। पूर्वोक्ताद्यर्थापत्तिर्वाचकरूपस्यैव नित्यत्वं कल्पयति न वर्णस्वरूपमात्रस्येति। इति शब्दाधिकरणम् ॥

उत्पत्तौ वावचनाः स्युः ॥ २४ ॥ ननु पदपदार्थसंवन्धस्य नित्यत्वे साधिते पुरुषानुप्रवेशाभावात्प्रतिज्ञातं चोदनाप्रामाण्यं सिद्धमेवेति किं वाक्यविचारेणेत्याशङ्क्याह—**यद्यपीति**। अनेन पूर्वोत्तरविचारयोराक्षेपसंगतिर्दर्शिता। अत्र कश्चिन्न तावत्पदार्थनित्यत्वं साधितमाकृतिग्रन्थे तत्सद्भावमात्रप्रतिपादनात्। अतः पदपदार्थसंवन्धानामपौरुषेयत्वानुभाषणमनुपपन्नम्। उच्यते—शब्दनित्यत्ववदाकृतेरपि प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वैकत्वे सिद्धे दृष्टैकगोव्यक्तेरपरदर्शनेन स एवायमिति निश्चयात्, यागादेर्हि स्वर्गादिफलसाधनत्वांशो धर्मः स च वाक्यार्थो नैकेन पदेनोच्यत इति संकेताग्रहणान्निर्मूलो वाक्यार्थप्रत्यय इत्यर्थः। निर्मूलत्वमेव दर्शयितुं यावत्संभवं मूलानि विकल्प्य निराकरोति—**तथाहीति। ननु** वाक्यस्य पदसंघातरूपत्वात्कथं पृथङ्निर्देशः। आकाङ्क्षादिमत्पदसंघातरूपत्वेन पृथङ्निर्देश इति ब्रूमः। इतोपि न संवन्धग्रहणमित्याह **—वेदार्थस्येति**। नन्वदृष्टसंगतीन्यपि चक्षुरादीन्यर्थं बोधयन्त्येव। सत्यम्। तेषां सत्तामात्रेणैव बोधकत्वं नतु शब्दस्य तथेत्याह—**नचेति**। अत्र चोदयति—**यद्यपीति**। अनन्तरोक्तदोषद्वयपरिहारं शङ्कते—**अथेति**। तद्रहितानां पदार्थावगतिरहितानाम्। वाक्यार्थस्य याऽप्रतीतिः अङ्गवैकल्यात्सा दूषणमेव न भवतीत्यर्थः। दूषयति—**तदिति**। पदपदार्थव्यतिरेकेण वाक्यवाक्यार्थयोरर्थान्तरभूतयोरनवगमादिति भावः। **असंवन्धादिति**। यथा पदपदार्थयोः

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

प्रामाण्यं भवति। **व्यवहारस्यैवेति**। व्यवहारोत्र क्रमविशेषविशिष्टवर्णप्रयोगरूपो ज्ञातव्यः। **ईदृश इति**। अर्थप्रत्याङ्गमित्यर्थः। यदाच वर्णनित्यत्ववादिनां पदस्यापि व्यवहारनित्यत्वम्। एवंच यदुक्तं वर्णानामित्यादिना तेन निष्फला परमा-

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

संवन्धोऽस्ति न तथा पदार्थवाक्यार्थयोः संवन्धोऽस्तीत्यर्थः । किंच पदार्थानां परस्परमप्यसंबन्धाद्वाक्यार्थावगतिर्दुर्लभा । तथाहि जातिपदार्थपक्षे तावद्गोशब्देन गोत्वमात्रमभिहितं शुक्लपदं तु तदेकवाक्यभूतं तस्यैव शुक्लगुणानुरागं प्रतिपादयतीति संसर्गो वाक्यार्थो वाक्यार्थत्वाच्च पदानामेकवाक्यता, व्यक्तिपदार्थपक्षे तु गोशब्देनैव शुक्लकृष्णादिव्यक्तिषु सर्वास्वभिहितासु शुक्लपदं शुक्लसंसर्गं प्रतिपादयदपि तत्परत्वे सति*आनर्थक्यात्कृष्णादिव्यवच्छेदेनैव विशेषणं भवतीति भेदो वाक्यार्थः । *तत्राद्ये पक्षे संसर्ग एव मुख्यो वाक्यार्थः कृष्णादिव्यवच्छेदस्त्वार्थिकः । द्वितीयपक्षे तु शाब्द एव कृष्णादिव्यवच्छेदः । तत्र पदाभिधेययोर्जातिगुणयोर्मिथोऽनुरागव्यवच्छेदाभावात् विशेषणविशेष्यत्वमनुपपन्नम् । अनुरागासंभवे च तन्निबन्धनो व्यवच्छेदोऽप्यनुपपन्नः । यथाहुः—'गोत्वेन नहि शुक्लत्वं गोत्वं वा तेन रज्यते ॥ अन्योन्यात्मन्यसद्भावाद्व्यक्तिगत्वाद्द्वयोरपि' ॥ **ननु** मास्तु परस्परानुरागस्तथापि व्यक्तिरेव ताभ्यामनुरज्यमाना वाक्यार्थो भविष्यति । मैवम् । तस्याः शब्देनाप्रतिपद्यमानाया वाक्यार्थत्वासंभवात् । तदसंभवाच्च न शब्दयोरप्येकवाक्यतासिद्धिः । इतश्च न संसर्गभेदयोर्वाक्यार्थत्वम् । यथाहुः—'संसर्गे वापि भेदे वा वाक्यार्थे परिकल्पिते ॥ पदार्थव्यतिरेकश्च नास्ति संसर्गभेदयोः ॥ पदार्थैरेव संसर्गभेदानुगृहीतैर्वाक्यार्थो नाम वस्त्वन्तरमेवारभ्यत इतिचेत् । न । जातिगुणयोर्वस्त्वन्तरानारम्भकत्वात् । वाक्यार्थातिरिक्तस्य तस्य प्रमाणान्तरेणानुपलम्भात् । अत्र वैयाकरणैरुक्ता वाक्यविकल्पाः 'आख्यातं शब्दसंघातो जातिः संघातवर्तिनी ॥ एकोऽनवयवः शब्दः क्रमो बुद्ध्यनुसंहृतिः ॥ पदमाद्यं पृथक्सर्वं पदं सापेक्षमित्यपि ॥ वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायदर्शिनाम्' ॥ तत्र तावदाद्यस्य पदस्यान्त्यस्य वा सर्वेषां वा प्रत्येकं मिथोऽनुग्रहापेक्षया संघातस्य वाक्यत्वकल्पनं तदयुक्तम् । इतरेतरानुग्रहासंभवात् । तत्र *न तावदाद्यस्येतरेतरैरनुग्रहः कश्चिदृश्यते नच संभवत्ययौगपद्यात् । किंचाद्यस्यैव सर्वैः संस्क्रियमाणस्य प्राधान्याद्वाक्यत्वं स्यात् । नाप्यन्त्यस्य सर्वेषां संहतानां पृथग्भूतानां वास्त्यनुग्रहः । उक्तदोषात् । अनुग्रहरहितानां च स्वतन्त्राणामेव वाक्यत्वे व्यस्तोच्चारितानां गौरश्व इत्यादीनां च वाक्यत्वं स्यात् । 'नापि एकोऽनवयवः शब्दो जातिः संघातवर्तिनी'ति पक्षौ, पदस्फोटजातिनिराकरणेन निराकृतत्वात् । नापि क्रमो बुद्ध्यनुसंहतिरिति पक्षः, क्रमस्य बुद्ध्या निकृष्योपसंहर्तुमशक्यत्वात् । यथाच वर्णक्रमस्य पदत्वं निराकृतं तथा पदक्रमस्य वाक्यत्वमपि निराकर्तव्यम् । किंच वर्णक्रमस्य पदत्वं युज्येतापि अर्थप्रतीत्यौपयिकत्वात्क्रमान्तरे चार्थप्रतीत्यभावात्, पदक्रमस्यतु वाक्यार्थप्रत्ययानौपयिकस्य कथं वाक्यत्वं औपयिकत्वे वा क्रमभेदे सति वाक्यार्थभेदः स्यात् । अस्तु तर्ह्याख्यातपदमेव वाक्यं प्राधान्यात् पदान्तरस्य तदर्थत्वात् प्राधान्यं चाख्यातस्य पदार्थान्तरानुरक्तप्रधानभूतभावनाप्रतिपादकत्वात् । एतदप्ययुक्तम् । तदाकारज्ञानोत्पत्तावपि पदार्थानां परस्परं संगत्यभावात् । कारकाणां क्रियाणां वा परस्परं संवन्धाप्रतीतेः । न तावद्द्रव्याणां परस्परं संवन्धः तादात्म्याद्यसंभवात् । यथाहुः—*'अत्यन्तभेदनिष्पन्नषष्ठ्यभावानपेक्षणैः ॥ तृतीयाद्यपहारेण संनिधेरपि बाधनात्' । हन्त तर्हि कारकविभक्तिश्रवणात्क्रिययैव सह द्रव्याणां संवन्धोस्तु । मैवम् । स्वरूपेण द्रव्याणां क्रियासंबन्धाभावात् । नह्यार्द्रैः काष्ठैः पाकक्रिया संभवति । शक्तिरेव कारकं नचार्द्राणां शक्तिरस्तीतिचेत् । न । अमूर्तायास्तदसंभवात् । शक्तिविशिष्टं द्रव्यं कारकमितिचेत् । न । शक्तैरपि तैस्तिष्ठद्भिः पाकासंभवात् । ज्वलनादिमुखेन तेषां पाकसंवन्ध इति चेत् । न । क्रिययोः परस्परान्वयासंभवात् । काष्ठादीनां च ज्वलनोपक्षीणानां पाकसाधनत्वासंभवाच्चेति दिक् । अत्राधिकं वार्तिकेऽवगन्तव्यम् । *एवं धातुप्रत्ययवाच्ययोः क्रिययोरपि संगतिर्न संभवति । भावनासंवन्धो हि साध्यतया साधनतया वा स्यात् । नोभयथापि संभवति । साध्यसाधनवाचिन्योर्द्वितीयातृतीययोः पचतीत्यत्राश्रवणात् । नापि विध्यन्वयः संभवति । सकृदुच्चरितस्य विधिप्रत्ययस्य श्रौतानेकव्यापारासंभवात् । धात्वर्थान्वितभावनाविधानादर्थाद्धात्वर्थविधिरपि सेत्स्यतीति चेत् । न । धात्वर्थान्वयात्प्रागेव समानप्रत्ययोपादानलक्षणया प्रत्यासत्त्या केवलाया एव भावनाया विधानात् मास्तु धात्वर्थविधानं तथापि पदश्रुत्या भावनायां विनियुक्तत्वात् तस्याप्यनुष्ठानं सेत्स्यति । मैवम् । विधिसंवन्धं विनानुष्ठानासिद्धेः, विध्यधीना हि प्रवृत्तिर्नाभिधानविनियोगमात्राधीनेति । यदाच समानपदोपात्तस्यापि धात्वर्थस्याविधानं तदा पदा-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

णुवदिति तत्परिहृतमित्याह—**तेनेति** ॥ उत्पत्तौ० ॥ **आनर्थक्यादिति** । गोशब्देनैव शुक्लकृष्णादिसंसृष्टसकलव्यक्तिप्रतिपादनात् शुक्लपदेनापि पुनः शुक्लसंसर्गप्रतिपादने सत्यानर्थक्यं स्यादित्यर्थः । अत्रादावुपन्यस्तमप्याख्यातवाक्यपक्षे बहुवक्तव्यत्वादुपेक्ष्यम् सूचीकटाहन्यायेन पक्षान्तरं तावन्निराकरोति—**तत्रेति** । अन्त्यपदस्य वाक्यत्वं परैरनुपन्यस्तमपि संभवादुपन्यस्तम्, तदनन्तरमेव वाक्यार्थप्रतीतेः प्रतीयमानत्वात् । **क्रमभेद इति** । गामानयेत्येकः क्रमः, आनय गामित्यपरः क्रम इति क्रमभेदः । **न तावदिति** । उखायामोदनं काष्ठैर्देवदत्तः पचेदित्यत्र द्रव्याणां परस्परं न संभवतीत्यर्थः । **अत्यन्तेति** । अत्यन्तभेदेन तादात्म्याभावात् निष्पन्नत्वेन कार्यकारणभावाभावात् षष्ठ्यभावाच्च संवन्धमात्रस्यापि वाक्येनाप्रतिपादनात् निष्पन्नत्वाद्वचनस्य परस्पराकाङ्क्षास्ति । निराकाङ्क्षाणां च कथं परस्परसंबन्ध एकवाक्यता चेति । षष्ठ्यभावेपि सन्निधानात्संबध्यत इतिचेत् न । कारकविभक्त्या संनिधिबोधेन क्रियासंवन्धावगमादित्यर्थः । एवं क्रियाकारकयोः

ननु सामान्यं पदार्थो विशेषो वाक्यार्थः संबन्धश्च सामान्यविशेषलक्षणः। सत्यम्। नियतविशेषावगतिस्तु न सिध्यति सर्वविशेषसाधारणत्वात्सामान्यस्य। ततश्च गामानयेति पदावगतमानयनसामान्यं विशेषाक्षेपोन्मुखमपि न गोरेवानयनमाक्षिपेत्। ततश्च न गोरेवानयनं प्रतीयेत। नचाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वैर्नियमः, सत्स्वपि तेष्वदर्शनात्। नहि प्रत्यक्षेण गामुपलभ्य कस्येयमिति जिज्ञासमानः संनिहितमपि देवदत्तं स्वामिनमध्यवस्यति, तस्मान्निर्मूलो वाक्यार्थः सांकेतिकः। नच वेदे संकेतयितास्तीत्यप्रामाण्यम्। अथवा वेदवाक्यानामपि पौरुषेयत्वमाश्रित्य पुरुषप्रामाण्यादेव प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम्। युक्तंच सर्ववाक्यानां पौरुषेयत्वदर्शनादेव वेदवाक्यानामपि पौरुषेयत्वम्। अथ पुरुषाणामीदृशेऽर्थे प्रामाण्यं न संभवति, ततो प्रामाण्यमेवास्तु नत्वनपेक्षं प्रामाण्यं सिद्ध्यतीति पूर्वः पक्षः॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

न्तरगतस्य सोमादेः कारकस्य वाक्यान्तरस्य च प्रयाजादेर्विध्यन्तस्य दूरापास्तं विधानम्। विधिनात्वसंगतस्य प्रयाजादेर्विध्यन्तसमाख्यापि निर्निमित्ता स्यात्। यदांशत्रयस्य विध्यसंबन्धाद्भावनैव विधातव्या तदा तस्यां केवलायां पुरुषं प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्तयाप्यन्वयासंभवात् निर्विषयत्वं विधेरिति दिक्॥ **ननु** माभूद्भावनाद्वारांशानां विधिः साक्षादेव भविष्यतीतिचेत्। नेति ब्रूमः। समानप्रत्ययोपात्तभावनानिरुद्धस्य विधेरन्यत्र गमनासंभवात् पुरुषव्यापारविषयत्वाच्च विधेः कारकाणां चातद्रूपत्वान्न साक्षाद्विधानमिति। एवमुपसर्गनिपातानामपि न केनचित्संगतिः। न तावत्परस्परमुपसर्गाणां संगतिरसंभवात्। नापि नामभिः 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इति स्मरणेन नामभिः संबन्ध्यमानस्योपसर्गस्योपसर्गत्वमेव न स्यात्। नापि धात्वर्थेन क्रियया वा संगतिरकारकत्वात्। ननु कारकस्यापि विशेषणतया भविष्यति। नैवम्। अर्थानन्नुरञ्जकत्वात्। अननुरञ्जकत्वं च 'आनर्थक्यान्यवाचित्वविपरीतप्रसाधनात्'। नच प्रलम्बतेयमित्यत्र कश्चिदतिरिक्तोऽर्थोऽस्ति, प्रासाद इत्यादौ चान्य एवार्थः, प्रतिष्ठत इत्यत्र च विपरीत एवार्थः। नचैवंरूपस्य विशेषणत्वं संभवति। यथाहुः— 'येन स्वार्थाविरोधेन विशेष उपजन्यते॥ विशेषणं तदेवेष्टं नतु यत्स्वार्थनाशकम्'॥ **नन्वा**गच्छत्युद्गच्छतीत्यादौ आभिमुख्यादौ विशेषोपजननाद्विशेषणत्वं भविष्यति। नैवम्। आभिमुख्यादेः कर्तृधर्मत्वेन धात्वर्थाङ्गत्वाभावात् कर्तृसंबन्धित्वे चोपसर्गत्वविरोधात्। नापि भावनया संगतिस्तदर्थानामंशत्रयानन्तर्भावात्। नत्रादयस्तु निपातविशेषा येनैव संबन्द्धुमिष्यन्ते तस्यैवार्थं विवृण्वते न केनचित्संबन्धुमर्हन्तीति। किंच पदार्थपूर्वको वाक्यार्थो भवति। नचोपसर्गनिपातानां गवादिशब्दानामिव अयमस्यार्थ इति नियतः स्वातन्त्र्येण कश्चिदर्थोऽवगम्यते यद्द्वारेणैते वाक्यार्थान्वयं गच्छेयुरिति। स्यादेतत्—पदार्था एव वाक्यार्थः। नच गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यस्यापि वाक्यत्वप्रसङ्गः पदार्थमात्रस्य तदनङ्गीकारात्। अर्थान्तरान्वितरूपविशेषस्यैव वाक्यार्थत्वाभ्युपगमात्। तथाहि पदं केवलोच्चरितं किंचिदर्थस्वरूपमेवाभिदध्यात्। पदान्तरसमभिहारे चानयनान्वितं तदुज्झित्य क्वचिद्बन्धनान्वितं तर्हि पदार्थे क्वचिदप्याश्वासो न स्यात्। सर्वत्रान्वितमेवाभिधत्त इतिचेत्। न। केवलोच्चारणे पदार्थस्वरूपमात्रावगमात्। अथ पदार्थसंगत एवार्थे वाक्यं प्रवर्तत इत्युच्येत तर्हि पदार्थज्ञानस्य तत्र दृष्टोपकारिता न स्यात्। अज्ञातपदार्थस्यापि वाक्यार्थावगतिप्रसङ्गादित्यलमतिप्रपञ्चेन॥ संबन्धमाशङ्कते—**नन्विति**। परिहरति—**सत्यमिति**। येन प्रतिनियतविशेषावगतिर्भवति स एव संबन्धो वाच्य इति भावः। अस्तु साधारण्यं किमेतावता स्यादिति तत्राह—**ततश्चेति**। विशेषमात्राक्षेपेण तत्पर्यवसानसंभवादिति भावः। **सत्स्वपीति**। एतच्च संनिधिमात्राभिप्रायेण दूषणं भवति। शाब्दसंनिधौ तु नैतद्दूषणं भवतीति चिन्त्यम्। उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति**। **ननु** 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म'इत्युक्तं चोदना च वाक्यमेवातो वाक्यमेव वाक्यार्थप्रतीतेर्मूलमिति कथं निर्मूलत्वम्। सत्यम्। सदपि वाक्यमगृहीतसंबन्धत्वान्न वाक्यार्थप्रतीतेर्मूलम्। सांकेतिकः पारिभाषिकः। केचिद्वेदान्कृत्वाऽस्य वाक्यस्यायमर्थ इति संकेतः कृतो वृद्ध्यादिवत्। ततश्च वाक्यार्थावगतिः पुरुषाणामित्यर्थः। अयं च सूत्रार्थः। उत्पत्तौ चेति चकारोऽप्यर्थे। शब्दार्थतत्संबन्धानामुत्पत्तौ औत्पत्तिकत्वेपि नित्यत्वेपीति यावत्। न चोदनायाः प्रामाण्यं यतोऽवाचकाः शब्दा वाक्यार्थस्य ते हि सामान्यमभिदधति वाक्यार्थश्च विशेषरूपः। **ननु** पदाभिहिताः पदार्था एव वाक्यार्थं बोधयन्तु तत्राह—**अर्थस्यातन्निमित्तत्वादिति**। अर्थस्य पदार्थस्य अतन्निमित्तत्वाद्वाक्यार्थबोधनिमित्तत्वाभावात् पदार्थानां वाक्यार्थबोधकत्वेऽशाब्दतैव वाक्यार्थस्य स्यात्। उपपत्त्यन्तरं तु ग्रन्थकारोक्तमेव ज्ञेयम्। अथवा शब्दार्थसंबन्धानामौत्पत्तिकत्वेपि वेदवाक्यार्थस्य धर्मस्यावचनाः अप्रतिपादकाः स्युः। अप्रमाणमिति यावत्। नच पदार्थानां तन्निमित्तभावोऽसंबन्धादिति सूत्रार्थः। असंबन्धोपपत्तिश्च ग्रन्थोक्तैवानुसंधेया। **ननू**त्पत्तिशब्दस्य कथमौत्पत्तिकशब्दार्थत्वम्। औत्पत्तिकशब्दलक्षकत्वेनेति ब्रूमः। यथा द्यावोरित्यस्य द्यावापृथिव्योरिति। वेदप्रस्थानाभ्यासमतो महर्षेः प्रायेण सूत्रेषु छान्दसपदप्रयोग एव भवतीति न दोषः कश्चित्॥

वाक्यस्य वाक्यार्थबोधकत्वम् ।

अत्र केचिदाहुः—'वाक्येनैव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ॥ उपलक्षणतश्चास्य संबन्धग्रहसंभवः ॥ वाक्यं गोपदयुक्तं यत्तत्साम्नादिमदन्वितम् ॥ वाक्यार्थं वदतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥ सत्यं व्युत्पत्तिरेवं स्यात्तथापि तु न वाक्यतः ॥ वाक्यार्थावगतिर्युक्ता तिरोभावेऽपि दर्शनात् ॥ पूर्वभागेषु वाक्यस्य विस्मृतेष्वपि दृश्यते ॥ वाक्यार्थावगतिः पुंसां पदार्थस्मृतिशालिनाम्' ॥ यथैव विस्मृतपूर्ववर्णानामन्तिमवर्णमात्रान्न पदार्थावगतिर्भवति तथैव वाक्यावयवेषु पूर्वपदेषु विस्मृतेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यात् । दृश्यते हि विस्मृतपूर्वपदानामपि दीर्घतमेषु वाक्येषु वाक्यावगतिः । नच स्वरूपेण विस्मृतेपि स्मर्यमाणपदार्थवशादेव तद्वाचिपदयोगितां वाक्यस्यानुमाय ततो वाक्यार्थावगतिरिति वक्तुं युक्तम्, अस्यां प्रणाड्यां प्रमाणाभावात् । अनुसंधीयमानैरेव हि पदार्थैः साक्षादेव हि वाक्यार्थप्रतीतिसंभवे कोनामेदृशीं कल्पनामवलम्बते । संभवति च पदार्थेभ्यो वाक्यार्थावगतिरिति वक्ष्यामः ॥ * ॥ येप्याकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनि पदान्येव वाक्यार्थप्रतीतिनिमित्तमिति ब्रुवते तेषामपि विस्मृतेषु केषुचित्पदेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यादिति तुल्यमेव दूषणम् । किंचैवंवादिनां प्रतिपदं वाक्यभेदः स्यान्न क्वचिदेकवाक्यता सिद्ध्येत् । गामानयेति गोपदमानयनकर्मभूतां गां प्रतिपादयति तथा नयतिरपि गोकर्मकमानयनं तयोश्च भेदाद्भिन्ने एव वाक्ये स्याताम् ॥

अन्विताभिधानवादखण्डनम् ।

अथान्वितभेदे सत्यप्येकस्यैवान्वितस्य प्रधानभूतत्वात्प्रयोजनैकत्ववशेन वाक्यैकत्वमुच्यते । तदयुक्तम् । नह्यनेकं विशिष्टं प्रतिपादयतां प्रयोजनैकत्वमात्रेणैकवाक्यता भवति, यदि स्यात् 'यजेत स्वर्गः फलं पशुर्हविरग्निर्देवता' इत्यत्राप्येकवाक्यता स्यात् । सर्वेषां द्रव्यदेवताफलविशिष्टयागानुष्ठानप्रयोजनत्वात् । तथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यस्य 'समिधो यजती'त्यादिभिरेकप्रयोजनत्वाद्वाक्यैकत्वं स्यात् ॥ * ॥ नन्विष्टमेवैकवाक्यत्वम् । यथा वक्ष्यति—'तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात्' इति । भाष्यकारोपि—'वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सहधर्माणाम्' इति । सत्यम् । प्रकरणानुमेयं तु तत्रैकवाक्यत्वं न प्रत्यक्षं, अन्यथा वाक्यविनियोज्यत्वापत्तेः । एवं गामानयेत्यत्रापि प्रत्यक्षैकवाक्यता साक्षान्न स्यात्, इष्यते चासौ । तस्मात् यत्रैकवाक्यत्वं तत्रापर्यवसितव्यापाराणामेव पदानामेकस्मिन्नर्थे पर्यवसानं वक्तव्यम् ॥ * ॥ त्वन्मते चानयतिर्गवान्वितानयनं प्रतिपाद्य पर्यवस्यति, गोपदमपि गव्येवानयनान्विते पर्यवसितमिति स्यादेव वाक्यभेदः । नहि गोपदस्यानयने गवान्विते पर्यवसानं येनैकवाक्यता स्यात् । अथ गोपदमप्यानयनमेव गवान्वितमभिदध्यात् अनेकार्थत्वं स्यात्,

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

एकदेशिमतेन तावत्पूर्वपक्षं परिहर्तुमाह—**अत्रेति** । संबन्धग्रहमुपपादयति—**वाक्यमिति** । तदेतदर्धाङ्गीकारेण निराकरोति—**सत्यमिति** । अस्त्वेवं तथापि त्वन्मते साक्षादेव वाक्याद्वाक्यार्थावगतिर्न संभवतीत्यर्थः । कथं न युक्तेत्यत आह—**तिरोभावेपीति** । एतदेव विवृणोति—**पूर्वेति** । श्लोकं व्याचष्टे—**यथैवेति** । **दृश्यत इति** । यस्मादेवमतो न साक्षाद्वाक्यादेव वाक्यार्थावगतिः त्वन्मते संभवतीति भावः । अत्र परिहारमाशंक्य निराकरोति—**नचेति** । अगत्या प्रणाड्याश्रयणमितिचेत् । न । सिद्धान्तनीत्या गतिसंभवादित्याह—**अन्वितेति** । **वक्ष्याम इति** । स्वसिद्धान्तनिरूपणावसर इत्यर्थः । अन्विताभिधानमतमनूद्य प्रतिक्षिपति—**येपीति** । अस्मिन्नेव पक्षे दूषणान्तरमाह—**किंचेति** । **ननु** समभिव्याहृतयोः पदयोः स्पष्टमेवैकवाक्यत्वं गम्यते । सत्यम् । तथाप्यन्वितभेदाद्वाक्यभेदः स्यादित्याह—**गामिति** ॥

नहीति । विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वेनैवैकवाक्यात्वमिति भावः । अविदिताशयश्चोदयति—**नन्विति** । अभिप्रायमुद्घाटयन्परिहरति—**सत्यमिति** । मया तु प्रत्यक्षमेकवाक्यत्वं तवापादितमित्यभिप्रायः । उक्तं दूषणं लौकिकवाक्येऽतिदिशति—**एवमिति** । भिन्नार्थे पर्यवसितत्वादिति भावः । दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । अनेकार्थत्वं विवृणोति

गोश्चानयनस्य चाभिधानात्। नहि गोरन्यतःसिद्धिः यतस्तामनभिधाय तद्विशिष्टमानयनमेवाभिदध्यात्॥ * ॥ किंच 'अतिशोभनो राजपुरुषः' इत्यत्रातिशयान्वितस्य शोभनगुणस्य राजान्वितस्य च पुरुषस्य पुनः परस्परान्वयो गम्यते—समासे हि परस्परान्वयपूर्वकः पदार्थान्तरान्वयः, तेनान्वितयोरेवात्रान्वयः। नचासावभिधानतः सिद्ध्यति। पुरुषशब्दो हि पुरुषस्यैवार्थान्तरान्वयमभिधत्ते तस्यैव स्वार्थत्वात्, अतोऽनन्वितान्वयमलमभिधातुम्, एवं शोभनशब्दोऽपि स्वार्थस्यैव शोभनत्वस्यान्वयमाह नान्यान्वितस्य, अतोऽन्वितयोरन्वयोऽवश्यं पदार्थनिबन्धन इत्यभ्युपगन्तव्यम्॥*॥ किंच 'रूढिर्योगाद्बलीयसी शीघ्रप्रवृत्तित्वा'दित्यविवादम्, अन्विताभिधाने च विपरीतं बलाबलं स्यात्, अश्वकर्ण इति समुदायो यावद्वृक्षजातिं स्मारयति तावदेवाश्वशब्दोऽपि वाजिनं कर्णशब्दोऽप्यवयवं स्मारयत्येव, अतो न स्मृतिकाले तावद्विशेषः, अभिधानं तु योगवृत्तौ पदान्तरमनपेक्ष्य स्वावयवाभ्यामेव शीघ्रं मिथो निर्वर्तते। रूढिस्तु प्रतियोगिसंनिधानलिप्सया पदान्तरमपेक्षमाणाभिधाने विलम्बित इति वैपरीत्यम्॥

सिद्धान्ते वाक्यार्थस्य लक्ष्यत्वम्।

स्वरूपमात्राभिधानपक्षे तु पदान्तरापेक्षाभावादक्षरश्रवणमात्रादेव रूढ्यर्थोऽभिधानसिद्धोऽवयवार्थलक्षितायौगिकाद्वाक्यार्थस्थानीयाद्बलीयान्भवति। एवम्—'अतिमधुरं गोक्षीरम्' 'ईषन्मधुरमजाक्षीरम्' इति 'केतकीगन्धसमानः सर्पगन्धः इत्यादिदर्शयितव्यम्। तस्मात्पदाभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते। तत्र गामानयेत्यानयतिरानयनसामान्यमभिधाय तद्व्यक्तिं लक्षयति गोपदमपि स्वार्थद्वारेणानयनमेव गोकर्मकत्वाकारेण तत्संबन्धिस्वरूपेण लक्षणया प्रतिपादयति, एवं यत्रयत्र वाक्ये योयोऽर्थो विशेष्यत्वेन विवक्षितस्तमेव स्वपदेन सामान्यवाचिना लक्षितं सन्तमितराणि पदानि स्वार्थाभिधानद्वारेण तत्संबन्धिरूपेण लक्षयन्ति। यत्राप्यन्वितस्यैव पुनरन्वयान्तरं तत्रापि लक्षितलक्षणापरंपरया तस्य सर्वस्य सिद्धिरित्येषा दिक्॥ * ॥ **ननु** कर्मत्वेनाभिहिता गोस्तत्क-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

गोश्चेति। ननु प्रत्येकमभिधानेऽनेकार्थत्वापत्तिः। नत्वेवम्। किंत्वेकहेलयैवानयनान्वितं स्वार्थमभिधत्ते अतो नानेकार्थत्वमत आह—**नहीति**। गोशब्दाद्गोरुपस्थितौ सत्यामेव तद्विशिष्टानयनाभिधानमिति व्यापारभेदाद्वाक्यभेदः स्यादेवेति भावः। इतोप्येवमित्याह—**किंचेति**। नन्वत्र समभिव्याहारवशेन शोभनगुणान्वितस्यैव पुरुषस्य प्रतीतेरेक एवान्वयः सिध्यति तत्राह—**समासेहीति**। ततः किमत आह—**नचेति**। असौ अन्वितान्वयः। अभिधानतो न सिध्यति समासपदयोर्मध्ये केनापि पदेनानभिधानादित्यर्थः। एतदेवोपपादयति—**पुरुषेति**। कथं तर्हि तदवगतिः सूत्रादत आह—**अत इति**। अन्वितानामपि पदार्थानां पुनराकाङ्क्षादिवशेन परस्परान्वय इत्यर्थः। इतोऽप्येवमित्याह—**किंचेति**। वैपरीत्यमेव विवृणोति—**अश्वेति**। ननु रूढेः शीघ्रप्रवृत्तित्वाद्वृक्षजातिरेवादौ स्मर्यते तत्राह—**अत इति**। अलब्धात्मिकायास्तदसंभवादिति भावः। **नन्वेवं** सति कथं योगस्य बलत्वसिद्धिरित्याशंक्य विशेषमाह—**अभिधानं त्विति**॥

अस्मत्पक्षे तु नैष दोषो भवतीत्याह—**स्वरूपेति**। अन्विताभिधानपक्ष एव पदान्तरापेक्षा स्यादिति भावः। रूढ्यर्थो यौगिकाद्बलवान् भवतीत्यर्थः। एतदपि स्वरूपमात्राभिधानपक्षे सिध्यतीत्याह—**एवमिति**। यस्माद्वाक्यादेव साक्षाद्वाक्यार्थप्रतीतिर्न संभवति तस्मादयमेव पक्षोऽङ्गीकार्य इत्याह—**तस्मादिति**। यद्यपि प्रत्येकं पदानि संहतानि वा न साक्षात्तन्मूलं तथापि पदार्थाः पदैः प्रतिपादिताः प्रत्यासत्त्यपेक्षायोग्यत्वसनाथाः मूलं भविष्यन्ति तद्भावे वाक्यार्थप्रत्ययस्य भावादित्यर्थः। पदार्थप्रतिपादने व्यापृतानां पदानां पुनर्वाक्यार्थेऽपि व्यापारान्तरे गौरवमदृष्टकल्पना दृष्टहानिश्च स्यात्। यथाहुः—'पदार्थेषु प्रयुक्तानां पुनर्व्यापारकल्पना॥ पदार्थानां च सामर्थ्यं गम्यमानमपह्नुतम्॥' वर्णेभ्यो हि पदार्थेषु प्रतीतेषु तदनन्तरमेव वाक्यार्थप्रतीतेर्जायमानत्वात्सामर्थ्यं गम्यत इत्यर्थः। अत्र कश्चित्संमुग्धमेव पदं पदार्थस्य वाचकं, प्रकृतिप्रत्ययरूपावान्तरभेदस्तु प्रक्रियामात्रतया वैयाकरणैः कल्पित इत्याहुस्तदयुक्तम्। प्रत्यक्षेण प्रकृतिप्रत्ययतद्वाच्यानां भेदावगमात्। दृश्यते हि वृक्षं वृक्षेणेत्यत्र प्रकृत्येकत्वेपि प्रत्ययभेदात्कर्मत्वकरणत्वरूपार्थभेदः। तथा वृक्षं घटं चेत्यत्र प्रकृतितदर्थभेदे प्रत्ययाभेदेन कर्मत्वरूपैकार्थत्वमिति दिक्। अस्मिन्पक्षेऽन्वितान्वयोपि सिध्यतीत्याह—**यत्रापीति**।

र्मिकां क्रियां लक्षयन्त्यपि कथमानयनमेव लक्षयति, तदेकवाक्यतयेति ब्रूमः—लक्षणा हि साधारण्येनैव प्रवृत्ताप्येकवाक्यतया नियम्यत इति दर्शनबलादङ्गीक्रियते। योऽपि ह्यन्विताभिधानमिच्छति तेनापि सामान्यतः प्रवृत्ता लक्षणा पदान्तरैकवाक्यत्वेन नियम्यत इत्येतदङ्गीकृतमेव। यथाहि युगपदधिकरणवाचितायां द्वन्द्वमिच्छन्ति तत्र धवखदिरावित्यत्र खदिरप्रातिपदिकं द्विवचनोपपत्तयेऽर्थान्तरं लक्षयदपि धवमेव लक्षयति नार्थान्तरम्। तत्पदसमभिव्याहारादेव तथा सर्वत्रास्तु। यत एवायमन्वयविशेषो विनाभावादसिद्ध्यन्नेकवाक्यतावशादेव सिद्ध्यति। अतएव शब्दस्य प्रमाणान्तत्वमनुमानात्॥

पदार्थानां वाक्यार्थबाधकत्वशङ्कानिरसः।

ननु प्रत्यक्षेण गवि देवदत्ते चावगते सत्स्वप्याकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वेषु न परस्परान्वयप्रतीतिर्भवति तस्मान्न पदार्था वाक्यार्थं गमयन्तीति पदानामेवान्विताभिधानं युक्तम्। अन्विताभिधानेऽपि तुल्योयं दोषः—यौ तावदर्थौ प्रत्यक्षप्रतिपन्नौ तयोर्वाचकावपि शब्दौ तस्मिन्समये स्मृतिस्थौ भवतः, नच तौ स्वार्थयोराकाङ्क्षादिसद्भावेऽप्यन्वयं प्रतिपादयतः॥ *॥ अथ यादृगवस्थितैः पदैरन्वयो वृद्धव्यवहारे दृश्यते तादृशान्येवान्वयं प्रतिपादयन्ति नान्यादृशानीत्युच्यते, तत्पदार्थेष्वपि तुल्यम्। तेपि हि पदार्था एकैकविशिष्टार्थप्रतिपादनाय समाहृता वाक्यार्थं प्रतिपादयन्तीति न दोषः। तेषां च समाहारे यत्र पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं तत्र तद्बुद्ध्यधीनं प्रामाण्यम्, अस्वातन्त्र्ये चानपेक्षं अतो न पदानामन्विते शक्तिः प्रमाणवती, निरस्तश्चायमन्विताभिधानवादो न्यायरत्नमालायामित्यास्तां तावत्॥

अखण्डवाक्यार्थवादखण्डनम्।

वाक्यस्फोटोऽपि पदस्फोटन्यायेनैव निरस्तः। वाक्यार्थस्य च निर्भागत्वं भागावगमात्प्रसङ्गा-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

लक्षणा हीति। क्रियामात्रलक्षकत्वेन प्रवृत्ताप्यानयनपदैकवाक्यतयानयनमेव लक्षयतीत्यर्थः। अन्विताभिधानवादिनाप्येतदङ्गीकृतमित्याह—**योऽपीति**। एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—**यथाहीति**। एतच शाब्दिकानां मतम्। अस्यार्थः—अधिक्रियत इत्यधिकरणं पदार्थस्तस्य युगपद्वाच्यतायां एकेन पदेन पदार्थद्वयस्यैकदोपस्थापनं तस्मिन् द्वन्द्वो भवतीत्यर्थः॥ एतन्निरूपणं चाधिकारलक्षणे करिष्यते।

अत्रान्विताभिधानवादी चोदयति—**नन्विति**। अतः पदार्थानां कारणत्वे व्यभिचारात्पदानामेवान्विताभिधानं युक्तमिति शङ्कार्थः। प्रतिबन्द्या परिहरति—**अन्वितेति**। तुल्यत्वं विवृणोति—**याविति**। यद्यपि तत्काले गोशब्ददेवदत्तशब्दौ स्मृतिस्थौ भवतः तथापि न तावदन्वयं प्रतिपादयत इति तुल्यो दोष इत्यर्थः। विशेषं शङ्कते—**अथेति**। यावदवस्थितैः। समभिव्याहृतैरित्यर्थः। साम्येन परिहरति—**तदिति**। साम्येन विवृणोति—**तेऽपीति**। ननु समाहारस्य पुरुषाधीनत्वादप्रामाण्यं स्यादत आह—**तेषां चेति**॥

वाक्यस्फोटनिरासोऽपि पदस्फोटनिरासवदवगन्तव्य इत्याह—**वाक्येति**। यथाऽनंशस्य पदस्य वैशद्यावैशद्ये न युज्येते तथाऽनंशस्य वाक्यस्यापि सामान्यविशेषतत्वानामनुभूयमानता वैशद्यं। सामान्यतन्मात्रस्य वेदनमवैशद्यं। नचैतन्निखिलसामान्यविशेषविरहिणः स्फोटस्य संभवति। तदागमन्यायेन चान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थावगमादनंशतानुपपत्तिः। **ननु** यदि विभागेनैव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामर्थद्वयाभिधानं तर्हि यत्र प्रकृतिमात्रं प्रयुज्यते अग्निचिदित्यादौ यत्र वा प्रत्ययमात्रं अधुनेति कथमत्रार्थद्वयाभिधानं, तत्र प्रतीतिबलेन तन्मात्रस्यैव द्विशक्तत्वादिति ब्रूमः। शब्दस्वभावस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात्। अत्रैकदेशानुमानेनोभयार्थत्वमिति केचित्। तन्न। नहि क्विप् प्रत्ययस्य कदाचिदपि प्रयोगोऽस्ति यतस्तेन ज्ञातसाहचर्याचिनोतिस्तमनुमापयेत्। अधुनेति च इदंशब्देन विनैव सर्वदा प्रयुज्यमानः कथमिदंशब्दमनुमापयेत्। नाप्यर्थैकदेशेन लक्षणया तत्प्रतीतिः लक्षणानुगतबुद्ध्यभावात्। क्विबन्तादिषु मुख्यत्वेनैव प्रतीतेः। दूषणान्तरं तु स्फोटवादोक्तमनुसंधेयम्। अत्र स्फोटवादी पदतद्भागानामन्वयव्यतिरेकासंभवादानर्थक्यमाह। तथाहि—'नामाख्यातादिसाकल्यवैकल्यानुगमे सति॥ तदर्थानुगमो दृष्टः पदवाक्यान्तराश्रयः॥ विप्राश्वः पचते यातं राजहस्तिन्यगादिति॥ तथान्यरूपम-

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

न्यत्र राजा दध्यत्र गामिति'। अस्यार्थः—पदवाक्यान्तराश्रय इति पदान्तराश्रयो वाक्यान्तराश्रयोऽर्थानुगमो दृष्टः। तत्र नामपदमाख्यातपदमित्यादिरूपेण पदान्तरत्वं पदभेदे च वाक्यान्तरत्वं, तत्र साकल्यानुगमे तदर्थानुगमाभावादन्वयो नास्ति, वैकल्यानुगमे तु सकलस्य वाचकरूपस्य व्यतिरेकेपि तदर्थसंभवाद्व्यतिरेकोपि नास्ति तत्रान्वयाभावोदाहरणं विप्रेत्यादि। विप्रशब्दौ तु स्वतन्त्रावुपसर्गार्थवाचिनौ दृष्टौ तत्समुदायस्त्वन्यत्र ब्राह्मणवाचकः। 'अश्व इत्यपि नामेदमाख्यातं *लुङिचेदृशम्॥ आख्यातं पचते शब्दः पचते इति वा द्वयम्॥ स्त्रीद्वित्वं पुंबहुत्वं वा ते पञ्चर्थे चतुर्थ्यथ॥ पचते इति सर्वं वा चतुर्थ्यन्तं शतुः पदम्॥ यातं लोण्मध्यमद्वित्वमयातं लङि वा भवेत्॥ कर्तृनिष्ठाद्वितीयान्तं प्रथमान्तं नपुंसकम्॥' अयातमित्यत्र यातशब्दस्य साकल्यानुगमे स्वार्थासंभवः, तथा यातमयातमिति द्वयोः पदयोः प्रत्येकमाख्यातनिष्ठा प्रथमान्तद्वितीयान्तत्वेन त्रेधा त्रेधा विभागे तत्तदर्थव्यभिचारः। 'राजहस्ती समासो वा राजलोण्मध्यमोऽथवा॥ हस्तिनीत्यथ सप्तम्यामथ स्त्रीप्रत्ययान्तरम्॥ अगादिति लुङन्तस्यादगो वा *पञ्चमीपरः'॥ एवमेकरूपेपि पदे नानार्थविकल्पेन तत्तदर्थानुगमाभावः, शब्दभेदानामपि पदानां न कश्चिदर्थो व्यवस्थितः शक्यो निश्चेतुम्। तदनिश्चये च तदधीनस्य वाक्यार्थस्याप्यनिश्चयः स्यात्॥ निर्भागवाक्यवादिनां तु प्रत्येकं वाक्यभेदान्नास्ति व्यभिचारः तथान्यरूपमिति तु व्यतिरेकव्यभिचारोदाहरणं। राजेतिशब्दो नृपवाचको दृष्टो राजेत्यत्र तच्छब्दव्यतिरेकेऽपि नृपप्रतीतिर्भवति तथा दध्यत्रेत्यत्र दधिशब्दव्यतिरेकेऽपि तदर्थप्रतीतिर्दृष्टा। गामित्यत्र गौरित्यस्य पदस्याभावेपि तदर्थप्रतीतिरिति व्यतिरेकव्यभिचारः। पूर्वपदव्यतिरेकेपि पदान्तरादेवात्रार्थप्रतीतिर्भविष्यतीतिचेत्। न। पदान्तरस्य तत्र संकेतग्रहाभावात्। नच पदान्तरेपि व्यतिरेकग्रहोऽस्त्विति वाच्यम्। आनन्त्येन तत्र संकेतग्रहासंभवात्। अत्राहुः—'अत्र ब्रूमः *पदात्मा न सर्वेष्वेतेषु भिद्यते॥ *केनचिद्धर्मभेदेन जराराजादिवत्क्रमात्'॥ केन पुनरुपायेनायं धर्मभेदोऽवगम्यते, क्रमान्यत्वन्यूनत्वादिभिरिति ब्रूमः। यथाहुः—'पदावधारणोपायान्बहूनिच्छन्ति सूरयः॥ क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः'॥ नदीदीनेत्यत्र क्रमान्यत्वं, शुनः शून इति न्यूनातिरिक्तत्वं, शुन इति कर्मीभूतः शुनक उच्यते, शून इति च वृद्धिमापन्नः, तत्र क्रमान्यत्वे न्यूनत्वे वा विकलस्य वाचकत्वाभावादेवार्थानवगतिरित्यविवादम्। अतिरेके च पदान्तरत्वमेव। स्वरस्तु बहुव्रीह्यादिर्निर्णयोपायः। भोक्तुकामः पचत इति वाक्यवशेनाख्यातं निर्णीयते। पचते दक्षिणां देहीत्यत्र नामधातोरेकवाक्यवशेन शत्रन्तम्। श्रुतिः सामानाधिकरण्यं तत्र यातः पुनरायातीत्यत्राख्यातसामानाधिकरण्यादिति कर्तृनिष्ठाप्रथमान्तं नामपदं निर्णीयते। यातो देवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्र द्विवचनान्तनामपदसामानाधिकरण्यादाख्यातमिति शरणमत्र व्याकरणम्। यथा मातापितृसंबन्धानुभवनिमित्तस्मरणात्समानेऽपि मनुष्यत्वे ब्राह्मणत्वादिकं निर्णीयते तथा अश्वस्त्वं देवदत्तेत्युक्ते *अश्वपदं लोके संकीर्णमपि व्याकरणस्मृत्याख्यातमिति निर्णीयते एवमन्यदप्यूह्यम्। एतत्प्रपञ्चस्तु वार्तिकेऽवगन्तव्यः। नापि व्यतिरेकव्यभिचारः। दध्यत्रेत्यत्र दधिपदव्यतिरेकाभावेन प्रत्यभिज्ञया दधिशब्दार्थस्यैवावगमात्। कथं तर्हि वैलक्षण्यावगतिरिति चेत्। आनन्तर्यदोषादिति ब्रूमः। इकारान्तमप्यकारेण परेण संहितादोषात् यकारान्तमिव भ्रान्त्यावगम्यत इति। अथवा पदान्तरमेवेदं, पारमार्थिक एवायं यकारः दधिशब्दार्थप्रतीतिस्तु तत्समानार्थत्वात् 'इको यणची'ति सूत्रेण समानार्थत्वावगमात्। अनेन हीकारस्य स्थाने यकारोच्चारणं संहितायां भवतीत्युच्यते तेनेकारान्तपदसमानार्थत्वमस्य कथितं भवति। प्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमितिचेत्। न। प्रत्यभिज्ञाया अभावात् पदैकत्वे ह्यनवगतसूत्रार्थः दधीत्यत्र व्युत्पन्नस्य दध्यत्रेत्यत्र तदर्थावबोधः स्यान्नत्वेवमस्ति। विकारानन्त्यात्संबन्धाग्रहणमितिचेत्। न। *लक्षणेन तद्विदुक्तेर्वा संबन्धग्रहणसंभवेनातिक्लेशाभावात्। **ननु** दध्यत्रेत्यत्राविभक्तस्याज्ञातावधेर्नार्थवत्त्वमतः कथं तदन्ताद्दध्यर्थप्रतीतिरिति। नैष दोषः। अवध्यग्रहणेऽप्येतस्मादेव पदान्तराद्दध्यर्थावगमेनार्थवत्त्वोपपत्तेः। अथवा ज्ञायत एवावधिर्नतु विच्छिद्योच्चार्यते तेन संहितायामेवास्य

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

कारकाणां च मिथः संगतिर्निराकृता। क्रिययोरिदानीं धातुप्रत्ययवाच्ययोर्निरस्यति—**एवमिति**। एवं नामाख्यातयोः संगतिर्निरस्ता। संप्रत्युपसर्गनिपातानां निराकरोति—**एवमिति**। **लुङिचेदृशमिति**। टुओश्विगतिवृध्योरिति धातोर्लुङि अश्व इति रूपमित्यर्थः। **पञ्चमीपर इति**। अगात् वृक्षादिति पञ्चम्यान्तोऽगशब्द इत्यर्थः। **पदात्मेति**। विप्राश्वादिषु पदान्तरत्वमेव नामाख्यातानामतो नान्वयव्यभिचार इत्यर्थः। **ननु** पदान्तरे तेषामेव वर्णानां सत्वात्कथं तद्भेदे पदं भिद्येत वर्णात्मकत्वात्पदस्य तत्राह—**केनचिदिति**। नामत्वाख्यातत्वादिधर्मभेदेनेत्यर्थः। यथा जराराजादिषु क्रमाद्भेदः। **अश्वपदमिति**। अश्वपदं लोकप्रयोगमात्रेणाश्ववचनतया नामत्वेनापि संभाव्ययानं भूतेलङ्, च्लिलुङि, जॄस्तंभ्वि'त्यादिना च्लेरङादेशः श्वयातर इत्यादि व्याकरणस्मृत्यान्वाख्यानवशेन लुङि मध्यमपुरुषैकवचनं टुओश्विगतिवृध्योरिति धातोरङ्गीकृतमित्यर्थः। **लक्षणेनेति**। लक्षणमिकोयणचीत्यादि सूत्रं तद्विदः सूत्रार्थविदः। उक्तिरुपदेशस्तस्मात्संबन्धग्रहणसंभव इत्यर्थः। यथा शब्दाभिहिताः पदार्थाः संबन्धमनपेक्ष्यैव वाक्यार्थं प्रतिपादयन्तो लोकवेदसाधारण्ये-

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

साधुत्वात् विभियमानस्यासाधुत्वप्रसङ्गात् । यथा कुम्भकारादिसमासे न कदाचिदुत्तरपदं विछिद्योच्चार्यते एवमिहापि संहितायाम् । असंहितायां तु दधिपदमेव नित्यं प्रयोक्तव्यमिति । यथाहुः—'ज्ञायते चावधिस्तत्र व्यञ्जनान्तेन तूच्यते ॥ दधिशब्दाववोध्यत्वान्नित्यं नित्यसमासवत्' इति । एवं राजराजादिपदेष्वपि व्यतिरेकव्यभिचारः परिहर्तव्यः । तत्रापि पदान्तरस्य किंचिदंशसमानस्य तदर्थप्रतिपादकत्वात् । या तु ब्राह्मणकम्बलादौ न ब्राह्मणार्थावगतिस्तत्रावध्यन्तरसत्त्वेन पदान्तरत्वात् । अवध्यन्तरसत्त्वेऽपि तत्पदमविकलमस्त्येवेति कथं तदर्थो नावगम्यत इति चेत् । न । उत्सर्गस्यापवादेन बाधात् । अत्र हि प्राच्यस्य पदरूपस्यावध्यन्तरमेवापवादकम् । यदा त्ववध्यन्तरं दूरीकृत्य प्राच्यरूपेण पदान्तरमुच्चार्यते तदा तदर्थावगतिर्भवत्येवेति न दोषः कश्चित् । यत्राप्यश्वकर्णादावन्यूनानधिकमेव पदद्वयं तत्रापि वाजिकर्णयोरनभिधानम् । उत्सर्गरूपाया अवयवप्रसिद्धेरपवादरूपया समुदायप्रसिद्ध्या बाधात् । पूर्वमेव वृक्षाद्यर्थावगमात् अर्थप्रकरणाधीनेन श्रोत्रा बोधितस्वार्थयोरपि न सर्वदा तद्बाधः । तथाहि—अश्वमानय कर्णे विध्यतीत्यादौ व्यस्तप्रयोगे तावन्नावयवार्थयोः किंचिद्बाधकमस्ति । समस्तप्रयोगेऽप्यश्वकर्णं परिमार्ष्टीत्यादौ प्रमाणान्तरवशेन समुदायार्थबाधादवयवार्थनिर्णयः सिध्यतीति । **ननु** पदानां स्वपदार्थमात्रप्रतिपादनावसितानां न विशिष्टरूपवाक्यार्थबोधनसामर्थ्यमस्तीति निर्भागं वाक्यमेव वाचकं कल्प्यमेवं पदार्थानामेव वाक्यार्थे सामर्थ्यात् न वाक्यस्य तत्र सामर्थ्यं कल्प्यम् । यथाहुः—'न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः ॥ तन्मात्रावसितेष्वेषु पदार्थेभ्यः स गम्यते' । हन्त तर्हि पदार्थेभ्योऽवगम्यमानो वाक्यार्थो न शाब्दः स्यात् । नैष दोषः । पदार्थानां शाब्दत्वे तद्द्वारा वाक्यार्थस्यापि शब्दप्रतिपाद्यत्वसंभवात्, वाक्यार्थे हि शब्दानां तात्पर्यं न पदार्थेषु तेषां प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् । अतो यद्यप्यभिधाव्यापारः पदार्थेष्वेव पर्यवसितस्तथापि तेषु तात्पर्याभावात् वाक्यार्थपर्यन्तत्वतात्पर्ये च शब्दस्य प्रामाण्यात् सिद्ध्यति शब्दप्रमेयतया वाक्यार्थस्य शाब्दत्वमिति । नाप्यसंबन्धोपालम्भः, अविनाभावरूपस्य संबन्धस्य सत्त्वात् । यथाहुः—'संबद्धमेव चैतेऽर्थं गमयन्त्यविनाभुवम् ॥ सामान्यं स्वविशेषेण विना ह्युपपद्यते' ॥ हन्ततर्ह्यनुमानादेव वाक्यार्थावगतिरापद्येत । नैवम् । पक्षाद्यभावेनानुमानासंभवात् । न तावत्पदार्था एव वाक्यार्थविशिष्टतया पक्षीक्रियन्ते त एव हेतवस्ततः प्रतिज्ञार्थैकदेशतेति । अथ वाक्यार्थमेव पक्षीकृत्य पदार्थानां हेतुत्वमुच्येत तदप्यसत् । पूर्वमप्रतीतस्य पक्षत्वानुपपत्तेः । पदार्थेभ्य एव हि तत्संसर्गात्मा वाक्यार्थोऽवगम्यते न ततः प्रागिति दिक् । एतद्दूषणप्रपञ्चस्तु वार्तिकेऽवगन्तव्यः ॥ किंच त्रिलक्षणलिङ्गजन्या हि धीरनुमानं । नचैवं तज्जन्या पदार्थैरेवागृहीतसंबन्धैरियं जन्यते अतः प्रमाणान्तरमेव शब्दमिति । *अपिच—'भावनावचनस्तावत्तां स्मारयति लोकवत्' इत्येतावदविवादम् । सा च यजते पचतीत्यादावाख्यातप्रत्ययान्वयेऽन्वयात् यागपाकशब्दान्वये वाख्यातव्यतिरेके व्यतिरेकात् आख्यातप्रत्ययार्थ इति केचित् । धातुरेवाख्यातप्रत्ययसंनिधानानुगृहीतशक्तिर्भावनां वक्तीत्यपरे । अन्ये पुनर्धातुप्रत्यययोरन्यतराभावेपि भावनाया अप्रतीतेः समुदायार्थो भावनेत्याहुः । अस्तुनाम यः कश्चित्पक्षो नचात्र विवेकेन प्रयोजनं किंचित् । *प्रकृतमेव निरूपयामः—साचेयं भावना स्वर्गकामो यजेतेत्याख्याताभिहिता साध्यसाधनेतिकर्तव्यतांशान् सामान्येनाक्षिप्यान्यतो विशेषमपेक्षते । एवं स्वर्गोऽपि कमिकर्मतयावगतः सिद्धे कामनाया अभावात्साध्यतयावगतो भावनामपेक्षते । तयोश्चाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्ववशेन परस्परान्वयो गम्यते काम्यसाध्यसंबद्धा च भावना साधनमपेक्षते पदश्रुत्या च धात्वर्थ एव साधनत्वेनोपस्थाप्यते । गोदोहनादिद्रव्यस्यापि साधनत्वेन श्रवणात्कथं धात्वर्थस्यैव भावनान्वय इति चेत् । सत्यम् । तस्याप्यप्प्रणयनादिरूपधात्वर्थाश्रयेणैव तत्साधनत्वं न स्वरूपतः । निराश्रयस्य तदनुपपत्तेः । **ननु** धात्वर्थस्याप्यसिद्धत्वात्साध्यतयैवान्वयः किं न स्यादिति चेत् । न । तस्यापुरुषार्थस्य विध्युपष्टब्धभावनया साध्यत्वेनाग्रहणात् । **नन्वेव**मपि तृतीयाभावात्कथं यागस्य करणत्वम् । स्वभावादेवेति ब्रूमः । नहि करणत्वं तृतीयया नियतं यतस्तन्निवृत्त्या निवर्तेत । सक्त्वादौ तृतीयां विनापि करणत्वदर्शनात् । प्रयाजशेषे तृतीयासत्त्वेऽपि करणत्वाभावात् । कथं तर्हि यागेनेति तृतीयोपदर्श्यते । स्वभावसिद्धमेव करणत्वसंबन्धं स्पष्टीकर्तुमिति ब्रूमः । यथाहुः—'न केवलं तृतीयैव करणत्वं नियच्छति ॥ प्रमाणान्तरगम्येऽपि न किंचिद्विरुणद्धि सा' ॥ तथा—'प्रत्यासत्तिनिमित्तोऽयं संबन्धः कल्प्यतेऽनयोः ॥ तं च विस्पष्टमाख्यातुं यागेनेति प्रयुज्यते ॥ यथौपगवशब्दार्थे तस्यापत्यमितीदृशात् ॥ कथयन्ति नचैतस्मिन्षष्ठ्यन्तोपगुसंभवः' ॥ किंच यथा यागशब्दात्तृतीया भवति नैवं जयेतेत्यत्र, धातोरप्रातिपदिकत्वात् । अतस्तदर्थव्याख्यानार्थं यागेनेति तृतीयान्तस्य प्रयोगः । एवंच लब्धसाधनसंबन्धा भावना करणोपकारसाधनमुपायमात्रमपेक्षते प्रयाजाद्युपायश्च भाव्यमात्रम् । तयोश्चाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वैर्मिथः संबन्धसिद्धिः । सचोपायः क्वचित्स्ववाक्यगत एव लभ्यते । यथा 'रेवतीषु

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

नैव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमापादयन्ति तथादर्शयितुं सारमाह । **अपिचेति । प्रकृतमेवेति ।** प्रत्ययार्थत्वमेवांगीकृत्य तद्गतं प्रमेयं निरूपयाम इत्यर्थः । **नन्वस्तु** नाम सन्निहितस्य वाक्यवशाद्यागाङ्गत्वं वाक्यान्तरगतस्य तु कथमत आह—

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

वारवन्तीयं कृत्वा जयेते'ति । क्वचित्तु वाक्यान्तरगतो यथा प्रयाजादिः । *वाक्यान्तरगतस्याप्यपेक्षावशादन्वयः । *उपायरहितानां करणानां फलसाधनत्वासंभवात्प्रयाजानां च निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । **ननु** विश्वजिद्वत्स्वर्गप्रयोजनवत्त्वात्कथं प्रयाजादेर्निष्प्रयोजनत्वापत्तिः । मैवम् । अपेक्षितसंनिहित*क्रतूपकाररूपदृष्टप्रयोजनलाभे सति प्रयोजनान्तरकल्पनानुपपत्तेः । **नन्वं**शानां भावनासंवन्धेसति परस्परसंवन्धानुपपत्तिः परस्परसंवन्धे वा न भावनासंवन्धः स्यात् संवन्धद्वयविधाने वा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अत्राहुः—*'एकभावनयोपात्तास्त्रयोऽप्यंशाः परस्परम् ॥ उपकार्योपकारित्वं पश्चादनुभवन्ति ते ॥ *भावनापेक्षमाणा हि साधनं किं फलस्य मे ॥ साधनानुग्रहः कोवेत्यनुस्यूतमपेक्षते ॥ *आकाङ्क्षैवमविच्छेदे सिद्धा शुक्लगवादिपु ॥ *एकक्रियागृहीतेषु संवन्धश्च परस्परम् ॥ *द्रव्यद्वारेण चैतेषां विशेषणविशेष्यता' इति । ततश्च भावनामेव विशिष्टां विदधत्प्रत्ययोऽर्थाद्यागादीन्विदधाति न साक्षादिति । तदुक्तम्—'एवं पदार्थवाक्यार्थसंघातैरुपकल्पिताम् ॥ विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः' ॥ यत्तु प्रत्यासत्तिवशात्केवले भावनात्मनि पर्यवसितो विधिर्न पश्चाद्यागादीनंशान्विधातुमलमित्युक्तं तत्र ब्रूमः—न तावत्केवले भावनात्मनि विधिपर्यवसानं संभवति, अंशत्रयापरिपूर्णाया भावनाया अनुष्ठातुमयोग्यतया चेतनप्रवर्तनात्मकविध्यन्वयासंभवात् योग्यताया अपि संवन्धकारणत्वात् । अयमत्र क्रमः—प्रत्यासत्तिविशेषाद्विधिभावनयोरन्वयेन भवितव्यमित्येतावत्प्रथममवगम्यते । ईदृशी चावस्था विधिसंस्पर्श इति विधिप्रक्रम इति चोच्यते । तथाच भवितव्यं यथावगतभावनान्वयो विधिरयोग्यत्वात्तामविदधद्यावदंशत्रयं परिपूर्णं परीक्ष्य पश्चात्सर्वांशसंपूर्णामंशान्तरानपेक्षिणीं विदधातीति । यथाहुः—'यद्यप्यन्यैरसंस्पृष्टां विधिः स्पृशति भावनाम् ॥ तथाप्यशक्तितो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति ॥ अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः ॥ अंशत्रयेण चापूर्णां नानुतिष्ठति भावनाम् ॥ तस्मात्प्रक्रान्तरूपोपि विधिस्तावत्प्रतीक्षते ॥ यावद्योग्यत्वमापन्ना भावनान्यानपेक्षिणी' इति । **नन्वस्तु** नामैवं नामाख्यातसंवन्धे, उपसर्गनिपातानां तु कथं गवादिवत्स्वतन्त्राणामर्थावधारणाभावात् । सत्यमेवम् । तथाप्यन्यसहितानामेव प्रयोगनियमात् तदागमन्यायेनार्थवत्त्वं सिद्ध्यति । चकारागमे हि समुच्चयोऽवगम्यते न *ततः प्राक्, वाचकत्वद्योतकत्वविवादस्तु नात्रोपयुज्यते, द्वेधापि वाक्यार्थोपयोगित्वसिद्धेः । तदुक्तम्—'वाचकद्योतकत्वं तु नातीवात्रोपयुज्यते ॥ तद्भावाद्वाचकत्वं वा परस्यानुग्रहोऽस्तु वा' । यत्तु नैषां क्रियया नाम्ना वा संवन्धः संभवतीत्युक्तं तत्राप्याहुः—'ईषदर्थादयस्तावत्साक्षान्नाम्नैव संगताः ॥ अप्रयुक्तक्रियाद्वारा विशेषाधानतोऽपरे ॥ *आपिङ्गः प्रवयाश्चेति द्वयस्यैतन्निदर्शनम् ॥ *क्वचित्प्रकृष्टतादीनां भावनोपनिपातिनाम् ॥ इतिकर्तव्यतात्वेन प्रतिपत्तिपरिग्रहौ' ॥ **नन्वा**भिमुख्यस्य कर्तृधर्मत्वात्कथं क्रियया संवन्ध इतिचेत्, क्रियैकार्थसमवायसंवन्धेनेति ब्रूमः । नहि कर्तृस्वरूपाङ्गमभिक्रमणमानर्थक्यात् धातुसंवन्धे च णमुलो विधानात्, अतः क्रियाङ्गमेवेति । **ननु** प्रासादः प्रतिष्ठते इत्यादावन्यार्थविरुद्धार्थाश्चोपसर्गाः धातोः स्वार्थशक्तिं लोपयन्तः कथं धातुना संवध्यन्ते । उच्यते—वाचकत्ववादिमते तावन्नैते विशेषणं किंतु धातुभागसमा एव । तथाहि—शव्दान्तरात्तिष्ठतेः सकाशात् प्रतिष्ठतिरश्वकर्णशव्दवत्समुदायशक्त्यैव गमने वर्तते । अभिदधातीत्यादावपि समुदायशक्तिः तथा प्रलम्वतिरपि लंवतेः सकाशाच्छव्दान्तरं समानार्थं नतु लम्वतेः प्रशव्दो विशेषणमिति । द्योतकत्ववादिनस्तु विशेषणत्वमेव मन्यन्ते । यथाहुः—*'प्रशव्देनोपसृष्टस्य तिष्ठतेर्गतिशक्तता ॥ *नहि प्रशव्दवेलायां गमने जायते मतिः' ॥ **ननु** तिष्ठति-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

वाक्यान्तरेति । अपेक्षायां कारणमाह—**उपायेति** । **क्रतूपकारेति** । फलादावनङ्गत्वेनावस्थितस्य करणस्यानुग्रह एव फलमेतेषामित्यर्थः । **एकभावनयेति** । कारणं साध्यस्योपकारं करोति इतिकर्तव्यतातु कारणस्य फलजननसामर्थ्यमित्यर्थः । कारणमाह—**भावनेति** । साध्यवता हि भावना साध्यानुस्यूतेनैव रूपेण साधनमपेक्षते । कारणमाह—**भावनेति** । साध्यन्विता हि भावना साध्यानुस्यूतेनैव केनेदं फलं कर्तव्यमिति नतु तदाकारप्रहाणेन तथेत्थंभावमपि साधनानुस्यूतेनैव कीदृशेन व्यापारेणेदं फलसाधनं स्यादिति । नच वाक्यभेदोंशद्वयविशिष्टाया भावनायाः फले विधानादिति । भावनावच्च गामानय शुक्लामित्यादौ आनयनस्य जातिसंवन्धाविच्छेदेनैव गुणाकाङ्क्षा तत्संवन्धाविच्छदेनैव च जात्याकाङ्क्षा दर्शयितव्येत्याह—**आकाङ्क्षेति** । अंशानामिव गुणयोरेकक्रियान्वितयोर्मिथः संवन्धसिद्धिरित्याह—**एकेति** । यत्तु गोत्वशुक्लत्वयोर्न परस्परानुराग इत्युक्तं तत्राह—**द्रव्येति** । यद्द्रव्यमवच्छिन्दन्ती जातिरानयनाङ्गं गुणोपि तदेवावच्छिन्दन् तस्मिन्कर्मणि वर्तत इत्येतदेव गुणस्य जातिविशेषणत्वमिति भावः । **ततः प्रागिति** । यथा कुम्भकारादिनित्यसमासोत्तरपदे तदागमन्यायादन्येः प्रवयस्त्वं सिद्ध्यति तद्वदित्यर्थः । उभयत्रोदाहरणमाह—**आपिङ्ग इति** । ईषत्पिङ्गो ह्यापिङ्गः । प्रगतवयाः प्रवयाः । **क्वचिदिति** । प्रवसेद्दक्षिणां दद्यादभिक्रामं जुहोतीति प्रकृताभिमुख्यत्वादीनां भावनेतिकर्तव्यतात्वेनैव विधानमनुष्ठानं चेत्यर्थः । **प्रशब्देनेति** । तिष्ठतेरेव गतिरित्यर्थः । सतु प्रोपसर्गेणैव द्योतत इत्यर्थः ।

द्यनुपपत्तेश्च निरसनीयम् । तथाहि—'प्रसङ्गतन्त्रबाधोहातिदेशाधिक्रियाक्रमाः ॥ प्रयुक्तिशेषभेदाश्च

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

मात्रेणापि न गमने मतिर्जन्यते ततः कुत एतत्, तिष्ठतिर्वाचकः प्रशब्दो द्योतक इति विपरीतमेव किं न स्यात् । उच्यते —धातूनां तावत्सामान्येन क्रियामात्रे शक्तिः क्लृप्तैवातस्तिष्ठतेर्गमनाख्ये विशेषे एव शक्तिकल्पनं भवति । प्रशब्दस्य तु सामान्ये विशेषे चोभयत्रापि अक्लृप्तैव शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अतो द्योतकत्वमेव प्रशब्दस्य न वाचकत्वमिति । कथमेतावता विशेषणत्वं, प्रशब्दस्य धातोरर्थान्तरविषयकशक्त्यन्तरोद्भावनेनैव विशेषणत्वमिति ब्रूमः । औपसंदानिकी शक्तिरेव द्योतनमिति हि प्रसिद्धिः । अयमत्र विवेकः—तिष्ठतेर्गतिनिवृत्तिर्गतिश्चेति द्वावर्थौ, दधातेरपि धारणमभिधानं च । तत्रानुपसृष्टयोर्गतिनिवृत्तौ धारणे च शक्तिराविर्भवति । प्राभ्युपसर्गौ तु तां शक्तिमपोद्य गतावभिधाने च शक्तिमाविर्भावयतः । उक्तंच—'तेन शक्त्यपवादोऽयं भवेदर्थापवादवत्' इति । अयं च द्योतकत्ववादिनोऽभिप्रायः । वाचकत्वपक्षे तु समुदायशक्तिरेवेति । अत्र केनचित्कर्मणः कर्मसाध्यत्वाभावान्न ज्वलनादिद्वारेण काष्ठपाकान्वय इत्युक्तम् । तन्निराकरणप्रसङ्गेन कर्तृत्वकरणत्वादिनिरूपणं वार्तिककारेण महता प्रबन्धेन कृतं तत्तत्रैवावगन्तव्यम् । नन्वस्तुनामैवमुपसर्गाणां संबन्धः नञादेस्तु वस्तुस्वरूपविरुद्धप्रतिषेधविकल्पादिवाचकत्वात्कथं संबन्धः स्यात् । उक्तंच—'स्वश्रुतेः प्रथमं वस्तु सद्भावेन निरूपितम् ॥ कथं नञादिभिः पश्चादभावमुपनीयते' इति । अत्रोच्यते—न तावन्नञा वस्त्वभावः क्रियते, यतस्तस्य वस्तुना विरोधः स्यात् किंतु विद्यमानमेवाभावं वर्तमानमतीतमनागतं वाभिदधाति । त्रेधा हि नञो वृत्तिः—पर्युदासाभावप्रतिषेधैः । तद्यत्र नाम्ना संयुज्यते अब्राह्मण इति तत्र ब्राह्मणवस्त्वन्तरपर्युदस्तं क्षत्रियाख्यवस्त्वेव नञा प्रतिपाद्यते, तथा नेक्षेतेत्यादौ धात्वर्थयोगेपीक्षणपर्युदस्तमनीक्षणसंकल्पाख्यवस्त्वन्तरमेवोच्यते । तच्च वस्त्वन्तरपर्युदस्तत्वं वस्त्वन्तरस्यानुगुणमेव सर्ववस्तूनामितरेतराभावात्मकत्वात् । यत्राप्याख्यातसंयोगे नास्ति घटो नासीन्न च भविष्यतीति वा निवृत्तिः प्रतीयते तत्रापि न वस्त्वभावो नञा क्रियते किंत्वज्ञानसंशयविपर्ययमात्रनिवारणम् । यथाहुः—'नामधात्वर्थयोगी च निषेधोऽन्यार्थभाग्भवेत् ॥ तत्र वस्त्वन्तरैर्युक्तं वस्त्वेवानुगुणं च तत् ॥ आख्यातप्रत्ययैर्योगे निवृत्त्यर्थः प्रतीयते ॥ *तत्र चाज्ञातसंदिग्धविपरीतार्थवारणम् ॥' **ननु** वस्तुस्वरूपाभाववाचकस्य कथं शब्दान्तरसमभिव्याहारः । मैवम् । अभावस्य वस्तुत्वप्रतिपादनात्तदभिधायिनो नञो घटादिवत्तदुपपत्तेः । **ननु** प्राप्तिपूर्वको निषेधो भवति तद्यदि घटसत्ता प्राप्ता कथं निषिध्यते । नहि विद्यमानस्याविद्यमानता संभवति । स्यादेवं यद्ययं प्रतिषेधः स्यात् । नत्वेवम् । 'न हन्यान्न पिबे'दित्यादाविव विधिसंयोगाभावात् किंत्वभावस्वरूपमात्रकथनम् । नच तत्प्राप्त्यपेक्षम् । हन्त तर्ह्यभाववाचिनो नञः कथं सद्भाववाचिना घटशब्देन समभिव्याहारः न स्यात्। अस्तिनास्तिशब्दयोरिव विरुद्धार्थत्वात्। नैष दोषः । *नह्यत्र घटशब्देन घटस्य सत्वं बोध्यते किंतु सदसत्त्वसाधारणं स्वरूपमात्रम् । तच्च प्रादेशिकत्वाद्घटस्य क्वचित्सद्भाववत् क्वचिच्चासत्त्वमिति न विरोधः । सत्त्वबोधने तु पटोस्तीत्यस्तिशब्दप्रयोगः न स्यात् । **ननु** मीमांसकानां मते जातिरेव शब्दार्थः तस्याश्च नित्यत्वात्कथमसत्वसाधारण्यम् । नैष दोषः । नास्तीत्यस्य व्यक्तिविशेषणत्वाङ्गीकारात् शब्दार्थरूपाया जातेस्तदसंभवात् । यथाहुः—'जातेरस्तित्वनास्तित्वे नच कश्चिद्विवक्षति ॥ नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे' ॥ **नन्वे**वमपि 'ब्राह्मणं न हन्यात्' 'सुरां न पिबेत्' इत्यादौ नञः प्रतिषेधवृत्तेरस्ति विरोधः । तथाहि प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधो भवति । तद्यदि रागादिना पानं हननं वा तेनानुष्ठितं तदा कथं तस्याभावः कथ्यते । यदि तु नानुष्ठास्यते ततः प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । उच्यते—नात्र नञोऽभावार्थत्वं किंतु चिकीर्षिताद्व्यापारान्निरुन्धनम् । संभवति च पुंसः पानादौ वैराग्यजननेन तदभावावस्थापनमित्यविरोधः । उक्तंच—'विधिना युज्यते यत्र न हन्यान्न पिबेदिति ॥ तत्राभावार्थता नैव *स्वयं पुंसो रुणद्धि हि' ॥ एतत्प्रपञ्चस्तु न्यायरत्नाकरेऽवगन्तव्यः । प्रकृतमनुसरामः—इतश्च वाक्यार्थस्य निर्भागत्वं निरसनीयमित्याह —**प्रसङ्गादिति** । यदि निर्भागो वाक्यार्थः स्यात् तदा वाक्यार्थावयवपदार्थविषयः प्रासङ्गिकादिव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । यथाहुः—*'प्रासङ्गिकादि यत्कार्यं पदार्थोपनिबन्धनम् । आकाङ्क्षाविदितप्रश्नौ यौ च दृष्टौ पिकादिषु ॥ असत्यं त-

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम् ।

कथं तिष्ठत्यन्तर्गत्यर्थता गम्यतेऽत आह—**नहीति** । अतो न प्रशब्दस्य गत्यर्थतेति भावः । **तत्रचेति** । यथा स्थाणुप्रत्यक्षेण स्थाणुविषयाज्ञानसंदेहो निवार्यः तथा तत्रापीत्यर्थः । **नह्यत्रेति** । घटो नास्तीत्यत्रेत्यर्थः । **स्वयमिति** । स्वयमेव पुमांसं केशेषु गृहीत्वा चिकीर्षिताद्व्यापारान्निरुणद्धीत्यर्थः । **प्रासङ्गिकादीति** । पाशुकानां प्रयाजादीनां पुरोडाशेषु प्रसङ्गः त्रिषु चाग्नेयादिषु तन्त्रमङ्गानि कृष्णलादिषु चावघातादीनां बाध इत्यादिर्योऽयं वेदव्यवहारः या च लोके द्वारंद्वारमित्युक्तेः अर्थान्तराकाङ्क्षा, पिकमानयेत्यादौ कः पिक इत्यपि भेदेन प्रश्नः एतत्सर्वमसति पदार्थविभागेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ।

१ ज्ञानद्वारेण.

कथं निर्भागवादिनाम्' ॥ यदाहि 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'ति निर्भागस्य साङ्गप्रधानविधेरर्थो निर्भागः न साध्यं न साधनं नाप्यङ्गानि तदा न पशुर्न प्रयाजा न पुरोडाशो न तदीया अनुयाजाः सन्तीति किं कुत्र प्रसज्यते । एवं तत्रादिष्वपि दर्शयितव्यम् । तस्मादनेकपदार्थानुरक्तो वाक्यार्थः । सच पदार्थमूलो न निर्मूलो नच संकेतमूलः । तस्मान्नाप्रामाण्यं चोदनायाः । यत्तु वाक्यत्वात्पौरुषेयत्वमित्युक्तं तदुपरितनेऽधिकरणे निराकरिष्यामः ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

*दपोद्धृत्य नचैकं कल्पयिष्यति ॥ असत्त्वैर्गम्यमानेऽर्थे सत्यता नेत्युदाहृतम् ॥ स्वरूपेणासतो दृष्टं नोपायत्वं हि कस्यचित्' इति । प्रसङ्गादीत्यादिशब्दार्थं विवृणोति—**तथाहीति** । उक्तमर्थमुपपादयति—**यदाहीति** । उपपादितमर्थं निगमयति—**तस्मादिति** ॥

अत्र सिद्धान्तसूत्रम्—'तद्भूतानां *क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्' तद्भूतानां तेष्वेव पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां *क्रियार्थेन पदेन समाम्नायः समुच्चारणं नानपेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थ्येन *वाक्यार्थम् । कुतः । अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमित्तत्वात् वाक्यार्थप्रत्ययनिमित्तत्वात् पदानि तावत्स्वार्थानभिदधति पश्चात्ते पदार्था आकाङ्क्षादिवशेन वाक्यार्थमवगमयन्तीति सूत्रार्थः । अथवा ग्रन्थकाराभिप्रेत एवं सूत्रार्थो वर्णनीयः । इह केचिद्वाक्यमेव वाक्यार्थस्य वाचकमिति मन्यन्ते केचित्तु निर्मूलमेव वाक्यार्थज्ञानमित्याहुस्तेषामुभयेषामपीदं सूत्रेण निराकरणम् । तथाहि लोकसिद्धेषु पदार्थेषु वर्तमानानां पदानामेव वाक्यार्थज्ञानोपायत्वात् न वाक्यस्य वाचकत्वम् । कुतः । अर्थस्य तन्निमित्तत्वात् पदार्थानामेव तन्निमित्तत्वोपपत्तेर्निष्प्रमाणकं वाक्यस्य वाचकत्वमित्यर्थः । नापि निर्मूलं वाक्यार्थज्ञानं अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमित्तत्वात् तन्मूलत्वात् । नचैवं वाक्यार्थस्याशाब्दत्वापत्तिः । यतस्तेषां क्रियार्थेन समाम्नायः । **ननु** यदि पदार्थेषु पदानि वर्तन्ते पदार्थाश्च वाक्यार्थस्य क्रियायाः विशिष्टभावनाया निमित्तं ततः कथं पदानां क्रियार्थत्वेन समाम्नायः सिध्येत् । वाक्यार्थावगतावेव तात्पर्यादिति ब्रूमः । तथाहि पदार्थस्वरूपस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् तन्मात्रप्रतिपादनं निष्फलं, यतः पदार्थावसिताभिव्यापाराणामपि पदानां तत्रानवसिततात्पर्याणां वाक्यार्थावगतावेव तात्पर्यमिति *युक्तमेवोक्तं तेषां क्रियार्थेन समाम्नाय इति । यथाहुः—'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ॥ वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ॥ पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्' इति । **नन्वेवमपि** पदैरनभिधेया भावना कथमर्थ इति । उच्यते । प्रयोजनतयेति ब्रूमः । क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यत्रार्थशब्दस्य प्रयोजनवचनत्वात् । यथाहुः—'प्रयोजनतया चैषामर्थमिच्छन्ति भावनाम् ॥ क्रियार्थेनेति तेनेह समाम्नायप्रयोजनम्' । यत्रापि लोके शुक्लो गौरिति निष्क्रियमेव वाक्यं श्रुतं तत्राप्यानीयतामित्यध्याहर्तव्यम् । आख्यातवर्जितपदस्य प्रयोजनाक्षमत्वात् । किंचान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि पदार्थानां निमित्तत्वमवसीयते । उच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यः कदाचिन्मानसादपचारात्पदार्थाग्रहणे वाक्यार्थाग्रहणात् । ***ननु** वाक्यमप्यत्र न गृहीतमितिचेत् । न । पदोच्चारणं विनापि शौक्ल्यादिपदार्थावगममात्रेण शुक्लगुणकद्रव्यावगमदर्शनात् । तस्माद्वाक्यव्यतिरेकेपि पदार्थचयेऽन्वीयमानः पदार्थनिमित्त एव वाक्यार्थप्रत्ययः । एवंच सति सिद्धे पदार्थनिमित्तत्वोपपत्तावपि मानसादपचारादग्रहणं तत्रापि पदार्थाग्रहणादेव वाक्यार्थाग्रहणं नतु वाक्याग्रहणादित्युत्तरं युक्तं संविदविरोधात् । यथाहुः—'पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ॥ खुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतोश्वो धावतीति धीः ॥ दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित् ॥ मानसादित्यतो न स्याद्वाक्यग्रहणमुत्तरम् ॥ मानसेनापराधेन पदार्थान्ये न गृह्णते ॥ ते तु वाक्यं गृहीत्वापि नार्थं गृह्णन्ति कर्हिचित्' ॥ प्रयोगास्तु वार्तिकेऽवगन्तव्याः विस्तरभयान्नेह लिखिताः । **नन्वेवमपि** लौकिकवाक्यवद्वेदेऽप्यानुपूर्व्याः पौरुषेयत्वम् । दृश्यते च लोके—'नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्तश्चारुसंरवाः ॥ नीलकौशेयसंवीताः प्रणश्यन्तीव कादम्बा'इति । अतो वैदिका अपि पुरुषकृता इति तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रम् । लोके सन्नियमात्प्रयोगसंनिकर्षः स्यात् । एतच्च व्यवहितविपरिणतानुषङ्गेण व्याख्येयम् । लोके संनिकर्षात्प्रमाणान्तरसंबन्धात् प्रयोगसंनियमः स्यात् पुरुषाधीनप्रयोगव्यवस्था युक्ता स्यात् नत्विह प्रमाणान्तरागोचरार्थविषयत्वादिति सूत्रार्थः ॥ इति सप्तमं वाक्याधिकरणम् ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

अथासतो भागानपोद्धृत्य सर्वोयं व्यवहारः सिध्यतीत्युच्यते तत्राह—**अपोद्धृत्येति** । असदपोद्धरणगम्यमानं प्रसङ्गादिकार्यमप्यसदेव स्यादिति भावः । **क्रियार्थेनेति** । क्रियावाचकेन पदेनेत्यर्थः । यद्वा अंशत्रयविशिष्टभावनार्थत्वेनेत्यर्थः । **वाक्यार्थमिति** । पदागम्यप्रतिपादकवाक्यस्वरूपसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । **युक्तमेवोक्तमिति** । यत्परः शब्दः इति तान्त्रिकप्र-

वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥ [अनित्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥ आख्याः प्रवचनात् ॥ ३० ॥ परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥ कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः संबन्धात् ॥ ३२ ॥]

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ॥ काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ ५३ ॥
समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् ॥ तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ ५४ ॥

संकेतानपेक्षैरेव पदैः पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते तैरप्यनपेक्षितसंकेतैर्वाक्यार्थ इत्युक्तम्। इदानीं तु किं पौरुषेयाणि वेदवाक्यानि उतापौरुषेयाणीति चिन्त्यते। पौरुषेयत्वेतु संजातस्यापि वाक्यार्थप्रत्ययस्य स्वतःप्राप्तमपि प्रामाण्यं पौरुषेयस्येदृशेऽर्थे मूलप्रमाणासंभवाद्विप्रलम्भभ्रान्त्यादिमूलतयाचोद्यते। तत्र—'वेदानां पौरुषेयत्वं वाक्यत्वाद्भारतादिवत् ॥ काठकादिसमाख्यापि कृतकत्वे समर्थ्यते ॥' नन्वपूर्वात्मा वेदार्थोऽलौकिकः कथंचिदपि बुद्धावारोपयितुमशक्यः। कथं तत्र पुरुषा वाक्यं रचयेयुः। भवानपि वा कथमीदृशे तस्मिल्लिङ्गादेः शक्तिं गृह्णीयात्। अधिकारिनियोज्यान्वययोग्यं स्वर्गसाधनक्षमं कार्यरूपमित्यादिरूपेण कथंचिद्धृदयमानीय शक्तिग्रहणम्। तथा वाक्यरचनाविधिः संभविष्यति, तस्माद्वाक्यत्वात्पौरुषेया वेदाः। तथाच काठकादिसमाख्या युज्यते, नहि प्रवचन-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥ ननु पदपदार्थसंबन्धनित्यतया वाक्यार्थमूलविवक्षया च चोदनाप्रामाण्य उपपादिते चोदनैव प्रमाणमित्यवधारणसिद्धेरग्रिमविचारानर्थक्यमित्याशङ्क्याक्षेपान्तरनिराकरणेनार्थवत्त्वमुपपादयितुं वृत्तमनुवदति—**संकेतानपेक्षैरिति**। अत्र केचिदाहुः—संबन्धनित्यत्वाद्युपपादनेन चोदनाप्रामाण्याक्षेपे परिहृतेपि कठादिसमाख्यया शाखानां पौरुषेयत्वावगमात्तदवयवानां चोदनानां पुनः प्रामाण्यमाक्षिप्यते इति। तन्न युक्तम्। सामान्यप्राप्तौ सत्यां विशेषनियमार्था समाख्या भवति। यथर्त्विजां सामान्यतः पदार्थेष्वनियमेन कर्तृत्वे प्राप्ते आध्वर्यवादिसमाख्यया नियमः क्रियते। नचेह वेदानां सामान्येन कश्चित्कर्ता प्राप्तो यतः काठकादिसमाख्यया कठादयो नियम्येरन्। प्रवचनेनापि च समाख्योपपत्तौ नैकान्ततस्तया काठकादिकर्तृत्वसिद्धिरतो वाक्यत्वादेवात्र पौरुषेयत्वमाशङ्क्य निराक्रियत इत्यभिप्रायवानाह—**इदानीमिति**। ननु पौरुषेयाणामप्याप्तप्रणीतानां इष्टमेव प्रामाण्यं *कथं तेन चोदनाप्रामाण्यापवादोऽत आह—**पौरुषेयत्व इति**। ईदृशे लौकिकप्रमाणागोचरे। पूर्वपक्षमाह—**तत्रेति**। समाख्यात्वभ्युच्चयहेतुरत्रेत्याह—**काठकादीति**। नन्वेतदपि कर्तुरस्मरणादित्यनेन पूर्वमेव परिहृतम्। सत्यम्। अत्रत्यमेवानागतावेक्षणेन प्रसङ्गात्पूर्वमुक्तं, इहैव तु वेदानां पौरुषेयत्वं निराक्रियते तेनात्रैवेदमुपन्यसनीयं निराकरणीयं चेति सर्वमनवद्यम्। किंच—'जायते वाक्यतापत्तिः पदानां रचनावशात् ॥ नच सा पुरुषाभावे कथंचिदुपपद्यते' ॥ अतोऽवश्यमाश्रयणीयो वेदानां कर्तेति सिद्धान्तिनः शङ्कामुपपादयति—**नन्विति**। प्रतिबन्द्या परिहरति—**भवानपीति**। यद्येवं शक्तिग्रहणं तर्हि वाक्यरचनाप्येवं भविष्यतीत्याह—**अधिकारीति**। श्लोकार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। ननु प्रवचनेनापि समाख्योपपत्तौ नैकान्ततस्तत्कर्तृत्वसिद्धिरित्युक्तं तत्राह—**नहीति**। कर्तृत्वपक्षे तु काठकादिविशेषणत्वं संभवतीत्याह—**कर्तृत्वमिति**। किं पुनरिदं कर्तृत्वं यदेकस्यैव संभवति न बहूनामित्यभिप्रायेण पृच्छति—**किमिति**। उत्तरमाह—**य इति**। पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति**। अयंच सूत्रार्थः। चकारस्तुशब्दार्थः। एके वादिनः। संनिकर्षं संनिकृष्टकालत्वं लक्षीकृत्य कृतकान्वेदान्मन्यन्ते, यतस्ते पुरुषाख्याः पुरुषेणाख्यायन्ते कठादिरूपेण। 'अधिकृत्य *कृते ग्रन्थे' इत्यभियुक्तस्मरणात्।

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

सिद्धेरित्यर्थः। **नन्विति**। अत्र भाष्यकारेण अंतरेणापि पदोच्चारणमित्यादिना वाक्यग्रहणमुत्तरमुक्तं तन्न युक्तम्। वाक्यस्य तत्राग्रहणदर्शनात्। तस्मात्पदार्थग्रहणादेव वाक्यार्थग्रहणं तदग्रहणाच्च वाक्यार्थाग्रहणमित्येवोत्तरं वक्तव्यमित्यर्थः। अथवा मानसादपराधादित्यादिना ग्रन्थेन वाक्यग्रहणमुत्तरमुक्तं तत्र वाक्यस्य ग्रहणात्संविद्विरोध इत्यर्थः। **पश्यत इति**। श्वेतं कंचित्पदार्थमव्यक्तं अगवाश्वादिरूपं दूरादुपलभमानस्य तस्मिन्नेव प्रदेशे हेषया खुरशब्देन चाश्वजातिं गतिं चानुमिमानस्य तत्र वस्त्वन्तराणामभावमवगच्छतः गुणजातिक्रियाणामान्तराल्यायमपेक्षमाणानां योग्यानामर्थापत्त्या स श्वेतोऽश्वो धावतीति परस्परसंसर्गावगतिर्दृष्टेत्यर्थः। **कथं तेनेति**। पौरुषेयत्वेनेत्यर्थः। **कृते ग्रन्थ इति**। क्वचिच्च तद्धितप्रत्ययश्च तेन प्रोक्-

निमित्ता समाख्या संभवति । प्रवचनस्यानेकपुरुषसाधारणत्वात्काठकविशेषणासंभवात्, कर्तृत्वं चैकस्यैवेति युक्तं विशेषणम् । किं पुनर्वाक्ये पुंसः कर्तृत्वम् । यः स्वातन्त्र्येण पदानि वाक्यत्वेन रचयति स कर्ता, स्वातन्त्र्यं चैकस्यैवेति युक्तं विशेषणम् । यस्तु यथैव पुरुषान्तरेणोच्चारितं तथैवोच्चारयामीत्येवमुच्चारयति नासौ कर्ता, तादृगुच्चारणं च बहूनामप्येकस्मिन्वाक्ये संभवतीति विशेषणानुपपत्तिः, तस्मात्कर्तृनिमित्तेयमिति प्राप्ते ॥

वेदापौरुषेयत्ववादखण्डनम् ।

अभिधीयते—'उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमाख्याप्रवचनादिति ॥ वाक्यत्वात्पौरुषेयत्वं दृश्यादर्शनबाधितम् ॥ प्रतिहेतुविरुद्धश्च हेतुस्तस्मादकृत्रिमाः' ॥ यदि वेदानां कर्ता कश्चिदभविष्यत्ततोऽवश्यमध्येतृपरंपरया बुद्धादिवदस्मरिष्यत्, नह्यस्य विस्मरणं संभवति, तत्प्रत्ययेन हि तदा सर्वपुंसां वेदार्थानुष्ठानं प्रमाणान्तरागोचरत्वात्फलसाधनत्वस्य । अतोऽर्वाचीनैः कथमसौ विस्मर्येत, यतः स कर्तावश्यं स्मर्तव्यो नच स्मर्यते, तेन स्मृतिरूपदर्शनयोग्यत्वे सत्यप्यदृश्यमानः कर्ता शशविषाणवदभावात्मनाध्यवसीयते ॥ * ॥ येऽपि हि पौरुषेयतां मन्यन्ते तेऽपि नैव परंपरया तत्र कर्तृविशेषस्मरणं शक्नुवन्ति वदितुम्, सामान्यतो दृष्टेन कर्तारमनुमाय स्वाभिमतं कर्तारं तत्र निक्षिपन्ति, केचिदीश्वरं, अन्ये हिरण्यगर्भं, अपरे प्रजापतिम्, नचायं नानाविधो विवादः परंपरया कर्तरि मन्वादिवत्स्मर्यमाणे कथंचिदप्यवकल्प्यते। नहि मानवे भारते शाक्यग्रन्थे वा च कर्तृविशेषं प्रति कश्चिद्विवदते, तस्मात्स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मरणाद्दृश्यादर्शनबाधितं सामान्यतोऽदृष्टं न शक्नोति कर्तारमवसाययितुम् ॥ * ॥ सप्रतिसाधनश्च हेतुर्वाक्यत्वादिति । विवादाध्यासितं वेदाध्ययनं गुर्वध्यापनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वादद्यतनाध्ययनवदिति, तदिदमाह सूत्रकारः—'उक्तं तु शब्दपूर्वत्व'मिति । शब्दशब्देनात्र शब्दजन्यमध्ययनम् । तदयमर्थः—सर्वपुंसामध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकं, सर्वे हि यथैव गुरुणाधीतं तथैवाधिजिगांसन्ते। न पुनः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमोऽध्येता वेदानामस्ति यः कर्ता स्यात् तस्मादपौरुषेया वेदाः । समाख्यापि योग्यानुपलब्धिनिराकृते कर्तरि तन्निमित्ता न संभवतीति प्रवचननिमित्ताध्यवसीयते। प्रवचन एवातिशययोगेनासाधारण्यं कठस्य संभवतीति न विशेषणत्वा-

---

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका ।

अतः समाख्यातः पौरुषेयत्वं वेदानामिति। **ननु** सामान्यप्राप्तौ सत्यामेव विशेषनियमे समाख्या व्याप्रियत इत्युक्तम्। सत्यम्। इहाप्यस्त्येव सामान्ये प्राप्तिः लौकिकवाक्यसाधर्म्यपदसंघातत्वादिदर्शनात् । उक्तंच—'वचनान्तरसाधर्म्यात्कर्तुः सामान्यसंप्लवे ॥ समाख्यया विशेषोऽयं कठादिरवधार्यते' ॥ अनित्यदर्शनाच्च जननमरणवन्तः। तथाऽनित्या एव वेदार्थाः श्रूयन्ते। 'बबरः प्रावाहणिरकामयत' 'कुसुरविन्दुरौद्दालकिरकामयत' इत्यादि । अत एभ्यः प्राक्ते ग्रन्था नाभूवन्निति गम्यते। अतोऽप्यनित्या वेदा इति। सिद्धान्तं प्रतिजानीते—**इति प्राप्त इति** ॥

अभिधीयत इति। 'उक्तं तु शब्दपूर्वत्वं' 'आख्याप्रवचनादि'ति च सिद्धान्तसूत्रद्वयं भाष्यकारेण पृथग्लिखित्वा व्याख्यातम्। ग्रन्थकारेण तु परिहारसौकर्याय तदेकीकृत्य पठितम्। श्लोकार्थमुपपादयति—**यदीति**। अनादराद्विस्मरणमिति चेत्। न। एतादृशे विषयेऽनादरानुपपत्तिरित्याह—**तदिति । दृश्यादर्शनेति**। अतः स्मर्तव्यस्य सतः सर्वथैवास्मरणात् असत्यां सामान्यतः कर्तुः प्राप्तौ न समाख्यया विशेषनियम इति भावः । उक्तेऽर्थे सूत्रं योजयति—**तदिदमिति**। शब्दशब्देनात्र शब्दाध्ययनमुच्यते। उच्चारणमिति यावत् । तत्पूर्वकत्वमध्येतॄणामौत्पत्तिकसूत्रादावुक्तमित्यर्थः । एतदेव विवृणोति—**सर्वेति**। सूत्रार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। नन्वप्राप्तस्यापि कर्तुः समाख्यैव मूलं कस्मान्न भवत्यत आह—**समाख्यापीति** । समाख्यायाः प्रवचननिमित्तत्वेनाप्युपपद्यमानत्वात् न कर्तृकल्पनामूलत्वं 'तेन प्रोक्त'मित्यपि स्मरणदर्शनात्। किंच दुर्बला हि समाख्या श्रुत्याद्यपेक्षया आदिमती च। कथं तया श्रुत्यात्मकस्य शब्दराशेः कर्त्रुपस्थापकत्वेनाप्रामाण्यमापादयितुं शक्यमतोपि प्रवचननिमित्तेयमिति । **ननु** प्रवचनस्यानेकपुरुषसाध्यत्वात्कठस्य विशेषणत्वानुपपत्तिरत्राह—**प्रवचन एवेति**। प्रकर्षवशादसाधारण्योपपत्तेर्विशेषणत्वं स्यादित्यर्थः । यथाहुः—'स्मर्यते च वैश-

नुपपत्तिः ॥ * ॥ यद्वा नायं पुरुषविशेषवचनः कठशब्दः किंतु नित्यस्य चरणविशेषस्यैवेयं संज्ञा तच्चरणैः पुरुषैः परंपरयाऽधीयमाना शाखा काठकशब्देनाभिधीयते। 'तस्मादपौरुषेयत्वाचोदनानां प्रमाणता ॥ चोदनेति प्रतिज्ञार्थः पादेनानेन साधितः' ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

म्पायनः सर्वशाखाध्यायी। कठः पुनरिमां केवलां शाखामध्यापयाम्बभूव। अतोऽन्यां शाखामनधीयानस्तस्यामसाधारण' इति। अथवा रूढिरेवेयमश्वकर्णादिवन्निर्निमित्तेत्याह—**यद्वेति**। यथाहुः—'कामं वा निर्निमित्तेयं शाखामेकां वदिष्यति। श्रुतिसामान्यमात्रं हि नात्र दण्डमवाप्यते' ॥ यच्च नित्यदर्शनादित्युक्तं तत्परिहारार्थं सूत्रम्। 'श्रुतिः सामान्यमात्रम्' इति श्रुतिशब्दस्यैवात्र साम्यमात्रं मात्रार्थः समानः। नह्यत्र प्रवाहणस्यापत्यं प्रावहणिः किंतु यः प्रवाहणस्य कर्ता। यदाह-प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धो वहतिश्च प्रापणे। नत्वस्य समुदायः क्वचिद्वर्तते। इकारस्तु यथैवापत्येऽर्थे सिद्धस्तथा क्रियायामपि कर्तरि, तस्माद्यः प्रवाहयति स प्रवाहणिरिति। बबर इति शब्दानुकरणं 'चापेण किकिदीविना' इतिवत्। तेन यो नित्योऽर्थो वा पुरुषस्तमेवैतौ शब्दौ वदिष्येते। एवमुदाहरणान्तरेऽप्यूह्यम्। ऋतुलिङ्गन्यायेन वा प्रतियुगमनुवर्तमाना बबरादयः प्रवाहनित्यतया न वेदस्यानित्यत्वमापादयन्तीति। किंच अयं वेदो नित्यः स्यादनित्यो वा। आद्ये अनित्यमर्थमसंभवादेव वर्जयिष्यति। अन्त्ये त्वप्रमाणत्वादेव सुतरामिति। दर्शिता च नित्या कृत्यर्थता भाष्ये। यथाहुः—'अनित्यार्थाभिधायित्वं स्वयमेवैष मुञ्चति ॥ नित्यानित्यविकल्पेन वेदस्तादर्थ्यवर्जनात् ॥ नित्यस्य नित्य एवार्थः कृतकस्याप्रमाणता' इति। **ननु** 'वनस्पतयः सत्रमासत, सर्पाः सत्रमासत, गावो वा एतत्सत्रमासत' इत्यादीन्युन्मत्तबालप्रलापसदृशानि वाक्यानि श्रूयन्ते, एतानि च जरद्गवादिवाक्यवदप्रमाणभूतानि कथमिव कृत्स्नस्य वेदस्याप्रामाण्यं नापादयेयुरिति। तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रम्—कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः संबन्धात्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। कृते कर्मणि सत्राख्ये प्रशंसाद्वारेण विनियोगो विधिः स्यात्, कुतः, कर्मणः संबन्धात्। विनियुक्तं हि दृश्यते परस्परेण संबन्धार्थम्। कथम्। *ज्योतिष्टोम इत्यभिधाय कर्तव्य इत्युच्यते, केनेत्याकाङ्क्षिते सोमेनेति, किमर्थमिति स्वर्गायेति, कथमिति इत्थमनयेतिकर्तव्यतयेति। एवं पदार्थैरेभिः संस्कृतं पिण्डितं वाक्यार्थमवगच्छन्तः कथमुन्मत्तबालवाक्यसदृशमिति वक्ष्यामः। **ननु** वनस्पतीनां सर्पाणां गवां वा सत्रकरणमनुपपन्नम्। मैवम्। स्तुतयो ह्येताः सत्रस्य। वनस्पतयो नामाचेतानाः त इदं सत्रमुपासितवन्तः किंपुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति। *वक्ष्यति च अप्राप्ताचानुपपत्तिरिति। क्वचित्तु संबन्धादित्यस्य स्थाने समत्वादिति पठित्वा व्याख्यातम्। कर्मणः अंशत्रयोपेतस्य सत्रभावनाख्यस्य ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादिकर्मणा समत्वादिति। तत्तु भाष्यविरोधादुपेक्षणीयम्। तदेवमुपपादितं चोदनाप्रामाण्यमुपसंहरति—**तस्मादिति**। ननु प्रमाणरूपस्य समाप्तत्वादनन्तरं विधिभेदविचार एवारब्धव्यः किं त्रिपाद्यर्थवादादिविचारेणेति तत्राह—**चोदनेति**। अनेन पादेन चोदनाया एव प्रामाण्यमुक्तम्। अर्थवादादीनां त्रिपाद्या साधयिष्यते। अतः पादत्रयमपि चोदनासूत्रवदेव *जिज्ञासासूत्रोक्त्या 'को धर्म' इत्यनयैव प्रतिज्ञया संगच्छत इति नासंगतिः, नापि प्रमाणलक्षणसमाप्तिरिति भावः ॥

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्।

मित्यस्मिन्नर्थे वर्तत इत्युक्तं तत्तु पूर्वपक्ष एतदुपन्यासस्य सिद्धान्तौपयिकस्यानौचित्याचिन्त्यं यच्च सूत्रकारेणानित्यसंयोगपरिहारार्थमुक्तं परंतु श्रुतिसामान्यमिति तत्समाख्यायामपि शक्यं वक्तुम्। अतो भूतिरेवेयमित्याभूतीति कठशाखीयैः पुरुषैः परंपराधीयमाना शाखा कठशब्देनाभिधीयत इत्यत्रापि श्रुतिसामान्यमित्यर्थः। नन्वर्थः समान इति अन्यत्र प्रवाहणस्यापत्यमाहायं शब्दः। अत्रतु यः प्रकर्षेण प्रापयति वायुः स प्रावाहणिरुच्यत इत्यर्थभेदः। सूत्रस्थकृतेपदस्य व्याख्यातं कर्मणीति। **ज्योतिष्टोम इति**। **ननु** सूत्रवाक्यानुपपत्तौ परिहर्तव्यतायां ज्योतिष्टोमवाक्यव्याख्यानं न युक्तम्। नैष दोषः। यथेदं संबद्धार्थं तथा तदपि वाक्यं भविष्यतीत्यभिप्रायेण तदुपन्यस्येत्—**वक्ष्यतिचेति**। **अप्राप्तानुपपत्तिः** प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येतेत्यर्थवादचरणे सूत्रकारो वक्ष्यतीत्यर्थः। **जिज्ञासेति**। अतो न त्रिपाद्याश्चोदनासूत्रे शेषतया संगतिः किंतु जिज्ञासासूत्रशेषतयेति भावः ॥

इति श्रीमाधवात्मजश्रीरामकृष्णभट्टकृते सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणे

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमस्तर्कपादः संपूर्णः ॥ १ ॥

पादार्थोपसंहारः।

यदि चोदनासूत्रे प्रतिज्ञातं—भेदशेषप्रयुक्तिक्रमनियमाधिकारातिदेशबाधोहतन्त्रप्रसङ्गसर्वविशेषणविशिष्टे धर्मस्वरूपे चोदनैव प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनेति तत्र चोदनैवेत्यवधारणेन यच्चोदनानिरपेक्षाणां तया सह तुल्यकक्षतया स्पर्धमानानां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं प्रतिज्ञातं तत्प्रत्यक्षसूत्रेण साधितम्। 'औत्पत्तिकस्त्वि'त्यादिना पादशेषेण प्रमाणमेवेत्ययमंशः साधितः। तदेवमस्मिन्नेव पादे चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थविशेषे साधिते उपरितनं पादत्रयं चोदनासूत्रशेषतया न संगच्छते किंतु प्रथमे सूत्रे किंलक्षणो धर्म इति धर्मस्य प्रमाणं वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातं तत्रानेन पादेन चोदनायाः प्रामाण्यमुक्त्वार्थवादस्मृतिनामधेयानामुपरितनेन पादत्रयेण प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते तेन चोदनासूत्रवदेव पादत्रयं जिज्ञासासूत्रोक्त्या 'को धर्म' इत्यनयैव प्रतिज्ञया संगच्छते ॥ * ॥ नचार्थवादादीनां प्रामाण्ये चोदनैवेति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादिति वाच्यम्, तुल्यजातीयापेक्षत्वादवधारणस्य, यथा 'शुक्लः पटः' इत्युक्ते कृष्णादीनामेव निवृत्तिर्न द्रव्यत्वादीनाम्। एवं चोदनैवेत्यवधारणेन प्रत्यक्षादीनामेव चोदनावत्स्वातन्त्र्येण प्रमाणीबुभूषतां व्यावृत्तिर्नत्वर्थवादादीनां चोदनैकवाक्यतया चोदनामूलतया च प्रमाणीभवतां चोदनाविषयेणावधारणेन प्रामाण्यं निरस्तं नापि साधितम्, उपरितनेन पादत्रयेण तु तत्साधयिष्यते यथाह—

इति प्रमाणत्वमिदं प्रसिद्धमुक्त्वेह धर्मं प्रति चोदनायाः।
अतः परं तु प्रविभज्य वेदं त्रेधा ततो वक्ष्यति तस्य योऽर्थः ॥ १ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमीमांसासाम्राज्यधुरंधरश्रीमहोपाध्यायविद्वद्वरश्रीमत्पार्थसारथिमिश्रप्रणीतायाः शास्त्रदीपिकायाः प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्तचन्द्रिका।

एतदेव विवृणोति—**द्वयमिति**। ततः किमित्यत आह—**तदेवमिति**। त्रिपाद्या हि चोदनासूत्रशेषत्वे चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थे साधिते तदर्थोऽपि साधित इति न पृथगारम्भः स्यादिति भावः। चोदनामूलतयेति स्मृत्याचाराभिप्रायम्। नत्वनेनावधारणेनार्थवादादीनां निरस्तं नापि साधितमिति संबन्धः। तत्किमप्रामाण्यमेव तेषामभिमतं नेत्याह—**उपरितनेनेति**। अस्मिन्नर्थे संमतिं दर्शयति—**यथाहेति**। अतः परमित्यनेनैतदाह नेह प्रमाणलक्षणं समाप्तं, अर्थवादादिप्रामाण्याप्रतिपादनात्तेनात्र सिद्धेऽपि चोदनाप्रामाण्ये तत्स्मरणं पादत्रयेण विध्यर्थवादमन्त्रात्मना वेदं त्रेधा विभज्य ततः स्तुत्यादिप्रयोजनप्रतिपादनं न तत्तद्वेदस्य धर्मप्रति प्रामाण्यं प्रतिपादयिष्यत इति ॥

नानाग्रन्थस्थितं सर्वं प्रमेयं फक्किकाश्च ताः ॥ संक्षिप्य लिखिता नात्र कल्पितं लिखितं मया ॥
येषामादर एव नास्ति विदुषां शास्त्रे न तेषामयं ग्रन्थः क्वाप्युपयुज्यते जडधियां तन्त्रान्तराभ्यासिनाम्।
येषां धर्मविचारणे सुकृतिनां श्रद्धादरौ तत्कृते ग्रन्थोयं रचितो गभीरमनसां शास्त्रार्थकल्पद्रुमः ॥

इति श्रीमत्पराशरगोत्रसकलशास्त्रविशारदश्रीमाधवात्मजरामकृष्णभट्टविरचितायां शास्त्रदीपिकाटीकायां युक्तिस्नेहप्रपूरण्यां सिद्धान्तचन्द्रिकाख्यायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

समाप्तश्चायं तर्कपादः।